

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ)

Peer Reviewed and Indexed Journal

ISSN 2349-638x

Impact Factor 7.367

Website :- www.aiirjournal.com

Theme of Special Issue

**INDIAN EDUCATIONAL POLICY PAST-PRESENT-FUTURE:
WITH SPECIAL REFERENCE TO NEP 2020**

(Special Issue No.129)

Chief Editor

Dr. Pramod P. Tandale

Editor's

Dr. Arvind Kadam

Dr. Amol Pagar

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc.; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.129

Published on 24 Jan.2024

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
1.	Dr. Nirmala S. Padmavat	From Rote to Reason: Analyzing the Potential of NEP 2020 to Foster Critical Thinking Skills in Indian Schools	1
2.	Tadavi R.M.	Orientation of Teachers and Students towards Outcome Based Education: Translating Vision into Goals through Qualitative OBE	8
3.	Dr. Anil Jamkar	Importance of Rural Education in India	14
4.	Dr. Archana Badne	Bridging the Divide: Navigating Regional Challenges in Implementing NEP 2020	16
5.	Mr. Narendra Ramakant Chole Dr. P. D Shelke	A Evaluation of Role and Structure of New National Education Policy 2020 in India	20
6.	Harshvardhan S. Kolhapure	Educational Policy in Medieval India	25
7.	Dr. Kishor N. Ingole	Unlocking Transformation: The Role of Technology in Implementing NEP-2020	28
8.	Dr. K. T. Gaikwad	Importance of Women Education in Rural India	33
9.	Dr. Trupti K. Patel	A Critical Study on The Holistic and Multidisciplinary Approach of National Educational Policy 2020 (NEP 2020) in India	35
10.	Ms. Usha Ashok Manore Prof. Vijay B. Mante	The Recent Trends and Growth of Public Expenditure on Education in Maharashtra	39
11.	Dr. Mane Sachin Babruvan	Salient features of the National Education Policy (NEP) 2020-A Review	44
12.	Dr. Bhavesh Jasani	National Education Policy-2020: Issues and Challenges in Higher Education	47
13.	Dr. Madhubala Gangadhar Hudge	Evaluation of library science in a perspective of past, present and future along with its role in NEP 2020	51
14.	Dr. Pawan Nagnath Eekar	Beyond Translation: Exploring the Transformative Impacts of NEP Reforms on Hindi Language Education	53
15.	Dr. Pramod Gyandev Shinde	Carrier Opportunities and NEP 2020: An Overview	57
16.	Dr. S. B. Shaikh	The Role of Information and Communication Technology in Higher Education: A Comprehensive Review	59

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
17.	Dr. Chandraprakash Shivram Padmavat	Promises and Pitfalls: NEP 2020's Potential and Challenges for Technical Education in India	61
18.	Vaibhav Dilip Jadhav	Use of Technology and Online Resources in The Teaching & Learning Process	65
19.	Dr. Sangeeta P. Ghate	Fundamental Principles of New Education Policy 2020	67
20.	Simadevi Sadashiv Mundhe	Review of National Education Policy 2020 on Higher Education	70
21.	Dr. Govind Vittal Rao Deshmukh	Education System in Ancient India	73
22.	Dr. Sonwane Vinod Sidram	Use of Technology and Online Resources in the Teaching and Learning Process	77
23.	Dr. Hatode Kirtiratna B.	National Education Policy (NEP) 2020 and New Changes in Higher Education	80
24.	Mrs. Kamble Shiladevi P.	Education Policies in India: Past & Present scenario	82
25.	Shivchandra Vishwanath Swami	Digital Transformation in Education through the Lens of NEP-2020: A Brief Review	86
26.	Spurti Samudre Dr. Swapnaja Pathak	A Study Of Current Status Of Digital Education For National Education Policy (NEP) – 2020 in India	89
27.	Dr. Sujata N. Chavan Ms. Anuja Kamble	A Study of Technology And Online Resources In the Teaching and Learning Process	97
28.	डॉ. कदम अरविंद वसंतराव	शैक्षणिक धोरणात जलसंस्कृती व जलसंवर्धनाच्या अभ्यासाची गरज	100
29.	डॉ. ओमशिवा लिगाडे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि डिजिटल तंत्रज्ञान	103
30.	डॉ.बालाजी श्रीपती भुरे	नई शिक्षा नीति 2020 : मातृभाषा का महत्व	105

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
31.	डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (२०२०) भारतीय भाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन	110
32.	डॉ. नारायण कांबळे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : पुनर्रचना व भवितव्य	113
33.	डॉ. व्यंकट किशनराव पाटील	राष्ट्रीय शिक्षा नीति अतीत, वर्तमान और भविष्य	120
34.	डॉ.नानासाहेब पंडितराव मनाळे	प्राचीन भारतातील शिक्षण केंद्रे : - नालंदा , तक्षशिला व वल्लभी	124
35.	डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर	ब्रिटिश कालीन भारतातील शैक्षणिक धोरण	126
36.	डॉ. प्रशांत बाळासाहेब चव्हाण	भारताचे शैक्षणिक धोरण भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ: विशेष संदर्भ नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०- उच्च शिक्षणात समानता आणि समावेश	131
37.	डॉ. कांबळे बी.ए.	मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण पद्धती	134
38.	डॉ. रमेश बाबू राठोड	नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप	138
39.	डॉ.सौ. रायठक दिपमाला विश्वनाथ	नवीन शैक्षणिक धोरण दृष्टिकोन आणि आव्हाने - 2020	143
40.	डॉ. राजेंद्र तुळशिदास अहिरे	नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 चा भारताच्या कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास	147
41.	डॉ.लहू दिगंबर वाघमारे	राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, २०२० मधील भाषा धोरण	151
42.	डॉ. विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड	वैदिक कालीन शिक्षण पद्धती - एक अवलोकन	155
43.	डॉ. शिवराज पाटील	नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप	160
44.	डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे	ब्रिटिशकालीन शिक्षण - एक अवलोकन	163
45.	डॉ. बालाजी हरिश्चंद्र वाघमारे	नवीन शैक्षणिक धोरण आणि भाषेचे महत्त्व	167
46.	श्री. शिरुरे ऋषिकेश वैजनाथ	ऑनलाइन आणि डिजिटल शिक्षण : तंत्रज्ञानाचा समान वापर करणे	171

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
47.	डॉ. जयश्री सखाराम भावे	भारतीय शिक्षण आणि विविध आयोग : एक चिकित्सक अभ्यास	176
48.	डॉ. रामराव धेनू चव्हाण	उच्च शिक्षणातील समस्या आणि नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०	178
49.	डॉ. विजय वारकड	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि भाषा	181
50.	डॉ. विजया साखरे	प्राचीन भारतातील जगप्रसिद्ध शिक्षण केंद्र : नालंदा विद्यापीठ	184
51.	डॉ.श्रीदेवी बिरादार	नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति और हिंदी भाषा	188
52.	डॉ. सुभाष रा. रगडे	तक्षशिला विद्यापीठ : प्राचीन भारतातील प्रसिद्ध शिक्षण केंद्र	190
53.	श्री. सातलिंग काशिनाथ गोंड	भारतातील शैक्षणिक आयोग, फायदे व तोटे	193
54.	डॉ. अमोल अरुण पगार	भारतातील शिक्षण प्रणाली भूत, वर्तमान आणि भविष्य	196
55.	डॉ. कैलास शिवहरराव पाळणे	नवीन शैक्षणिक धोरणात खेळांचे महत्त्व	199
56.	श्री. दोडके शिवराम	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि उच्च शिक्षणातील परिवर्तने	201
57.	प्रा.श्रीमती वंदना कृष्णाजी बच्छाव	नवीन शैक्षणिक धोरण : उच्च शिक्षणातील परिवर्तनाच्या अनुषंगाने	204
58.	प्रा. अंकुश रणजीत जाधव	नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची गरज	207
59.	डॉ. पी के. मोरखंडे	श्रीगोंदा तहसील, अहमदनगर जिल्हा, भूमी उपयोजन , जल सिंचन आणि पीक प्रारूप	210

Sr. No.	Name of the Author	Title of Paper	Page No.
60.	डॉ.सरोज गायकवाड प्रा.डॉ.मठपती जी.एच.	अध्यापन आणि शिकण्याच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन संसाधनाचा वापर	215
61.	डॉ. सुदाम वसंतराव पवार	नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 व तंत्रज्ञानात्मक संस्था	217
62.	निळकंठ शिवाजी बोळेगावे	नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 संधी व आव्हाने	220
63.	डॉ. सुभाष गणपतराव बेंजलवार	आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद आणि ब्रिटीशकालीन भारतातील शैक्षणिक स्थित्यंतरे	222
64.	प्रा. महादेव राजेंद्र क्षीरसागर	नवीन शैक्षणिक धोरण : अनुकूल-प्रतिकूल परिणामाची मीमांसा	225
65.	प्रा. डॉ. अजय वासुदेव काटे	नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप,संधी व आव्हाने	229
66.	प्रभाकर वसंत पगार	नवीन शैक्षणिक धोरणात डिजिटल माध्यमांचे महत्व	232
67.	प्रा. राहुलदेव कदम	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि विद्यार्थी-शिक्षकासाठी संधी	235
68.	प्रा. संतोष हुडगे	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० विशेष संदर्भ विद्यार्थी-शिक्षकासाठी आव्हाने	237
69.	Mr.Suresh Ragho Pagar	New Education Policy Overview	239
70.	Dr Ganesh Laxmanrao Lingampalle Dr. Vijayalaxmi Kore (Dhanure)	Challenges in Implementation of NEP-2020: A Teacher's Perspective	242

From Rote to Reason: Analyzing the Potential of NEP 2020 to Foster Critical Thinking Skills in Indian Schools

Dr. Nirmala S. Padmavat

Director, IQAC and Assistant Professor,
English Department,
Nutan Mahavidyalya, Selu. (MS)

Abstract:

For decades, the Indian education system has been criticized for its rote learning emphasis, stifling students' critical thinking skills and hindering their ability to adapt and flourish in the 21st century. The National Education Policy 2020 (NEP 2020) presents a potential turning point, with its ambitious vision of transforming education from a focus on memorization to a nurturing ground for critical inquiry and problem-solving. This research analyzes the NEP 2020's key initiatives and their potential to foster critical thinking skills in Indian schools.

Keywords: National Education Policy 2020, critical thinking skills, Indian education system, rote learning, 21st century skills, experiential learning, inquiry-based learning, assessment reforms.

Introduction:

The National Education Policy 2020 represents a significant departure from the conventional rote learning model, offering a progressive vision for the future of education in India. By prioritizing critical thinking, holistic development, and adaptability, NEP 2020 holds the potential to create a generation of learners equipped to thrive in the complexities of the 21st century. However, the successful execution of this vision will require concerted efforts, collaboration, and a commitment to nurturing a transformative educational environment.

For decades, the Indian education system has faced criticism, particularly for its emphasis on rote learning. This traditional approach, rooted in memorization, has been faulted for stifling students' creativity, hindering the development of critical thinking skills, and failing to prepare them for the dynamic challenges of the 21st century. Recognizing these shortcomings, the Indian government introduced the National Education Policy 2020 (NEP 2020), ushering in a potential turning point in the country's educational landscape.

Methodology: This research employs a mixed-method approach, combining document analysis of the NEP 2020 policy framework with interviews and surveys of educators, students, and parents. It also draws upon relevant academic literature on critical thinking and education reform.

Objectives:

Main Objective: To assess the potential of the National Education Policy 2020 (NEP 2020) to foster critical thinking skills in Indian schools, identifying promising initiatives and potential challenges.

Specific Objectives:

- Analyze the key features of NEP 2020 that relate to promoting critical thinking skills, such as curriculum flexibility, assessment reforms, and emphasis on experiential learning.
- Examine the perspectives of educators, students, and parents on the potential of NEP 2020 to foster critical thinking in schools.
- Identify the challenges in implementing NEP 2020 related to fostering critical thinking, such as teacher training, resources, and changing mindsets.
- Explore how different factors, like age group and subject area, may influence the effectiveness of NEP 2020 initiatives in promoting critical thinking.

Hypothesis:

The National Education Policy 2020 has the potential to significantly enhance critical thinking skills in Indian schools compared to the pre-NEP 2020 system, but its successful implementation will depend on overcoming challenges related to teacher training, resources, and societal perspectives on education.

Supporting Sub-Hypotheses:

- Increased curriculum flexibility and subject choice will lead to higher student engagement and critical thinking within chosen areas.
- A shift towards experiential and inquiry-based learning will require adequate resources and teacher training to be effective in fostering critical thinking.
- Assessment reforms that emphasize analysis, evaluation, and application of knowledge will promote deeper understanding and critical thinking compared to rote memorization-based assessments.
- Overcoming entrenched societal expectations about rote learning and examinations as indicators of success will be crucial for the long-term impact of NEP 2020 on critical thinking skills.

Rote Learning Critique:

The prevalent rote learning culture in India has often been accused of fostering a surface-level understanding of subjects. Memorization of facts and information takes precedence over deeper comprehension and application of knowledge. This method fails to nurture the intellectual curiosity of students and inhibits their ability to think critically and solve real-world problems.

The Vision of NEP 2020:

The National Education Policy 2020 envisions a comprehensive overhaul of the existing education system. It aspires to shift the focus from rote learning to a more holistic approach that encourages critical thinking, creativity, and problem-solving. The policy aims to transform schools and higher education institutions into vibrant spaces that not only impart knowledge but also foster a love for learning and an inquisitive mindset.

Key Features of NEP 2020:

Emphasis on Holistic Development:

NEP 2020 recognizes the importance of holistic development, aiming to go beyond textbook knowledge. It encourages schools to provide a well-rounded education that includes arts, sports, and vocational skills alongside academic subjects.

Flexible Curriculum and Multidisciplinary Approach:

The policy advocates for a flexible curriculum, allowing students to choose subjects based on their interests and talents. The multidisciplinary approach seeks to break down the traditional silos between arts and sciences, fostering a more interconnected and holistic understanding of knowledge.

Promotion of Critical Thinking and Problem-Solving:

NEP 2020 places a strong emphasis on developing critical thinking and analytical skills. The goal is to equip students with the ability to analyze information, evaluate different perspectives, and solve complex problems.

Assessment Reforms:

The policy proposes a shift from the traditional examination-centric assessment to a more continuous and comprehensive evaluation system. This change is intended to reduce the emphasis on rote memorization and provide a more accurate reflection of a student's overall understanding and capabilities.

Technology Integration:

Recognizing the role of technology in modern education, NEP 2020 promotes the integration of digital tools to enhance learning experiences. This includes the use of online resources, e-books, and interactive learning platforms to make education more engaging and accessible.

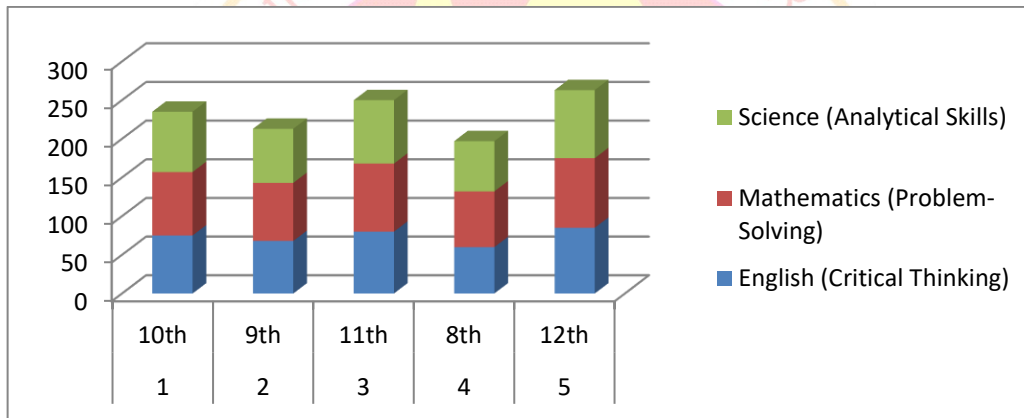
Challenges and Implementation:

While NEP 2020 holds immense promise, its successful implementation faces challenges. Overcoming ingrained practices, providing adequate training to educators, and ensuring widespread adoption at all levels of the education system are crucial steps in realizing the envisioned transformation with the data collected and analyzed for the current work is as below:

Student Performance in Critical Thinking Assessments:

Student ID	Class	English (Critical Thinking)	Mathematics (Problem-Solving)	Science (Analytical Skills)
001	10th	75	82	78
002	9th	68	75	70
003	11th	80	88	82
004	8th	60	72	65
005	12th	85	90	88

Table 1.1

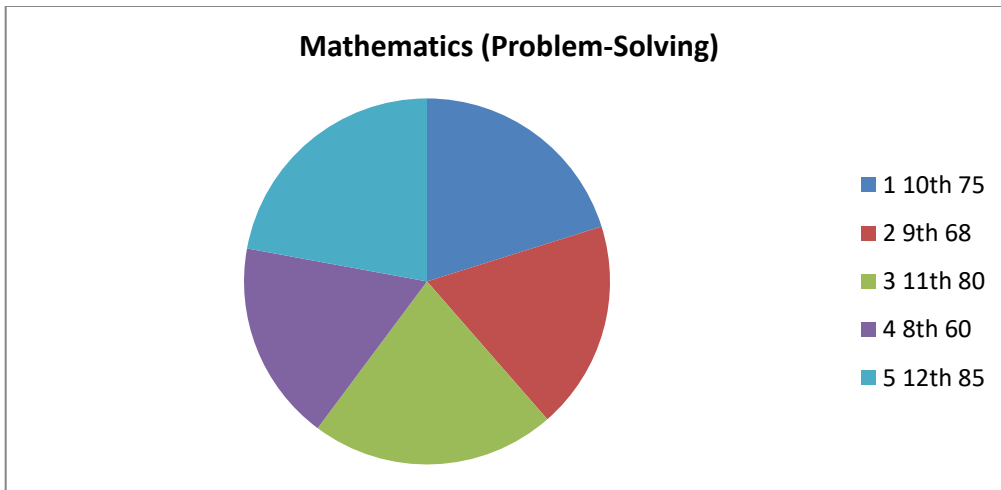
Graph 1.1

The table 1.1 and graph 1.1 provides a snapshot of students' performance in critical thinking assessments across different subjects and classes. The scores represent the students' abilities in English (Critical Thinking), Mathematics (Problem-Solving), and Science (Analytical Skills). The data suggests variations in performance levels among students, indicating diverse strengths and areas for improvement in critical thinking skills across different subjects.

Teacher Training and Development:

Workshop ID	Workshop Name	Date	Number of Participants	Satisfaction Rating (out of 5)
101	Implementing NEP Strategies	2023-08-15	30	4.5
102	Technology Integration	2023-09-20	25	4.2
103	Assessment Reforms Workshop	2023-10-25	35	4.7
104	Multidisciplinary Teaching	2023-11-30	28	4.0
105	Holistic Development Practices	2024-01-10	40	4.9

Table 1.2

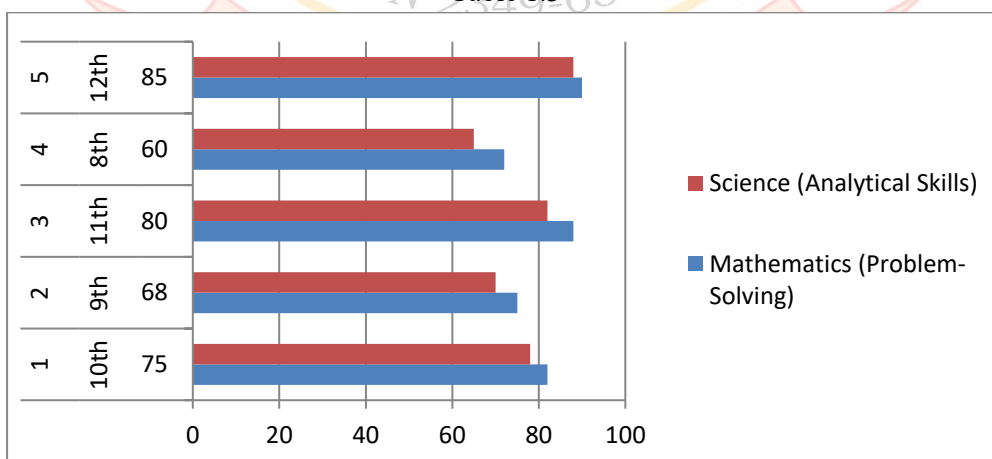
Graph 1.2

Table 1.2 and graph 1.2 summarizes workshops conducted for teacher training and development under the National Education Policy (NEP) 2020. Each workshop is identified by a unique Workshop ID and includes information about the workshop name, date, number of participants, and their satisfaction ratings. The data indicates the range and effectiveness of training programs, highlighting the positive reception among participants, with satisfaction ratings reflecting a generally high level of approval.

Classroom Dynamics and Implementation Progress:

Class	Number of Students	Integration of NEP Strategies	Classroom Discussions (per week)	Projects Implemented
9th	45	High	3	2
10th	50	Moderate	2	1
11th	38	High	4	3
12th	55	Low	1	0
8th	42	Moderate	3	2

Table 1.3

Graph 1.3

The table 1.3 and graph 1.3 provides insights into the implementation of NEP 2020 strategies in different classrooms. It includes data on the number of students, the integration level of NEP strategies, frequency of classroom discussions, and the number of projects implemented. The information suggests variations in the extent of NEP integration across classes, possibly influenced by factors such as class size and teacher readiness.

Student Feedback on NEP 2020 Changes:

Student ID	Class	"Do you feel NEP 2020 changes have improved your critical thinking skills?"	"What aspects do you find most beneficial?"
001	10th	Yes	Enjoying more interactive learning, group projects, and practical tasks
002	9th	Somewhat	Liked the flexibility in choosing subjects and the focus on real-world applications
003	11th	Yes	Finds the emphasis on critical thinking in assessments challenging but rewarding
004	8th	No	Prefers the traditional way of learning and finds the changes confusing
005	12th	Yes	Appreciates the exposure to diverse subjects and opportunities for skill development

Table 1.4

The table 1.4 captures student feedback on the impact of NEP 2020 changes on their critical thinking skills. Students from different classes share their perspectives on whether they feel the changes have improved their critical thinking skills. Additionally, they provide insights into the aspects they find most beneficial. The data offers a qualitative dimension, reflecting student perceptions and experiences with the implemented changes.

Challenges and Limitations:

The research also identifies challenges that could hinder the effective implementation of NEP 2020 and its potential to foster critical thinking, including:

Challenges and Limitations:

Teacher Resistance and Adaptability:

Equipping teachers with new skills and pedagogical approaches may encounter resistance from educators accustomed to traditional teaching methods. Ensuring that teachers embrace the changes outlined in NEP 2020 and adapt to innovative teaching methodologies could pose a significant challenge.

Inequitable Access to Professional Development:

While NEP 2020 emphasizes teacher training, there may be challenges related to the equitable access to professional development opportunities. Disparities in access based on geographical location, economic factors, or institutional support could hinder the widespread implementation of effective teacher training programs.

Resource Disparities and Infrastructure Gaps:

The effective execution of experiential and inquiry-based learning depends on sufficient infrastructure and resources. Disparities in infrastructure, particularly between urban and rural areas, may limit the ability of certain schools to provide the necessary environment for hands-on learning experiences. Additionally, disparities in technology access and learning materials may hinder the uniform implementation of the envisioned educational reforms.

Financial Constraints:

Implementing NEP 2020's ambitious vision may face financial constraints, particularly in resource-strapped educational institutions. Adequate funding is crucial for updating infrastructure, providing professional development opportunities for teachers, and ensuring the availability of modern learning resources.

Resistance to Change in Assessment Methods:

Shifting from traditional assessment methods to more dynamic and competency-based approaches may face resistance from students, parents, and even some educators who are accustomed to the established

examination-focused system. Changing mindsets about the evaluation of student success is a multifaceted challenge that requires comprehensive educational reform.

Need for Comprehensive Teacher Education Programs:

NEP 2020's emphasis on teacher training highlights the need for comprehensive teacher education programs. Ensuring the availability of high-quality and universally accessible teacher education programs is crucial for achieving the policy's objectives. Challenges related to the design, implementation, and standardization of such programs may arise.

Societal Pressure on Students and Educational Institutions:

The societal expectation for immediate tangible outcomes, such as exam results and academic rankings, may pose a challenge to the shift away from rote learning. Addressing societal pressure on students, parents, and educational institutions to conform to traditional success metrics is a nuanced challenge that requires a holistic approach.

Limited Stakeholder Involvement:

Successful implementation of NEP 2020 requires the active involvement and collaboration of various stakeholders, including teachers, parents, policymakers, and communities. Limited stakeholder involvement or resistance from certain quarters may impede the comprehensive execution of the policy.

Assessment of Teacher Effectiveness:

While NEP 2020 emphasizes teacher training, there may be challenges in assessing the effectiveness of these training programs in terms of improved teaching practices, student outcomes, and overall educational quality. Developing robust mechanisms for evaluating teacher effectiveness is essential for the sustained success of the policy.

Time Constraints and Gradual Implementation:

Implementing a transformative educational policy like NEP 2020 requires time for adaptation, experimentation, and evaluation. However, the urgency for change in the education system may collide with the practicalities of gradual implementation, potentially creating tensions and challenges in meeting the ambitious timelines outlined in the policy.

In addressing these challenges, policymakers, educators, and stakeholders need to collaborate closely, employing adaptive strategies to navigate the complexities and ensure the successful implementation of NEP 2020's transformative vision for the Indian education system.

Findings and Promising Aspects of NEP 2020:

The analysis of the National Education Policy 2020 (NEP 2020) reveals several promising aspects that hold the potential to encourage and foster critical thinking among students.

Emphasis on Foundational Literacy and Numeracy:

NEP 2020 places a strong emphasis on building a robust foundation in foundational literacy and numeracy. By prioritizing core skills such as reading, writing, and arithmetic, the policy ensures that students acquire essential tools for higher-order thinking. A strong foundational base is recognized as a prerequisite for cultivating critical thinking skills across various subjects and disciplines.

Flexible Curriculum and Subject Choices:

The policy introduces a flexible curriculum that allows students to explore a broader range of subjects and make informed choices based on their interests and aptitudes. This approach fosters curiosity, independent thinking, and a holistic understanding of knowledge. By providing students with the agency to shape their learning paths, NEP 2020 encourages the development of critical thinking skills applicable to diverse fields.

Focus on Experiential and Inquiry-Based Learning:

NEP 2020 advocates a shift from traditional, textbook-centric instruction towards experiential and inquiry-based learning methodologies. By engaging students in hands-on projects, research activities, and problem-solving exercises, the policy promotes active participation and exploration. This approach not only enhances practical knowledge but also cultivates critical thinking skills as students learn to analyze information, draw conclusions, and apply their understanding to real-world scenarios.

Assessment Reforms:

A fundamental change in assessment methods is a key aspect of NEP 2020. The policy encourages a shift from rote memorization to assessments that focus on analyzing, evaluating, and applying knowledge. Formative and summative assessments are designed to gauge a deeper understanding of concepts, encouraging students to think critically about the subject matter. This aligns with the broader objective of NEP 2020 to move beyond traditional examination-centric evaluation.

Further Research Opportunities:

Identification of Effective Initiatives:

Future research could delve into specific initiatives outlined in NEP 2020 to identify those that show the most promise for developing critical thinking skills across different age groups and subject areas. By conducting in-depth analyses of the implementation of these initiatives, researchers can provide insights into their effectiveness and areas for improvement.

Longitudinal Studies on Impact:

Longitudinal studies could be instrumental in tracking the impact of NEP 2020 on student learning outcomes and critical thinking skills over an extended period. These studies could assess how the policy's interventions influence students' cognitive development, problem-solving abilities, and analytical thinking as they progress through different educational stages.

Subject-Specific Critical Thinking Assessment:

Considering the diverse nature of subjects taught in schools, further research could explore the design and implementation of subject-specific critical thinking assessments. This would allow for a more nuanced understanding of how NEP 2020 initiatives contribute to critical thinking within specific disciplines.

Teacher Training and Critical Thinking Pedagogy:

Investigating the effectiveness of teacher training programs in incorporating critical thinking pedagogy is another area for future research. Understanding how well teachers are prepared to facilitate critical thinking in the classroom and identifying potential areas of improvement can contribute to the successful implementation of NEP 2020.

Conclusion:

As NEP 2020 unfolds, ongoing research endeavors will play a crucial role in refining and optimizing its strategies, ensuring that the policy's vision for nurturing critical thinking skills is realized across the diverse landscape of Indian education. By fostering a culture of critical thinking, the Indian education system can empower its students to become not just knowledge consumers but also creators, innovators, and problem-solvers, shaping a brighter future for themselves and their country. Conclusion: NEP 2020 holds significant potential to transform Indian education and nurture a generation of critical thinkers equipped for the challenges of the 21st century. However, its successful implementation requires addressing the identified challenges and ensuring systemic support for teachers, schools, and communities. This research contributes to the ongoing dialogue about education reform in India by offering a critical analysis of NEP 2020's potential to foster critical thinking skills and paving the way for further research and interventions.

References:

1. Draft New Education Policy 2020 (PDF) (Report). Minister of Human Resources Development.
2. Final National Education Policy 2020 (PDF) (Report). Ministry of Human Resource Development.
3. "Cabinet Approves National Education Policy 2020, paving way for transformational reforms in school and higher education systems in the country". NarendraModi.in. 29 July 2020. Retrieved 29 July 2020.

Orientation of Teachers and Students towards Outcome Based Education: Translating Vision into Goals through Qualitative OBE

Tadavi R.M.

Assistant Professor in English & IQAC Co Coordinator
Mahatma Basweshwar College, Latur
Affiliated to Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded

Abstract:-

This qualitative study is based on the recent developments in Indian education system for quality mandate through outcome based education (OBE). The Indian academics and education is going through the transformative phases of quality enhancement to outcome based education. As we are facing a major change in terms of knowledge globally, the Government of India has given a green signal to the National Education Policy 2020. The NEP-2020 emphasizes holistic education through OBE and IKS (Indian Knowledge Systems) and to tackle with shortcomings of the previous education policies. It is expected to have transformative reforms in both the school and higher educational factors. As per changing global scenario, conventional education has posed some limitations to meet the challenges of quality mandate for professional development as well as employability skill enhancement. NEP-2020 has proposed many novel concepts to tackle the lacunas in previous one. NEP-2020 has proposed 'Outcome Based Education' to map and measure the program and course outcomes. By focusing on factual results, 'Outcome-based education' (OBE) is supposed to generate micro expectations of the top results. The NEP-2020 document mentions the word 'outcome' about 40 times while 'learning outcomes' is repeated around 20 times.

Keywords: NEP-2020, Outcome based education, COs & POs mapping, pedagogy, Bloom's Taxonomy.

Introduction:

Through the fundamental right of education it is necessary to develop a good society and for this cause we need quality education. Education plays a pivotal role in enhancing the socio-economic development and contributing nation-building. An innovative education policy is must for every country to determine quality education as driving force of economic and social progress. To envision this, from 13th June, 2014, Indian policy makers act as the permanent signatory member of the Washington Accord to implement OBE in higher technical education expanding to other disciplines as well. So, the National Assessment and Accreditation Council (NAAC) and National Board of Accreditation (NBA) take the quality initiatives to promote standards in higher education. Recently, almost three decades after the last major policy of 1986, the Government of India has taken a step forward by designing its new education policy (NEP 2020). Implementation, scope and success of NEP-2020 is based on how successfully the government and HEIs can cope up the factual challenges and issues facing in it specially, framing outcome based education policies. Outcome based education (OBE) was first coined by William Spady, an American educational psychologist in the 1990 to bring the focus of formal education to what the students learn and what the outcome is. The government of India adopts this OBE concept in NEP to strengthen the quality higher education.

Background of the study:

The purpose of writing this article is modeled on an American environmentalist David Orr who has raised some significant questions regarding the current education system and six myths about it in his article 'What Is Education For?' As per his belief, higher education has a formative role to play to sustain and retain the quality to meet the global challenges. Firstly, this paper highlights the current development in higher education. Secondly, this paper proposes some important teacher's attributes for sustaining quality in higher education to meet OBE philosophy. At the end of the paper, some findings are drawn and propose recommendations for maintaining and sustaining quality in higher education to meet the challenges of global scenario so that Indian students can survive beyond boundaries. Fundamentally, this paper introspects over one of the six quality parameters proposed by NEP-2020 as below:

1. Outcome based education (OBE)
2. Its multidisciplinary/interdisciplinary approach.
3. Academic Bank of Credits.

4. Skill Development.
5. Appropriate integration of Indian languages and Indian Knowledge Systems. (IKS)
6. Distance/Online Education.

Objectives of the study:

This paper analyses the aspects of OBE by keeping in view the objectives as follows:

1. To throw light on the nature of OBE.
2. To discuss its different aspects and issues.
3. To comprehend and elucidate mapping of COs, Pos, Gas and PSOs.
4. To explain how to determine the steps and policies to implement OBE effectively.

Reasons for implementing 'Outcome-Based Education':

NAA Accreditation, NEP-2020, Indian Knowledge Systems (IKS), quality education and OBE have become the catchwords of this post Covid-19 era. The pandemic has given an opportunity to rethink and reshape the existing perspectives of higher education to survive globally in terms of quality and its outcome. Thus, HEIs need to adopt innovative models in teaching-learning, assessment and its evaluation. Therefore, the outcome based education model based on Benjamin Bloom's educational theory is adopted by Indian government. Outcomes-based education as defined by Spady (1994, p.12) means "clearly focusing and organizing everything in an educational system around what is essential for all students to be able to do successfully at the end of their learning experience." Thus, outcome-based education (OBE) is a student-centric teaching and learning approach in which the course delivery and assessment are planned to achieve stated objectives and outcomes. It focuses on mapping and monitoring student performance i.e. outcomes at different levels. OBE is goal oriented educational philosophy which takes students towards the accomplishments of their goals. In fact, traditional education system has become outdated owing to new global scenario and issues. To fulfill the needs of OBE, we need to be more technical, rather robotic. To put more specifically, 'Teaching and Learning, Assessment and Attainment' will be the functional hierarchy for mapping OBE. The things that we can do because of education we received are called outcomes of education. Thus, OBE is an approach of education giving importance to its ends, purpose, accomplishments, and most significantly its results.

Significance of OBE:

As per NEP-2020, OBE is significant for improving the quality and the commitment along with involvement of all stakeholders. Through OBE, faculty members will no longer feel the pressure of having to be the "source of all knowledge" and teaching will become a far more creative and innovative career and more significantly, faculty members will shape the thinking and vision of students towards a course. Learning process involves acquiring new knowledge, behaviour, skills, values, preferences or understanding and synthesis; creation of new knowledge. Outcomes of learning state what the student is able to do at the end of a learning experience. OBE is performance oriented system of education. Its basic philosophy is to focus on student-centric learning approach to measure students' performance based on pre-determined set of outcomes.

OBE addresses the following approach of implementation:-

1. What do you want the students to be able to do? (**Skill set**)
2. How can you best help students achieve it? (**Guide**)
3. How will you know what they have achieved? (**Evaluation**)
4. How the students create something new from what they have learnt? (**Outcomes**).

Mapping of OBE:

The OBE mode measures the progress of the learner/student in three parameters through PS, PEO, CO and PSO. Outcome Based Education involves framing cohesive Program Education Objectives (PEOs), Program Outcomes (POs), Course Outcomes (COs), and ensuring assessment and attainment of these outcomes. Learning mainly comprises a combination of knowledge, competence, and orientation, three key factors that represent the quality of higher education. Therefore, these factors should be used properly to map the OBE.

Purpose of OBE in Education: Measure and Mapping COs, POs, PEOs, PSOs:

- **Course Outcomes (CO)** - Knowledge & skills acquired via course/curriculum
- **Program Outcomes (PO)** - Expertise developed after completion of the program
- **Program Educational Objectives (PEO)** - Broader objectives after completion of the program
- **Program Specific Outcomes (PSO)** - Expertise of graduates of a certain program and...
- **Graduate Attributes (GAs)** are the high level qualities, skills and understandings that a student should gain as a result of the learning and experiences they engage with, while at university.

Graduate attributes are soft skills, knowledge and capabilities of the graduating students, besides their disciplinary content knowledge and these attributes are essential for employability and career. At the successful completion of UG & PG programmes, the graduates/post graduates of the university/college will be able to attain the graduate attributes such as transferrable skills, technical competency, professional ethics, social values, lifelong learning, interdisciplinary knowledge, individual and team work, entrepreneurship qualities, domain expertise, critical thinking and problem solving, communication and information management etc.

Table:1. Shows the practical application of OBE:

POs	B.A. (Arts, Science, Commerce, Social Work, Engineering etc)	Expertise developed after completion of the program.
PSOs	B.A. Optional English (Major)	Expertise of graduates of a certain/specific program.
COs	B.A. Optional English (Major) Paper-I. Understanding Poetry	Knowledge & skills acquired via course/curriculum. (Subject & Paper-wise) . Course Outcomes comprise values, skills, and knowledge of learners after the end of a specific course. These learning outcomes are interconnected with course and program outcomes. <ul style="list-style-type: none"> ➤ Creating ➤ Evaluating ➤ Analysing ➤ Applying ➤ Understanding ➤ Remembering
PEOs	B.A. English as Major	Broader objectives after completion of the program.
GAs	Being a graduate during the entire college/university life.	The high level qualities, skills and understandings that a student is expected to gain as result of learning and experiences they received at university/college.

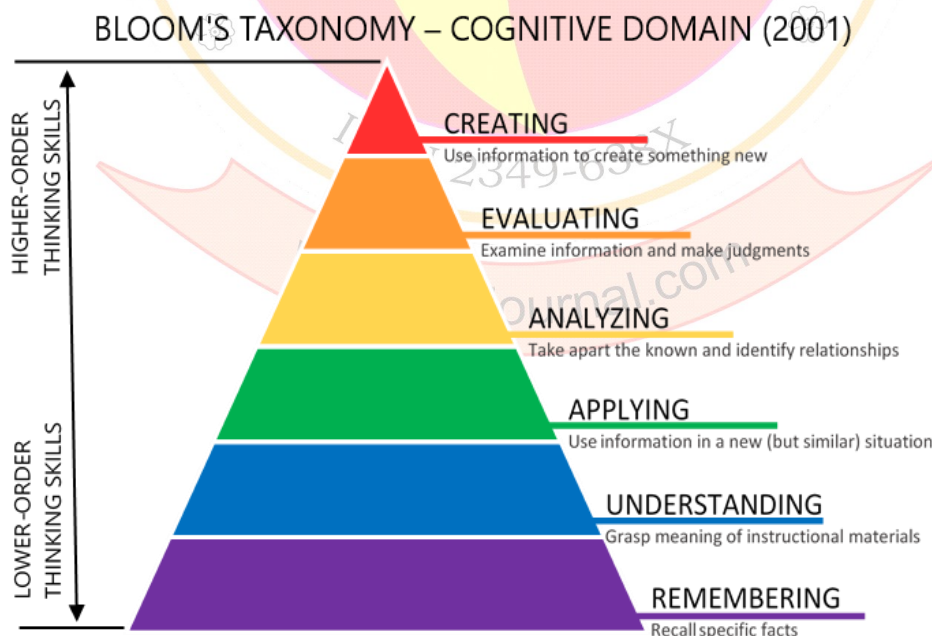
It should be implemented by using following steps:

- Define Vision statements, Mission statements for the Institute and department
- Define Program Educational Objectives
- GA, PO & PSO Statements
- Define Course Objectives
- Map courses with Program outcomes at suitable levels of Bloom’s Taxonomy
- Define Course Outcomes with Bloom’s Taxonomy for each course
- Map topics with Course outcomes
- Prepare lecture-wise Course Lesson Plan
- Define pedagogical tools for course outcomes delivery
- Define rubrics for Tutorial, Practical, seminar, Mini Project, Final year Project

- Use Learning Management Tool such as Canvas, Edfly Learn, Moodle etc for Assignments, Quizzes, Content beyond syllabus coverage, Tests, course feedback etc. Measure the attainment of each CO through Direct/Indirect assessments
- Track students performance
- Identify Gaps in the Curriculum and adopt suitable measures to bridge the Gap
- Compare PO/PSO for last 3 academic years and propose remedial actions
- Assess the attainment of Program Educational Objectives

Role of Bloom's Taxonomy in OBE:

Bloom's Taxonomy is an educational model with innovative approach. In ancient India, the 'Gurukul' model was most successful where students were shaped into life-long learners by inculcating good values & skills among them. In the same way, Bloom's Taxonomy can be understood as one such attempt to revive the educational practices with the best teaching methodologies & performance of students as its outcome. Bloom's Taxonomy is the model used for framing OBE in NEP-2020 & in NAAC. Through this model, we can create engaging and purposeful learning environments to promote critical thinking, creativity, and holistic development among students based on Bloom's taxonomy. Outcome-Based Education (OBE) is a student-centric learning model that helps teachers to plan the course delivery and its assessment. Outcome-based education focuses on developing professionally and socially competent students. OBE framework helps students to develop so that they can handle their profession after graduation. In OBE, teachers have to monitor the development and enhancement of the student using Bloom's taxonomy. Bloom's Taxonomy is a hierarchical model that categorizes learning objectives into various levels of complexity from basic knowledge and comprehension to advanced evaluation and creation. This taxonomy sets different levels of learning objectives determined at the beginning. This taxonomy is supposed to be applied while formation of learning objectives. It is assumed that the ending of the learning process results in acquiring new skills, new factual knowledge and different attitude towards the subject studied. Teachers will play a vital role in evaluating students' learning at different levels.

Implementation strategy of OBE:

Learning outcomes, learning activities and learning assessment will be the major process in determination of OBE. It focuses on student competency in a desired discipline where just technical skills or just marks are not important but the outcomes or goals. Therefore, goals are specific skills and knowledge that the learner should possess at the end of the disciplinary studies. The assessment and evaluation approaches need

to designed to fulfil the outcomes where the faculty plays role of mentor. Constructive feedback from the students can assist in reshaping the curriculum COs and POs.

Steps to be followed:

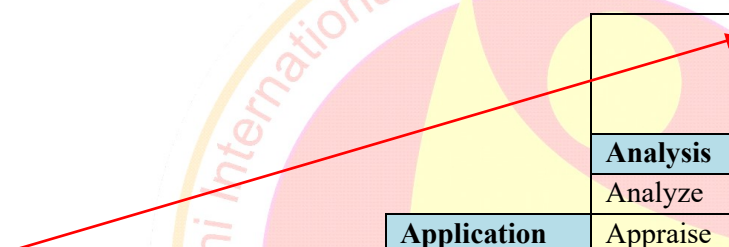
1. Assessment of curriculum needs.
2. Designing and defining outcomes.
3. Collaboration and implementation.
4. Defining the role of assessments, results and measuring success.
5. Feedback and continuous evaluation.

For holistic education, Benjamin Bloom designed three types system to classify course learning outcomes:

1. **Cognitive Outcomes:** "What will the students know after completing a course?"
2. **Behavioral Outcomes:** "What will the students be able to do after completing a course?"
3. **Affective Outcomes:** "What will the students care about or think after completing this course?"

Figure: 2. Showing action verbs in Bloom’s taxonomy of cognitive domain:

Verbs that demonstrate *Critical Thinking*

					Evaluation
					Synthesis
					Appraise
					Arrange
					Argue
		Analysis	Assemble	Assess	
		Analyze	Collect	Choose	
		Application	Appraise	Combine	Compare
		Apply	Categorize	Comply	Conclude
		Compute	Compare	Compose	Estimate
		Comprehension	Construct	Contrast	Construct
Knowledge	Compare	Demonstrate	Debate	Create	Evaluate
List	Describe	Dramatize	Diagram	Design	Interpret
Name	Discuss	Employ	Differentiate	Devise	Judge
Recall	Explain	Illustrate	Distinguish	Formulate	Justify
Record	Express	Interpret	Examine	Manage	Measure
Relate	Identify	Operate	Experiment	Organize	Rate
Repeat	Recognize	Practice	Inspect	Plan	Revise
State	Restate	Schedule	Inventory	Prepare	Score
Tell	Tell	Sketch	Question	Propose	Select
Underline	Translate	Use	Test	Setup	Support
					Value

Figure:-02 (Based on Bloom’s Taxonomy)

By using Bloom’s taxonomy, teachers need to think in a structured approach in successful delivery of content. This taxonomy assists teachers in understanding how to enhance and improve instructional delivery by aligning learning objectives. This cognitive domain can help students through the learning process, starting with remembering, understanding, evaluating, and creating. In short, it will be beneficial for the stakeholders like faculties, students and HEIs.

Syllabus, Unit & Lesson Plan Outcomes:

As course outcomes decide lesson outcomes, the college syllabus, unit, and lesson plan must be linked with the learning of every teaching activity. NEP-2020 proposes that teaching methods shall play a vital role in OBE. By using technology based methods, pedagogical learning, assessment and evaluation via video lectures, podcasts, and PowerPoint presentations, a teacher, rather a mentor can enhance the learning experience of students. In fact, the classroom boards have become ‘Smart’, now it’s time for teacher to become more ‘Smart & Innovative’ in approach. Outcome-based learning model translates the quality of faculty also through assessment and evaluation methodological approaches. Development of learning skills and competencies in

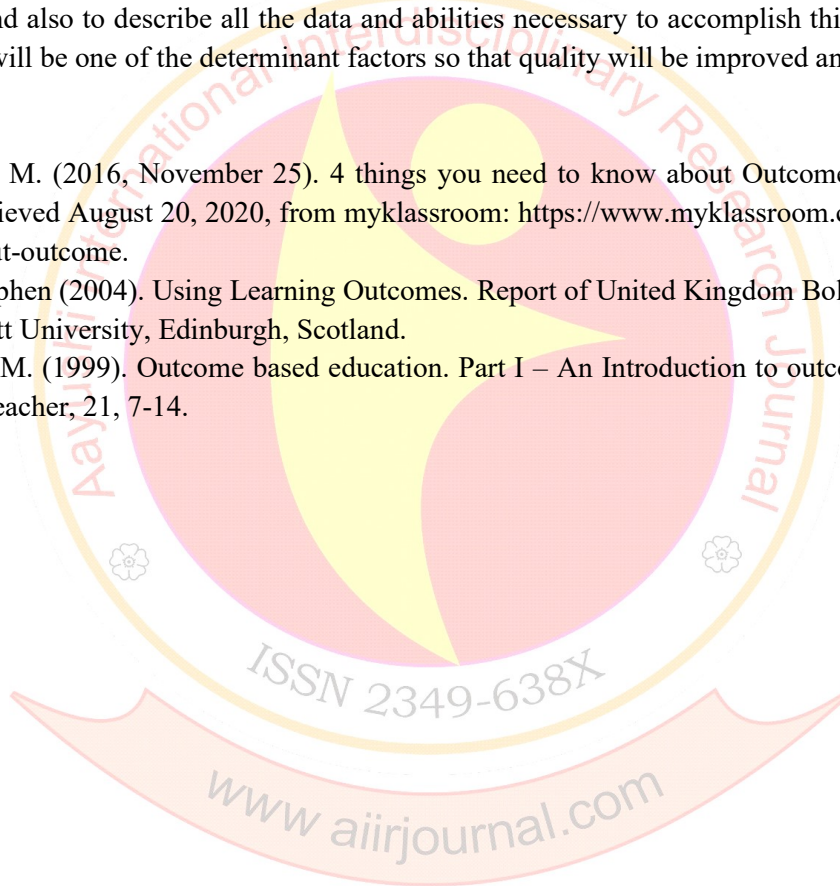
graduates, which is attained through online tests, assignments, quizzes, and puzzles along with course and faculty evaluation, is the fundamental aim of this entire process. The teacher should use learner-centred, tech-powered, result-driven and customized Rubrics to assess the writing, communication, critical thinking, and information literacy of graduates so that to enhance their graduate attributes (GAs) and to improve the performance capabilities of students before they complete their education in a specific discipline.

Conclusion:

To sum up, an outcome-based education system with quality initiatives and necessary improvements will bring radical changes in result orientation. Hence, HEIs need to analyze the student learning outcomes periodically to identify the learning gaps and rectify them. OBE can fulfill the needs of professional and employability skill enhancement of students, problem solving skills and industry-specific skills. Therefore, we need to plan clearly to achieve OBE philosophy through short and long term goals aligned to the vision. Transparency is very crucial as it is necessary to be clear in each category or in all levels, so that learners are able to advance, and also to describe all the data and abilities necessary to accomplish this outcome. Clarity of the entire process will be one of the determinant factors so that quality will be improved and maintained.

References:

1. Abhilash, M. (2016, November 25). 4 things you need to know about Outcome-Based Education in India. Retrieved August 20, 2020, from myclassroom: <https://www.myclassroom.com/blog/4-things-to-know-about-outcome>.
2. Adam, Stephen (2004). Using Learning Outcomes. Report of United Kingdom Bologna Seminar held at Heriot-Watt University, Edinburgh, Scotland.
3. Harden, R.M. (1999). Outcome based education. Part I – An Introduction to outcome based education. *Medical Teacher*, 21, 7-14.

Importance of Rural Education in India

Dr. Anil Jamkar
Professor & Head,
Department of History,
Vasant Rao Naik College,
Chh. Sambhaji Nagar
aniljamkar@gmail.com

Introduction:

Education is Important for everyone – In India, education in the rural segments is not only important to eradicate poverty and illiteracy, but also for a variety of other social, economic as well as cultural and political reasons.

After the independence of India in 1947, the policy makers realized that education is the most compelling means to initiate social alterations and improve community development in India. The role of education, both urban and rural, is huge in growth of the country's economy. Although education in the urban areas have progressed rapidly during the last few decades, there are still some villages where education is not given sufficient priority.

Objective:

1. Explain the Importance of Rural Education in India.
2. Explain the causes and challenges of Rural Education in India.

Need of Rural Education:

- a. Political Reasons:** due to the existence of the Panchayati Raj, various political parties and universal adult franchise in the political system of rural India, it is important for rural people to have adequate education so that they can better understand the programs and principles of the ruling bodies and elect worthy representatives. In the modern times, members of the rural public also participate actively in the elections of Panchayat and political parties. To work as a competent member of any political association, it is necessary for any individual to possess certain qualifications.
- b. Economic Causes:** In contemporary India, villages play an important role as segments of the national economy by producing agrarian, industrial and other goods, for national as well as international markets. But ultimately, it is the international price movement of different goods which regulates the required quantity of the commodities and their price. As such it is quintessential to have an accurate understanding of the intricate structure of global economy and for that the rural masses need to be educated.
- c. Cultural Reasons:** Today's culture is advancing fast, with the introduction and availability of different kinds of modern gadgets, both in the urban and rural sectors of India. To handle and utilize the benefits of these advanced gadgets, education is a prerequisite. For example, a rural farmer who has access to modern agricultural tools like fertilizers, tractors, threshers and harvesters must be educated enough to understand the advantages of those tools. The progress of culture also necessitates liberty of individuals and social co-ordination. Education can affect the intellectual life of people and help them to contribute towards the advancement of the society.
- d. Social Reasons:** The Indian Constitution provides for several rights and principles of citizens, of which the right to education is a major aspect. To understand the significance and functioning of these rights, modern education is a must. Rural education is important not only for the enhancement of life quality of the rural community, but also for the overall progress and development of the country.

Challenges of rural Education: Challenges faced by the growth of education in rural India as follows:

- 1) The income of the people in rural areas is often very meager which is even too less to maintain a family of maybe four or five sometimes. As a matter of fact.

- 2) Children from these families will not be sent to school, but will have to set out in search of work to assist the earning member and add an extra income to the gross earnings of the family.
- 3) Lack of quality education is a major drawback of schools in the rural areas due to fewer committed.
- 4) Teacher's deficiency of proper text books, and insufficient learning material in the schools. Even though a large number of students have started attending schools in rural areas, over fifty percent of students in fifth standard are unable to read even a text book that's of second grade and cannot solve simple mathematical problems.
- 5) Due to the availability of fewer transport facilities in the rural areas, most children have to walk miles to reach government funded schools and this demotivates them a lot to attend school on a regular basis.
- 6) Improper infrastructure at rural schools such as small classrooms, inadequate teaching equipment, lack of playgrounds and unclean toilets, is a big reason to drive away students.
- 7) Efforts by NGOs (Non Government Organizations), however, have helped local governing bodies to a great extent in building competently equipped and well facilitated educational institutions in the rural areas. The NGOs are also lending support to underprivileged children so that they can have access to proper education, thus contributing to the progress of rural education in India.

Conclusion:

Considering the topic of education system in India, one cannot just boast of the highly advanced educational institutions in the urban areas. The progress of education at the grass roots level is also of primary concern and rural education in India constitutes about 90% of the schools being located in rural areas. Statistical records from extensive surveys have shown that rural education in India has developed to some extent, but there are still quite a number of serious hindrances to the growth of education in the countryside.

We cannot deny that education is the doorway to the wider world, and leads to the road to improvement of the community and the nation as a whole.

Reference

- 1) Sumant Jabanshi- Women and Education. (Article)
- 2) शिक्षण संक्रमण- मासिक, योजना-मासिक.
- 3) Choudhary Narayan and Apte Avinash, Rural politics and culture.
- 4) Khandare Swati, M. Shafi- Rural Sociology and Educational Psychology.

Bridging the Divide: Navigating Regional Challenges in Implementing NEP 2020

Dr. Archana Badne

Dept. of English
Late Nitin College, Pathri.

Abstract:

The National Education Policy 2020 (NEP 2020) stands as a beacon of hope for Indian education, envisioning a future of inclusivity, flexibility, and holistic development. However, translating this aspirational vision into reality across India's diverse landscape presents a complex challenge. This paper delves into the regional challenges that hinder the effective implementation of NEP 2020, exploring the unique hurdles faced by different regions and proposing strategies for equitable and context-sensitive implementation. NEP 2020's bold aspirations for personalized learning, multilingualism, and vocational integration necessitate tailored approaches to implementation across India's vast and diverse regions.

Keywords: NEP 2020, Regional Challenges, Educational Equity, Diversity, Infrastructure, Resource Allocation, Language Barriers, Cultural Context, Implementation Strategies.

Introduction:

India's National Education Policy 2020 (NEP 2020) charts an ambitious course with transformative goals of fostering personalized learning, embracing multilingualism, and integrating vocational education. However, the implementation of these objectives encounters unique challenges that diverge across the vast and diverse regions of the country. Distinctive regional dynamics, including infrastructure disparities, linguistic diversity, and socio-cultural variations, necessitate tailored strategies for effective execution. The challenges inherent in achieving uniformity in the face of such diversity highlight the complexity of reforming India's education landscape and emphasize the importance of nuanced, region-specific approaches in realizing the comprehensive vision outlined by NEP 2020.

Challenges in Implementing NEP 2020 across Diverse Regions:

India's National Education Policy 2020 (NEP 2020), with its ambitious goals of personalized learning, multilingualism, and vocational integration, faces distinct challenges that vary across the country's extensive and diverse regions. This paper highlights key regional challenges, recognizing the need for nuanced and tailored approaches to implementation.

Infrastructure Disparities: Unequal access to quality infrastructure, digital connectivity, and learning resources in rural and remote areas poses a significant hurdle to the effective implementation of NEP 2020. Unequal access to quality infrastructure, digital connectivity, and learning resources in rural and remote areas presents a formidable challenge to the successful implementation of India's National Education Policy 2020 (NEP 2020). This disparity undermines the policy's aspirations for educational equity and inclusivity. Limited access to modern facilities and inadequate digital connectivity impedes the integration of technology-driven initiatives envisioned by NEP 2020, hindering the delivery of personalized learning experiences and hindering the dissemination of educational resources. Bridging this infrastructure gap is imperative to ensure that the benefits of the policy reach all corners of the country, facilitating a more inclusive and effective educational environment.

In rural regions, limited access to modern facilities, inadequate digital connectivity, and a scarcity of learning resources can impede the adoption of personalized learning and hinder the integration of technology in education.

Language Barriers:

NEP 2020's emphasis on mother tongue instruction necessitates a sensitive navigation of India's linguistic diversity, requiring resources and teacher training for under-resourced languages. NEP 2020's emphasis on mother tongue instruction reflects a commendable commitment to preserving linguistic diversity in India's education system. However, this imperative also demands a delicate navigation of the country's vast

linguistic landscape. Implementing instruction in diverse mother tongues requires meticulous planning, substantial resources, and specialized teacher training for languages that may be under-resourced. Recognizing the significance of linguistic inclusivity, the policy aims to empower students by providing education in their mother tongues. To achieve this, an investment in linguistic resources and teacher capacity is essential, ensuring that no language is marginalized and all students can access quality education in a manner that respects and preserves India's rich linguistic tapestry.

In linguistically diverse regions, ensuring that students receive education in their mother tongue may be challenging due to a lack of resources and trained educators proficient in the multitude of languages spoken.

Socio-cultural Contexts:

Varying cultural norms and societal expectations in different regions demand an adaptation of aspects of the policy to ensure inclusivity and prevent the exacerbation of existing inequalities. The varied cultural norms and societal expectations across different regions underscore the necessity for adapting aspects of policy implementation to foster inclusivity and mitigate the risk of exacerbating existing inequalities. Recognizing the diverse fabric of Indian society, NEP 2020 acknowledges that a one-size-fits-all approach may not suffice. Cultural nuances and regional expectations influence how educational initiatives are perceived and embraced. By adopting a flexible and region-sensitive approach, the policy aims to promote equitable access to quality education, acknowledging and respecting the unique socio-cultural contexts that shape educational experiences across the diverse regions of the country. Socio-cultural variations may influence how vocational integration is perceived or how personalized learning is embraced. Adapting the policy to local contexts is crucial to avoid inadvertently perpetuating disparities.

Teacher Training Disparities:

Disparities in the quality and availability of teacher training programs across regions may impede the effective implementation of personalized learning and multilingual instruction. Disparities in the quality and availability of teacher training programs across different regions pose a significant challenge to the successful implementation of personalized learning and multilingual instruction under NEP 2020. Teachers play a pivotal role in realizing the transformative vision of the policy, and their preparedness in adopting innovative pedagogies is crucial. Uneven access to high-quality training programs may hinder educators from effectively implementing personalized learning methods and adapting to multilingual instructional approaches. Bridging these gaps in teacher training is imperative to ensure a consistent and high-quality educational experience for students, aligning with the policy's objectives of fostering inclusive and dynamic learning environments across the diverse educational landscape of India.

In regions with limited access to quality teacher training, educators may face challenges in adopting innovative pedagogies, hindering the realization of NEP 2020's vision for an empowered teaching force.

Access to Vocational Education Opportunities:

Unequal access to vocational education opportunities may perpetuate regional disparities in skill development and employment readiness. Unequal access to vocational education opportunities poses a significant risk of perpetuating regional disparities in skill development and employment readiness across India. The effectiveness of NEP 2020's vision for vocational integration hinges on providing equitable access to skill-building initiatives. Regions with limited vocational education opportunities may struggle to equip their workforce with the diverse skill sets demanded by the contemporary job market. This imbalance not only exacerbates existing regional disparities but also hinders the overarching goal of the policy to create a skilled and job-ready workforce. Addressing these inequalities in access to vocational education is crucial for fostering economic growth, reducing unemployment, and ensuring that individuals across all regions can contribute meaningfully to the evolving demands of the workforce.

While urban areas may have better access to vocational training institutes and industry collaborations, rural regions may struggle to provide similar opportunities, creating an imbalance in the implementation of NEP 2020's vocational integration goals.

Policy Awareness and Communication:

Variations in awareness and understanding of NEP 2020 across different regions may impact the uniform adoption of its principles. Variations in awareness and understanding of NEP 2020 across different regions could pose challenges to the uniform adoption of its principles. Effective implementation of any educational policy relies on widespread understanding and buy-in from stakeholders. Disparities in awareness may result in differing levels of enthusiasm, commitment, and adherence to the policy's guidelines. Regions with lower awareness may face obstacles in effectively communicating and implementing the transformative changes outlined in NEP 2020. Bridging these awareness gaps becomes imperative to ensure a cohesive and nation-wide adoption of the policy's principles, fostering a more consistent and equitable educational landscape across diverse regions in India.

Regions with lower awareness or limited resources for communication initiatives may struggle to effectively communicate the policy's objectives, leading to uneven implementation and understanding.

Digital Divide in Education:

The digital divide, especially pronounced in remote areas, may hinder the successful implementation of technology-driven aspects of personalized learning. The digital divide, particularly pronounced in remote areas, poses a significant impediment to the successful implementation of technology-driven aspects of personalized learning under NEP 2020. The policy's vision for personalized learning relies on the effective integration of technology to provide diverse and tailored educational experiences. However, regions with limited access to digital devices and reliable internet connectivity face challenges in realizing this vision. Students in remote areas may encounter barriers to online learning platforms and miss out on the benefits of digital tools, hindering their participation in technology-enhanced educational activities. Addressing this digital divide becomes essential to ensure that the advantages of personalized learning reach all students, irrespective of their geographical location, fostering an inclusive and equitable educational environment across the diverse landscapes of India.

Students in regions with limited access to digital devices and internet connectivity may face challenges in participating in online learning, impacting the equitable realization of NEP 2020's personalized learning goals.

Community Engagement and Participation:

Varying levels of community engagement and participation across regions may influence the acceptance and integration of policy initiatives. Variations in awareness and understanding of NEP 2020 across different regions could pose challenges to the uniform adoption of its principles. Effective implementation of any educational policy relies on widespread understanding and buy-in from stakeholders. Disparities in awareness may result in differing levels of enthusiasm, commitment, and adherence to the policy's guidelines. Regions with lower awareness may face obstacles in effectively communicating and implementing the transformative changes outlined in NEP 2020. Bridging these awareness gaps becomes imperative to ensure a cohesive and nation-wide adoption of the policy's principles, fostering a more consistent and equitable educational landscape across diverse regions in India. Addressing these variations in awareness is essential for creating a shared vision of educational reform and ensuring that the benefits of NEP 2020 are realized uniformly throughout the country.

In regions where community involvement is traditionally lower, garnering support for initiatives like personalized learning or vocational integration may require tailored strategies to encourage active participation.

Economic Disparities:

Economic variations between regions may impact the feasibility of implementing certain aspects of NEP 2020, especially those requiring substantial financial investments. Economic variations between regions may significantly impact the feasibility of implementing certain aspects of NEP 2020, particularly those that necessitate substantial financial investments. The successful execution of educational reforms outlined in the policy, such as the introduction of advanced vocational training facilities or the enhancement of infrastructure, heavily relies on financial resources. Regions with greater economic prosperity may find it more feasible to allocate the necessary funds, fostering the seamless implementation of NEP 2020 initiatives. Conversely,

economically disadvantaged areas might encounter challenges in mobilizing resources, potentially hindering the full realization of the policy's transformative vision. Addressing these economic disparities is crucial to ensure that the benefits of NEP 2020 are equitably distributed across all regions, promoting a more inclusive and accessible education system throughout India.

Implementing state-of-the-art vocational training facilities may be more feasible in economically prosperous regions, while less affluent areas may struggle to allocate resources for similar initiatives.

Conclusion:

Recognizing and addressing these regional challenges is pivotal for ensuring that the transformative vision of NEP 2020 is effectively realized across the diverse educational landscape of India. Tailored strategies and localized interventions are essential to overcome these hurdles and promote equitable access to quality education for all students. In conclusion, the National Education Policy 2020 (NEP 2020) stands as a visionary roadmap for transforming India's education landscape, advocating personalized learning, multilingualism, and vocational integration. However, the extensive and diverse regions of the country present a myriad of challenges that demand careful consideration and region-specific strategies. Infrastructure disparities, linguistic diversity, socio-cultural nuances, and economic variations emerge as formidable obstacles that could impede the uniform adoption of NEP 2020's principles. Bridging these gaps requires concerted efforts, including targeted investments, localized implementation plans, and comprehensive awareness campaigns. The policy's success hinges on addressing these challenges to ensure an inclusive, equitable, and technologically advanced education system that caters to the unique needs of students across the diverse tapestry of India. As the nation moves forward with the implementation of NEP 2020, a collaborative approach involving educators, policymakers, and communities is essential to navigate these complexities and usher in a transformative era in Indian education.

References:

1. "Cabinet Approves National Education Policy 2020, paving way for transformational reforms in school and higher education systems in the country". pib.gov.in. Archived from the original on 8 August 2021. Retrieved 8 August 2021.
2. "Education Ministry launches NIPUN Bharat Mission". @businessline. 5 July 2021. Archived from the original on 8 August 2021. Retrieved 8 August 2021.
3. "Govt approves plan to boost state spending on education to 6% of GDP". Livemint. 29 July 2020. Archived from the original on 8 August 2020. Retrieved 30 July 2020.
4. Jebaraj, Priscilla; Hebbar, Nistula (31 July 2020). "Rigorous consultations done before framing new National Education Policy, says Ramesh Pokhriyal Nishank". The Hindu. ISSN 0971-751X. Archived from the original on 6 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
5. Kumar, Shuchita (31 July 2020). "New education policy: The shift from 10+2 to 5+3+3+4 system". Times Now. Archived from the original on 11 August 2020. Retrieved 9 August 2020.
6. "National Education Policy 2020: Cabinet approves new national education policy: Key points". The Times of India. 29 July 2020. Archived from the original on 29 July 2020. Retrieved 29 July 2020.
7. Rohatgi, Anubha, ed. (7 August 2020). "Highlights | NEP will play a role in reducing gap between research and education in India: PM Modi". Hindustan Times. Archived from the original on 9 August 2020. Retrieved 8 August 2020.
8. Srinivasan, Chandrashekar, ed. (29 July 2020). "National Education Policy, NEP 2020: Teaching in Mother Tongue Till Class 5: 10 Points On New Education Policy". NDTV. Archived from the original on 29 July 2020. Retrieved 29 July 2020.
9. Kulkarni, Sagar (29 July 2020). "New policy offers 5-3-3-4 model of school education". Deccan Herald. Archived from the original on 1 August 2020. Retrieved 9 August 2020.
10. "Teaching In Mother Tongue Till Class 5: 10 Points On New National Education Policy". NDTV.com. Archived from the original on 30 July 2020. Retrieved 30 July 2021.

A Evaluation of Role and Structure of New National Education Policy 2020 in India

Mr. Narendra Ramakant Chole¹,

Research Scholar, Shivaji Mahavidyalaya, Renapur
Dist. Latur, SRTM University Nanded

Dr. P. D Shelke²

Asst. Professor, Dept of Commerce,
Shivaji Mahavidyalaya, Renapur

Abstract:

The main aim of the study to provides an overview of the key features, objectives, and potential implications of the NEP 2020 in India. Present study explores the challenges and opportunities presented by the NEP 2020 in India. The New National Education Policy (NEP) 2020, introduced by the Government of India, marks a transformative shift in the country's education landscape. This policy, after nearly three decades of revision, aims to revolutionize the education system to meet the demands of the 21st century. The implementation of the NEP 2020 presents various challenges, including the need for substantial financial resources, infrastructure development, and teacher training. The policy's success relies on effective collaboration between central and state governments, as well as the engagement of various stakeholders in the education sector. Despite these challenges, the NEP 2020 offers promising opportunities to revolutionize education in India. By focusing on learner-centric approaches, multilingualism, and skill development, the policy has the potential to create a more dynamic and relevant education system. Additionally, the emphasis on technology integration and vocational education can lead to increased access and employability for students.

Keywords: School education, Higher education, NEP 2020 in India and ABC

Introduction:

The New National Education Policy (NEP) 2020, introduced by the Government of India, represents a comprehensive overhaul of the country's education system. This policy aims to transform India's approach to education, focusing on holistic development, flexibility, and inclusivity. The NEP 2020 envisions an education system that fosters creativity, critical thinking, and holistic development among students. It emphasizes the importance of early childhood education, foundational literacy, and numeracy to lay a strong educational foundation. The policy seeks to promote multilingualism and encourages students to learn in their mother tongue or regional language until at least Grade 5, while also providing opportunities to learn other languages, including English. One of the notable aspects of the NEP 2020 is its focus on reducing the burden of exams and rote learning. The policy advocates a shift towards experiential and skill-based learning, with an emphasis on project-based assessments. It also proposes the restructuring of the school curriculum to promote interdisciplinary studies, giving students a more holistic understanding of subjects.

Another challenge is the need for substantial financial resources to support the policy's implementation and infrastructural development. Ensuring equitable access to quality education, especially in remote and economically disadvantaged areas, requires significant investment and innovative funding mechanisms. Additionally, the NEP 2020's emphasis on mother tongue or regional language as the medium of instruction may encounter resistance in some regions where English is preferred for global opportunities. Balancing the promotion of regional languages while preparing students for a competitive global environment requires careful policy planning and teacher capacity building.

On the positive side, the NEP 2020 presents a unique opportunity to revamp teacher training and professional development. Equipping educators with the necessary skills and knowledge to implement the policy's learner-centered approach is critical to its success. Furthermore, the policy's focus on vocational education, internships, and experiential learning can potentially address the issue of skill gaps and enhance employability, aligning education with the needs of the job market. The NEP 2020 also opens doors for public-private partnerships, encouraging private sector investments in education, and promoting innovation and research in the field.

The NEP 2020 lays out a vision for an education system that fosters creativity, critical thinking, and problem-solving skills, preparing students to thrive in a rapidly changing world. It emphasizes early childhood

education, multilingualism, and a shift from rote learning to experiential and skill-based learning. Furthermore, the policy aims to bridge the digital divide and promote technology integration to enhance learning outcomes. However, the implementation of such an ambitious policy faces several challenges. One of the primary obstacles is the vastness and diversity of India's education landscape, comprising numerous states with varying capacities and resources. The policy's successful execution demands effective coordination and collaboration among central and state governments, as well as various stakeholders in the education sector.

Significance of the Study

The NEP 2020 recognizes the significance of technology in education and aims to bridge the digital divide by ensuring access to digital resources and technology-enabled learning platforms. The policy envisions the establishment of a National Educational Technology Forum (NETF) to promote the integration of technology in education effectively. Another crucial aspect of the NEP 2020 is the emphasis on vocational education and the creation of a flexible and multidisciplinary higher education system. The policy proposes the establishment of the Academic Bank of Credit (ABC), which would allow students to accumulate and transfer credits across disciplines and institutions, fostering a more versatile and inclusive higher education ecosystem.

Review of literature

The New Education Policy 2020 has been widely discussed in academic literature, with many researchers analyzing its vision for transforming education in India. *Kumar & Rani, (2020)* Studies have highlighted the policy's emphasis on promoting holistic development, skill-based learning, and experiential education to prepare students for the challenges of the 21st century *Mittal & Sinha, (2021)* have commended the policy's focus on nurturing creativity, critical thinking, and problem-solving skills among students, aiming to move away from rote learning *Biswas, (2020)* have discussed the importance of bridging the digital divide and promoting digital learning to enhance access and equity in education However, *Rathore & Sharma, (2020)* studies have pointed out the challenges of technology implementation, particularly in remote and rural areas with limited infrastructure and internet connectivity. *Ravi, (2020)* identified several challenges in implementing the NEP 2020. *Swaminathan & Nayak, (2021)* have emphasized the need for substantial financial resources and effective coordination between central and state governments for successful implementation. Additionally, *Srivastava & Mishra, (2020)* have highlighted the importance of teacher training and professional development to equip educators with the skills required for implementing the learner-centric approach envisioned by the policy Some studies have also raised concerns about the potential impact of the policy on the existing education infrastructure and the burden of implementation on schools and colleges.

Objectives of the Study

1. To know structure of National Education Policy 2020 in India
2. To study of role and significance of .NEP 2020 in India
3. To assess the impact of NEP 2020 on current education system in Indian.

Research Methodology

The study used descriptive type of research method and it has used secondary sources of data for all its analyses. Secondary data has been collected from various sources such as research journals, bulletin, books, editing articles from Magazines etc. Available secondary data will be extensively used for the study.

What does it mean? 5+3+3+4 Composition:

The most striking change in NEP 2023 is the replacement of 10+2 structure with 5+3+3+4 structure. For a long time, 10+2 is being used in our education system. As a result, the overall changes in that structure can be surprising to children. Below we will understand the meaning of the 5+3+3+4 structure and how it differs from the old 10+2 structure. Under the new pedagogic and circular structure, the administration has divided student learning into four sections. There are four sections namely Madhyamik, Middle, Preparatory and Foundation. These four stages of schooling will be critical components of students' academic development throughout their school career. The following is how these four stages of student learning will be divided.

1. **Foundation stage** is the first step in children's education. Students will be prepared for 5 years in this program. These five years will include Anganwadi, Pre-Primary and Kindergarten, as well as three years of first and second grade.
2. **Preparation phase** will be the second phase. This phase of education will also be of three years. The third, fourth and fifth classes will lay the foundation for the intermediate and secondary stages.
3. **The third stage of education** will be middle school. It is for students of class 6th to 8th. These three years will prepare students for the final part of their education, secondary school.
4. **Secondary phase** will be the final part of students' school life; Instead of two years, students will have four years from class 9 to class 12 to complete their secondary education.

Principles of National Education Policy

- Conducting high quality research.
- Connecting children with Indian culture.
- Developing literacy and numeracy skills in children.
- Developing quality education.
- Emphasis on developing children's creativity and logical thinking.
- Emphasis on educational assessment.
- Emphasis on teaching different languages to students
- Emphasis on the use of technology.
- Investing in the public education system.
- Making education policy transparent.
- Offering flexible learning options.
- Recognize and develop each child's potential.
- Teaching children good governance and empowering children.

Features of New National Education Policy 2020

Universalization of education under National Education Policy (excluding medical and law studies) New education pattern of 5+3+3+4 (12 years of schooling and 3 years of pre-schooling) Vocational Testing Internship to start from class VI. Education upto class V should be imparted through mother tongue or regional language. There is no science, commerce or arts stream – students can choose any subject. All schools should be digitally equipped with coding taught to students from class VI, e-content translated into regional languages, development of virtual labs.

1. Emphasis on promoting multilingualism and Indian languages

The new National Education Policy has focused on our mother tongue as a medium of education. The 'Three Bhasha Sutra' dictates that no language shall be imposed on you. This policy indicates that you can now study in your mother tongue/local language and/or your regional language for at least class V and beyond. This will ensure that you will be able to understand the subject and not just read without understanding its meaning

2. Single Regulatory Body of Higher Education:

The Higher Education Commission of India (HECI) will now establish a regulatory body for the entire higher education. Norms, rules, accreditation and academic standards will be the same for both private and public sectors. Thus, you have the opportunity to take a common entrance exam for higher education, multiple exits and entries in which you can start and end your education without losing your credit.

3. Moving from Specialist to Journalist

As per NEP, strict segregation between subject streams will be done away with. You now have the freedom to choose the subjects you want to study across streams. Vocational education will also be introduced to you from grade and will include internships as well as local trades and crafts. Additionally, you will also be taught coding from class 6 onwards. Once there was a stream of science, commerce and

arts stream, but this will no longer be the case, students can study accountancy along with physics or arts if they wish.

4. Exit Options During the FYUP Program Period

The duration of undergraduate degree will be 3 or 4 years. Students will also be given multiple exit options during this period. Colleges require a student to issue a certificate after completing 1 year of study including professional and vocational fields, a diploma after 2 years of study, or a bachelor's degree after completing a three-year program. An Educational Bank of Credit will be set up by the government to digitally store academic credits earned from various higher educational institutions so that they can be transferred and counted towards the final degree earned.

5. Strong teacher recruitment and career paths:

Teachers will be recruited through a robust, transparent process. Promotions will be based on merit, including multi-source periodic performance evaluations and available progression paths to become educational administrators or teacher educators. A common National Professional Standards for Teachers (NPST) will be developed by 2022 in consultation with NCERT, SCERT, teachers and expert bodies.

Impact of New Education Policy 2020

Multiple entry and exit points to higher education with appropriate certification 3 or 4 year undergraduate courses with various exit options and certificates. Creation of Educational Bank of Credit to store and transfer digital educational credits. Emphasis on e-learning to reduce dependence on textbooks. The National Testing Agency administers the Common Entrance Test for admission to higher education. Aim to establish one multidisciplinary higher education institution in every district by 2030. Aim to make all higher education institutions multi-disciplinary by 2040. Higher Education Commission of India as a single body for all higher education (except medical and legal education). Four verticals under Higher Education Commission of India: National Higher Education Regulatory Council, General Education Council, Higher Education Council and National Accreditation Council There will be equal treatment for government and private education.

Impact on Teachers

NEP will not only impact students but also teachers and educational techniques. As per NEP, a B. Ed degree is required to work as a school teacher. The noteworthy aspect of this is that this BEd course must be an integrated course of 4 years. With this policy, only qualified teachers will be assigned to the schools, which will undoubtedly help in shaping the future of the students.

Impact on students pursuing UG and higher education

NEP will also affect students pursuing UG and higher education. As per the policy, the UG degree will last for four years and will be multi-disciplinary, holistic and flexible. In addition, students will be offered multiple opportunities to withdraw from the degree program. For example, students will receive a certificate after completing a one-year professional or vocational field course. They will get a diploma after two years and a bachelor's degree after three years. The duration of PG courses will be limited to one to two years. Furthermore, the Master of Philosophy program will no longer be available. The most ambitious decision in the program for college-level education is to phase out the college affiliation system over the next 15 years. Moreover, a new authority will be set up to oversee all higher education courses except legal and medical courses.

Conclusion

From the above discussion it can be concluded that the new national education policy 2020 in India holds the promise of transforming education to meet the needs of a rapidly changing world. Its learner-centric approach, emphasis on multilingualism, and focus on skill development reflect a progressive vision for education in India. New National Education Policy 2020 in India presents a transformative vision for the education sector, aiming to empower learners and equip them with 21st-century skills. While the challenges of implementation are significant, the opportunities it offers in terms of teacher development, vocational education, and public-private collaborations can lead to a more inclusive, flexible, and progressive education

system in India. Addressing the challenges and seizing the opportunities will require strong political will, stakeholder engagement, and sustained investment in the education sector.

References

1. GoI (2021). National Education Policy 2020 . Ministry of Human Resource Development, Government of India
2. Kalyani, Pawan. (2020). An Empirical Study on NEP 2020 [National Education Policy] with Special Reference to the Future of Indian Education System and Its effects on the Stakeholders :: JMEIT. 7. ISSN : 2394-8124. 10.5281/zenodo.4159546.
3. Kaur, Sonpreet. (2021). A Note on-National Education Policy 2020: With Special Reference of School Education.
4. Ranganathan, S. (2007). Educational Reform and Planning Challenge. Kanishka Publishers. New Delhi
5. Soni, Manish. (2023). A Literature Survey on National Education Policy 2020 (NEP 2020) and Libraries. Journal of Learning and Educational Policy. 13-23. 10.55529/jlep.34.13.23.
6. https://en.wikipedia.org/wiki/National_Policy_on_Education
7. <https://www.oneindia.com/india/new-education-policy-2020-advantages-and-disadvantages-of-nep-3127811.html>

Educational Policy in Medieval India

Harshvardhan S. Kolhapure

HoD Political Science

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya,

Latur - 413512

E-mail: kharshvardhans@gmail.com

Abstract :

In this paper the researcher wants to focus on the policy of education in India during the medieval period the education policy was influence by the muslim system. During this period various transformation were bought about in the system of education. The individual started to realize the importance of education. It began to enrol in higher educational institutions. Education system was divided into two sections. Primary education and higher education. Primary education was imparted in makhtabs, and higher education was imparted in the Madrasas. There was intiation of modern and innovative methods and strategies in the teaching and learning processes.

Keyword: Medieval period, madarasas, Education, Educational Institute.

In the 7th century Prophet Mohammad gave the Principle of Islam. Thoe who fallow the 8th century, Islam has pread all over India, and the next three hundred years, there was no imporaant change in this situation.

As India is a very rich country, due to this atraction of wealth, Mohammad Ghazni made a total of 17 raids on India and loots the wealth of this country. In the 1192 A.D. Mohammad Ghori establisshed Kingdom in India. After the death of Mohammad Ghori, Kutb-Ud-din Aibak began to rule India and the real muslim rule began in India.

From 1206 An to 1858, about 650 years, there were Muslim rule in India.

Mughal empires generally Slave, Khilaji, Sayed, Lodi etc. clan and ruled our country.

During this period, along with political development, they also paid attention to cultural development and they started a new educational policy is called medieval educational policy.

- 1] The educational system or policy of Medieval related to religion that is Islam.
- 2] The Islamic education system was controlled by king.
- 3] Many temples and Buddhist Vihar were destroyed for Islamic education.
- 4] Arabic and Persian Langauges had a very important place in the Islamic education policy.
- 5] The contribution of women remains in the medieval period of educational system of India.

H1.The educational system or policy of medieval related to religion that is Islam.

Kutb-ud-din Aibak was the founder of the slave empire who first spread education among Muslim. Almtash (1210 - 1236) the successor of Kutb-Ud-din, and his doughter Raziya, some education and patron of Learning.

There is mention of a college at Jalandhar in the rign of Nasir-Ud-din Balan's successor was a profligate youth who gave no encouragement to menoletters.

The Mohammadan historian ferishta says that Firuz built no less than thirty colleges with Mosques attached.

Babar, the first of the Mughal emperors (1526 - 1530) was a man of great accomplishments, with a knowledge of Arbic, Persian, and Turkish and taste for poetry.

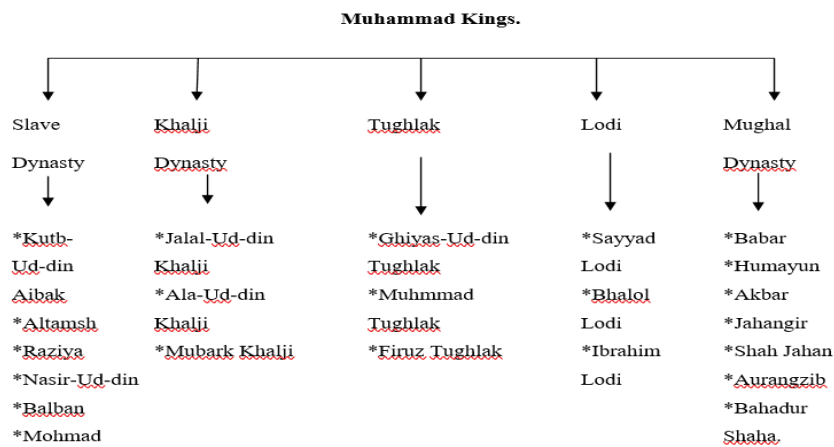
Humayun (1530 - 1556) was like his father, an accomplished scholar, who gave great encouragement to learned men.

The Maktab attached to the Mosque was probably the most permanent of Mohammadan educational institutions in India, and those of them which taught Persion, a language which was required for official use, were resourted to even by Hindus.

It must be remembered that Muhammadan education was at best confined, to a very large extent to that minority of the population which embraced the religion of Islam. At first this minority was very small and it has never included more than about one-fifth of the population.

H2. The Islamic education system was controlled by king.

In the medieval periods, all education system were under the control of the king. All those kings are as above.

The type of education in India during the Mohmmadian period was similar to the way Plato describe state controlled education in his Ideal State concept. Both the Primary (Maktab) education and higher (Madarasas) education were state controlled for centuries the Muhammadans were little more than an armed garrison in a foreign land, and though many inhabitants of India joined the Muhammadan religion the learned class of the Brahmins held firmly to their old faith. Due to the fact that government was in the hands of the Muslim Empire, the Muslim education gained importance during that period and other religious which were the people were seen to have a secondary place.

This the assumption that the system of education controlled by the kings was the medieval period proved.

H3. Many temples and Buddhist Vihar were destroyed for Islamic education.

Muhammad Ghoris is reported to have destroyed some temples at Ajmere, and to have built in their places mosques and colleges. Kutb-Ud-din was a man of literary tastes, although, like many other Muhammadan rulers, he destroyed Hindu temples, he built many mosques which were centers not only of religious worship but also of education. An officer of his, named Bakhtiyar, destroyed at Vikramsila in Bihar a Buddhist monastic institution which was a place of learning, but he also is said to have been an establisher of mosques and colleges.

H4. Arabic and Persian languages had a very important place in the Islamic education policy.

The Madrasas and Maktabas were confined to Mohammadans but by this time Hindus and Muhammadans had begun to study one another's languages. The sacred languages of Islam was, of course, Arabic, but Persian was the court language of the conquerors of India and a knowledge of Persian and Arabic would be necessary for Hindus who held important offices under Government.

H5. The contribution of women remains in the medieval period of educational system of India.

Raziya who ruled after her fathers death, was a woman of some education, and was a patron of learning. With regard to the education of women it was just as much restricted amongst Muhammadans as amongst Hindus. The pardah system, which shut up all Muhammadans women, except young girls in seclusion, made their education a matter of difficulty even where it may have been desired, which does not seem to have been often the case. Ghiyas - Ud - din who was ruler of malwa from 1469. 1500 is said to have appointed school-mistresses for the ladies. The daughter of Babar Gul-Badan Bagum, wrote the Humayun Namah. The niece of Humayun, who became one of Akbar's wives wrote poems in Persian. Nur Jahan, the wife of Jahangir who helped her husband to rule his empire.

Conclusion / Major Findings :

- 1] Muhammadian Education was at best confined, to a very large extent, to that minority of the population. Which embraced the religion of Islam.
- 2] Many Islamic King destroyed temples of Hindus and Vihars of Buddhist for the Islamic education.
- 3] Persian, Arabic and Urdu languages gained importance in the medieval period compared to other Indian languages.
- 4] During the medieval period the entire education was controlled by kings.
- 5] Somehow the participation of women to some extent is also reflected in the policy in the education system in medieval period.

References :

- 1] Ancient Indian Education An Inquiry Into its origin, Development and Idealy. F.E. Keay - 1918
- 2] Bhartiya Shikshanach Vikas, Dr. Mohan Jadhav, Prof. Arati Bhosale, Prof. Prachi Sarapotdar.
- 3] Bhartiya Shikshan Pranalicha Vikas. Prof. Priti Patil, Dr. Shevatekar.
- 4] Shikshanatil Vichar Pravah. Dr. Nilima Sarpe, Prof. Priti Patil
- 5] Ani-i-Akbari. Translated by H. Blochmann

Unlocking Transformation: The Role of Technology in Implementing NEP-2020

Dr. Kishor N. Ingole

Associate Professor of English

Shivaji College, Hingoli

E-mail Id- ingolekishore76@gmail.com

Abstract:

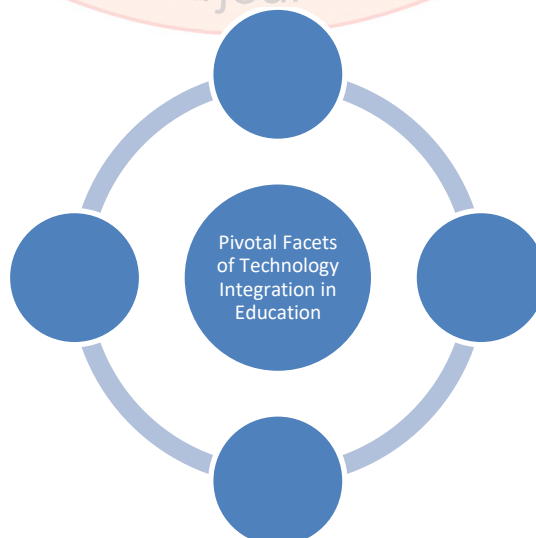
The National Education Policy 2020 (NEP 2020) outlines a bold vision for Indian education, emphasizing holistic development, personalized learning, and accessibility. Technology is positioned as a crucial catalyst for achieving these goals. The paper also addresses challenges such as digital divide, infrastructure limitations, and data privacy concerns, proposing strategies for equitable and responsible technology integration. Drawing on relevant case studies and research findings, this paper argues that a strategic and inclusive approach to technology can unlock the transformative potential of NEP 2020, paving the way for a future-ready education system in India.

Keywords: NEP 2020, Educational Technology, Personalized Learning, Digital Divide, Skill Development, Teacher Training, Assessment, Equity, Access, Future of Education.

Introduction:

India's National Education Policy 2020 (NEP 2020) stands as a beacon of ambition, aiming to revolutionize the nation's educational landscape. Its vision, woven with threads of holistic development, personalized learning, and equitable access, demands a transformative framework. At the heart of this framework lies technology – not merely as a tool, but as a catalyst for profound change. Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020) stated about NEP as, *Shortly after the release of the policy, the government clarified that no one will be forced to study any particular language and that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language.* Central to this ambitious vision is the strategic integration of technology, positioning it not just as a tool but as a catalytic force for profound change. India's National Education Policy 2020 ambitiously envisions a modern, inclusive, and technology-driven education system. By integrating technology as a catalyst for change, the policy seeks to revolutionize the educational landscape, fostering holistic development, personalized learning, and equitable access for all students. In the words of Prof. Vinay Nangia, *The Policy recognizes that the knowledge of the rich diversity of India should be imbibed first hand by learners. This would mean including simple activities, like touring by students to different parts of the country, which will not only give a boost to tourism but will also lead to an understanding and appreciation of diversity, culture, traditions and knowledge of different parts of India.* The successful implementation of these technological interventions is poised to shape the future of education in India and prepare the youth for the challenges and opportunities of the 21st century.

Technology in NEP 2020: In the ever-evolving landscape of education, the intersection of technology and pedagogy has become a transformative force, reshaping traditional paradigms and opening new frontiers of possibilities. This exploration delves into four pivotal facets of this technological integration in education, each poised to redefine the learning experience and empower educators in unprecedented ways which are given in the below image:

Image 1.1 Pivotal Facets of Technology Integration in Education

As shown in the above image 1.1, there are four main pivotal facets of technology integration in education which will have a long impact in future under the implementation of NEO 2020.

I. Personalized Learning and Accessibility: Exploring online platforms, learning management systems, and AI-powered tools to offer adaptive learning experiences and bridge geographical disparities. In the digital age, education is undergoing a radical transformation with the integration of technology, giving rise to personalized learning and improved accessibility. This exploration explores into the multifaceted realm of personalized learning, shedding light on the role of online platforms, learning management systems (LMS), and artificial intelligence (AI)-powered tools. These innovative technologies not only facilitate adaptive learning experiences tailored to individual needs but also serve as powerful instruments in bridging geographical disparities, ensuring equitable access to education.

Online Platforms and Learning Management Systems (LMS):

Online platforms and Learning Management Systems form the bedrock of personalized learning. These digital environments provide a space for students and educators to interact, collaborate, and access a myriad of resources. With features like customizable learning paths, real-time progress tracking, and multimedia content, these platforms offer a dynamic and personalized learning experience. The image showcases a virtual classroom environment, highlighting the flexibility and interactivity afforded by these technologies.

Adaptive Learning with AI-powered Tools:

Artificial Intelligence (AI) plays a pivotal role in tailoring educational experiences to the unique needs of each learner. Adaptive learning algorithms analyze individual learning patterns, preferences, and performance data to dynamically adjust the content and pace of instruction. The image illustrates an AI-powered adaptive learning interface, showcasing how the system responds to a student's progress, providing customized challenges and support to optimize their learning journey.

Bridging Geographical Disparities:

Geographical disparities are a significant challenge in education. Online platforms and AI-powered tools act as powerful bridges, enabling students from remote or underserved areas to access quality education. The image depicts students from different locations engaging in a collaborative online learning session, symbolizing the potential of technology to transcend geographical boundaries and create a more inclusive learning environment.

Interactive Case Study:

Here is an example with a case study illustrating the impact of personalized learning and accessibility. In a rural area with limited educational resources, an online platform equipped with AI-powered tools was implemented. The image showcases students using tablets to engage with interactive learning content tailored to their individual needs. Through this initiative, the students experienced personalized learning, overcoming geographical barriers and gaining access to a quality education previously unavailable to them.

Thus, the integration of online platforms, learning management systems, and AI-powered tools marks a transformative chapter in education. Through personalized learning, technology is not only revolutionizing the way students learn but also acting as a powerful force in making education accessible to learners, regardless of their geographical location. The accompanying images serve as visual representations of these technological advancements, bringing to life the innovative and inclusive potential of personalized learning in the 21st century.

II. Holistic Development and Skill Building: Investigating the use of immersive technologies, virtual labs and interactive simulations used to foster critical thinking, creativity and 21st-century skills. In the dynamic landscape of education, the focus has shifted beyond mere academic achievement to the holistic development of students. This exploration delves into the transformative impact of immersive technologies, virtual labs, and interactive simulations, investigating how these tools contribute to fostering critical thinking, nurturing creativity, and cultivating essential 21st-century skills. By integrating these innovative technologies into the educational framework, educators are creating a rich learning environment that goes beyond traditional methods, providing students with experiential and engaging opportunities for comprehensive skill development.

Immersive Technologies for Holistic Learning:

Immersive technologies, such as Virtual Reality (VR) and Augmented Reality (AR), have emerged as powerful tools to enrich the learning experience. These technologies transport students to virtual worlds, providing immersive and realistic environments for exploration. In the illustration, students are seen using VR headsets to delve into historical settings, allowing them to witness events firsthand. This immersive approach stimulates not only historical understanding but also emotional engagement, contributing to holistic development by connecting students to the subjects in a profound and memorable way.

Virtual Labs for Hands-on Exploration:

Traditional laboratories are being re-imagined through the incorporation of virtual labs, creating a paradigm shift in hands-on learning. The image portrays students engaging with a virtual chemistry lab, where they can manipulate elements and observe reactions in a controlled digital environment. Virtual labs provide students with the opportunity for practical experimentation without physical constraints, fostering holistic development by integrating tangible experiences into their learning journey.

Interactive Simulations for Critical Thinking:

Interactive simulations offer dynamic and responsive environments that challenge students to think critically and solve problems. In the depicted scenario, students collaborate on a physics simulation, applying critical thinking skills to analyze and resolve complex challenges. These simulations not only reinforce theoretical concepts but also encourage students to develop analytical and problem-solving skills, contributing to holistic development by fostering a mindset of inquiry and exploration.

Fostering Creativity with Technology:

Creativity is a key component of holistic development, and technology provides an expansive canvas for expression. The image illustrates students using digital tools to create multimedia projects, showcasing their artistic abilities. Whether it's designing digital art, composing music, or crafting multimedia presentations, technology empowers students to express their creativity in diverse ways, contributing to holistic development by encouraging innovation and self-expression.

Interactive Case Study:

In a case study, students in a geography class utilize augmented reality to explore topographical features. The image captures the moment as students collaboratively interact with a digital map, enhancing their spatial understanding and geographical knowledge. This case study exemplifies how technology seamlessly integrates into the curriculum, providing students with interactive and engaging experiences that contribute to holistic development and skill building.

Thus, the integration of immersive technologies, virtual labs, and interactive simulations is redefining education by fostering critical thinking, nurturing creativity, and cultivating 21st-century skills. These tools contribute to holistic development by providing students with experiential and engaging learning opportunities that go beyond traditional methods, preparing them to navigate the complexities of the modern world.

III. Teacher Training and Support: Delving into the potential of digital resources, online communities, and virtual training programs to enhance teacher capacity and professional development.

Teacher training and support from the cornerstone of an effective and evolving education system. This exploration delves into the transformative impact of digital resources, online communities, and virtual training programs on enhancing teacher capacity and professional development. By embracing technology, educators can access a wealth of resources, collaborate with peers globally, and engage in continuous learning to stay abreast of the latest pedagogical practices.

Digital Resources for Professional Development:

Digital resources play a pivotal role in providing teachers with on-demand access to a vast array of educational materials. The image illustrates an online portal offering webinars, e-books, and interactive modules, catering to diverse teaching needs. These resources empower educators to explore innovative teaching methodologies, stay updated on curriculum changes, and deepen their subject knowledge, contributing to continuous professional development.

Online Communities for Collaborative Learning:

Online communities provide a platform for educators to collaborate, share insights, and seek advice from peers across the globe. The image depicts teachers participating in a virtual forum, engaging in discussions and exchanging ideas. Through these communities, teachers can benefit from collective wisdom, diverse perspectives, and a global network of professionals, fostering a supportive environment for continuous learning and growth.

Virtual Training Programs for Skill Enhancement:

Virtual training programs offer a dynamic and flexible approach to professional development. The image showcases educators participating in a virtual training session, utilizing interactive tools and simulations. These programs allow teachers to acquire new teaching techniques, undergo pedagogical training, and receive immediate feedback, fostering skill enhancement and ensuring that educators are well-equipped to adapt to evolving educational landscapes.

Tailoring Support to Individual Needs:

Personalized support is a key component of effective teacher training. The image represents an adaptive learning platform that tailors content to individual teacher needs, offering targeted resources and assessments.

This personalized approach ensures that educators receive support aligned with their professional goals and areas of improvement, contributing to a more effective and individualized training experience.

Interactive Case Study:

A case study which illustrates the impact of teacher training and support through technology as a group of teachers from diverse backgrounds engages in a virtual workshop. The image showcases collaborative activities, discussions, and hands-on learning experiences facilitated through digital tools. This case study exemplifies how technology-enabled teacher training creates an inclusive and interactive environment, promoting continuous learning and professional growth.

The integration of digital resources, online communities, and virtual training programs has the potential to revolutionize teacher training and support. By leveraging technology, educators can access tailored resources, collaborate globally, and engage in continuous learning, ensuring that they are well-prepared to navigate the challenges and opportunities in education, ultimately benefiting both teachers and students

IV. Assessment and Evaluation: Examining the application of technology for formative and summative assessments, including adaptive testing and personalized feedback mechanisms. Assessment and evaluation are integral components of the education process, providing insights into student progress and informing instructional strategies. This exploration investigates the transformative impact of technology on assessments, examining how it facilitates both formative and summative evaluations. The application of adaptive testing and personalized feedback mechanisms has emerged as a dynamic approach to enhance the accuracy, efficiency, and individualization of assessments.

Technology in Formative Assessments:

Formative assessments are essential for gauging student understanding throughout the learning process. The image illustrates a scenario where students engage in an online formative assessment using adaptive testing. The technology adapts the difficulty of questions based on individual student responses, providing real-time feedback to both students and teachers. This form of assessment ensures a dynamic and personalized learning experience, allowing educators to tailor their instruction to meet the unique needs of each student.

Adaptive Testing for Personalized Learning Paths:

Adaptive testing utilizes algorithms to dynamically adjust the difficulty of questions based on a student's responses. The image showcases a student engaging in an adaptive testing environment, where the system tailors subsequent questions based on the accuracy of previous responses. This personalized approach ensures that assessments are neither too challenging nor too easy, providing a more accurate measure of a student's proficiency and fostering a customized learning path.

Summative Assessments with Technology Integration:

Summative assessments, often conducted at the end of a learning period, benefit from technology integration for efficiency and accuracy. The image portrays students participating in an online summative assessment, utilizing technology for standardized testing. The digital format allows for automated grading, timely result generation, and comprehensive data analysis, streamlining the evaluation process while providing educators with valuable insights for future instructional planning.

Personalized Feedback Mechanisms:

Personalized feedback is crucial for student growth and improvement. The image depicts a scenario where students receive individualized feedback after completing an assessment. Technology enables automated feedback mechanisms that address specific strengths and weaknesses, guiding students toward areas that require attention. This personalized feedback loop contributes to a more iterative and supportive learning environment, promoting continuous improvement.

Interactive Case Study:

A case study exemplifying the application of technology in assessment in which a diverse group of students engages in an adaptive testing platform for a mathematics assessment. The image showcases the dynamic nature of the assessment, with students receiving tailored questions based on their individual progress. The case study illustrates how adaptive testing, combined with personalized feedback, enhances the accuracy of assessments and contributes to a more individualized learning experience.

The integration of technology in assessment and evaluation processes brings about a paradigm shift in education. Adaptive testing, personalized feedback mechanisms, and the use of technology in both formative and summative assessments not only enhance the efficiency of evaluations but also contribute to a more personalized and effective learning experience for students. This technological evolution empowers educators to make data-informed decisions and ensures that assessments align with the diverse needs and learning paths of individual students.

Conclusion:

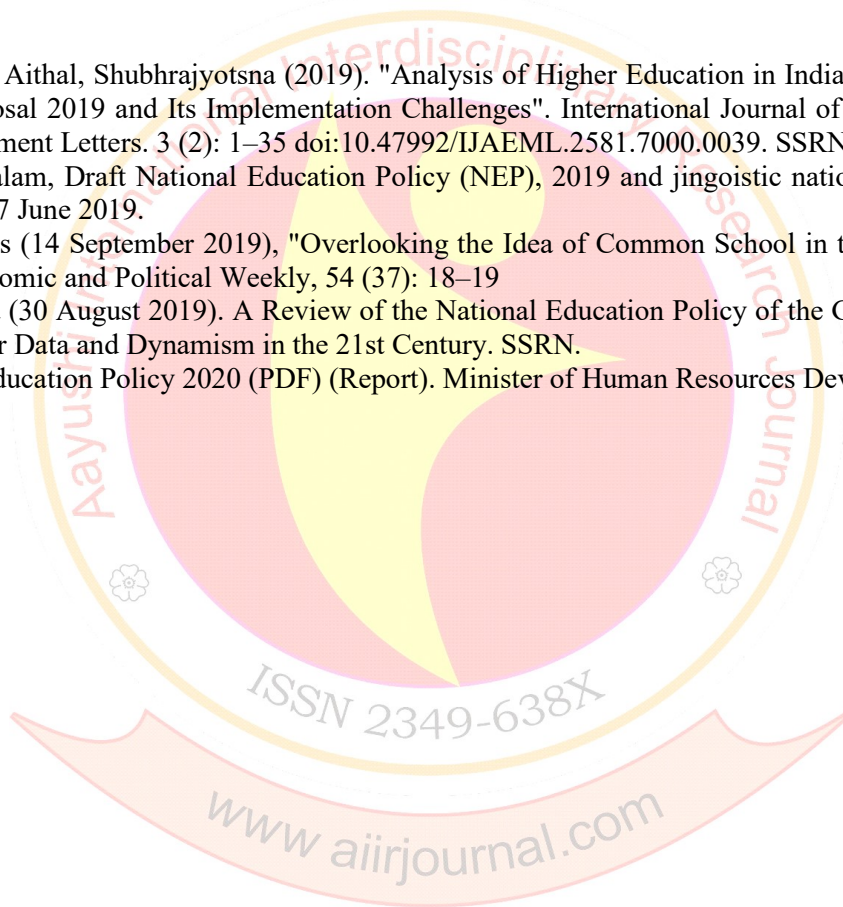
The multifaceted exploration into the integration of technology across various aspects of education underscores its transformative role in shaping a more dynamic and inclusive learning environment. From personalized learning and accessibility to holistic development, teacher training, and assessment strategies, technology emerges as a powerful catalyst for innovation and progress in the education sector. The collective impact of these technological interventions paints a picture of an education system that is more responsive, inclusive, and effective in preparing students for the challenges of the 21st century.

Citation:

1. Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020). "No switch in instruction medium from English to regional languages with NEP '20: HRD". The Economic Times. Archived from the original on 15 July 2021. Retrieved 31 July 2020.
2. Prof.Vinay Nangia "Indian Ethos & Culture and National Education Policy (NEP) 2020" <https://www.linkedin.com/pulse/indian-ethos-culture-national-education-policy-nep-2020-nangia/>

References:

1. Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". International Journal of Applied Engineering and Management Letters. 3 (2): 1–35 doi:10.47992/IJAEML.2581.7000.0039. SSRN 3417517.
2. Jeebanlata Salam, Draft National Education Policy (NEP), 2019 and jingoistic nationalism, The People's Chronicle, 27 June 2019.
3. Maniar, Vikas (14 September 2019), "Overlooking the Idea of Common School in the Education Policy" (PDF), Economic and Political Weekly, 54 (37): 18–19
4. Puri, Natasha (30 August 2019). A Review of the National Education Policy of the Government of India - The Need for Data and Dynamism in the 21st Century. SSRN.
5. Draft New Education Policy 2020 (PDF) (Report). Minister of Human Resources Development.

Importance of Women Education in Rural India

Dr.K.T.Gaikwad

Asst. Professor,
NYNC College,
Chaligaon, Dist. Jalgaon
Karunajamkar5@gmail.com

Abstract:

Women Education is important not only for the enhancement of life quality of the rural Community but also for the overall progress and development of the India. Education is an instrumental bolstering the spirit of Women to carry out their continual fight against exploitation and withstand Social evils. The phrase 'Women empowerment' which has passed into the current coin of social discourse very rapidly and extensively is virtually meaningless without education

Introduction:

Women's development in India is possible because Education The Nobel prize Laurette Malala had said "the only solution is Education! Education! and Education!"

"Women is the builder of Nation's destiny. She has a heart for stronger and bolder than of man. She is the supreme inspiration of man's onward march" – Rabindranath Tagore

In India Women Education in the rural segments is not only important to eradicate poverty and illiteracy, but also for a variety of other social, economic as well as cultural and political reasons.

Objective:

1. Explain the Importance of women Education in Rural India.
2. Explain the effects of Education on Women's Social life in rural area.
3. Explain the Literacy rate of Women in India.
4. Explain the reason of girls dropout in school.

Condition of Women Education in Rural India:

Considering the topic of education system of Women in Rural India. One cannot just boast of the highly advanced educational institutions in the Urban areas. The progress of education at the grass root level is also of primary concert and rural education in India. Constitution about 90% of the schools being located in rural areas. Statistical records from extensive surveys have shown that rural education in India has developed to some extent, but there are still quite a number of serious hindrances to the growth of the Women education in the country side various challenges faced by the Women of education in rural India. Deficiency of proper text boom, not available the learning material. In the school not available of committed teachers. In Rural areas there is greater affect of caste system due to that Women don't get chance to Educate themselves in rural India.

Effect of Women Education in Rural Area:

After the Independence of India in 1947, the policy makers realized that education. Es the most competing means to initiate social alteration and improve community development in rural India. Several reasons as to why Women's education in India should be enforced efficiently, even in the most remote regions. Here are the reasons.

1. Social discrimination.
2. Gender inequality.
3. Occupation of girl child in domestic's chores.
4. Economic exploitation.
5. Early age marriage.

Are some of the factors which have greatly affected Women education in rural India.

Literacy rate of Female and Male (2011 Census):

The Indian nation is exasperated utterly to witness the appalling state of Women education even after 75 years of Independence.

As per the 2011 census India's country wide Female literacy rate is 65.46%, while the male literacy rate is estimated at 82.14% India's average literacy rate stands at 74.04%, There is a gender gap of around 17% between male and female literacy rates. This gender split is higher in rural areas. The rural Female literacy rate is only 57%, while the rural male literacy rate is higher at 77%.

Reasons of Girl Dropout in School:

The girls dropout rate in the primary and middle school level are –

1. Lack of motivation.
2. Engagement in the family Business or Farm.
3. Engagement in house hold work.
4. Apart from the above reasons.
5. Non-availability of educational centers in close proximity.
6. Unsafe means of travel.
7. Lack of proper toilets.
8. In low income of families.
9. The presence of younger siblings affect a girl's education negatively.
10. In terms of gross attendance.
11. Time spent on learning activities learning performance, etc.

Conclusion:

India is a county with a 138 crore (1.38 billion) population which is future divided in two section Urban and Rural. The Rural population of India represents 65% of total population, around 88% crore (880 million). As of 2021, the literacy rate in rural India was around 73.5%. This includes 81% male and 65% female literacy in rural section of India. Education is the best 'path' of development for the Women's social, Economical and cultural life in rural India.

Reference

- 1) IBEF Blog- India Adda.
- 2) Khandhare Swati, Rural Sociology and Educational Psychology.
- 3) Choudhary Narayan and Apte Avinash, Rural politics and culture.
- 4) Sumanta Rajbanshi- women Stand NEP (Article).
- 5) शिक्षण संक्रमण- मासिक, योजना-मासिक.
- 6) NEP 2020- Misnistry of Education Govt. of India.

A Critical Study on The Holistic and Multidisciplinary Approach of National Educational Policy 2020 (NEP 2020) in India

Dr. Trupti K. Patel
N.M.D. College, Gondia
truptignd@gmail.com

Abstract

Education is the process where every individual learns the things according their ability and Interest because every child has their own unique quality like strength, personality, inner talent and ability. For this unique quality we need to design the activity based curriculum for the students. Syllabus is the important part in the process of child development and teaching-learning process. Child development is the prime part of the education. When we look forward in this scenario, the level of competition increasing day by day. For this purpose, we focus the children's curriculum and co-curriculum activities inside and outside school and college also. Foremost requirement of the syllabus is to reduce in essential part according to subject and make wide space for critical thinking in subject content of pedagogy, make sure the curriculum should be holistic discovery based and discussion based. These curriculum parameter and aspect fulfil only one word that is holistic development. Holistic development is the overall development of child that means social, emotional, physical, mental and intellectual growth of the person. Holistic development in education means focusing on the child overall growth in various manner/aspects. Holistic development promotes self-confidence, self-awareness and increasing good sense of responsibility in each and every work. Holistic development process will help to develop the strong critical thinking abilities and problem-solving attitude among students. The researcher has gone through the report of the previous education policies, committees and studied related literature closely which are desirable for this study. Holistic development is the extensive approach in teach which objective rich the goal for

Developing multiple abilities in human mind. It is the development of physical, emotional, intellectual, social development of students and promotes the learning style with higher order skill improvement.

Holistic development is the combination of enhancing education model of empowering students' performance and teacher strategies in different area. Its benefits helpful to increase the standard of education and these standards will strengthen the nation building process of achievement.

Keywords: Holistic Development, NEP 2020, Holistic Approach

Introduction

The NEP 2020 is the first education policy of the 21st century and replaces the thirty-four year old National Policy on Education (NPE), 1986. Built on the foundational pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability, this policy is aligned to the 2030 Agenda for Sustainable Development and aims to transform India into a vibrant knowledge society and global knowledge superpower by making both school and college education more holistic, flexible, multidisciplinary, suited to 21st century needs and aimed at bringing out the unique capabilities of each student. The National Education Policy (NEP) 2020 aims at bringing about a multidisciplinary approach in education – firstly in schools and then eventually in colleges as well. Multidisciplinary education is a concept that has been embraced by the Indian government through the new National Education Policy (NEP) 2020. Higher learning centres of ancient India were known for teaching every branch of knowledge. Over the centuries, the broader learning opportunities narrowed and gradually the focus moved to specialization in particular subjects. Higher education today comes with rigid boundaries across disciplines. A student opting for a particular subject has to forego exposure to other subjects. Conversely, today's job markets look for human resources with multiple capacities rather than specialization in one exclusive field. Multidisciplinary education prepares students to develop deeper skills, and approach problems with broader perspectives. The NEP-2020 attempts to reboot the legacy of the higher learning centres of ancient India by emulating the teaching-learning that prevailed during the time and making it relevant and contemporary.

Objectives of study:

- To know importance of holistic approach to the 'all-round development' of the child.
- To know the relevance of multidisciplinary approach in contemporary Indian education.
- To know how much NEP 2020 obeys the heritage and tradition of Ancient Education.
- To know the modernity of NEP 2020 in the respect global education.

Research Methodology

This study is descriptive in nature. The required secondary data was gathered from a number of websites, including those run by the Indian government, magazines, journals, and other publications. To draw inferences and draw conclusions, this data was then evaluated and analyzed.

Conceptual Framework of Holistic and multidisciplinary Development

In order to thrive in today's fast-paced world of technology, people need multiple skills and The ability to think creatively. In today's digital world life is going to be very fast and depends on fully technology based education system. Multiple skills necessary for multiple activity perform in school (curriculum and co-curriculum activities) Holistic education is based on the idea that children can be taught in a more natural and engaging way. Rather than compartmentalizing school subjects, the holistic approach seeks to empower children to use their academic learning as a foothold for their emotional and social empowerment.

Aim of holistic and multidisciplinary education

- To get better results in creativity, development of critical thinking, decisions making skills, problem-solving abilities it is necessary to integrate the humanities and arts with Science, Technology, Engineering and Mathematics (STEM), which is envisages in the nep 2020. By adopting the Multidisciplinary and holistic approach of approach of education it will help to do better in Research and Innovation.
- A holistic and multidisciplinary education would help all-round development of an individual. It is not good to make compulsion of subjects in which an individual is not interested. Rather than give the choice of subjects he wants and let to finish his studies at under graduate level. A holistic and multidisciplinary education helps to develop aesthetic, social, intellectual, physical and moral skills in an integrated manner.
- India must carry its legacy of Multidisciplinary and holistic education from past to 21st century as to lead world. Creation of well learned human resources which will become the force behind the India's social, economic, scientific development is possible through only incorporating more vocational subjects and soft skills by integrating the engineering subjects with humanities. More flexibility in curricular structure will provide the multidimensional challenges and opportunities to students for multidisciplinary work, including in academic institutions, government agencies, and industrial setup.

Move towards Holistic and Multidisciplinary Education

- To achieve the goal of holistic and multidisciplinary education there needs to be setting up of large multidisciplinary universities and colleges. More flexibility in curricula designing to the HEI by giving autonomous status. More emphasis must be given in research, debate, communication, inter-personal skills, discussion and opportunities for cross-disciplinary and interdisciplinary thinking.
- All departments of HEI such as Literature, Music, Philosophy, Indology, Art, Theatre. Education, Mathematics, Statistics, Pure and Applied Science, sociology, Languages, Economics, sports and other such subjects needed for a multidisciplinary, stimulating Indian education and environment will be established and strengthened at all HEIs. Credits earn in such subjects through regular or distance mode must be added to ABC (Academic Bank of Credits).
- The NEP 2020 emphasis on the flexibility and innovative curricula in the subjects of community engagement and service, environmental education, and value-based education. To achieve the goal of sustainable development environment education must include global warming, environment degradation,

waste management, management of biological resources, biodiversity, forest and wildlife conservation. Value based education is very important for development of moral and ethics among the learners. The NEP emphasis upon the value based education must be integral part of holistic education.

4. In a globalized world collective efforts are needed to understand and respond with global challenges. To make global society more peaceful, inclusive, interconnected, tolerant, secure and sustainable initiative like Global Citizenship Education (GCED) are needed. To achieve the goal of a holistic education, students required to send for internship with surrounding industries also attach them with some professional that will help to acquired respective skills. Research and innovation can be done by setting more incubation centres in the HEIs.

The Challenges of Implementing a Multidisciplinary Approach in Education

As India looks to usher in a new era of education with the National Education Policy 2020, one of its central tenets is the implementation of a multidisciplinary approach. But what is multidisciplinary education? Essentially, a multidisciplinary approach in education requires significant changes in the way curriculum is designed and taught.

- Schools need to equip themselves with experienced staff that is capable of delivering such an approach and ensure they have the necessary resources.
- Additionally, there needs to be greater collaboration between different departments and institutions to ensure successful implementation.
- Lastly, many school systems lack the infrastructure and support needed to successfully integrate multidisciplinary learning.

In order to make multidisciplinary education a success, it is essential that we focus on improving the quality of instruction and making sure students are engaged with their studies. Students should be given the freedom to explore different topics, develop critical thinking skills and gain a deeper understanding of how different subjects interact with each other. With the right support and resources, multidisciplinary education can revolutionize the Indian education system and provide students with the tools they need to thrive in the modern world.

Suggestions that can help the NEP: 2020 be implementation successfully

1. Adequate awareness should be developed among all the students, parents and also teachers for successful implantation of policies.
2. To make this programme successful, the cooperation between the federal government, the states, and local governments needs to be improved.
3. A successful implementation of the policy will also depend on timely feedback from parents, students, and the business community.
4. More attention should be paid to teacher training and equipping them with the necessary skills. The pupils are in agreement.
5. To make this idea a clear winner for enhancing India's entire educational environment, more funding should be allocated to education.

Conclusion

Multidisciplinary education is a concept that has been embraced by the Indian government through the new National Education Policy (NEP) 2020. This approach to learning looks at how different disciplines can interact and overlap with each other to create a comprehensive understanding of a subject. A multidisciplinary approach in education is often seen as the ideal way to tackle complex problems and will be essential for India's continued success in the global economy. With the NEP 2020, India is well positioned to build on its current educational system and move towards a more multidisciplinary approach. Through Multidisciplinary and holistic education, the NEP envisioned to nurture a curious and creative mind and develop analytical and critical thinking among the learners at early age. Multidisciplinary education was there in India in ancient times.

Now the time has come, we have to learn from our glorious ancient system of education and implement it in current times. Multidisciplinary education is found to be very helpful in addressing the global issues specially the pandemic situation the world is facing for last two years. Multidisciplinary Education helps to find all the aspects of the problems and enables to find the solution through collaborative research which helps to the society. New Education Policy 2020 is landmark in Indian education. Though some innovative steps are taken in this policy for the betterment of the education system; it has a correlation with global education. The policy makers planned it according to the demand of the contemporary education. They have measured the crisis of this situation in respect of global education. India is trying to improve the standard and quality of education to the mark of western civilization or international standard. Human brain holds multiple intelligence and capability within. If the skills of the individual are developed the person will fulfill his own demand by himself. All round development of a child will not only improve his personality and family condition but make prosperous his/her motherland.

References

1. <https://www.education.gov.in/nep/multidisciplinary-holistic-education>
2. <https://blog.teachmint.com/nep-2020-a-multidisciplinary-approach-to-education-in-india/>
3. <https://iucee.org/wp-content/uploads/2021/05/NEP-HE-Guidelines.pdf>
4. <https://sciencescholar.us/journal/index.php/ijhs/article/view/14096>
5. <https://www.ijfmr.com/papers/2022/6/971.pdf>
6. https://shikshan.org/nep-2020/holistic-multidisciplinary-education/#google_vignette
7. https://www.researchgate.net/publication/368662624_Conceptual_Framework_for_Holistic_Development_NEP_2020
8. https://aiu.ac.in/documents/AIU_Publications/Wednesday_Essay/17.%20Holistic%20Learning%20in%20Higher%20Education%20Institutions%20in%20India%20A%20Sustainable%20Approach%20By%20Rajita%20Kulkarni_11%20Aug%2021.pdf
9. <file:///C:/Users/user1/Downloads/IJST-2021-2296.pdf>
10. <https://spmrf.org/national-education-policy-is-important-for-the-holistic-development-of-students/>
11. <https://www.ijnrd.org/papers/IJNRD2303044.pdf>
12. <https://ijarsct.co.in/Paper3561.pdf>

The Recent Trends and Growth of Public Expenditure on Education in Maharashtra

Ms. Usha Ashok Manore ¹

Prof. Vijay B. Mante ²

1. Ph.D. Scholar, Pratap College(Autonomous), Amalner

2. Ph.D. Guide, Pratap College(Autonomous), Amalner

usha.manore @gmail.com

Abstract

The government of Maharashtra spending more money on various initiatives to support Universalization of Elementary Education (UEE) every year. However, the government's goal of raising enrollment and retention rates has not been accomplished by these measures. The paper explores the trends in growth of schools, public expenditure and enrollment ratio. Analyzing the pattern and composition of expenditure is crucial to make any government policy feasible, need-based, and result-oriented. This study highlights the recent trend and growth of public expenditure on education incurred by the state government of Maharashtra. This paper analyzes the public expenditure, access and quality of school education in Maharashtra. Findings, observations and discussions indicate that the public expenditure on school education has been increasing over the period of time. Since 2001 after the inceptions of the Sarva Shiksha Abhiyan there has been increase in the financial provision for the different goals. Access, quality and infrastructure are the main components of schools education.

Keywords: Expenditure on education, access of the education, quality of the education, Universalisation of Elementary Education (UEE), Sarva Shiksha Abhiyan, financial provision, components

Introduction

'Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all' is one of the Sustainable Development Goals set by the United Nations member countries. To achieve this, National Education Policy 2020 aims to pave way for transformational reforms in school and higher education systems and also emphasises on the development of the creative potential of each individual. The state government of Maharashtra is also implementing various schemes for equitable and inclusive quality education.¹ However, various changes are taking place as the growing number of private schools, shutting down of Government schools, and initiation of various incentive programs to promote the Universalisation of Elementary Education (UEE). These factors lead to changes in the pattern of expenditure by the Government on Education and there by necessitating to analyze the trends in the allocation of resources on the different components of the state government budget. Therefore, the present paper will be an attempt to observe the trends and growth of expenditure of Maharashtra government on elementary education, and on various policies to promote UEE.

Objectives

- To study the educational profile of Maharashtra.
- To study the trends in public expenditure (plan and non-plan expenditure) in Maharashtra.
- To study government spending on school education.
- To study component wise distribution of school education budget.

Hypothesis

- Non-plan expenditure is the larger proportion of State Government expenditure as compared to plan.
- Significant improvement has been noticed in all education-related indicators.
- Government expenditure on various incentive programs has increased.

Research Methodology

The study is based on secondary sources of data. The required data has been obtained from the following sources: Published data of Directorate of Primary Education, Various years' reports of U-DISE, Reports of Sarva Shiksha Abhiyaan (SSA), District socio economic survey of Maharashtra, Reports of Centre of Budget and Government Accountability, Economic and Political Weekly, Books, and News Paper. The analysis is done on the basis of the secondary data.

Educational Profile of Maharashtra

Maharashtra has eight educational division (Mumbai, Pune, Nashik, Aurangabad, Amravati, Nagpur, Kolhapur and Latur) These 36 districts are further divided into 109 sub-divisions of the districts and 355 talukas. At present, there are 351 educational blocks, 351 block resource centers (BRCs), 56 urban resource centers (URCs) (BRC in urban areas are referred to as URC) and 6170 cluster resource centers (CRCs) in the

State. Though Maharashtra is marching ahead of many other states in India, there are 57 blocks that have LR below the national average and 13 blocks in the country have LR lesser than the backward states in India.ⁱⁱ

Table 1: Educational Division in Maharashtra

DIVISIONAL BOARD	DISTRICTS INCLUDE IN THE DIVISION
Pune	Pune, Ahmadnagar, Solapur
Nagpur	Nagpur, Bhandara, Chandrapur, Wardha, Gadchiroli, Gondia
Aurangabad	Aurangabad, Beed, Parbhani, Jalana, Hingoli
Mumbai	Mumbai, Thane, Raigad
Amaravati	Amaravati, Akola, Buldhana, Yeotmal, Washim
Kolhapur	Kolhapur, Satara, Sangli
Nasik	Nashik, Dhule, Jalgaon, Nandurbar
Latur	Latur, Nanded, Osmanabad
Kokan	Ratnagiri, Sindhudurg

Source: State Educational Profile, Maharashtra State Boards of Secondary & Higher Secondary Education

Maharashtra schools are run by the state government or by private organisations, including religious institutions. It is mandatory for local authorities to provide primary education under state law.ⁱⁱⁱ Public primary schools in the rural and urban are run by the area Zilha Parishad or the municipal corporations respectively. Instruction is mainly in Marathi, English or Hindi, though Urdu is also used.^{iv} Maharashtra has given more importance to education for socioeconomic development. The literacy rate of Maharashtra is 82.3 percent which is above the India (73%).^v

Maharashtra Government Expenditure on Education

The educational budget in India contains two parts — plan (also called developmental) and non-plan (also called committed) expenditures. Plan and non-plan expenditure on education shows the determination of the state towards education. Plan expenditure is also called as development expenditure.

Table 2: Maharashtra Government Expenditure on Education (Plan and Non-Plan Expenditure)

Plan And Non Plan Budgeted Expenditure of Education Department in Maharashtra (Revenue Account) (Rs. In Thousand)					
Year	Total Expenditure on Education of Education Department	Plan Expenditure	Plan % Share	Non Plan Expenditure	Non Plan % Share
2004-05	98695303	18675 38	1.89	9682776 5	98.11
2005-06	105650224	46788 99	4.43	1009713 25	95.57
2006-07	118426311	44198	3.73	1140064	96.27
2007-08	133994726	55926 11	4.17	1284021 15	95.83
2008-09	161519883	75860 65	4.70	1539338 18	95.30
2009-10	215145895	48995 55	2.28	2102463 40	97.72
2011-12	275837320	8408659	3.05	2674286 61	96.95
2012-13	316592135	9744611	3.08	3068475 24	96.92
2013-14	360143993	9595893	2.66	3505481 00	97.34
2014-15	382121750	13331616	3.49	3687901 54	96.51
Average	220614201	69448 76	3.26	2136693 27.4	96.74
CAGR	0.131	0.196		0.129	
Minimum	98695303	18675 38	1.89 2226	9682776 5	95.303 32
Maximum	98695303	13331 616	4.69 6676	3687901 54	98.107 77

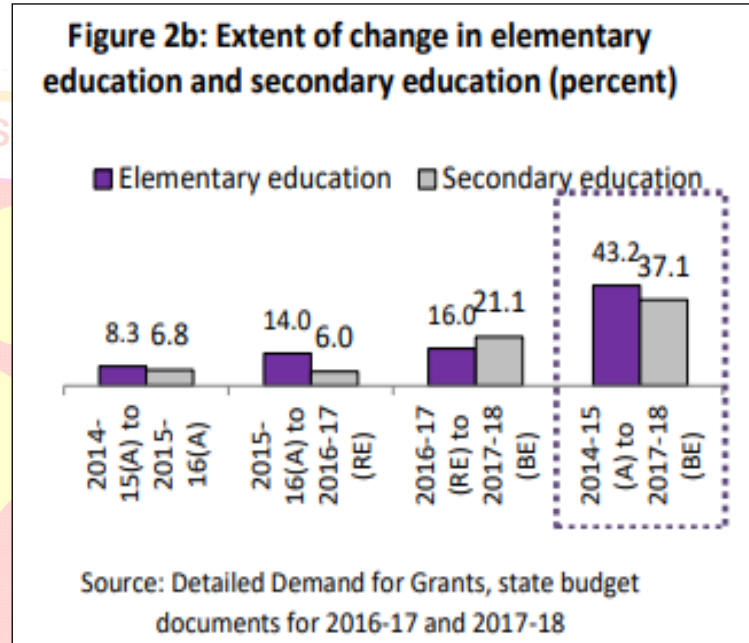
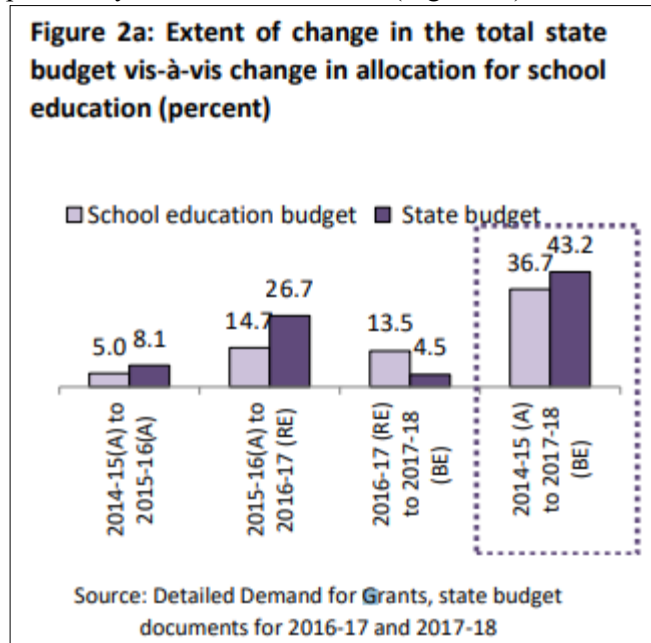
Source: Compiled from various reports on 'Analysis of the Budgeted Expenditure on Education, MHRD, GOI

The trends of any government expenditure on education show that the non-plan expenditure accounted for a larger share of total expenditure. Trends of Maharashtra Government expenditure are seen in table 2; The percentage of non-plan expenditure remains high between the ranges of 96 percent to 98 percent during the period of 2004-05 to 2014-15. The non-plan expenditure is largely recurring. The plan expenditure can create asset. The percentage of plan expenditure is also made on new schemes by the government. Non plan

expenditure is basically made on the operation and maintenance of the existing infrastructure. The plan expenditure is increased from 186.75 crores in 2004-05 to 1333.16 crores in the year 2014-15. The compound annual growth rate of non-plan expenditure was 0.129 and the plan expenditure was 0.196. This indicates that the plan expenditure is increasing.

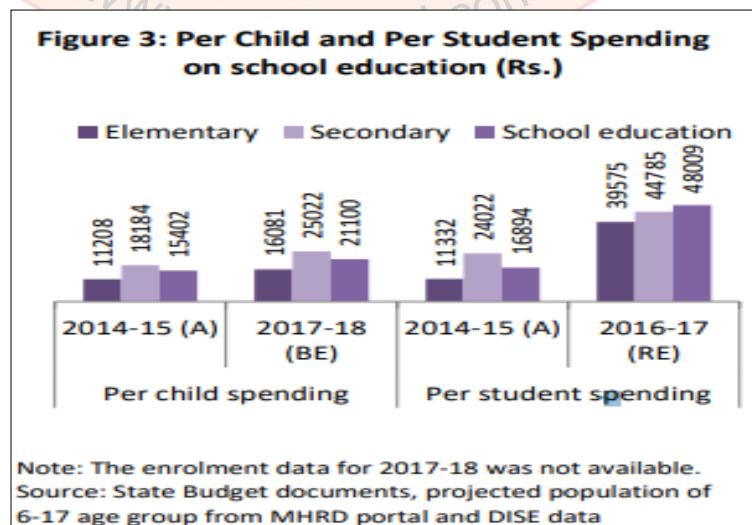
State budget reflects improvement in prioritising school education

The extent of increase in the total state budget in comparison to the increase in the school education budget shows between 2014-15 (A) and 2017-18 (BE), while the state budget increased by 43 percent, the expenditure on school education increased by 37 percent (Figure 2a). Indeed, no budgetary priority for school education is observed in Maharashtra between 2014-15 and 2016-17 (RE). However, in 2017-18 (BE), while the state budget increased by 4.5 percent, the allocation for school education increased by 13.5 percent from the previous years revised estimates (Figure 2a).

Maharashtra Government spending on school education

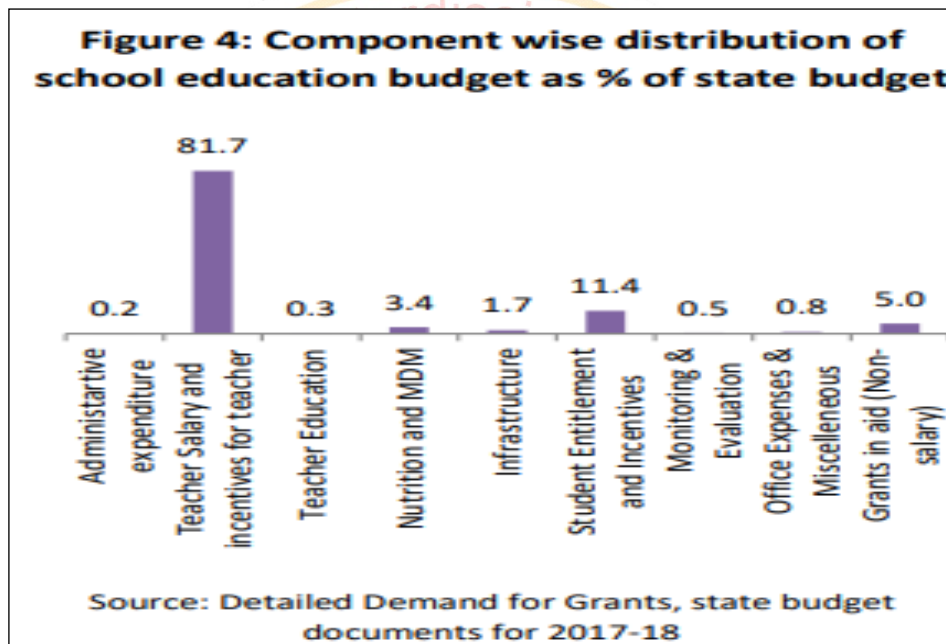
A disaggregated picture of the per child spending by level of education shows between 2014-15 and 2017-18, there is a 43 percent increase in elementary education, 38 percent in secondary education and 37 percent in school education (Figure 3). This can be attributed to two factors. First, an absolute increase in the school education budget post the 14th FC recommendation and second, the decline in the growth rate of population in the 6- 17 years age group.

Maharashtra's allocation of school education budget across different components

The distribution of components of school education in the total school education budget of Maharashtra for 2017-18 (BE) gives a holistic picture on how the state is designing its school education budget. Figure 4 shows that teacher salary constitutes 82 percent of the Maharashtra's school education budget. In the last few years, the government has also introduced several policy initiatives like attendance allowance to girls from economically-weaker sections, free education to children of freedom fighters, education concessions to children (up to class XII) of Vidarbha farmers to avoid parent suicides, scholarships to tribal girls to reduce drop-outs, especially among girls. The government also provides some nonmonetary incentives to students through policy initiatives like book banks, production of books in tribal dialects, increase in amenities in residential ashramshalas and hostels for vimuktajati and nomadic tribe students. This reflects in the incentive component exceeding 11 percent in the budget pie. However, the components like teacher education, monitoring and evaluation are severely resource-starved. About five percent of school education budget in Maharashtra is recorded as grants in aid (non-salary). It is difficult to understand where the money is getting spent from the budget documents of the state.

Conclusion

Maharashtra has made considerable progress in the past few decades in terms of enrolment, infrastructure, number of schools, and allocation of resources to promote universalization of education. Government expenditure on various incentive programs has increased. Since enrollment in government schools and a number of schools are coming down, these programs have not affected much. They are not fulfilling the Government's aim to improve enrolment and retention rates. Consequently, substantial positive progress has been noticed in various education indicators in terms of gender parity. However, Government schools have failed in providing quality education. As a result, privatization has started hovering even in the education sector and turning it into a profit making industry. Government efforts toward providing quality education should not be evaluated by the amount of money it spends. For proper implementation of the schemes, accountability and efficient mechanism are required. State should design its' school education budget by allocating more funds for interventions towards marginalised children, especially for OOSC and children with disabilities. As a first step, it should revisit the amendment for scrapping the 'no detention policy' and prioritise the need for bringing back all children in school.

References:

ⁱ Economic survey of Maharashtra 2021-22 Directorate of economics and statistics, planning department, government of Maharashtra, Mumbai

- ii The State of Education, Health, Nutrition and Tribal development in Maharashtra May 29, 2017 | Manisha Karne (Professor in Development Economics)
- iii "Govt dissolves education board; schools now under Pune Municipal Corporation's wing - Times of India". The Times of India. Archived from the original on 2 February 2019. Retrieved 2018-06-04
- iv Katrin Bromber; Birgit Krawietz; Joseph Maguire (2013). Sport Across Asia: Politics, Cultures, and Identities. Routledge. p. 139. ISBN 978-0-415-88438-9
- v "Maharashtra Assembly passes bill allowing private companies to open schools in state, guidelines". Archived from the original on 2 February 2019. Retrieved 2018-06-04
- vi Iyer (2009), The impact of public spending on primary education outcomes in 115 districts throughout the states of Uttar Pradesh, Andhra Pradesh, and Karnataka.
- Vii Progress of School Education in Maharashtra S. T. Kumbde Assistant Professor, Department of economics, Shivaji University, Kolhapur Aayushi International Interdisciplinary Research Journal (AIIRJ) ISSN 2349-638x
- viii Budgeting for School Education in Maharashtra: What Has Changed and What has not? Centre for Budget and Governance Accountability B-7 Extn./110 A (Ground Floor), Harsukh Marg, Safdarjung Enclave, New Delhi - 110029. www.cbgaindia.org
- ix Phadnis P Y (2018) , Governments Expenditure on Primary Education A Special Study of Zilha Parishad Schools In Sangli District
- x Economic survey of Maharashtra 2011-12
- xi Economic survey of Maharashtra 2015-16
- xii Economic survey of Maharashtra 2017-18
- Xiii Compiled from various reports on 'Analysis of the Budgeted Expenditure on Education, MHRD, GOI

Salient Features of the National Education Policy (NEP) 2020-A Review

Dr. Mane Sachin Babruvan
Associate Professor
Dayanand College of Law, Latur

Introduction

Higher education policy plays a vital role in the holistic development and building personality of students, teacher, community and society. Building such society means to building Nation. Where nation would meet the local and global needs.

The National Policy on Education was framed in 1986 and modified in 1992. Since then several changes have taken place that calls for a revision of the Policy.

The NEP 2020 is the first education policy of the 21st century and replaces the thirty-four year old National Policy on Education (NPE), 1986. Built on the foundational pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability, this policy is aligned to the 2030 Agenda for Sustainable Development and aims to transform India into a vibrant knowledge society and global knowledge superpower by making both school and college education more holistic, flexible, multidisciplinary, suited to 21st century needs and aimed at bringing out the unique capabilities of each student.

The new education policy of India called National Education Policy (NEP) 2020 is a comprehensive policy document that seeks to reform the education system in India by introducing several significant changes in the approach to education at all levels.

Some of the key features of the new National Education Policy of India:

Holistic and Multidisciplinary Education

The NEP 2020 aims to provide holistic and multidisciplinary education to students, which means they will have access to a different range of subjects, including art, music, and sports, along with their academic curriculum. This approach will enable students to develop their creativity, critical thinking, and problem-solving skills, which are essential for their overall development.

The policy recognizes the importance of the development of each aspects of a student's personality, including emotional, cognitive, and social development, and proposes to integrate extracurricular activities into the curriculum to promote holistic development.

New School Structure

The National Education Policy (NEP) 2020 proposes a new 5+3+3+4 structure of school education in India which will replace the old 10+2 system. The structure will have four stages: Foundational Stage (ages 3-8),

- Preparatory Stage (grades 3-5),
- Middle Stage (grades 6-8), and
- Secondary Stage (grades 9-12).

The focus of each stage will be on developing foundational literacy and numeracy skills, higher-order thinking skills, subject-specific knowledge and skills, and vocational education.

Early Childhood Care and Education (ECCE)

Early Childhood Care and Education, the old 10+2 structure of school curricula is to be replaced by a New 5+3+3+4 curricular structure corresponding to ages 3-8, 8-11, 11-14, and 14-18 years respectively. This will bring the hitherto uncovered age group of 3-6 years under school curriculum, which has been recognized globally as the crucial stage for development of mental faculties of a child. The new system will have 12 years of schooling with three years of Anganwadi/ pre schooling.

NCERT will develop a National Curricular and Pedagogical Framework for Early Childhood Care and Education (NCPFECCE) for children up to the age of 8 . ECCE will be delivered through a significantly expanded and strengthened system of institutions including Anganwadis and pre-schools that will have teachers

and Anganwadi workers trained in the ECCE pedagogy and curriculum. The planning and implementation of ECCE will be carried out jointly by the Ministries of HRD, Women and Child Development (WCD), Health and Family Welfare (HFW), and Tribal Affairs.

Use Technology in Education

The National Education Policy 2020 recognizes the importance of technology in education and proposes to leverage it to improve the quality of education. The policy aims to provide equitable access to digital infrastructure and connectivity to all schools and to promote the use of technology in teaching and learning. The policy proposes to establish a National Education Technology Forum to provide a platform for the exchange of ideas and best practices in the use of technology in education.

Vocational Education

The NEP 2020 gives significant emphasis to vocational education, which aims to provide students with practical skills and knowledge that will help them in their future careers. The policy proposes to integrate vocational education into mainstream education and to provide multiple entry and exit points for students to acquire vocational skills.

The policy recognizes the importance of vocational education in promoting employability and entrepreneurship and proposes to establish a National Skills Qualifications Framework (NSQF) to provide recognition of vocational skills and qualifications.

Teacher Training and Professional Development

The NEP 2020 recognizes the importance of teacher training and proposes to provide teachers with continuous professional development opportunities to upgrade their skills and knowledge. The policy also aims to attract the best talent into the teaching profession and to ensure that teachers are trained to deliver a holistic and multidisciplinary education to students.

Flexible Curriculum and Assessment

The National Education Policy 2020 proposes a flexible and multidisciplinary curriculum, which will allow students to choose their subjects according to their interests and aptitude. The policy also aims to reduce the emphasis on rote learning and introduce a competency-based assessment system that will assess students' practical skills and knowledge.

The new policy recognizes the need for a flexible and multidisciplinary curriculum that is in sync with the changing needs of the economy and society and proposes to formulate a new and comprehensive National Curriculum Framework for School Education (NCFSE) in all regional languages to ensure that the curriculum is relevant and up-to-date.

Increased Public Investment in Education

The National Education Policy 2020 proposes to increase public investment in education to 6% of the GDP, which will help improve education quality and increase access to education for all. The policy also aims to encourage public-private partnerships in the education sector to leverage private sector resources and expertise.

Outcomes of NEP 2020

- Bring Back 2 Cr Out of School Children
- Universalization from ECCE to Secondary Education by 2030, aligning with SDG 4
- Attaining Foundational Learning & Numeracy Skills through National Mission by 2025
- 100% GER in Pre-School to Secondary Level by 2030
- Board Exams to test core concepts and application of knowledge
- Every Child will come out of School adept in at least one Skill
- Common Standards of Learning in Public & Private Schools
- Teachers to be prepared for assessment reforms by 2023
- Inclusive & Equitable Education System by 2030

Conclusion

National Education Policy 2020 is a visionary policy statement that aims to overhaul the Indian educational system by enacting a number of substantial changes. Though the New Education policy is an excellent document, but it requires attention to implementation. The strategy intends to give students a comprehensive and multidisciplinary education, improve education quality and access, and create a trained workforce that can support the economic growth and development of the nation.

References

1. <https://www.inindiaaaa.com/2023/03/salient-features-of-national-education-policy-2020.html>
2. <https://vikaspedia.in/education/policies-and-schemes/national-education-policy-2020>
3. <https://sreeni.org/2023/04/10/national-education-policy-2020-salient-features-execution-framework-needed-and-challenges-to-overcome/>
4. <https://news.sarvgyan.com/new-education-policy-nep-2020-features>
5. https://www.researchgate.net/publication/373237709_A_Study_on_the_Salient_Features_of_NEP_2020_with_reference_to_Higher_Education
6. NEP draft 2019
7. NEP 2020

National Education Policy-2020: Issues and Challenges in Higher Education

Dr. Bhavesh Jasani

N.M.D.College, Gondia

E.Mail ID -bhjasani03@rediffmail.com

Abstract-

The nation's economic and social progress depends on education. If the weapon is utilized improperly, it may prove to be harmful. The generations may profit from effective policy interpretation and application. Strong economic and social development will be the outcome. The National Education Policy [NEP] was approved by the Union Cabinet of India on July 29th 2020 after a gap of 34 years the Indian government consolidated feedback from, 2.5 lakhs village-level stakeholders to two national legislative level committees over more than 50 months of consultations and workshops. However, the extent to which the policy has incorporated recommendations remains unknown. Well defined and futuristic education policy is essential for a country at school and college levels due to the reason that education leads to economic and social progress. Different countries adopt different education systems by considering the tradition and culture and adopt different stages during their life cycle at school and college education levels to make it effective. The new education policy 2020 replaces the old [NEP] 1986 the policy is a comprehensive framework for primary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India the policy aims to transform India's education system by 2040. The National Education Policy 2020 is a welcome and ambitious re-imagination of India's education system into a modern, progressive and equitable one. Successful execution of this policy calls for dramatic simplification of decision-making structures and re-prioritization of budgetary resources in months and years to come. After the release of the policy the government clarified that no one will be forced to study any particular language like [Hindi, Kannada, and Marathi etc.] And that the medium of instruction will not be shifted from English to any regional language. The New Education Policy seeks to positively upgrade the present education system. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher education as well as vocational training in both rural and urban India. It is bundled with some very innovative and contemporary proposals.

Keywords: challenges, national education policy2020, opportunities

Introduction

The students from all over the world have always travelled to India for their further study. Since ancient times, the nation has provided a wide range of options, including ancient sciences, the arts, philosophy, and literature. Because of this, it is sometimes referred to as the "land of learning." The Indian educational system has not undergone many modifications throughout time to keep up with the outside world. The policy foresees a model of all-inclusive learning that is immersive, consistent and appealing. NEP-2020 seeks to implement both informal and formal education models. Formal learning in the classroom is through the teacher's instructions and books. The new policy endeavors to take learning beyond the classroom and inspire students to learn from practical experience. From the preliminary stages of education, students will be exposed to multilingualism that will have a great cognitive advantage.

A well-defined education policy and the future is important for the country at school and college levels because of the fact that education leads to economic and social development. Different countries use different education systems with due regard to culture and traditions and take different stages during their life cycle at school and college education levels to make it work. The National Education Policy 2020 (NEP 2020), approved by the Indian Union Cabinet on July 29, 2020, sets out the vision for India's new education system. The new policy replaces the previous National Education Policy, 1986. This policy is a comprehensive framework for primary education towards higher education and vocational training in rural and urban areas of India. The development of education and the nation's educational system is governed by a wide framework known as education policy. Education policy includes issues with school and class size, curriculum design, student-teacher ratios, instructional strategies, and requirements for higher education. Education policies are designed to help the nation achieve its academic objectives. Education The National Education Policy-2020 aims to make India into an equal, sustainable, and thriving knowledge society by integrating its tradition, culture, values, and ethos into the educational system. The newly launched National Education Policy 2020 has

a vision for a India-focused education program that directly contributes to transforming our nation into a society of equal and living knowledge, by providing quality education for all.

Objective of the study:

Focusing on fairness for students from socioeconomically disadvantaged groups and providing worldwide access to high-quality higher education by 2030 are two of the key NEP 2020 opportunities for higher education in India. This policy aims to close the gaps in the mechanized current educational system, reduce curbing cramming, and enhance creativity in the classroom. Also, this policy encourages "lifelong learning for all" and application-based education.

1. To study the issues and challenges of NEP 2020 in higher education.
2. To comprehend the NEP 2020 concept.
3. To know the benefits of the policy.
4. To highlights and overview the policies of the newly accepted higher education system (NEP 2020)
5. To compare National Education Policy 2020 with the currently adopted policy in India
6. To identify the innovations in new national higher education policy 2020.
7. To study how best NEP 2020 can help the students in higher education

Research Methodology:

This research method is use by documentary analysis. It is based on secondary data and government documents, Government reports and publications serve as the major sources, while secondary sources include journal articles, news articles, books, and websites, among others.

Issues of NEP 2020

1. Initial distribution of students in various subjects.
2. Lack of access to HE, especially in the most economically disadvantaged areas has resulted in a current gross enrollment ratio (GER) of only 25%.
3. Lack of teachers and institutional independence to do new things in HE attracts more students.
4. Inadequate job management practices and the advancement of intelligence with institutional leaders.
5. Lack of research and innovation at many universities and colleges.
6. Low levels of governance and leadership in institutions of higher learning.
7. A corrupt control system that allows fake colleges to thrive while pressing for better, innovative institutions.

Challenges of NEP 2020

1. Opening weekly universities is a herculean activity:

India today has about 1,000 universities across the country. Doubling the Gross Ratio Enrollment in Higher Education by 2035 which is one of the stated goals of the policy will mean that we must open one new university every week, for the next 15 years. Opening one University each week on an ongoing basis is undoubtedly the biggest challenge.

2. Prices are also very alarming in the transformation plans of our school system:

The National Education Policy 2020 aims to bring back 2 million children who are currently out of school, into the school system. Whichever way you look at it, achieving this in 15 years requires the suspension of about 50 schools each week.

3. Funding is a major challenge in the Covid era:

From a supportive perspective, this is not a challenge for the weak. The National Education Policy 2020 anticipates an increase in spending on education from 4.6% to 6% of GDP, reaching approximately INR 2.5 lakh crores per year. The money will be well spent on building schools and colleges across the country, appointing teachers and professors, and operating expenses such as providing free breakfast for school children. What makes things even more difficult is that this policy came at a time when the

economy is overwhelmed by Covid-19.related closures, government tax cuts were very low, and funding shortfalls were high even before Covid.

4. The current focus is on health care and economic sustainability to reduce homicide rates:

Economists have been looking for large renewable energy packages of up to 2 percent of GDP, despite the difficulties in the exchequer.

5. The need to create a large number of qualified teachers:

In school education, the policy aims to redesign the curriculum structure as a very acceptable step. But in order to make this curriculum successful, we need teachers who are trained and who understand the teaching needs. Many curriculum changes require major changes in the thinking of teachers, as well as parents.

6. Higher education requirements that include disciplines for cultural change:

In higher education, the focus of the 2020 National Education Policy on disciplinary education is a very welcome step. Universities, especially in India, have for decades been soloed and run by departments. The 2020 National Education Policy contains a number of initiatives to improve the quality and scope of the education system in India.

7. Disciplinary Rigidity: The panel raised concerns about the **rigid separation of disciplines**, which can **hinder interdisciplinary learning and innovation**.

8. Limited Access in Disadvantaged Areas: Access to higher education in **socio-economically disadvantaged regions** remains limited, impeding the equitable distribution of educational opportunities.

9. Language Barriers: There's a dearth of higher education institutes (HEIs) that **offer instruction in local languages**, potentially excluding a substantial section of the population.

10. Faculty Shortage: A scarcity of qualified faculty members is **plaguing the higher education sector**, adversely impacting the quality of education.

11. Lack of Institutional Autonomy: Many institutions face a lack of autonomy, hindering their ability to adapt and innovate.

12. Research Emphasis: The panel noted a diminished emphasis on research within the current higher education system.

13. Ineffective Regulatory System: The regulatory framework governing higher education was deemed ineffective, requiring comprehensive reform.

Suggestions that can help the NEP: 2020 be implementation successfully

1. Adequate awareness should be developed among all the students, parents and also teachers for successful implantation of policies.
2. To make this programme successful, the cooperation between the federal government, the states, and local governments needs to be improved.
3. A successful implementation of the policy will also depend on timely feedback from parents, students, and the business community.
4. More attention should be paid to teacher training and equipping them with the necessary skills. The pupils are in agreement.
5. To make this idea a clear winner for enhancing India's entire educational environment, more funding should be allocated to education.
6. Efforts should be made to enhance gender balance in admissions to HEIs.
7. Admission processes and curriculum should be made more inclusive to cater to diverse learner needs.
8. Development of more degree courses taught in regional languages and bilingually should be encouraged.
9. Specific infrastructural steps should be taken to make higher education institutions more accessible to physically challenged students.
10. Strict enforcement of no-discrimination and anti-harassment rules was recommended to ensure a safe and inclusive environment.

11. The Higher Education Financing Agency (HEFA) should diversify its funding sources beyond government allocations.

Conclusion:

Higher education is an important aspect in deciding the economy, social status, technology adoption, and healthy human behavior in every country. Improving GER to include every citizen of the country in higher education offerings is the responsibility of the education department of the country government. National Education Policy of India 2020 is marching towards achieving such objective by making innovative policies to improve the quality, attractiveness, affordability, and increasing the supply by opening up the higher education for the private sector and at the same time with strict controls to maintain quality in every higher education institution. By encouraging merit-based admissions with free-ships & scholarships, merit & research based continuous performers as faculty members, and merit based proven leaders in regulating bodies, and strict monitoring of quality through biennial accreditation based on self-declaration of progress through technology-based monitoring, NEP-2020 is expected to fulfill its objectives by 2030. After much waiting, the NEP finally arrived. The educational gap in India is addressed through the NEP, 2020. By offering everyone access to egalitarian, inclusive, and high-quality education, this strategy seeks to achieve SDGs by 2030.

References

1. <https://www.questjournals.org/jrhss/papers/vol10-issue2/Ser-2/B10020609.pdf>
2. <https://alameenedu.co.in/pdf/spw/MB206220-MOHAMED%20SAIF.pdf>
3. https://www.researchgate.net/publication/362538441_Issues_and_Challenges_of_National_Education_Policy_NEP_2020_implementation_in_Teacher_Education
4. <https://www.ijfmr.com/papers/2023/4/4220.pdf>
5. file:///C:/Users/user1/Downloads/112pm_51.EPRA%20JOURNALS%2013624.pdf
6. <https://www.drishtiiias.com/daily-updates/daily-news-analysis/national-education-policy-2020-in-higher-education>

Evaluation of Library Science in A Perspective of Past, Present And Future Along With its Role in NEP 2020.

Dr. Madhubala Gangadhar Hudge

Librarian,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon,
Taluka- Chakur, District-Latur.

Introduction:

Libraries have shaped human progress since antiquity. Serving as havens of insight, this role stretched with techniques to organize, safeguard, and offer understanding across many fields. Per the National Education Policy 2020 in India, libraries remain lifeboats of erudition, fostering inventive scepticism and holistic learning among pupils. In the following journey, we will review library science's past as a guiding light, its present as a beacon of discovery, and potential future influences on cultivation. With the advent of archival arts, libraries' import amplified enormously, enveloping information administration, conservation, and access in a diversity of disciplines. The policy identifies libraries as critical establishments for promoting critical thinking talents and comprehensive education among students. In this essay, we will evaluate the past, present and future of library science from the perspective of its vital role in education.

Library Science: A Historical Perspective:

In the past, libraries were predominantly physical repositories of printed material. The focus was on cataloging, archiving, and organizing tangible collections. The Dewey Decimal System and card catalogs were instrumental in facilitating access to information within library spaces. Librarians played a crucial role in curating and preserving physical knowledge, and the library was often considered the heart of educational institutions.

The Present Landscape: Digitalization and Technological Integration:

With the advent of the digital age, Library Science underwent a paradigm shift. Libraries transitioned from being predominantly physical entities to embracing digital formats. The present landscape witnesses the prevalence of e-books, online databases, and digital archives. Information retrieval systems have become more sophisticated, with search engines and online catalogs offering instant access to a vast array of digital resources. Librarians today are not just guardians of physical collections but also stewards of expansive digital repositories.

Future Trajectories: The Role of Technology and Innovation:

Looking ahead, the future of Library Science is poised for further transformation. Technological advancements, including artificial intelligence, machine learning, and data analytics, are expected to redefine the landscape. Libraries may evolve into dynamic, interactive knowledge hubs, employing cutting-edge technologies for information dissemination and collaboration. Virtual reality and augmented reality applications could enhance the user experience, offering immersive learning environments within the digital realm.

NEP 2020: Recognizing the Role of Libraries in Education:

The National Education Policy 2020 in India places a significant emphasis on the role of libraries in shaping the educational landscape. The policy recognizes libraries as essential components of the learning ecosystem, contributing to the holistic development of students. It emphasizes the need for libraries to be vibrant spaces that foster critical thinking, creativity, and research skills.

Digital Transformation in Libraries under NEP 2020:

Aligning with the digital age, NEP 2020 encourages the integration of technology in libraries. The policy advocates for the development of digital resources, online databases, and e-learning materials. This shift towards digitalization aims to enhance accessibility and inclusivity, ensuring that educational resources are available to a wider audience.

Libraries as Collaborative Learning Spaces:

NEP 2020 envisions libraries not only as repositories of knowledge but also as collaborative learning spaces. The policy promotes interdisciplinary research and innovation, acknowledging the role of libraries in supporting a diverse range of academic pursuits. Libraries are expected to facilitate intellectual discourse, research activities, and serve as catalysts for academic collaboration.

Continuous Professional Development for Librarians:

Recognizing the evolving nature of Library Science, NEP 2020 emphasizes the need for continuous professional development for librarians. Training programs, workshops, and opportunities for skill enhancement are encouraged to ensure that librarians stay abreast of technological advancements and evolving information landscapes.

Conclusion: Shaping the Future of Education:

Libraries hold deep roots across ancient worlds. Its varied nature ensures data care, access, and management remain crucial. As noted in the National Education Policy 2020, libraries vitalize learning and thinking in students. Looking ahead, library science will undoubtedly shape generations through education. It is key we sustain investing here to benefit all. Within these walls of knowledge, countless curious minds have wandered the towering shelves, climbing each rung of learning to peek at the treasures resting upon every level. The National Education Policy 2020 recognizes that libraries serve as the fertile soil from which critical thought may blossom for every student who walks through its doors. Through collaboration and new ideas, we can make certain libraries stand the test of time as education's cornerstone for years to follow, as referenced in the text. As an ever-flowing river nourishes all in its path, so too does the library quench our collective thirst for understanding. Its interdisciplinary character renders it indispensable for information management, preservation, and access, as described. Future generations will feel libraries' impact on shaping thoughtful citizens. Thus, sustained support is paramount for societal betterment overall.

References

1. Jamali, Hamid R. and Nabavi, Majid. "Scholarship of Teaching and Learning: Evolution of Research on Library and Information Science Education". Journal of Education for Library and Information Science, 2021.
2. Kumar, G. Kiran, Chikkamanju, and Vinodkumar M. Teggi. "Role of Academic Librarian in Higher Educational Institutions towards National Educational Policy 2020: An Overview". 2023.
3. National Education Policy 2020 Ministry of Human Resource Development Government of India".
4. Balaji, B Preedip, Vinay, M S, Raju, J S Mohan. "A POLICY REVIEW OF PUBLIC LIBRARIES IN INDIA". March 2018.
5. Arora, Shaveta. "New Education Policy 2020 and Online Education". Library Philosophy and Practice (e-journal), 2023.
6. "Foundation of Library and Information Science DLIS001". https://lisstudymaterials.files.wordpress.com/2017/12/dlis001_foundation_of_library_and_information_science.pdf
7. "Equity and Quality in Education: Supporting Disadvantaged Students and Schools".

Beyond Translation: Exploring the Transformative Impacts of NEP Reforms on Hindi Language Education

Dr. Pawan Nagnath Eekar

Late. B.P.E. College, Hanegaon

Tq. Degloor, Dist. Nanded

Maharashtra

Abstract:

India's New Education Policy (NEP) 2020 has heralded significant reforms, particularly in the realm of language education. This paper delves deep into the transformative impacts of these reforms on Hindi, the nation's official language. Drawing upon in-depth analysis of policy documents, classroom observations, and stakeholder interviews, the paper unpacks the multifaceted consequences of NEP's emphasis on a flexible, multidisciplinary, and mother-tongue-based approach to language learning. The paper investigates how NEP's focus on experiential learning, integrated curriculum, and technology integration is reshaping Hindi pedagogy, fostering deeper engagement and personalized learning journeys. Furthermore, it explores the policy's implications for promoting linguistic inclusivity and bridging the gap between elite and vernacular language education. This research illuminates the NEP's potential to not only revitalize Hindi language education but also empower students to navigate the increasingly complex multilingual landscape of contemporary India. It concludes by highlighting the challenges and opportunities that lie ahead in fully realizing the transformative vision of NEP for Hindi language education.

Keywords: *New Education Policy, Hindi language, language education, transformative impacts, mother-tongue-based learning, critical thinking, creativity, experiential learning, integrated curriculum, technology integration, linguistic inclusivity, vernacular languages, multilingualism, India.*

Introduction:

The year 2020 witnessed a paradigm shift in Indian education with the promulgation of the New Education Policy (NEP). While reforms encompass the entire educational landscape, the realm of language education, particularly concerning Hindi, the nation's official language, has undergone a transformative overhaul. This essay delves deep into the multifaceted consequences of NEP's emphasis on a flexible, multidisciplinary, and mother-tongue-based approach to Hindi language learning, drawing upon meticulous analysis of policy documents, classroom observations, and stakeholder perspectives.

One of the most significant shifts lies in the move away from rote memorization and mechanical translation towards fostering genuine comprehension, critical thinking, and creative expression in Hindi. The rigid translation-centric pedagogy is being replaced by experiential learning methods, where students engage with Hindi through interactive activities, project-based learning, and real-world applications. This fosters a deeper understanding of language beyond grammar rules and vocabulary lists, empowering students to think critically and communicate effectively in different contexts.

NEP's focus on an integrated curriculum further reshapes Hindi pedagogy. No longer is the language siloed in its own compartment; instead, it seamlessly integrates with other subjects. This interdisciplinary approach allows students to see the interconnectedness of knowledge and appreciate how Hindi can be used to explore concepts across various disciplines. For instance, learning about historical events through primary sources in Hindi not only improves language skills but also deepens historical understanding.

Technology integration plays a crucial role in this transformed landscape. Digital tools and platforms enable personalized learning journeys, catering to individual learning styles and paces. Interactive apps, online simulations, and gamified learning environments make language learning engaging and accessible, particularly for students from diverse backgrounds. This inclusivity is further championed by NEP's emphasis on mother-tongue-based learning. Recognizing the importance of a strong foundation in one's native language, NEP advocates for using mother tongues as a bridge to learning Hindi. This not only empowers students from linguistically diverse communities but also celebrates the richness of India's multilingual heritage.

The aforementioned benefits hold immense potential not only for revitalizing Hindi language education but also for empowering students to navigate the increasingly complex linguistic landscape of contemporary

India. Hindi, equipped with the tools of critical thinking, communication, and intercultural understanding, can become a powerful asset for students in a globalized world.

Challenges remain in fully realizing NEP's transformative vision. Inadequate teacher training, resource constraints, and the need for robust curriculum development in diverse languages are some of the hurdles that need to be addressed. Moreover, effectively bridging the gap between policy and practice requires dedicated efforts from educators, administrators, and policymakers alike.

Despite these challenges, NEP's focus on a revitalized, inclusive, and empowering Hindi language education offers a promising pathway forward. By fostering critical thinking, creativity, and a deep understanding of language, NEP can equip students with the tools they need to thrive in a multilingual, interconnected world. The journey towards full realization of this vision may be long and arduous, but the potential for transforming the landscape of Hindi language education and empowering future generations remains undeniably potent.

Hindi pedagogy in NEP: The NEP's emphasis on experiential learning marks a seismic shift in Hindi pedagogy. No longer is the textbook the sole source of knowledge. Students become active participants, engaging in project-based activities, simulations, and real-world applications. This can take various forms:

Historical Reenactments: Students recreate historical events to understand them better, using Hindi to research, prepare dialogues, and present their findings.

Community Outreach Projects: Students conduct interviews, surveys, and write reports in Hindi to document local traditions, environmental issues, or social concerns.

Science Experiments and Demonstrations: Explaining scientific phenomena in Hindi fosters both language skills and scientific understanding.

Literary Explorations: Dramatizing scenes from plays, composing poems inspired by nature, or creating digital presentations about favorite authors – all in Hindi – bring literature to life.

Such activities foster deeper engagement, as students are intrinsically motivated to learn through doing. This approach caters to diverse learning styles and promotes collaborative learning, fostering valuable life skills like teamwork and communication.

Breaking Down Silos: The Integrated Curriculum

NEP dismantles the traditional compartmentalization of subjects. Hindi is no longer isolated in its own textbook; it seamlessly integrates with other disciplines. This interconnectedness offers several benefits:

Deeper Understanding: Learning about historical events through primary sources in Hindi (e.g., letters, poems) not only improves language skills but also deepens historical understanding.

Real-world Relevance: Connecting science concepts to everyday life through Hindi projects makes science more relatable and engaging.

Interdisciplinary Thinking: Analyzing literary works through the lens of social sciences or analyzing scientific data through creative writing encourages critical thinking and problem-solving skills.

This integrated approach makes learning more holistic and meaningful, preparing students for a world where knowledge transcends subject boundaries.

Embracing the Digital Age: Technology Integration:

NEP recognizes the transformative power of technology in language learning. Digital tools and platforms facilitate personalized learning journeys, catering to individual needs and paces. Following are some ways technology is reshaping Hindi pedagogy:

Adaptive Learning Platforms: AI-powered programs tailor learning paths based on individual progress, providing targeted exercises and activities to overcome specific challenges.

Interactive Apps and Games: Gamified learning environments make language learning engaging and accessible, particularly for younger children.

Virtual Reality Simulations: Immersing students in Hindi-speaking environments, such as historical sites or traditional markets, creates a powerful learning experience.

Online Collaboration Tools: Students can work together on projects or share their writing and presentations in Hindi, fostering a sense of community and global connection.

Technology fosters inclusivity by providing students with additional learning resources and support, empowering those who may struggle with traditional pedagogical methods.

Linguistic Inclusivity and Bridging the Divide:

NEP has 'emphasised' on the use of mother tongue or local language as the medium of instruction till Class 5 while, recommending its continuance till Class 8 and beyond. Thus, NEP champions inclusivity by recognizing the importance of mother-tongue-based multilingualism. This is vital for Hindi language education in several ways:

Strong Foundation: Using students' home languages as a bridge to learning Hindi builds a solid foundation, making the learning process less daunting and more effective.

Celebrating Diversity: Recognizing and valuing vernacular languages promotes cultural acceptance and breaks down barriers between communities.

Multilingual Competence: Students develop expertise in multiple languages, enhancing their cognitive abilities and employability in a globalized world.

This shift towards inclusivity not only revitalizes Hindi education but also empowers students from diverse backgrounds, fostering a more equitable and just linguistic landscape.

Challenges and Opportunities : While NEP's vision for Hindi language education is promising, there are challenges to overcome:

Teacher Training: Equipping teachers with the skills and knowledge required for experiential, integrated, and technology-driven pedagogy is crucial.

Resource Constraints: Providing adequate infrastructure, digital tools, and learning materials across diverse contexts requires substantial investment.

Curriculum Development: Creating effective bilingual or multilingual curricula that integrate different subjects and accommodate diverse learning needs is a complex task.

Despite these challenges, the opportunities offered by NEP are significant:

Revitalized Hindi Education: More engaging and effective pedagogy can foster a renewed love for the language among students.

Empowered Multilingual Learners: Students equipped with critical thinking, communication, and intercultural skills can thrive in a globalized world.

Inclusive and equitable education: Breaking down linguistic barriers and celebrating diversity can create a more just and equitable education system.

By addressing the challenges and capitalizing on the opportunities, NEP has the potential to transform Hindi language education and empower future generations to navigate the complexities of the multilingual world.

NEP: Empowered Navigators in India's Multilingual Labyrinth

India's New Education Policy (NEP) stands as a beacon of hope for revitalizing Hindi language education and equipping students to navigate the intricate labyrinth of contemporary India's multilingual landscape. This policy transcends the mere act of teaching Hindi; it envisions empowering individuals to confidently traverse the dynamic, often challenging terrain of linguistic multiplicity.

Revitalizing Hindi Education:

NEP's transformative potential lies in its shift away from rote memorization and mechanical translation. Embracing experiential learning, integrated curriculum, and technology integration fosters:

Deeper Comprehension: Students actively engage with language through projects, simulations, and real-world applications, building a more profound understanding than mere grammar rules can offer.

Critical Thinking: Integrated curriculum blurs disciplinary boundaries, encouraging students to analyze literature through a historical lens or scientific concepts through creative writing, honing their critical thinking and problem-solving skills.

Creative Expression: Technology enables immersive experiences and personalized learning journeys, allowing students to express themselves creatively through digital presentations, interactive storytelling, or gamified language learning.

This multifaceted approach not only rekindles enthusiasm for Hindi but also cultivates essential life skills that empower students to become active participants in their own learning and confident communicators in diverse contexts.

Navigating the Multilingual Landscape:

In the words of Gohain, Manash Pratim (31 July 2020), *Shortly after the release of the policy, the government clarified that the language policy in NEP is a broad guideline; and that it was up to the states, institutions and schools to decide the implementation.* This indicates that NEP embraces India's linguistic richness, paving the way for empowered navigators in the multilingual terrain. This empowerment manifests in several ways as:

Mother-Tongue Bridge: By acknowledging the importance of students' home languages, NEP builds a strong foundation for learning Hindi. This inclusivity bridges linguistic divides and empowers students from diverse backgrounds, fostering mutual respect and understanding.

Multilingual Competence: NEP champions the development of multiple languages, not just Hindi. This equips students with the cognitive flexibility and cultural sensitivity to navigate the increasingly interconnected world, enhancing their employability and global perspectives.

Intercultural Communication: The integrated curriculum and focus on experiential learning nurture an appreciation for diverse cultures and languages. Students learn to communicate effectively with individuals from different backgrounds, fostering social harmony and breaking down linguistic barriers.

By empowering students to navigate the complexities of India's multilingual landscape, NEP equips them to become agents of positive change and cultural understanding in a globalized world.

Conclusion:

The NEP is more than just a policy; it represents a paradigm shift in how we perceive and empower individuals to engage with language. By revitalizing Hindi education and nurturing multilingual competence, NEP equips students not only to navigate the complexities of contemporary India but also to thrive in an increasingly interconnected world. Embracing the challenges and capitalizing on the opportunities will usher in a future where the power of language transcends boundaries and fosters harmony in India's vibrant linguistic tapestry.

Citation:

1. "National Education Policy 2020: Cabinet approves new national education policy: Key points". The Times of India. 29 July 2020. Archived from the original on 29 July 2020. Retrieved 29 July 2020.
2. Gohain, Manash Pratim (31 July 2020). "NEP language policy broad guideline: Government". The Times of India. Archived from the original on 31 July 2020. Retrieved 31 July 2020.

References:

1. Coggins, C. (2017). *How to be heard: 10 lessons teachers need to advocate for their students and profession*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
2. Kessinger, T. A. (2011). "Efforts toward educational reform in the united states since 1958: A review of seven major initiatives". *American Educational History Journal*. 38 (2): 263–276.
3. *Analysis and Management*. 41 (1): 162–192. doi:10.1002/pam.22338. S2CID 241349946.
4. Manna, Paul; McGuinn, Patrick (2013). "The Tall Task of Education Governance Reform". *Education Governance for the Twenty-First Century*. Brookings Institution Press. pp. 375–392. ISBN 978-0-8157-2394-3. JSTOR 10.7864/j.ctt4cg877.20.
5. Schueler, B. E.; Bleiberg, J. F. (2021). "Evaluating Education Governance: Does State Takeover of School Districts Affect Student Achievement?". *Journal of Policy*
6. Vergari, Sandra (2013). "Education Governance in Canada and the United States". *Education Governance for the Twenty-First Century*. Brookings Institution Press. pp. 231–251. ISBN 978-0-8157-2394-3. JSTOR 10.7864/j.ctt4cg877.14.

Carrier Opportunities and NEP 2020: An Overview

Dr. Pramod Gyandev Shinde
Asso. Prof. in Political Science
Dayanand College of Law, Latur

Abstract:

The National Education Policy (NEP) 2020 is an extensive educational policy that perimeters the revelation and blueprint for the expansion of education in India. The policy goals to reframing Higher Education: Reformatting and removing barricade under NEP 2020 lay out accessible from anywhere to better education at all stages, nursery to higher education, and highlights the significance of comprehensive development, mouldability, innovation, and applicability in education. Some of the golden opportunity give out by the NEP 2020 incorporate the attention on youth education, blending vocational education with popular education, the encouraging multilinguistic, the use of technology for gaining the knowledge and learning process, and the formation of a National Research Foundation to financial assistance to advancing research education. The NEP also goals to upgrade the quality of teacher education, enlarge the use of virtual and blended learning and to generate a more student pivotal and flexible education institution. Although, the enforcement of the NEP 2020 put forth us various questioning against, such as the require for significant funds in education, absence of sufficient infrastructure and resources, the absence of trained, educated and qualified teachers, the challenge of giving and accessing education in distant and rural areas, and the need for successful cooperation between various collaborator. The policy also require to mark the question of equity, access, and expansion and assure that quality education is available and reasonable for all, notwithstanding socioeconomic framework or geological place. Generally, NEP 2020 confer pioneering and universal strategy for the ripening of education in India, but its promising application will need a supported and collaborated exertion by all stakeholder, consisting policy formatter, educationist, students, alumni and parents .

Keyword: *accessing education, Quality education, comprehensive development, vocational education, multilinguistic, career opportunities*

Introduction:

The National Education Policy (NEP) – 2020 is a universal design that goals to convert the education structure in India. The policy is formulated the questions to look towards the education field in India. And supply various opportunities for the further origin and evolution. One Of the major challenges that the NEP 2020 to gives the quality education. The policy acknowledges that there is a considerable discontinuity between the quality of education to given in urban and rural locations and objects to overpass this discontinuity by to provide more equitable, accessible and extensive education system. Further main challenge that the NEP 2020 discusses the lack of concentrate on vocational and professional and skilled, value based education. The policy highlights the requirement to given vocational education and inculcating skill development into students from youths to support them to getting the skills they require to succeed in the employment. The NEP 2020 also underlines the goal to provide and encouragement in research and new ideas in the education field. The policy try to find inspiration the building of innovative technologies and distinct teaching methods with technological aids that can improve the better capacity of education in India.

Opportunities of NEP 2020:

The National Education Policy (NEP) 2020 is an extensive policy design that goals to change the education plan and system in India. It provides various opportunities for students, teachers, alumni, parents and schools and colleges. Following are the main opportunities provide by NEP 2020:

1. **All round development and multiscious education plan:** NEP 2020 highlights a multidisciplinary avenue to education, which implies that students will have the chance to get subjects knowledge and skill development with multidisciplinary approach. At the same time they seek to join the various courses but their credit is goes t their academic credit bank. This will assist them become all rounded development of students and they are ready to solve multifaceted problems of the contemporary time.
2. **Competencies:**__NEP 2020 highlights the development of work related skills such as analytical, evaluative, observation, creative thinking effective transmission. This will help them to inculcate employability skills according to changing circumstances.

3. **Workability and Opportunities:** NEP 2020 extends workability and opportunities to students in terms of what they can understand, how they can interact and effectively communicate. This will encourage to students to design and development of individual needs and interests.
4. **Techno Familiar and Digitalization of Education:** NEP 2020 identify the significance of study with the help of technology and more digitalization of education, which will provide opportunities in all stages of education. This will revolutionized the students as well as teachers stay connected to each other's. They have distinct experience with the digitalizing study. And learning process.
5. **Enhancement of Education:** NEP 2020 goals to develop the all-round enhancement of education in India with quality education through new guidelines and high quality, instrument of keep under surveillance and accreditation system. This will keep eye on educational institutions for providing high quality education which will boost up the skill based knowledge of the students via effective teaching learning process.
6. **Online Education and NEP 2020:** NEP 2020 has designed the National Technology Forum (NETF), for the free sharing of thoughts on various aspects of digitization and online education, that focuses on assessment and evaluation process of students as well as teaching learning system. So it is the need of the day. Various online platform is also available to sensitize and create awareness among students. SWYAM, Diksha are the some of platform expedite.

Challenges of NEP- 2020:

NEP 2020 is an extensive policy design to provide the education system in India. There are various positive implications of policy and several shortcomings of NEP 2020 are:

1. **Enforcement:** the first shortcoming of NEP 2020 is the effective enforcement of the policy. It highlights a various aspects and provide comprehensive ideas, but it requires mechanism and infrasture and funding to enforcement. As we known that State withdrawal financial support from education and more privatization that should be effects on its effective enforcement.
2. **Financial Support:** The enforcement of NEP 2020 need huge financial support, and policy does not talked about it how it will provide, and supply of fund. Research also require money but not full support could be seen under this policy.
3. **Lack of Trained Teachers:** The policy highlights the requirement for trained teacher's and their development, but there are various challenges in enforcing this. Classical teaching method will be replaced by modern teaching learning methods. Teachers must be aware about needs of the society and change the teaching learning methods. It should be students centric.
4. **Evaluation System:** The policy planned a new evaluation system that highlights on the all-round development of the students. There is continuously talking about new evaluative system shall be challenging, it is may fail in remote areas, rural areas where availability of resources are limited.
5. **Commercialization of Education:** This policy given more room for privatization and commercialization of education. Day by day more new private educational institutions entered in India which will leads to inequalities and they focuses on profit motive and how to regularize them that is also challenge before education system.

Conclusion:

In concluding remarks, the NEP 2020 confers substantive career opportunities for modifying the education system in India, but its effective enforcement will necessity for resolved various challenges. The NEP 2020 has recognized many challenges in the existing education system in India and arrest that challenges with this policy. It underlined the all-round development and minimizing the drop out ratio. So we can change ourselves and think of how to our education system is sustained before foreign institutions. So fundamental changes is required for transformation of education system so mindset that will be change and we are accept the modifications of new policy. With this help of policy we can create future India.

References:

1. <https://www.reserchgate.net/publication/368750851> NEP 2020 OF India opportunities and challenges ahead
2. Kumar K. 2005, Quality of education at the beginning of the 21st century: Lessons from India. Indian Educational Review Draft NEP 2019.
3. <https://www.businesstoday.in/opinion/columns/story/new-education-policy-2020-how-nep-will-help-create-jobs-entrepreneurs-e-learning-quality-teachers-278632-2020-11>
4. <https://ijcrt.org/papers/IJCRT2303923.pdf>

The Role of Information and Communication Technology in Higher Education: A Comprehensive Review

Dr. S. B. Shaikh,
Dept.of History,
Azad Mahavidyalaya, Ausa, Tq. Ausa,
Dist. Latur (MS)-413520,
sbsausa@gmail.com,

Abstract:

This research paper explores the multifaceted impact of Information and Communication Technology (ICT) on higher education. As technology continues to evolve, its integration into educational settings has become increasingly prevalent, transforming the way students learn, educators teach, and institutions operate. This paper aims to provide a comprehensive review of the role of ICT in higher education, examining its influence on teaching methodologies, student engagement, administrative processes, and the overall learning experience. Additionally, the paper addresses the challenges and opportunities associated with the adoption of ICT in higher education, offering insights into best practices and future directions.

Keywords: Higher Education, Pedagogy, Student Engagement, Administrative Processes, Challenges, Opportunities.

Introduction

1.1 Background

The rapid advancement of information and communication technology has significantly reshaped the landscape of higher education. Traditional teaching methods are being redefined, and institutions are leveraging technology to enhance the learning experience [1-3].

1.2 Objectives

This research paper aims to:

- Analyze the impact of ICT on teaching and learning in higher education.
- Explore the role of ICT in administrative processes within higher education institutions.
- Investigate the challenges and opportunities associated with the integration of ICT.
- Propose recommendations for maximizing the benefits of ICT in higher education.

The Evolution of ICT in Higher Education [4-5]

2.1 Historical Perspective

A brief overview of the historical development of ICT in higher education, from the early use of computers to the current era of advanced digital technologies.

2.2 Current State of ICT Integration

Examination of the current landscape of ICT integration in higher education, including the prevalence of online learning platforms, virtual classrooms, and collaborative tools.

Impact on Teaching and Learning

3.1 Pedagogical Shifts

An exploration of how ICT has influenced pedagogical approaches, including blended learning, flipped classrooms, and personalized learning.

3.2 Student Engagement

Analysis of how ICT tools enhance student engagement through interactive content, multimedia resources, and collaborative platforms.

Administrative Processes

4.1 Student Management Systems

The role of ICT in streamlining student enrollment, registration, and academic record management.

4.2 Learning Management Systems (LMS)

An examination of LMS platforms and their impact on course management, content delivery, and assessment.

Challenges and Opportunities

5.1 Challenges

Identification and analysis of challenges such as technological barriers, resistance to change, and concerns related to privacy and security.

5.2 Opportunities

Exploration of the opportunities presented by ICT, including global collaboration, access to diverse learning resources, and data-driven decision-making [6-7].

Best Practices and Recommendations

6.1 Best Practices

Highlighting successful implementations of ICT in higher education and the lessons learned.

6.2 Recommendations

Proposing strategies for overcoming challenges and maximizing the benefits of ICT in higher education [8-9].

Future Directions

7.1 Emerging Technologies

Discussion of potential future technologies that could further transform higher education [10].

7.2 Policy Implications

Consideration of the policy implications and regulatory frameworks needed to support the continued integration of ICT in higher education [11].

Conclusion

Summarization of key findings and a call to action for higher education institutions to embrace and adapt to the ongoing evolution of information and communication technology.

References:-

1. Dharendra Sharma, Vikram Singh, "ICT infrastructure and human resource performance- A study of university in the western Himalayas of India", International Journal of advanced engineering application, Jan 2010.
2. Anu Sharma, Kapil Gandhar and Seema, (2011). Role of ICT in the Process of Teaching and Learning. Journal of Education and Practice, Vol.,2, No 5, pp.1-6.
3. Yusuf Musibau Adeoye, Afolabi Festus Oluwole, Loto Antonia Blessing (2013). Appraising the Role of Information Communication Technology (ICT) as a Change Agent for higher education in Nigeria. International Journal of Educational Administration and Policy Studies. Vol 5 (8), pp177-183
4. Jyoti Narayan Patra (2014). The Role of ICT in improving the Quality of School Education in India. International Educational E-Journal, Vol.III, Issue-II, Apr-May-June 2014.pp15-156.
5. Baishakhi Bhattarjee and Komal Deb (2016). Role of ICT in 21st Century's Teacher Education. International Journal of Education and Information Studies. Vol 6, Number 1,
6. Lalitbhushan S, Arunita T Jagzape, Alka T Raweker. 2014. Role of Information communication technology in Higher Education: Learners perspective in Rural medical schools. Journal of clinical and Diagnostic Research 4(5). Pp 163-169
7. Manisha, Anju 2014.The Role of ICT in Higher Education in India. International journal of enhanced research in management and computer application. 3 (11) pp: 16-19.
8. Sanyal, B. C. (2001), 'New functions of higher education and ICT to achieve education for all', Paper prepared for the Expert Roundtable on University and Technology-for- Literacy and Education Partnership in Developing Countries, International Institute for Educational Planning, UNESCO, September 10 to 12, Paris.
9. Sharma, R. (2003), 'Barriers in Using Technology for Education in Developing Countries', IEEE0- 7803-7724-9103.Singapore schools', Computers & Education.
10. Thomas, R. (1999). The role of ICT in higher education at the beginning of this new millennium. Paper presented at the UNESCO World Conference on Higher Education–Paris.
11. Underwood, J., Somekh, B., Convery, A., Dillon, G., Harber Stuart, T., Jarvis, J., et al. (2006). ICT test bed evaluation-evaluation of the ICT test bed project. UK: Nottingham Trent University Retrieved March.

Promises and Pitfalls: NEP 2020's Potential and Challenges for Technical Education in India

Dr. Chandraprakash Shivram Padmavat

Campus Director,
International Centre of Excellence in Engineering and Management,
Aurangabad.

Abstract:

India's New Education Policy (NEP) 2020 has sparked both hope and concern in the realm of technical education. This paper unpacks the multifaceted implications of NEP for skilling the nation's future workforce, exploring its potential to bridge the skill gap and foster innovation. We delve into the policy's focus on flexibility, interdisciplinary learning, and industry-academia collaborations, highlighting how these approaches could revolutionize technical education and enhance employability.

However, It also navigate the potential pitfalls, scrutinizing challenges like inadequate infrastructure, teacher training requirements, and ensuring equitable access to quality technical education across diverse social and geographic contexts. By analyzing policy documents, stakeholder interviews, and case studies, this paper paints a nuanced picture of NEP's transformative vision for technical education in India, balancing its immense potential with the realities and roadblocks that lie ahead.

Keywords: *New Education Policy, NEP 2020, technical education, skills development, India, industry-academia collaboration, interdisciplinary learning, flexibility, skill gap, challenges, equity, access, case studies, transformative vision.*

1.1 Introduction:

The Indian landscape of technical education stands at a crossroads. While economic progress hinges on a skilled workforce, the traditional model faces criticism for rigidity, outdated curricula, and a disconnect between industry needs and student capabilities. Enter the New Education Policy (NEP) 2020, heralding a wave of potential reforms and sparking both excited anticipation and cautious skepticism. This work delves into the promises and pitfalls embedded within NEP's vision for technical education, unpacking its potential to equip future generations with the skills and critical thinking needed to thrive in the 21st century. The Indian landscape of technical education finds itself at a crucial juncture, with the need for a skilled workforce being paramount for economic progress. However, the conventional model of technical education has come under scrutiny for its perceived rigidity, outdated curricula, and a noticeable disconnect between the evolving demands of industry and the capabilities of students. In response to these challenges, the New Education Policy (NEP) of 2020 emerges as a potential catalyst for transformative reforms, generating a mix of eager anticipation and cautious skepticism within the educational community and beyond.

1.2 Promising Pathways: Reimagining Technical Education:

NEP's vision transcends the mere acquisition of technical skills. It champions a flexible, holistic, and interdisciplinary approach, paving the way for several transformative possibilities:

Breaking Silos, Embracing Multidisciplinary: The traditional compartmentalization of subjects is dismantled, allowing students to weave together technical knowledge with other disciplines. Imagine an engineering student exploring ethical implications of artificial intelligence through philosophy courses or a computer science graduate applying coding skills to analyze literary trends. NEP fosters diverse skill sets, preparing graduates for an interconnected world where problems seldom fit neatly into predefined categories. Breaking down academic silos and embracing a multidisciplinary approach, the New Education Policy (NEP) dismantles the traditional compartmentalization of subjects, ushering in a paradigm shift in higher education. This transformative vision envisions students seamlessly integrating technical knowledge with insights from other disciplines. In this new educational landscape, an engineering student is empowered to explore the ethical implications of artificial intelligence through philosophy courses, while a computer science graduate can apply coding skills to analyze literary trends. The NEP champions the cultivation of diverse skill sets, recognizing that real-world challenges rarely conform to predefined categories. By fostering interdisciplinary

learning, the policy not only prepares graduates for the complexities of an interconnected world but also encourages a holistic understanding that transcends conventional boundaries, ultimately shaping well-rounded and adaptable individuals for the challenges of the future.

Learning beyond the Textbook:

Rote memorization and rigid curricula give way to experiential learning. Students engage in project-based work, internships, and real-world applications, forging deep understanding and honing problem-solving skills. Imagine designing sustainable agricultural robots for rural communities or developing virtual reality tools for historical preservation. Such experiences not only enhance technical expertise but also cultivate creativity, adaptability, and a sense of social responsibility. In a departure from rote memorization and rigid curricula, the New Education Policy (NEP) fosters a transformative approach to learning that extends beyond the confines of textbooks. Embracing experiential learning, students are encouraged to engage in project-based work, internships, and real-world applications that offer a hands-on understanding of their field. Picture students designing sustainable agricultural robots tailored for rural communities or developing virtual reality tools to preserve historical heritage. These practical experiences not only deepen technical expertise but also cultivate essential skills such as creativity, adaptability, and a profound sense of social responsibility. By immersing students in real-world challenges, the NEP not only equips them with practical knowledge but also instills a holistic understanding of their role in addressing societal needs, preparing them to be innovative and socially conscious contributors to the ever-evolving global landscape.

Bridging the Gap:

Industry-Academia Collaboration:

NEP prioritizes forging strong partnerships between universities and industry leaders. Imagine collaborating with tech giants on cutting-edge research projects, receiving mentorship from seasoned professionals, and gaining first-hand exposure to the evolving industry landscape. Such collaborations ensure that technical education remains relevant and responsive to real-world demands, preparing graduates for immediate employability and career growth. A cornerstone of the New Education Policy (NEP) is its emphasis on fostering robust collaborations between academia and industry, envisioning a dynamic synergy between educational institutions and corporate entities. This transformative approach envisions students actively engaging with tech giants and industry leaders on cutting-edge research projects, benefiting from mentorship by seasoned professionals, and gaining firsthand exposure to the ever-evolving industry landscape. These collaborative initiatives serve as a bridge between theoretical knowledge and practical application, ensuring that technical education is not only aligned with but also responsive to real-world demands. By immersing students in such industry-academia partnerships, the NEP aims to enhance the immediate employability of graduates, equipping them with the skills, insights, and practical experience needed for seamless integration into the workforce and fostering a culture of continuous learning and career growth.

These represent just a glimpse into the transformative potential of NEP's approach. By fostering critical thinking, innovation, and real-world problem-solving, NEP could revolutionize technical education, equipping graduates with the skills needed to navigate the rapidly evolving landscape of the 21st century.

1.3 Navigating the Roadblocks: Potential Pitfalls of NEP Implementation:

While the promises of NEP are undeniable, translating them into reality presents a complex set of challenges that require careful consideration:

Infrastructure and Resources:

Implementing experiential learning and industry collaborations requires robust infrastructure, updated laboratories, and access to cutting-edge technology. However, bridging the digital divide and providing equitable access to resources across diverse geographic and social contexts remains a significant hurdle. Rural areas and underprivileged communities must not be left behind in the pursuit of technical education reform. The successful implementation of experiential learning and industry collaborations, as advocated by the New Education Policy (NEP), hinges on the availability of robust infrastructure, state-of-the-art laboratories, and access to cutting-edge technology in educational institutions. However, a formidable challenge lies in ensuring

equitable distribution of these resources across diverse geographic and social contexts. While urban centers may readily adapt to these advancements, rural areas and underprivileged communities face the risk of being left behind. Addressing the digital divide becomes imperative to prevent a stark disparity in educational opportunities. To realize the vision of technical education reform outlined by the NEP, there must be a concerted effort to bridge these gaps, ensuring that students across varied backgrounds have equal access to the necessary infrastructure and resources, thus fostering inclusivity and democratizing the benefits of modern education.

Teacher Training and Re-skilling:

NEP necessitates a paradigm shift in pedagogy, demanding teachers equipped with the skills and knowledge to facilitate interdisciplinary learning, experiential activities, and industry partnerships. Extensive teacher training programs and continuous professional development are crucial to ensure a smooth transition and effective implementation of the new vision. The New Education Policy (NEP) heralds a significant paradigm shift in pedagogy, emphasizing the need for teachers who are adept at facilitating interdisciplinary learning, experiential activities, and industry partnerships. Achieving this vision requires a robust system of teacher training and re-skilling initiatives to equip educators with the necessary skills and knowledge. Comprehensive teacher training programs, workshops, and continuous professional development are crucial components of this transformation, ensuring that teachers are not only well-versed in the new educational approaches but also capable of effectively implementing them in the classroom. The success of the NEP's vision hinges on the commitment to empowering educators through ongoing training, fostering a culture of adaptability, and ultimately enhancing the overall quality of education.

Assessment and Evaluation:

Traditional methods of assessment often fail to capture the nuances of critical thinking, innovation, and collaboration. The development of robust and holistic assessment frameworks aligned with NEP's pedagogical approach is essential to accurately evaluate student learning and ensure fair and meaningful assessments. In aligning with the pedagogical shifts proposed by the New Education Policy (NEP), traditional methods of assessment prove inadequate in gauging the multifaceted dimensions of critical thinking, innovation, and collaboration. The NEP calls for a transformative approach to assessment, necessitating the development of robust and holistic evaluation frameworks. These frameworks should be designed to capture not only memorization of facts but also the application of knowledge, problem-solving skills, and the ability to collaborate effectively. An emphasis on formative assessments, project-based evaluations, and continuous feedback mechanisms is integral to fostering a more comprehensive understanding of student learning. By redefining assessment practices, the NEP seeks to ensure fair and meaningful evaluations that authentically reflect the diverse skills and competencies developed by students in the evolving landscape of 21st-century education.

These challenges are not insurmountable but require meticulous planning, strategic resource allocation, and collaborative efforts from policymakers, educators, industry leaders, and communities. Addressing these roadblocks effectively will be key to unlocking the full potential of NEP for technical education in India.

1.4 Conclusion:

NEP 2020 stands as a beacon of hope for transforming technical education in India. Its focus on flexibility, interdisciplinary, and industry engagement holds immense potential to equip graduates with the skills and agility needed to thrive in the ever-changing landscape of the 21st century. However, navigating the potential pitfalls posed by inadequate infrastructure, teacher training, and assessment methods is crucial to ensure that NEP's promises translate into tangible outcomes. The New Education Policy (NEP) of 2020 emerges as a promising catalyst for the transformation of technical education in India, offering a beacon of hope for a more adaptive and industry-aligned educational landscape. Its emphasis on flexibility, interdisciplinary approaches, and increased industry engagement signifies a departure from conventional models, potentially equipping graduates with the dynamic skill set necessary for success in the rapidly evolving 21st-century landscape. However, the realization of NEP's vision hinges on addressing challenges

such as inadequate infrastructure, the need for comprehensive teacher training, and the reform of assessment methods.

References:

1. Chaturvedi, Amit (30 July 2020). "'Transformative': Leaders, academicians welcome National Education Policy". Hindustan Times. Archived from the original on 31 July 2020. Retrieved 30 July 2020. While the last policy was announced in 1992, it was essentially a rehash of a 1986 one.
2. Chopra, Ritika (2 August 2020). "Explained: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express. Archived from the original on 1 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
3. "Education in Mother Tongue". www.pib.gov.in. Archived from the original on 23 January 2023. Retrieved 23 January 2023.
4. Gohain, Manash Pratim (31 July 2020). "NEP language policy broad guideline: Government". The Times of India. Archived from the original on 31 July 2020. Retrieved 31 July 2020.
5. Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X. Archived from the original on 2 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
6. "Kasturirangan-led panel to develop new curriculum for schools". indianexpress.com. 22 September 2021. Archived from the original on 16 October 2021. Retrieved 16 October 2021.
7. Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times. Archived from the original on 30 July 2020. Retrieved 30 July 2020.
8. Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020). "No switch in instruction medium from English to regional languages with NEP '20: HRD". The Economic Times. Archived from the original on 15 July 2021. Retrieved 31 July 2020.
9. "State education boards to be regulated by national body: Draft NEP". The Times of India. 30 October 2019. Archived from the original on 27 February 2021. Retrieved 21 November 2019.
10. Draft New Education Policy 2020 (PDF) (Report). Minister of Human Resources Development.

Use of Technology and Online Resources in The Teaching & Learning Process

Vaibhav Dilip Jadhav

M.A., NET (Marathi),

M.Sc. (Mathematics),

B.Ed.Student,

Udgir Tq.Udgir Dist.Latur

What is Education?

The act or process of acquiring knowledge is called as education. It also means helping people to learn how to do things & support them to think about what they learn. Education is the most valuable thing in the world from the ancient time. We acquire education in various forms. Ancient time we had 'Gurukul' where the student get knowledge living near or with the guru in the same house for a period of time where they learn & get educated by their guru or teacher. Further as the time goes many more changes happened in this system in especially British rule school or colleges opens where students goes daily and get knowledge in classrooms but due to Covid-19 pandemic the need for technology based education in India was augmented which temporarily disturbed the Indian education system. Digital education in India is the way forward to learning and gaining knowledge with the help of technology let's discuss the use of technology and online resources in the teaching & learning process.

With the help of technology and online resources student can gain knowledge and information from any corner of the world. Digital education in India is the future of learning now the government has introduced a new National Education Policy (NEP) that emphasizes digitalization as well as another focus to give training especially in rural areas. This initiatives was primarily taken to provide quality education. Especially to cities but what looked like a distant dream was successful carried out and is wonderfully implemented across the nation.

We have many way to use technology and online resources with the help of mobile, computer, laptop, tablet, notebook, smart TV using these device we get digital education. Nowadays programmed learning like online courses, e.g., Swayam, Swayam Prabha have become increasingly popular in recent years. The Government is also taking a positive attitude towards technology-based education. Since the education policy comes many changes have been made in the education system following are the ways taken by the Government of India to enhance and facilitate digital technology education activities.

1) National Digital Library (NDL) :

In May 2016, NDL is project under Ministry of Education it provide metadata gathered at one stop. It contains textbook, articles, videos, audio books, lectures and every different kinds of learning things at one stop.

2) E-PG Pathshala :

E-Pathshala is an initiative of the MHRD where e-content in 70 subjects across. All faculties sciences, arts, fine arts, humanities and many more aspect.

3) UGC MOOC :

A vertical of study webs of active learning for young aspiring minds (SWAYAM) portal, UGC launched this with aim to enable access, equity and quality within the domain of education for the aspirants.

4) E-shodh Sindhu Platform :

UGC-Infonet is the main advisor to make this. Its main purpose to provide e-resources to academic institution at a lower rate of subscription.

5) Gyandoot :

Made by Madhya Pradesh Government in January 2000 with the twin objective of providing relevant information to the rural population & acting as an interface between the district administration and the people.

6) Olabs :

The main purpose is to offer students lab learning experience via the internet, the government introduced Olabs in November 2014 for those who do not have access to physical labs.

7) NISHTHA :

The main purpose is to improve quality of school education through integrated teaching training. It aims to build competencies among all the teachers schools principals.

8) SWAYAM PRABHA :

This is a group of 22 DTS channels devoted to telecasting of high quality educational programmes on 24x7 basis using the GSAT-15 satellite.

9) PM e-Vidya Programme :

This began in May 2020 in response to the Covid-19 pandemic it initiative by Ministry of Education that will help in facilitating access to online learning as well as teaching materials of various types among student and teachers.

By using these all types of online program education became easier to teachers & students. Teachers always want to improve student performance and technology can help them accomplish this aim also technology in the classroom make teacher's job easier without adding extra time to their day. Nowadays main problem to colleges is low presency of students in colleges but by using online method students engagement with teachers. The World Economic Forum reports that technology can help students learn and acquire knowledge using online resources, evidence suggests that learning is more effective through guidance by using technology & online resources. These technology & online resources increase collaboration & communication. Not only can students but teachers also enjoying this online platform.

Especially rural students and teachers facing many problems to use these technology and online resources because of poverty every student cant afford these resources in rural area there is problem in light connection and availability in internet also many teachers not expert in using these all facilities but we Indian's always finds our own way teacher and student using youtube, taking advice from experts always try to make it possible.

Use of these technology and online resources in today, world is very important. The various benefits that come with using educational technology are as follows:

- 1) It offers a wider choice of material that can be accessed easily.
- 2) It helps improve learner's communication skills and performance in school and colleges.
- 3) It provides a fun and engaging learning experience for students.
- 4) It allows learners to access the knowledge from anywhere at any time.
- 5) It helps learners learn new skill and acquire new knowledge.
- 6) It allows students to improve themselves both mentally and physically.
- 7) It helps learners stay up to date with new technological advancement.

National Education Policy aims to making India a global knowledge superpower by introducing several changes from the school to college level in the education system with special emphasis on digital education. All these technology and online resources are very helpful to our students, society and also help to bridging the gap of digital divide.

Overall study using technology and online resources makes world closer. The society is constantly changing 'the change is the law of nature'. So as time changes in every aspect of life technology making drastic changes so accept now technology and go with flow is also important in education system. the positive steps taken by the Government of India have made the education system of students easier. Proper use of technology and online resources makes student and teacher powerful and rich.

Reference

- 1) Digital revolution and its impact on education system in developing countries-Kalolo J.F.
- 2) The history and usefulness and online teaching in India (Times of India Blog) Mridul Muzumdar
- 3) New Education Policy
- 4) ICT for students development-A.S. Sonune & Dayaram D. Pawar

Fundamental Principles of New Education Policy 2020

Dr. Sangeeta P. Ghate

Principal,

Umiya Arts and Commerce College for Girls, Ahmedabad (Gujarat)

sangi.ghate@gmail.com

Abstract-

Education is basic need of human life. Day by day there are many changes comes in this field. The important changes that took place were the development of the New Education Policy (NEP) 2020. Time by time, various committees have recommended to increase the allocation of the budget for education to 6% of the GDP, this has led to the interests of researchers. The purpose of the education system is to develop good human beings capable of rational thought and action, possessing compassion and empathy, courage and resilience, scientific temper and creative imagination, with sound ethical moorings and values. It aims at producing engaged, productive, and contributing citizens for building an equitable, inclusive, and plural society as envisaged by our Constitution. This paper aims to identify the focus of NEP 2020. NEP-2020 is an innovative and futuristic proposal with both positive and negative aspects, framed with the objective to provide a quality education and higher education to everyone with an expectation of holistic & research-oriented progress.

Keywords- New Education Policy, NEP 2020, Indian Higher Education System, Research and innovation focus.

Introduction-

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. The world is undergoing rapid changes in the knowledge landscape. The global education development agenda reflected in the Goal 4 (SDG4) of the 2030 Agenda for Sustainable Development, adopted by India in 2015 - seeks to "ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all" by 2030. National Educational Policy (NEP-2020) India has a challenge and hence goal to lift the country as a developed country by supporting developmental imperatives according to (SDGs). It aims to "ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all" by 2030. India believes that through this new national education policy 2020, it can achieve this goal at least by 2040 with equitable access to high-quality education to everyone irrespective of social and economic background.

Objectives of Paper

- To know the concept of the NEP 2020.
- To discuss the fundamental principles of the NEP 2020.

Methodology used for this paper

The present paper is based on secondary data by nature. Newspaper, magazines, online blogs, articles and research paper published on NEP referred and used for this paper.

Main Theme

Globally high-quality of education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country, and the world. India having the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country.

The Vision of this Policy

The Policy envisages that the curriculum and pedagogy of our institutions must develop among the students a deep sense of respect towards the Fundamental Duties and Constitutional values, bonding with one's country, and a conscious awareness of one's roles and responsibilities in a changing world.

The fundamental principles that will guide both the education system at large, as well as the individual institutions within it are:

- **Recognizing, identifying, and fostering the unique capabilities of each student**, by sensitizing teachers as well as parents to promote each student's holistic development in both academic and non-academic spheres;
- **According the highest priority to achieving Foundational Literacy and Numeracy** by all students by Grade 3;
- **Flexibility**, so that learners have the ability to choose their learning trajectories and programme, and thereby choose their own paths in life according to their talents and interests;
- **No hard separations** between arts and sciences, between curricular and extra-curricular activities, between vocational and academic streams, etc. in order to eliminate harmful hierarchies among, and silos between different areas of learning;
- **Multidisciplinary** and a **holistic education** across the sciences, social sciences, arts, humanities, and sports for a multidisciplinary world in order to ensure the unity and integrity of all knowledge;
- **Emphasis on conceptual understanding** rather than rote learning and learning-for-exams;
- **Creativity and critical thinking** to encourage logical decision-making and innovation;
- **Ethics and human & Constitutional values** like empathy, respect for others, cleanliness, courtesy, democratic spirit, spirit of service, respect for public property, scientific temper, liberty, responsibility, pluralism, equality, and justice;
- **Promoting multilingualism and the power of language** in teaching and learning;
- **Life skills** such as communication, cooperation, teamwork, and resilience;
- **Focus on regular formative assessment for learning** rather than the summative assessment that encourages today's 'coaching culture';
- **Extensive use of technology** in teaching and learning, removing language barriers, increasing access for *Divyang* students, and educational planning and management;
- **Respect for diversity** and **respect for the local context** in all curriculum, pedagogy, and policy, always keeping in mind that education is a concurrent subject;
- **Full equity and inclusion** as the cornerstone of all educational decisions to ensure that all students are able to thrive in the education system;
- **Synergy in curriculum across all levels of education** from early childhood care and education to school education to higher education;
- **Teachers and faculty as the heart of the learning process** – their recruitment, continuous professional development, positive working environments and service conditions;
- A **'light but tight' regulatory framework** to ensure **integrity, transparency, and resource efficiency** of the educational system through audit and public disclosure while encouraging innovation and out-of-the-box ideas through **autonomy, good governance, and empowerment**;
- **Outstanding research** as a corequisite for outstanding education and development;
- continuous review of progress based on sustained research and regular assessment by educational experts;
- **A rootedness and pride in India**, and its rich, diverse, ancient and modern culture and knowledge systems and traditions;
- **Education is a public service**; access to quality education must be considered a basic right of every child;
- **Substantial investment in a strong, vibrant public education system** as well as the encouragement and facilitation of true philanthropic private and community participation.

Conclusion

To reform and make radical changes in school education and higher education with an objective of creating a new education system which should empower the youngsters and boost their confidence to create new knowledge, new skills, along with human values to solve current and future problems and challenges. the

new education policy has many intrinsic propositions to improve the quality of school and higher education to creating interest in their chosen area to find challenges.

References

1. Prof. (Dr.) Abhay Kumar, Importance Of National Education Policy-2020 In Imparting Education, Journal of Positive School Psychology, 2022, Vol. 6, No. 2, Pages- 6557-6561.
2. NEP 2020, Ministry of Human Resource Development, Government of India.
3. Dr. Rupesh G. Sawant, Dr. Umesh B. Sankpal, NATIONAL EDUCATION POLICY 2020 AND HIGHER EDUCATION: A BRIEF REVIEW, International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT), Volume 9, Issue 1 January 2021, Pages- 3456-3460.
4. Dr. Hemlata Verma and Adarsh Kumar, New Education Policy 2020 of India: A Theoretical Analysis, International Journal of Business and Management Research (IJBMR), Volume 9, Issue 3, Pages- 302-306.
5. Dr, Rahul Pratap Singh Kaurav, Prof. K.G. Suresh, Dr. Sumit Narula, Raturaj Baber, NEW EDUCATION POLICY: QUALITATIVE (CONTENTS) ANALYSIS AND TWITTER MINING (SENTIMENT ANALYSIS), Journal of Content, Community & Communication, Vol. 12 Year 6, December – 2020, Pages- 4-13.

Review of National Education Policy 2020 on Higher Education

Simadevi Sadashiv Mundhe

Director of Physical Education,
Dagdojirao Deshmukh College, Waluj,
Ch. Sambhajinagar

Introduction:

Quality education is of fundamental importance for achieving full human potential, developing an equitable and just society and promoting national development. And universal high quality education is the key to India's continued ascent and leadership on the global platform in terms of economic growth, social justice and equality; scientific and technological advancement; national integration and preservation of culture as well. The National Policy on Education (NPE) is a policy formulated by the Government of India to promote education amongst India's people. The policy covers elementary education to colleges in both rural and urban India. The first NPE was promulgated by the Government of India by Prime Minister Indira Gandhi in 1968, the second by Prime Minister Rajiv Gandhi in 1986, and the third by Prime Minister Narendra Modi in 2020.

Objectives of the study–

The primary objective of this research is to study the impact of New Education Policy 2020 on higher education. The study also outlines the salient features of NEP and analyses how they affect the existing education system.

Research methodology–

This research is a descriptive study. The necessary secondary data was collected from various websites including those of Government of India, magazines, journals, other publications, etc. This data was then analysed and reviewed to arrive at the inferences and conclusions

About NEP 2020 –

National Education Policy 2020 (NEP 2020) will bring in ambitious and dramatic change that could transform education system in the country. It will bring about revolutionary changes in the education system of India.

Vision NEP 2020–

Aims at building a global best education system rooted in Indian ethos, and aligned with the principles enunciated in the discussion below, thereby transforming India into a global knowledge superpower. The new higher education regulatory structure will ensure that distinct administrative, accreditation, financing, and academic standard-setting roles are performed by separate, autonomous, and empowered bodies. These four structures will be established as four independent verticals within a single umbrella institution, India's Higher Education Commission (HECI). There are a lot of reforms and new developments which have been introduced by NEP in the higher education sector.

Salient features of NEP-2020 :

Some of the salient features of NEP-2020 can be discussed as follows -

1. **Single regulatory body for higher education:** The NEP aims to establish Higher Education Commission of India which will be the single regulatory body except for legal and medical education.
2. **Multiple entry and exit programme:** There will be multiple entry and exit options for those who wish to leave the course in the middle. Their credits will be transferred through Academic Bank of Credits.
3. **Tech- based option for adult learning through apps, TV channels:** Quality technology-based options for adult learning such as apps, online courses/modules, satellite-based TV channels, online books, and ICT-equipped libraries and Adult Education Centres, etc. will be developed.
4. **E-courses to be available in regional languages:** Technology will be part of education planning, teaching, learning, assessment, teacher, school, and student training. The e-content to be available in regional languages, starting with 8 major languages – Kannada, Odia, Bengali among others to join the e-courses available in Hindi and English.

5. **Foreign universities to set-up campuses in India:** World's top 100 foreign universities will be facilitated to operate in India through a new law. According to the HRD Ministry document, "such (foreign) universities will be given special dispensation regarding regulatory, governance, and content norms on par with other autonomous institutions of India."
6. **Common entrance exam for all colleges:** The common Entrance exam for all higher education institutes to be held by National Testing Agency (NTA). The exam will be optional.
7. A Higher Education Council of India (HECI) will be set up to regulate higher education. The council's goal will be to increase gross enrolment ratio.

The HECI will have 4 verticals:

1. National Higher Education Regulatory Council (NHERC), to regulate higher education, including teacher education, while excluding medical and legal education.
2. National Accreditation Council (NAC), a "meta-accrediting body".
3. Higher Education Grants Council (HEGC), for funding and financing of universities and colleges. This will replace the existing National Council for Teacher Education, All India Council for Technical Education and the University Grants Commission.
4. General Education Council (GEC), to frame "graduate attributes", namely the learning outcomes expected. It will also be responsible in framing a National Higher Education Qualification Framework (NHEQF). The National Council for Teacher Education will come under the GEC, as a professional standard setting body (PSSB).

NEP 2020 and Higher Education:

National Education Policy (NEP 2020) aims to transform education, keeping the learner at the centre. It builds on the recommendations of Education Commission (1964-66) and Justice J. S. Verma Commission (2012) as well as the previous versions of the policy i.e. National Policy on Education 1986, modified in 1992, Right of Children to Free and Compulsory Education Act, 2009 and Right of Persons with Disabilities Act, 2016. In fact, it is a huge stride in the right education. It mainly focuses on to the holistic development of students by ensuring access, relevance, equity, quality and strong foundational learning.

Features –

- Integration of vocational education with higher education
- Enhanced equity and inclusion
- Movement towards multi-disciplinary and integrated teacher education programmes
- Conversion of existing standalone institutions to multi-disciplinary Higher Education Institutions (HEIs)
- Three-tiered institutional structure i.e. Research Universities, Teaching Universities, and Autonomous Colleges
- Increasing scale of HEIs and promoting multi-disciplinary education
- Encouragement to reputed international universities
- Career progression pathways for faculty
- Flexible curricular structure with multiple entry and exit points
- Focus on Online Learning and Open Distance Learning (ODL)
- Establishment of National Research Foundation (NRF)
- Single regulator for all of higher education • Disclosure of information to public

Impact Areas–

Quality universities and colleges through large-scale consolidation Institutional restructuring and consolidation Focus on multidisciplinary education -

- Accessible and inclusive higher education system Enhanced equity and inclusion Improving equity and access through ODL and online programmes

- Quality and well incentivised faculty Addressing faculty shortage and quality Catalysing research through NRF
- Promoting excellence through internationalisation reforms.
- Accountability and transparency for governance Improved governance, efficiency and accountability

Opportunities to Stakeholders-

- a. State Governments Better outcome monitoring and resource sharing Improved budgetary efficiency enhancing educational outcomes
- b. HEIs Ease of starting and operating HEIs through clear demarcation of roles and responsibilities Increased academic and administrative autonomy Opportunities of expansion and for increasing enrolments in terms of ODL and online programmes Development of own vocational courses by HEIs Enhanced opportunities for private HEIs
- c. Faculty Better service environment for faculty Career advancement for faculty Minimal career gap and continuous learning for trainers through use of technology platforms Rationalisation teaching duties and greater opportunity to faculty to design curricular and pedagogical approaches
- d. Students More opportunities to enter higher education system Greater flexibility for course choices Digitally stored credits for future reference Hands-on learning and practical exposure.
- e. Improved transparency by HEIs Reduced pressure on students through single common entrance examination Greater exposure to Indian students through exchange programmes.

Conclusion :

The new education policy has a laudable vision, but its strength will depend on whether it is able to effectively integrate with the other policy initiatives of government like Digital India, Skill India and the New Industrial Policy to name a few, in order to effect a coherent structural transformation. We know that a well-defined, well-designed and comprehensive education policy is essential for a country at school, college, and university levels due to the reason that education leads to economic and social progress. Even today, adoption of appropriate education system is necessary in consideration of the prevailing conditions. Thus, to be precise, it is well accepted fact that a good education policy always leads to good and quality education in a country. National Education Policy 2020 (NEP 2020) is a welcome and ambitious re-imagining of India's education system into a modern, progressive and equitable one. Built on the foundational pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability, NEP 2020 is aligned to the 2030 Agenda for Sustainable Development (SD). It aims to transform India into a vibrant knowledge society and global knowledge superpower by making both school and college education more holistic, flexible, multi-disciplinary, suited to 21st century needs.

References

- Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". *International Journal of Applied Engineering and Management Letters*. 3 (2): 1–35. SSRN 3417517
- Ajay Kurien, Dr Sudeep B. Chandramana (2020) Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education, Conference Paper · November 2020, publication at: <https://www.researchgate.net/publication/346654722>
- Dr. Rupesh G. Sawant* Dr. Umesh B. Sankpal (2021) National Education Policy 2020 And Higher Education: A Brief Review, *IJCRT* | Volume 9, Issue 1 January 2021 | ISSN: 2320-2882
- Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". *Hindustan Times*.

Education System in Ancient India

Dr. Govind Vittal Rao Deshmukh ,

Associate Professor in History

B.J. R. Government Degree College, Narayanaguda, Hyderabad

govind996310@gmail.com

In Ancient India Knowledge has been transferred from generation to generation either orally or writing. The Aryan culture of India lays the greatest emphasis on plain living and high thinking as the moral basis of education for self-development. Consequently, the individual has been bidden necessarily to gain both kinds of knowledge, materialistic and spiritual. All fields of Vidya or knowledge were thus divided into two broad streams-the para vidya (the higher knowledge, the spiritual wisdom) and Third is the aparavidya (the lower knowledge, the secular sciences.) Curriculum of ancient Indian education depends upon 18 major vidya's or theoretical discipline, and 64 kalas. 4 vedas, 6 Vedangas, 108 Upanishdas, Itihasa(Ramayana and Mahabharata), 18 puranas, Dharmasasatra (Smriti Granthas), 6 Darshanas, Four upvedas- Ayurveda (health- care), Dhanurvedya(archery), Gandharava Veda(dance music) and Sthapatyaveda(architecture. the ancient Indian education system has been embedded for the holistic development of children and youth.

Yoga is one such tool which can be used as a bridging means between ancient and modern value system because it primarily deals with culturing body and mind and modern education system values these both prospects. The ancient traditional Indian movement science of yoga is known to enhance the flexibility of the body, endurance and mental abilities. Principles of yoga can provide preventive, restorative and nurturing guidelines for holistic personality. The Indian spirituality and focused to make India's native knowledge more accessible and understandable to the younger generation through technology and education. "Vyakthiva Vikasa" –Personality development in school and college children. Ancient Indian Education had been evolved strictly on the foundations of Indian epistemological and philosophical traditions. The ultimate aim of education emerged as the Chitti-Vrittinirodha (the control of mental activities connected with the so called concrete world). However, education did not neglect the development of the pupil's powers for his all-sided advancement.

Knowledge related to life during the ancient times in India, the pupil sitting at the feet of his teacher, would comprehend all the intricate problems of life through listening and meditation. He would not remain contented with mere bookish learning but acquire fairly practical knowledge of the world and society through close contact with the people. An attempt was made to make the student capable of experiencing the Supreme truth himself and mold the society accordingly. The pupil, through such a close contact with his teacher, would naturally imbibe his qualities through emulation. It was intimate teacher- student relationship leading to holistic development. Thus, the development of personality, development in Social work, to develop the social-contacts these concrete lesson student acquired. Vocational training Students were given training in occupations of animal husbandry, agriculture and dairy farming etc. by tending his teacher's cows and serving him in diverse ways. Evidently, the ancient Indian education was not merely theoretical but was related to the realities of life. The ancient Indian teachers evolved a special form of education whereby harmony was established between materialism and spiritualism; and human life thus headed towards greater perfection. Guru fostered in them humanitarian virtues.

A study of Vedas will enable one to get a thorough knowledge not only of the philosophy of life but also of the whole fabric of ancient Indian culture. Consequently, the Upanishads, the Smritis and the Puranas, all acknowledge the superiority of Vedas. The four Vedas(Rigveda, Samaveda, Yajurveda and Atharvaveda) have their own characteristic features. Through them we are able to know about the culture, civilization, life and philosophy of people in ancient India. Vedas symbolize the chief objective of human life, which has been deliverance from this world of births and deaths. The Indian philosophy of life has never accepted life as purposeless. The chanting of Mantras had been evolved into the form of a fine art. Special attention was paid to the correct pronunciation of words, Pada or even letters. Only that knowledge, which was received from the lips of the teacher, was regarded as purely Vedic. Thus, the teaching was oral. Grammar, rhetoric, astrology,

logic, Nirukti (etymological interpretation of words) was the main subjects. Though the Rigvedic education, being essentially religious and philosophical in character, was imparted only to those who were fit to make quest of Eternal Truth and acquire Supreme knowledge, yet there was arrangement for secular education and vocational training for the masses. The people would receive training in diverse arts and crafts for material gain. Agriculture, horticulture and animal husbandry attained to a high norm of progress.

Oral method (Students were memorize the Mantras) and Chintan method (Thinking)) were used in education Curriculum. The thinking principle, Manana Shakti was reckoned higher than the subject of thinking. According to the ancient Indian theory of education, the training of the mind and the process of thinking, are essential for the acquisition of knowledge. So the pupil had mainly to educate himself and achieve his own mental growth. Education was reduced to the three simple processes of Sravana, Manana and Niddhyaasana. Sravana was listening to the truths as they fell from the lips of the teacher. Knowledge was technically called Sruti or what the ear heard and not what was seen in writing. The second process of knowledge called Manana implies that the pupil has to think out for himself the meaning of the lessons imparted to him orally by his teacher so that they may assimilate fully. The third step known as Niddhyasana means complete comprehension by the pupil of the truth that is taught so that he may live the truth and not merely explain it by word. Knowledge must result in realization. Just as in modern days teachers encourage intelligent students by guiding them to make research, similarly in ancient days Manan (reflection) was a method especially for highly intelligent students. Story-telling, Question-Answer, Debate, Seminars these were some methods used into ancient Indian education system.

Education during the Later Vedic age, the educational sphere was inordinately dominated by priesthood hence knowledge pertaining to sacrificial rituals had considerably advanced. Their mystical experiences manifested themselves through the scriptures known as Brahmanas and Aranyakas. The Upanishads aver that whatever good is done with full knowledge and awareness becomes forceful and fruitful in life. They are the archives preserving ancient culture and civilization. The Vedanta, an important trend in philosophical thought, which can rightly be regarded as the culminating point of the Vedic knowledge, was revealed through the pages of the Upanishads.

The Upanayan Sanskar ceremony was so important during the Post-Vedic period that it was usually regarded a second birth of the individual. Education was not regarded as an end in itself; it was fundamentally related to life. Method of Instruction Hearing, thinking and meditation were the three principal psychological methods of instruction during the post- Vedic period. Also question-answer system was followed in the Upanishad literature; through this difficult and abstract ideas were made simple. Strict adherence to rules of conduct and discipline was an inseparable aspect of education in those days. The duration of education was twelve years. Duties of Students and Teachers Students had to beg alms for the support of the Guru and himself. This tradition was carried out by all, be poor or rich. This would be get in to the students the virtue of humility and thereby he learnt the concrete lesson of charitable good done to him by the society and in returns his sense of obligation to it. Along with the external duties study was the main duty of the pupil. The pupil prior to receiving education was called upon to prove that he was peaceful, patient and tenacious of purpose. Simple living and high thinking was the motto of his life. At the completion of their educational period, the teachers would deliver convocational address to the students, 'Samavartana -Ceremony' . These final addresses of the teachers of ancient India can be compared to the Convocation Address of modern Universities.

Gurukulas, Parishads(Academies) and Sammelans (Conferences)these were forms of educational institutions. Ghatika sthanas , Agraharas, an ashram or a hermitage these were other institution. The entire Sutra literature consists of mainly six divisions known as Vedangas. A pre-knowledge of various subjects such as Siksha, Chhandas, Vyakaran, Kalpa and Jyotisha was indispensable for the sake of comprehending the Vedas. In ancient Indian education in as much as such important branches of learning as Geometry, Algebra, Astronomy, Astrology, Physiology and Grammar reached culminating point in this period. The commentary of Patanjali is an immortal creation of ancient India. The Nyaya and Mimamsa Shastras too were the production of this age. Besides these works the Smritis were written for the proper guidance of life. The account of education in the Sutra period will not be complete without the consideration of the evidence of the

grammatical literature as represented in the works of Panini and his two famous commentators, Katyayana and Patanjali. This newly created literature became the proper course of study for the students. The necessity of regular institutions was felt for higher education. Various sciences and arts such as handicrafts, medicine, sculpture and architecture had attained the peak of development. Thus, the sole objective of the entire system of education during this period was character formation, development of personality and protection of ancient culture in this period.

The current of philosophical thought flowed out chiefly in six different channels. In this way developed six systems of philosophy, viz, The Samkha of Kapila, The Yoga of Patanjali, The Nyaya of Gautama, The 20 Vaisheshika of Kanada, Karma or Purva-mimansa of Jaimini and Uttara Mimamsa or Vedanta of Badarayana. In this way the study of philosophy was complete in itself. It presented a correct solution to the problems of discipline, humanity and Supreme knowledge. Indian philosophy is a unique contribution of our country to humanity at large. It was a system of thought that kept the flame of Indian culture ablaze through a succession of stormy ages. The Mahabharata tells of numerous hermitages where pupils from distant parts gathered for instruction round some far-famed teachers. A full-fledged Ashram is described as consisting of several Departments.

Brahmanic education was not only theoretical; it also gave the practical knowledge to face the struggles of life. In Brahmanic education the course of study was much vast than that of Vedic- period. Besides all the four Vedas, the study of Itihaspuranas, Vyakarans, Arithmetic, Astrology, Ethics, Yajurveda etc were also undertaken. Students were free to study according to their choice and ability. In Brahmanic education Karma siddhant and stratification of caste system also had an effect on the courses of study.

A new Buddhism, itself, especially in its original and ancient form, is, as has been admitted on all hands, rooted deeply in the pre-existing Hindu systems of thought and life. The monasteries were the centers of education during the Buddhist period. Besides monasteries, there were no other organizations for imparting education. Only the Bhikshus could receive religious and other types of education. Other persons were deprived of this facility. There was no place for Yajna in the Buddhist system. For admission the student had to present himself before the teacher and request him for giving education. After admission into 'Sangh', they could remain as a monk. He remained a monk for good and cut off his worldly relationships forever. There always existed cordial relationship between the teacher and the taught. Curriculum It was chiefly spiritual in nature. It was so because the chief aim of education was to attain salvation. Study of religious books was most important. Suttanta, Vinaya and Dhamma were the main subjects prescribed for the study. Besides these, spinning, weaving, printing of the cloth, sketching, medicine, surgery and coinage were the other subjects of Buddhist education. In the higher education, religion, philosophy, military science, medicine and other difficult subjects were taught. The Vedas were also studied for acquiring comparative knowledge; nevertheless the Atharvaveda was not included in the curriculum upto the Jataka period. The main aim of education in Buddhist period was the purity of character. Therefore, like Vedic educational system, they also emphasized much on the practice and training for pure character instead of psychological development of the students. Later on to attain the stage of Bodhisattva personal development was considered essential and mental and moral development began to be emphasized. Originally there was predominance of religions. Takshashila, Nalanda, Vallabhi, Vikramshilam, Odantapuri, and Jagaddala these Univerities developed in connection with the Viharas and those at Beneras, Navdeep and Kanchi developed in connection with temples and became the centers of higher learning. there were many remarkable differences in both the system of education.

Conclusion

The Education system of ancient India helps us understand Indian culture, spirituality, and philosophy. It answers important questions about life and morality that are still relevant today. Vedas teaches us about the nature of reality, ethics, and the purpose of life. Upanishadas are still studied for their wisdom and inspire seekers of spiritual knowledge. The Education of ancient India answers important questions about life and morality that are still relevant in today's scenario, which gives practical suggestions about education system. Present Education system also needs to be upgraded. In universities, students are learning just for competing with each other to come first, no practical knowledge is gained. There is a lot of pressure and burden of work and studies on them, due to this student are committing suicide. Our present education system needs to learn Holistic,

wholesome and multi-disciplinary approach from ancient and medieval education system regarding the implementation of practical knowledge, student-teacher relations, ways of life student live and much more.

References:

1. Altekar A.S. - Education in Ancient India, (5th edition), Nand Kishore and Bros, Varanasi, 1957.
2. Choube S.P. - History and Problems of Indian Education, Vinod Pustak mandir, Agra, 1988
3. Arobindo Sri - India's Rebirth, Paris: Institute de Recherché, India's Rebirth, Paris: Institute de Recherché Evolutions Evaluative and Mysore, 1997.
4. Kapoor, Kapil - "Texts of the oral Tradition", Language, Linguistics and Literature: The Indian perspective, Delhi, Academic foundation, 1994.
5. Kapoor, Kapil - Knowledge, individual and Society in Indian traditions, Chandigarh, 2002.,
6. Henrich Zimmer - Philosophies of India, Routledge & Kegan Paul Ltd, 1952
7. Mukherjee, R-. Indian Education System: 2013, What needs to change? <http://startup.nujs.edu/blog/indian-education-system-what-needs-to-change/>
8. Sarkar, S. C-. Educational Ideas and Institutions in Ancient India. Patna, 1928
9. Agarwal, P. Higher Education in India. Indian Council for Research on International Economic Relations, 2006
10. Raza, M. (Ed.), Higher Education in India: Retrospect and Prospect, New Delhi: Association of Indian Universities, 1991.
11. Indian Educational System: An Overview of the Ancient Indian Education https://content.inflibnet.ac.in/data-server/eacharya-documents/548158e2e41301125fd790cf_INFIEP

Use of Technology and Online Resources in the Teaching and Learning Process

Dr. Sonwane Vinod Sidram,
Head, Dept. of English,
Shivjagruti Senior College, Nalegaon
Tq. Chakur Dist. Latur

Introduction:

The world is changing constantly, and to compete with the changing world there is urgent need to update the methods we use to educate students. We all are aware of the fact that the technological developments have been coming at a rapid speed in the past few decades, and because of that, educational technology is changing. In India, under NEP 2020 National Educational Technology Forum (NETF), an autonomous body is also created to facilitate exchange of ideas on technology usage to improve learning (Wikipedia).

Using technology into the classroom can benefit and support learning and teaching practices. But what makes it so useful to the learning experience? How can teachers use technology into their own curriculum? These are the major issues and challenges for the teachers in modern era

Use of Technology in the Classroom-

It has been proved by many instructors that the technology plays a crucial role in the classroom. The advantages of technology continue to evolve, but here are a few of the positive developments of technology in the classroom.

One noteworthy benefit of the use of technology in the classroom is that it helps to create a more engaging learning environment for students. Technology also helps teachers to teach their subjects in more interactive and innovative ways. It has the capacity to motivate the students and make their behavior positive. Harold F. O'Neil and Ray S. Perez write, "Besides academic achievements, technology also seems to affect other aspects of student performance, some evidence has accumulated that innovative technology use in the classroom can have positive effects on student motivation, as well as student self-esteem and classroom behavior" (O' Neil and Perez, 2007).

Nowadays most of the students are familiar with the Technology, that's why it plays a important part in students' current learning environment. When the teachers teach using technology, it will help students to become more familiar with common programs that they will use in their future careers. Like students and the teachers, the parents also can make use the technology for the academic development of their children. In his regard, Keisha Verma opines, "Parents have access to multiple types of technology platforms (i.e., laptop, mobile phones, tablets) and recognize that these tools can be used to broaden the ways that they are involved in their children's education" (Verma, 2020).

Teachers aim to make their students multitalented, and the best way to do that is with technology. Since it will play a great role in their lives moving forward, students need to be able to understand the basics. The use of computers and the internet will be an essential part of their future professional and personal lives.

One of the most significant aspects to a success of teaching-learning process is how well teachers and students can connect with each other. Teachers are always seeking ways to connect not only with their students but always with one another. Technology assists the teachers to connect with their students in a new way. It allows them to open up lines of communication and use the Internet to explain syllabus in a new way, which can be very supportive to students.

An attractive learning environment requires a lot of teamwork. Technology is a great way to promote and make possible discussion among students. They will interact with each other through the technology and discuss different ways they can collaborate and learn together. Some students are masters in computers, and they can be helpful for other students to complete their academic tasks. This promotes a collaborative environment in the classroom, which can create a healthy practice.

When students are provided access to technology, they can learn best things. To reach as many students as possible, it's crucial that technology be incorporated into the course design. Technology can offer a lot of teaching and learning techniques that can facilitate teachers to convey the subject material to their students.

Many teachers are hopeful to reach as many students as they can, and technology provides a great solution for them.

Benefits of Online Resources in the Teaching and Learning Process-

Technology has changed many aspects of our lives, and in current years it has become a larger part of education too. Online educational resources are improving learning for both students and teachers, serving to defeat some of the issues we currently face in education.

Educational technology refers to an extensive range of digital educational resources from online courses to games and podcasts that smooth the progress of learning. Educational technology is growing and developing every year, and it is being used more and more by teachers and students today for lesson planning, revision, and self-study. It is transforming the way that students learn and teachers deliver lesson content.

Traditional teaching methods cannot be replaced by online learning. Learning in a classroom environment has its own precious benefits, such as the interpersonal skills it teaches and the opportunity it provides for two-way learning. However, when the two are combined, this can provide new learning opportunities inside and outside the classroom, making the lives of both students and teachers easier.

1) Easily Accessible to Students:

Conventionally, investing in extra educational resources for students outside of schools, such as textbooks and private tutors, was very costly. This really limited who had access to the extra resources they needed to succeed in their studies. Today, online educational resources are easily accessible by anyone with an internet connection, whether they are using a laptop, iPad, or Smartphone, and many of these resources are available free of charge. This makes better education more affordable and available to more students, no matter their financial background.

Educational technology makes learning accessible in more ways than just financially; it makes it easier to beat some of the barriers faced when studying with a disability. For example, digital textbooks can help make accessing resources easier for those who might struggle to travel to a library due to a physical disability. Digital textbooks often have more options when it comes to how the information is presented, and often the format of a digital textbook can be more easily altered to make the information accessible to visually impaired students.

2) Different Educational Resources Provided:

Studies have shown that learning styles are equally as significant as capability when it comes to academic accomplishment. In a classroom environment, it is almost unattainable for a teacher to adapt each facet of the curriculum to the unique learning style of each of their students. Unfortunately, this means that for some students with definite learning styles, certain parts of the curriculum will be more difficult to memorize or understand.

Through the internet, we now have access to hundreds of different types of educational resources, from websites to educational games, podcasts and audio books. This is particularly beneficial to the students who use a specific learning style to commit information to memory. These can either be used by teachers to make lessons appeal to all diverse types of learners, or they can be sought out by students at home for additional help with their studies.

3) Provision of Feedback:

Receiving feedback on work is an essential part of teaching and education. It helps both teachers and students understand the improvement and capabilities of a student and how well they have understood aspects of the curriculum. After completing an assessment, it will usually take weeks before the student receives feedback on their work, at which point they might not remember the questions they answered on the test and are therefore less likely to act on the feedback they are given. Regarding this aspect of online resources Wan Ng explains, "Catering to the pace of students' individual learning by increasing their self management and self-assessment of their learning" (Wan, 2015).

The greater part of online tests and educational games work by providing direct feedback to the user, where they are told whether their answer is correct or incorrect without delay after submission. This has been proven to be better at helping students provide an important connection with their work and is a style of feedback that also helps students to develop personal goals in relation to their work.

4) Readymade Teaching and Educational Materials:

There is an enormous amount of bureaucracy involved in teaching today, from lesson planning and marking to preparing for school invigilation. Unfortunately, whilst some of this is necessary for running a school, too much of it can become harmful to the education of students and the mental health of teachers. According to an Ofsted survey, teachers often spend more time marking and planning than they do in the classroom.

Online, there is an availability of lesson plans shared by other teachers as well as other large teaching content that can be used in the classroom such as worksheets and group activities. One example of this is Twinkl, an online publishing house for teaching and educational materials, which is used by many people each month. Resources like this have the potential to cut down this workload enormously for teachers, freeing up their time to allow them to focus on more important aspects of their job, whether that is providing care for students or improving lesson content. In fact, many teachers believe that technology allows them to plan more varied and exciting lessons. About this facility Linda Harasim rightly observes, "Moreover, as aspiring or current member of the education profession (teachers, instructors, professors, trainers), the world in which we work and teach has been particularly impacted by networking technologies" (Harasim, 2017). In this way, readymade teaching and education materials is one of the crucial benefits of online resources.

Works Cited:

- 1) Harasim, Linda. *Learning Theory and Online Technologies*. New York: Routledge, 2017. Print.
- 2) O' Neil Harold & Perez Ray. *Technology Applications in Education*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associate, 2007. Print.
- 3) Verma, Keisha. "Technology Enhanced Parent Involvement in Science Education". *The Role of Technology in Education*. Ed. Fahriya Altney. London: Intechopen, 2020. Print.
- 4) Wan, Ng. *New Digital Technology in Education*. Switzerland: Springer International Publishing, 2015. Print.
- 5) _____. "National Education Policy 2020". *Wikipedia, the free Encyclopedia*. Wikimedia Foundation, Inc., n.d. Web. 10 Jan 2024.

National Education Policy (NEP) 2020 and New Changes in Higher Education

Research Supervisor
Dr. Hatode Kirtiratna B.

Dept.of English
Mahatma Jyotiba Phule College, Mukhed
Dist. Nanded

Abstract:

National Education Policy (NEP) 2020 has been introduced in India by the Indian government with myriad intentions in its front. NEP 2020 will definitely play a very vital role in improving higher education system. Its vision is to make an individual study one or more specialised areas of interest at a profound level and also improve his character, ethical and constitutional values, intellectual curiosity, creativity, scientific faculty, etc. It aims at developing various disciplines like sciences, social sciences, humanities, languages and literature, professional, technical and vocational areas. After the successful implementation of NEP 2020, students will be able to inculcate quality education irrespective of geographical barriers, age differences. NEP 2020 proves to be a path-breaking phenomenon in transforming higher education system by redesigning curriculum, pedagogy, assessment, multidisciplinary education, holistic improvement. With the help of National Research Foundation agency (NRF), NEP has created numerous opportunities available to all students including even all community students to grow and seek quality education.

Keywords: *holistic development, multidisciplinary, intellectual improvement, institutional autonomy, comprehensive evaluation,*

NEP 2020 has proved to be a powerful remedy in rectifying the drawbacks which are there in the existing education system. Plenty of opportunities are made available in it for all ages of students and people irrespective of their economic conditions. NEP 2020 aims at making all students technically perfect.

As far as the teaching faculty is concerned, NEP provides them with transformative and qualitative pedagogical approaches to be instilled in them. The faculty is given sheer autonomy to frame their own curriculum and pedagogical perspectives within the approved framework. In NEP 2020, faculty recruitment is going to be transparent and quality-based. Therefore, teachers and professors are attracted to redefine their educational and professional approaches in a better way.

For the upliftment of research and betterment of researchers including both teachers and students, a separate Research foundation named NRF has been introduced. It allows all categories of students to enable themselves competent in research creation. This agency will fund all competitive, peer-reviewed grant proposals of all types and across all disciplines. It tries to inculcate research culture in the academic institutions.

By adopting the new education policy, an undergraduate student may learn many branches of study simultaneously. During the UG programme, any student can exit just after first year of under graduation with a certificate in hand; after second year of UG, he can get an advanced diploma; after third year of his UG, he can get a bachelor's degree and after fourth year of UG, he can have a degree with research.

As per NEP-2020, a single regulatory body will guide higher education in India which is named as Higher Education Commission of India. It will further have four verticals having various functions of higher education. The first vertical is (NHERC) National Higher Education Regulatory Council which will frame and implement higher education regulation. The second is (GEC) General Education Council which will establish standards for academia. The third is (HEGC) Higher Education Grants Council which is for funding both academic and research activities. And the fourth and last is (NAC) National Accreditation Council in order to accredit academic institutions.

NEP 2020 has also provided an incentive to all the backward and underprivileged students belonging to SC, ST, OBC and SEDGs (Socio-Economically Disadvantaged Groups) in the form of scholarships and free ships. The brighter and intellectual students are given scholarships and free ships to bring themselves in the stream of quality education.

NEP 2020 has some expectations from Higher Education Institutions (HEIs) in order to transform themselves in more qualitative and competitive Institutions. It wants HEIs to make curriculum more inclusive and frame it in such a way that students from variously geographical and hilly areas should be able to capture and absorb it. This curriculum should be comprehended by all students especially those students from disadvantaged educational backgrounds. The approach of HEIs towards these students should be socio-emotional and support academically. The institution must enforce all no-discrimination and anti-harassment rules. It should motivate all degree courses to be taught in Indian languages and bilingually. It should keep in front the employability potential of higher education programmes.

It is expected that all students should attain quality education and stand out to be universally complete scholars. Any student can learn all types of disciplines of education by means of Internet facility. Technical education learning has been given more emphasis to be inculcated by all students.

NEP 2020 has also allowed open and distance learning to be expanded thereby playing a significant role in growing the GER (Gross Enrolment Ratio) up to 50%. Online courses like MOOCs and SWAYAM will be initiated in order to see to it that it is at par with the highest quality in class programs. NEP 2020 has inspired internationalization of education through institutional collaborations and student and faculty intelligence and has permitted entry of top world ranked institutions and universities to introduce campuses in our country. It will facilitate all the students to enable them universally and qualitatively perfect and intellectual beings.

In order to motivate and promote Indian arts, culture and languages, NEP 2020 has recommended certain things. Indian art of all kinds should be offered to students at all levels of education beginning with early childhood. NEP has suggested that teaching and learning of education of Indian languages and culture should start right from childhood. It recommends HEIs to take a number of initiatives to cherish languages, arts and culture in schools as well as higher institutions. It says that HEIs should make tours to different parts of the country so as to yield inspiration to tourism and cultivate and motivate an understanding and appreciation of diversity of cultures, traditions and knowledge of various parts of India. Sanskrit language is emphasised to be taught in every institute.

Conclusion:

The introduction of NEP 2020 and its effective implementation will certainly bring a rapid change in higher education institution to flourish quality education, multidisciplinary and holistic development in India. Due to the focus on constitutional values and ethical elements, students as well as all people of India will foster a sort of higher esteem and respect for our country. NEP 2020 has provided opportunity to every kind of student to be technically intellectual and encourage himself for substantial education.

References:

1. National Education Policy 2020
2. Lamani, Manjunath. New Education Policy-2020: Role of Libraries: International Jour. Of Research in Library Science 2021; Vol-7, issue -3:166-171.
3. Prasad, H., National Education Policy 2020: Major Impact on Your Child's Curriculum & Future, Univariety, August 3, 2020.

Education Policies in India: Past & Present scenario

Mrs. Kamble Shiladevi P.

Assistant Professor,
Late B.P.E.G. College,
Hanegaon Tq. Degloor, Dist. Nanded

"Education is powerful weapon which you can use to change the world" Nelson Mandela.

Abstract:

Education is the most essential factor to grow the human beings in the desirable manner. Education is the key that can change whole life of any person. Education is the process of transfer the knowledge and information in the form of active and passive mode from one person to another. Education is mirror of any kind of development one can make his identity through the better education. It is marks the difference in the individuality. Education makes a human in civilized person.

Present paper is trying to examine the brief history of education system in India. The paper could able to draw the changing phase of the reforms of Indian educational system. The paper also analyses the past and present scenario. The paper explains the different educational committees and commission and drafts about the education policies in India. The present paper also touches the current scenario of education policy along with the major changes in new education policy 2020.

Key words: - Individuality, Identity, Education, Policy, Development etc.

Introduction:

Education is the term which has co-existed with the human existence. It is the treasure of every signal persons overall development. Education has been a significant change during the different phase of reforms. Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration and cultural preservation as mentioned in Directive Principles of State Policy and Fundamental Duties. The Indian education system is well known popular system to acquire the traditional and modern and now technology based education to all the human beings.

The aim of every education system is multidimensional development of the learner. The basic focus of the education is to enhance the quality of life with gaining the knowledge. As we know the education in India is its own heritage. From the 'Gurukul' system to now online mode educational system has change during the necessities of time. Every human being of society wants his better version for development. Education is the key which can gives the path foe comprehensive development of the person. The education policies changes over the time after the independence of India. The remarkable National Education policy in India took place in 1986 and thereafter 34 years of gap the most ambitious and huge change desirable policy NEP 2020 coming to its implementation. Every development of country goes through right and demanded education of society.

Objectives of the Research paper:

1. To know the Ancient period education system in India.
2. To explain the different periods of educational system in India.
3. To elaborate the over time changes during the different types of periods.
4. To gain the information of different national policies of education formulated in the independent India.
5. To analyses the past and present educational scenario of India.

Methodology:-

The present paper has developed by using the secondary data. Published books, journals, newspapers and online databases and views of writers in various articles are used for this study. The government drafts and reports are used to develop the paper.

Brief History of Indian Education System: From Ancient to British Rule

India has very ancient and huge history of educational policies. As we know India has its own education system in ancient period. The ancient system of education was the education of Vedas, Brahmanas, Upanishads and Dharmasutras. The well known ancient intelligent persons in the ancient era like Aryabhata, Panini, Katyayana & Patanjali. The writings of these eminent scholars were the huge source of learning of India's culture, wealth, religions, philosophies, art, architecture and medicines.

In ancient India there has formal and informal ways of education system. It had practiced in India. The well known center of education was 'Gurukulas' also known as 'Ashrams' where residential education system was existed. In this place there had peaceful surroundings place hundreds of students used to learn together. They helped each other in day to day life. The gurukuls were the places where the students complete their learning with disciplined life and realizing the inner potential to practice the learning in life. In this place the relationship of "Gurus & Shishyas" strengthened with time.

Education system in India has its own heritage. Takshashila and Nalanda are the best examples of ancient higher education learning institutes of India. Nalanda is the very oldest university of the world of education system in the era of Buddhism. In the era of Buddhism and Jainism there have fundamental changes in the education system. Nalanda, Takshila, Ujjain and Vikramshila were the places where the education system progressed because in the ancient era in the gurukuls only Brahmin and Kshatriya communities were part of the education. But in the era of Buddhism and Jainism the inclusive and collective educating system was started.

In the Mughal era, they introduced Maktabas (Primary Schools) & Madrasah (Secondary Schools). Madrasah made the center of higher level education. The main aim of the education in Maktabas and Madrasah's was to make the people religious minded. The medieval age the education system to mainly focused on Islamic and Mughal system. The main objective of the medieval education system was to create the awareness about the Islamic practice. Urdu, Parsi and Arabic languages were main medium of instruction. The medieval education system was dominated in India by Madrasahs and Gurukuls while the education system was mostly focused on religious teaching-learning process. Apart from the religious teaching some other subjects such as astronomy, mathematics and medicine taught to students in this era.

After the medieval period, at the time of British rule in India the new education system introduced by the Macaulay in the 20th century. The main purpose of the Macaulay's education system was made the clerical staff in India to run the British administration. To prepare only clerical staff the higher education was granted only in English language. The British Empire did the necessities to educate the Indian people to rule the Indian people by making the huge team of clerks.

Educational Policies in India after the Independence:

After the independence of India in 1947, the government has established different commissions of education. The India after the independence government adopted five year plan to development of India with different aspects of life including education. The aim of education reforms to provide the facilities for high and quality education in every district of the country. The all educational commissions and committees were formulated with necessities of during the passes of time. Education also changes with the needs of change in over the time. The all constituted drafts, committees and commissions were going through the changes during the need of time. In prevailing times, the challenges faced by the Indian education system which have addressed by the different education policies. In the passing years of changing phases of the government policies several commissions and Committees were constituted by the government.

- **Dr.S.Radhakrishnan Commission(1948):**In 1948 the central advisory board of India decided two set up of commission, one for university and other for secondary education. The university commission of education is the first and foremost commissions in independence India. The Chairperson of the commission was the Dr.Radhakrishnan so the commission known as Radhakrishnan Commission. The main aim of this commission was report on the status of university education in India.
- **Shri L.S. Mudliyar Commission(1952):**This commission mostly focused on secondary education system in the independent India. The commission introduced higher secondary scheme along with three

year degree course and opening of more vocational and technical schools and colleges. Also it has decided that education is the responsibility of both central and state government.

- **Kothari Commission(1964-66):**After the Mudliyar Commission the reforms constituted by the commission followed by the Kothari Commission.This education commission was appointed under the chairmanship of D.S. Kothari.It was mandated to deal with all aspects and sectors of education and advise the government on the development of the national education system.The report of the commission led to a resolution on a national policy for India.
- **National Policy on Education(1968):**As per the recommendation given by the Kothari ,the government led y Prime Minister Indira Gandhi formulated the National Policy on Education in 1968.The policy known as “radical restructuring and proposed equal educational opportunities in order to achieve national integration and greater cultural & economic development. This policy emphasized the learning of regional languages as known as ‘three language formula’. As per the recommendation the regional languages in secondary schools was encouraged to establish an effective relationship between teacher and students. The commission recommended that government should spent 6% on education of the national income.
- **National Policy on Education(1986):**In this year the government of India led by Rajiv Gandhi who introduced a new policy on education (NPE).This policy called for a special focus on the removal of disparities and equalizes educational opportunities especially for women, Scheduled Caste (SC) and Scheduled Tribes (ST) communities. The policy has expanded with the facilities for poor in the form of scholarships, adult education, recruiting teachers from the oppressed groups.This education policy provided ‘child –centric approach’ to primary schools and launched ‘Operation blackboard’ to improve primary schools.Also this policy wanted to create the “rural university” model based on Mahatma Gandhi philosophy which encourage economic and social development of grassroots level of rural India.

These are the main educational reforms of India which constituted the changes and need of the period. The necessary changes have been take place. The main purposes of any changes are to rectify the need of the period and make changes over the time. After the main National education policy several educational reforms were take place in Indian educational system development.

National Educational Policy (2020):

The new education policy is formulated in India after the 34 years. After the 34 years gap Union Cabinet approved the Indian educational policy known as NEP 2020 on 29th July, 2020.This new education policy replaced the National Education Policy of 1986.The NEP 2020 is a comprehensive framework for elementary education to higher education. It is also included the vocation training in both rural and urban India. The NEP 2020 aims to achieve 100% Gross Enrollment Ratio (GER) in school education by 2030. The initiatives that will be undertaken for this include provision of effective and sufficient infrastructure, alternative and innovative education centers to ensure that children who are dropping out of school. The aim of the NEP 2020 is to reduce the drop out of school and brought back dropouts into mainstream education, universal participation in school by carefully tracking students, as well as their learning levels. This NEP 2020 contributes directly to transforming India. The education which is providing from the journey of NEP 2020 can transform India into an equitable and vibrant knowledge society with high-quality education to all, and thereby making India a global knowledge superpower.

The New Education policy built on the foundational pillars of Access, Equity, Quality, Affordability and Accountability. The National Education Policy 2020 includes mainstreaming of out-of-school children through open school system, emphasis on basic literacy and numeracy, changing the current education system to a new 5+3+3+4 in the age groups of 3-8, 8-11, 11-14 and 14-18 years. The NEP 2020 main fundamental principles are

- Recognizing, identifying and fostering the unique capabilities of each student to their holistic development.
- Achieve the foundational literacy and numeracy by all students by Grade 3.
- Flexibility to choose the learning trajectories and programmes according their talents and interest.
- No hard separation between arts and sciences.

- Multidisciplinary and holistic education in order to ensure the unity and integrity of all knowledge.
  - Focus on conceptual understanding.
  - Create critical thinking with logical decision making and innovation with creativity.
  - Ethics and human and constitutional values like empathy, respect for others, cleanliness, courtesy, democratic spirit, spirit of service respect of public property, scientific temper liberty, responsibility, pluralism, equality and justice.
  - Promoting multilingualism and the power of language in teaching and learning.
  - Life skills such as communication cooperation teamwork and resilience.
  - Do the regular formative assessment for learning.
  - Extensive use of technology.
  - Respect the diversity along with the respect for the local context.
  - Full equity and inclusion of all students in education system.
  - Active sequence in childhood to higher education.
  - Teachers & Faculties are the heart of the learning process.
  - Ensure the integrity, transparency and resource efficiency in the education process.
  - Outstanding research for outstanding education and development.
  - Continuous review of progress of students.
  - Pride of India concept with IKS (Indian Knowledge System)
- The NEP-2020 lays down comprehensive reforms that will every student, all the way from play group to an ambitious Master leading to PhD.

Rectifying Difference between NEP 1986 & NEP 2020:

The old education policy focused on books and theory, while the new one is more about practical learning and critical thinking. Along with the change in structure pattern in NEP 2020 there has major changes in the system of every primary, secondary and specially higher education. The policy gave recommendation of NEP 2020 advice to multidimensional and holistic education to all. To engage the students in skill based and more practical based session to gain the overall development of human being.

Conclusion:

Indian education system is one of the largest and huge historical background .The ancient education system was one of the famous and useful education systems in India which have large heritage of its own structure. In the traditional education the students are taught about traditions, customs, rituals, and religion. In the modern education, the students are taught about science, technology, language skills, and mathematics etc.After the independence, there has tremendous growth in the Indian education system providing teaching and training in all aspects, but it does not identify by the global perspective. As NEP 2020 is one of the most promising policies which have been introduced and the question relies on to what extent the objectives of the policy will be achieved. The NPE 1986, which created a pool of educational system and trained human resources who contributed to the value chain of development but NEP 2020 aspires of creating human resources who will generate value propositions. With the implementation of the new NEP 2020, the Indian education system is poised to become closer to international standards.

References:

- i. The National Policy of Education, 1986
- ii. <https://uploads.sarvgyan.com/news/2022/07/major-changes-in-indian-education.jpg>
- iii. National Education Policy, 2020
- iv. www.educationtimes.com
- v. www.oneindia.com
- vi. <https://wenr.wes.org/>
- vii. www.educationalinformation
- viii. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

Digital Transformation in Education through the Lens of NEP-2020: A Brief Review

Shivchandra Vishwanath Swami

Assistant Professor in English

Smt.Sushiladevi Deshmukh Mahila Mahavidyalaya,Latur

Email:shivswami95@gmail.com

Abstract:

To change the face of higher education in India, the National Education Policy (NEP) 2020 has laid out a roadmap to transform the Indian education system, with a focus on holistic development, experiential learning, and the integration of technology. The NEP 2020 recognizes the importance of digital education and has emphasized the need for its integration into the school curriculum. In this article, we will discuss the key aspects of digital education for high schools under the NEP 2020. The National Education Policy (NEP) 2020 aims to increase the use of technology in education. This includes the use of digital content, learning apps, and satellite-based educational TV channels. The policy also emphasizes the importance of building teachers' capacity to support online learning.

Keywords: NEP, Educational transformation, digital era, ICT based qualitative teaching-learning.

Introduction & background of the study:

The NEP 2020 envisages a technology-enabled education system that will not only enhance the learning experience but also facilitate personalized learning and bridge the digital divide. Digital education will be an integral part of the curriculum, with a focus on developing digital literacy, critical thinking, and problem-solving skills. The NEP 2020 lays emphasis on the use of technology to provide high-quality education to students, irrespective of their geographical location. This is particularly important for students from remote areas who may not have access to quality education. The policy recommends the use of digital platforms, such as online classes and e-learning resources, to provide equal educational opportunities to all students.

Under the NEP 2020, digital education will be integrated into the curriculum in a phased manner, starting from the primary level. At the high school level, students will have access to a range of digital resources, including interactive learning tools, simulations, and online assessments. This will enable students to learn at their own pace and engage with the material in a more interactive and immersive manner.

The NEP 2020 also emphasises the need to develop digital infrastructure in schools, including high-speed internet connectivity, digital devices such as tablets and laptops, and digital content. This will require significant investments from the government and private sector to ensure that all schools have access to the necessary resources. Another important aspect of digital education under the NEP 2020 is the development of digital pedagogy. Teachers will be trained to use digital tools and technologies to create engaging and interactive learning experiences for students. This will require a significant shift in teaching methods and a focus on developing digital teaching skills.

The NEP 2020 also recognizes the need to develop digital citizenship among students. This includes responsible use of digital devices and online resources, as well as digital safety and security. Students will be taught how to use digital tools and technologies safely and responsibly, and how to protect their personal information online. Digital education is a key aspect of the NEP 2020, with a focus on developing digital literacy, critical thinking, and problem-solving skills among students. The policy recognizes the importance of technology in providing equal educational opportunities to all students and emphasises the need for investments in digital infrastructure and teacher training. With the right investments and focus, digital education has the potential to revolutionize the Indian education system and provide high-quality education to all students, irrespective of their location or socio-economic background.

Digital transformation of Higher Education Institutions (HEIs) refers to the process of integrating technology and digital tools into all aspects of education, from teaching and learning to administration and research. This is done to improve the overall efficiency and effectiveness of the institutions and create a more engaging and personalized learning experience. National Education Policy 2020 (NEP 2020) has also mentioned the importance of technology in education and has encouraged institutions to go digital to improve the quality of education

Benefits of Digital Transformation in Education:

The ability to provide personalized and flexible learning experiences for students:

With the use of technology, students can access educational materials and resources on their own terms, at their own pace, and in a way that best suits their learning style. This can help to increase engagement and motivation, as well as improve outcomes. This has become especially beneficial for working students or students with family responsibilities. Digital platforms and tools can provide access to resources and experts from around the world, which can enhance the learning experience and provide students with a broader perspective on their field of study.

The ability to facilitate collaboration and communication between students, teachers, and other stakeholders:

With the use of tools such as learning management systems and social media, students and teachers can work together and share ideas and resources in real time, regardless of location. This can foster a sense of community and support within the learning environment.

Improved student engagement and motivation in learning leads to better student outcomes:

Digital transformation can help to increase access to education for all students, particularly those in rural or remote areas:

With the use of online learning platforms and distance education programs, students who may not have had access to traditional education can now participate in high-quality learning experiences.

Online assessments and evaluations:

Digital tools and platforms can be used to conduct online assessments, evaluations, and exams, which can save time and resources for both students and institutions.

Better support for faculty and staff:

Technology can be used to support professional development for faculty and staff, as well as to enhance their teaching practices. This can help to improve the quality of education and ensure that both faculty and staff are equipped with the skills they need to effectively use technology in the classroom.

Data-driven approach:

Digital tools can be used to collect and analyze student data, which can be used to improve student outcomes and make more informed decisions about curriculum development and resource allocation.

NEP 2020: A Paradigm Shift towards Digital Education

The NEP 2020 is a comprehensive policy framework that aims to revolutionize the Indian education system and prepare students to meet the challenges of the 21st century. The policy envisions transforming education through a learner-centric approach, promoting critical thinking, creativity, and problem-solving skills. NEP 2020 acknowledges the potential of technology in facilitating personalized and inclusive education and sets forth several digital education initiatives to achieve this vision.

1. Integration of Technology in the Teaching-Learning Process:

NEP 2020 encourages the integration of technology in the teaching-learning process across all levels of education. This includes the use of digital tools, multimedia resources, and online platforms to enhance classroom instruction and make learning more engaging and interactive.

2. National Educational Technology Forum (NETF):

The policy proposes the establishment of the NETF, a platform for collaboration and knowledge-sharing among educators, policymakers, and Ed-Tech companies. The forum aims to accelerate the adoption of technology in education and ensure its effective implementation.

3. Online and Blended Learning:

NEP 2020 promotes the development of online and blended learning programs, allowing students to access high-quality education from anywhere, regardless of geographical constraints. This approach enables personalized learning pathways and accommodates different learning styles.

4. Digital Libraries and Resources:

The policy emphasises the creation of digital libraries and repositories of open educational resources to provide students with diverse learning materials and promote self-directed learning.

5. Teacher Training in Ed-Tech:

Recognizing the pivotal role of educators in the digital education landscape, NEP 2020 emphasises the need for comprehensive teacher training programs. This will ensure that teachers are adept at leveraging technology to enhance their instructional practices.

The Role of Ed-Tech in Promoting Digital Literacy

We are supposed to the use of various technological tools and platforms to support and enhance the learning experience. In the context of digital literacy and NEP 2020 and it plays a critical role in empowering students through the following avenues:

- Access to Quality Educational Content:
- Interactive Learning Experiences:
- Digital Skills Development:
- Personalized Learning:
- Collaboration and Communication:
- Enhancing Teacher Effectiveness:
- Bridging the Digital Divide:

Conclusion:

Overall, the adoption of digital technologies is crucial for the success of the NEP 2020 in India. It has the potential to enhance the quality of education, increase student engagement and achievement, and make education more accessible to all. By embracing digital transformation, India can take a major step towards realizing its goal of becoming a global leader in education. Thus, as an academician, we should understand the challenges of integrating technology in every aspect of an institution.

References:

1. British Council, UK. India's New Education Policy 2020: Highlights and opportunities. Available on: <https://education-services.britishcouncil.org/insights-blog/india%E2%80%99s-new-education-policy-2020-highlights-and-opportunities>
2. Education world. NEP 2020: Implementation Challenges. Available on: <https://www.educationworld.in/nep-2020-implementation-challenges/>
3. India Education Diary. Highlights of New Education Policy 2020. available on: <https://indiaeducationdiary.in/highlights-of-new-education-policy-2020/> India Education Diary.com\
4. KPMG International Ltd. Impact of National Education Policy 2020 and Opportunities to Stakeholders. Available on: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/in/pdf/2020/08/impact-of-national-education-policy-2020-and-opportunities-for-stakeholders.pdf>
5. Ministry of Human Resource Development (MHRD). Draft National Education Policy 2019 (Summary). Available on: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/English1.pdf
6. Ministry of Human Resource Development (MHRD). National Education Policy 2020. Available on: https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/NEP_Final_English_0.pdf

A Study of Current Status of Digital Education For National Education Policy (NEP) – 2020 in India

Asst. Prof. Spurti Samudre (Public Administration)

Asst. Prof. Dr. Swapnaja Pathak (Economics)

Dayanand College of Arts, Latur

Abstract

Countries across the world have been influencing information and communication technologies (ICTs) to advance education for decades. These initiatives are driven by public institutions and involve commercial technology companies, and have paradoxes in results such as **increasing digital inequalities and uneven access to high-quality digital learning opportunities**.

There are barriers to universal connectivity across the world as: 1. the relative unaffordability of internet access, hardware and software in many areas; 2. limited access to basic infrastructure (e.g. electricity supply) and digital devices; 3. low levels of literacy in the languages used online; 4. poor digital skills; 5. lack of relevant content and 6. cultural beliefs and 'technophobia' in some contexts.

Study shows that, this is a task of to implementation of National Education Policy – 2020 with improvement in digital educations' various challenges as lack digital infrastructure, inequality etc. there is need to number of pilot study to understand problems and solutions on challenges in India.

Introduction:

Countries across the world have been influencing information and communication technologies (ICTs) to advance education for decades. These initiatives are driven by public institutions and involve commercial technology companies, and have paradoxes in results such as **increasing digital inequalities and uneven access to high-quality digital learning opportunities**. The COVID-19 crisis exacerbated this trend: At least one third of students globally did not have access to distance learning during the peak of the COVID-19 crisis in 2020 too.

Achieving Sustainable Development Goal - fourth (SDG 4) by 2030 is an uncertain goal for all countries of the world. SDG 4 on education aims to 'Ensure inclusive and equitable quality education and promote lifelong learning opportunities for all'. Such a lofty goal well requires the entire education system to be reconfigured to support and foster learning, so that all of the critical targets and goals of the 2030 agenda for sustainable development can be achieved. SDG 4 promotes equitable access to education opportunities and broad inclusion. It prioritises the importance of equity, especially between the genders, in the right to education; it affirms that increasing access must be accompanied by measures to improve the quality and relevance of learning; and it advances quality lifelong learning opportunities.

The world is undergoing rapid changes in the knowledge. With various dramatic scientific and technological advances, such as the rise of big data, machines, while the need for a skilled workforce, particularly involving mathematics, computer sciences, and data science, in conjunction with multidisciplinary abilities across the sciences, social sciences and humanities will be increasingly in greater demand.

And quickly changing employment and global ecosystem, it is becoming increasingly critical that children not only learn, but more importantly how to learn. Education must move towards less content, and more towards learning about how to think critically and solve problems, how to be creative and multidisciplinary, and how to innovate, adapt, and absorb new material in novel and changing field.

Education is fundamental right and a concurrent subject of Indian constitution. Indian government has taken an initiative in ICT and Digital Education with New Education Policy – 2020.

Objective of paper:

According to above discussion that, this paper has focus with the objective that to understand current status of digital education for National Education Policy – 2020 in India.

Global Picture:

Firstly, UNESCO (2022) – has given “Guidelines for ICT in Education Policies and Masterplans.” Inclusive access to digital devices and internet connectivity are the preconditions for the use of ICT to help national governments address many of the world’s seemingly intransigent educational problems, including the learning divide, discrimination and gender inequality. In the Qingdao Declaration, Member States made a commitment to guarantee that all girls and boys have access to connected digital devices and a relevant and responsive digital learning environment

The COVID-19 pandemic beginning in February 2020 further revealed the digital inequality in education systems worldwide. According to figures compiled by the Teacher Task Force, an international alliance coordinated by UNESCO, up to the middle of 2021, half of the total number of learners some 826 million who were kept out of classrooms did not have access to a household computer. Meanwhile, 43 per cent (706 million) had no internet at home. This digital exclusion is particularly acute in low-income countries: in sub-Saharan Africa, 89 per cent of learners lack household computers and 82 per cent lack internet access. And, about 56 million learners live in locations not served by mobile networks, almost half of whom are in sub-Saharan Africa. There are multiple reasons for these barriers to universal connectivity: 1. the relative unaffordability of internet access, hardware and software in many areas; 2. limited access to basic infrastructure (e.g. electricity supply) and digital devices; 3. low levels of literacy in the languages used online; 4. poor digital skills; 5. lack of relevant content and 6. cultural beliefs and ‘technophobia’ in some contexts.

In particular, there are pronounced gender inequalities in access to digital resources and also the perpetual inequity of gender discrimination, with women and girls all too often being prevented or discouraged from using ICT in general and the internet in particular. A report published by EQUALS and UNESCO (2019) estimated that in the LDCs, only 15 per cent of women use the internet compared to 28 per cent of men. There is also a gender gap in digital skills: women and girls are 25 per cent less likely than men to know how to leverage digital technology for basic purposes, 4 times less likely to know how to program computers, and 13 times less likely to file for a technology patent.

According to a factsheet by the World Health Organization (WHO), around 15 per cent of the world’s population, or an estimated 1 billion people, live with disabilities. They are the world’s largest minority (WHO, 2021). At least 93 million of these 2. Promoting digital inclusion and exploiting digital innovation Guidelines for ICT in education policies and masterplans 32 people are children (WHO, 2011). According to UNESCO’s (2020) Global Education Monitoring Report, when governments employed technology-based solutions to ensure the continuity of education during COVID-19 school closures, 40 per cent of poorer countries failed to provide specific support to disadvantaged learners.

As per various research studies that there are:

- High-impact barriers: Poor connectivity, the divide in accessing digital devices, and the lack of training programmes for teachers on using distance learning solutions.
- Medium-impact barriers: Insufficient accessibility of platforms and learning materials, and the lack of competencies to conduct or facilitate distance learning among students, their parents, teachers and schools.
- Low-impact barriers: The dearth of one-to-one pedagogical support for students with disabilities, and the absence of technical assistance to help them and their parents implement distance-learning solutions.

Current Digital Education Status for National Education Policy (NEP) – 2020:

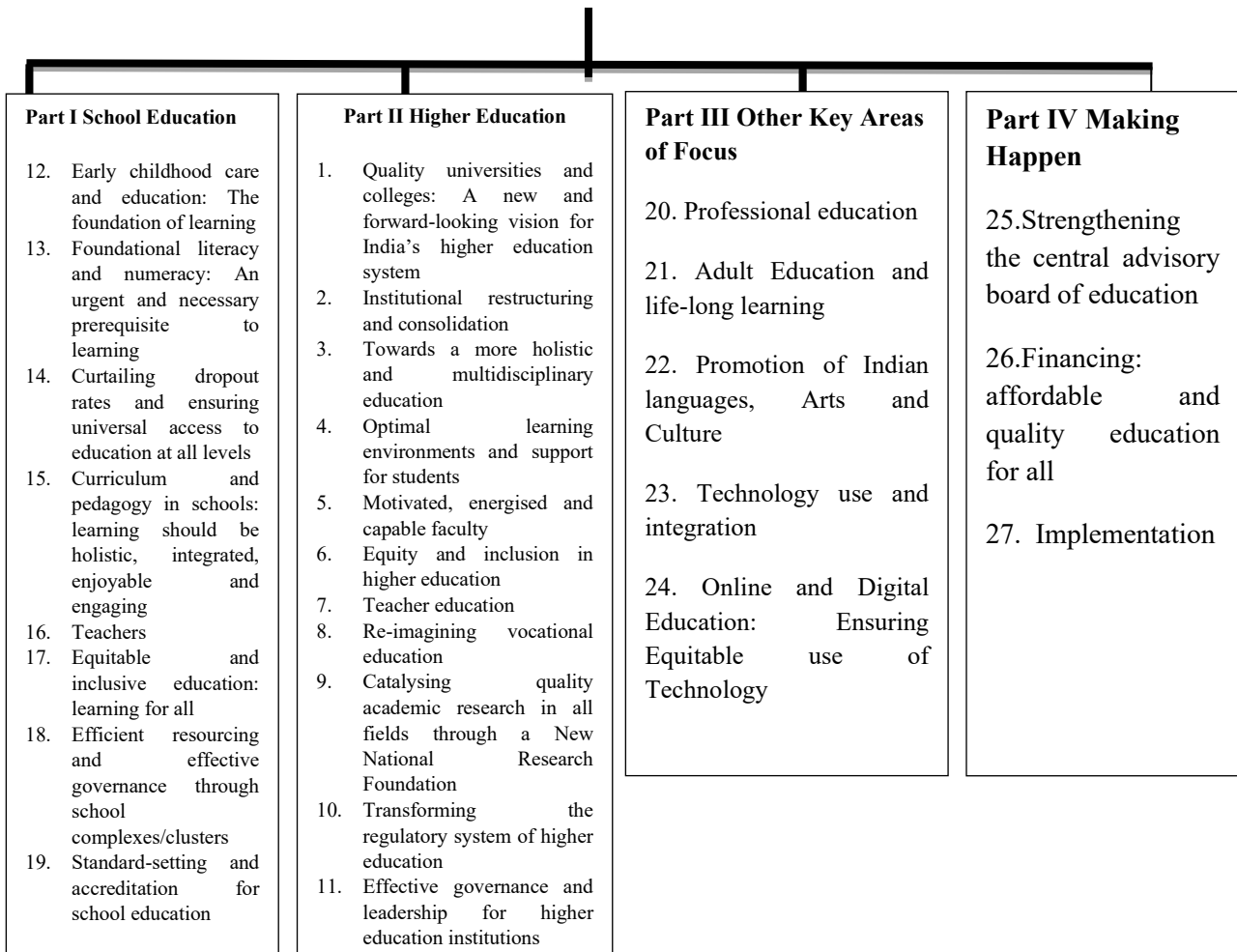
The term ‘ICT in education policy’ is used to the multiple forms of public policies for influencing approaches that blend human resources, hardware, software, and digital content and applications to expand access to education opportunities and enhance the relevance and quality of learning, while promoting digital skills. In fact, ICT in education policies that are developed by governmental or public agencies and endorsed as public instruments with a certain level of legally binding effects.

The progress of India in the coming decades will be fuelled by the participation of children and youth. The National Education Policy 2020 is the first education policy of 21st century and aims to address the many growing development imperatives of out country. This policy proposes the governance, to create a new system

that is aligned with the aspirational goal 21st century education, including SDG 4, while building upon India’s traditions and value systems.

The National Education Policy, 2020 in para 24.4 (b) mention that – “There is a need to invest in the creation of open, interoperable, evolvable, public digital infrastructure in the education sector that can be used by multiple platforms and point solutions, to solve for India’s scale, diversity, complexity and device penetration. This will ensure that the technology – based solutions do not become outdated with the rapid advance in technology.”

There has four parts in NEP – 2020

This diagram shows the structure of NEP-2020. As per structure there has four parts of policy as 1. School Education, 2. Higher Education, 3. Other Key Areas of Focus and 4. Making Happen.

India is a global leader in ICT and other cutting-edge domain, such as space. Digital India Campaign is helping to transform the entire nation into a digitally empowered society and knowledge economy. While education will play a critical role in this transformation, technology itself will play an important role in the improvement of educational processes and outcomes; thus, the relationship between technology and education at all levels is bidirectional. Government influence on ICT and Digital Education at every stage of policy implementation.

Use and integration of technology to improve multiple aspects of education will be supported and adopted. An autonomous body, the National Educational Technology Forum (NETF), will be created to provide a platform for the free exchange of ideas on the use of technology to enhance learning, assessment, planning, administration, and so on, both for school and higher education.

This policy has been formulated at a time when an unquestionably disruptive technology – Artificial Intelligence (AI) 3D/7D Virtual Reality has emerged. As the cost of AI-based prediction falls, AI will be able

to match or outperform and therefore, be a valuable aid to even skilled professionals such as doctors in certain predictive tasks.

Policy calls for carefully designed and appropriately scaled pilot studies to determine how the benefits of online/digital education can be reaped while addressing or mitigating the downsides. In the meantime, the existing digital platforms and ongoing ICT-based educational initiatives must be optimised and expanded to meet the current and future challenges in providing quality education for all.

Teachers require suitable training and development to be effective online educators. It cannot be assumed that a good teacher in a traditional classroom will automatically be a good teacher in an online classroom.

There are number of challenges to conducting online examinations at scale, including limitations on the types of questions that can be asked in an online environment, handling network and power disruptions, and preventing unethical practices. Therefore, certain types of courses/subjects such as performing arts and science practical have limitations in the online/digital education.

Policy given the emergence of digital technologies and the emerging importance of influencing technology for teaching-learning at all levels from school to higher education, this policy recommends the following key initiatives:

1. Pilot studies for online education – NETF, CIET, NIOS, IGNOU, IITs, NITs etc.
2. Digital infrastructure
3. Online teaching platform and tools
4. Content creation, digital repository, and dissemination
5. Addressing the digital divide
6. Virtual Labs
7. Training and incentives for teachers
8. Online assessment and examinations
9. Blended models of learning
10. Laying down standards

Building of digital infrastructure, digital content and capacity building will be created in the Ministry to look after the e-education needs of both schools and higher education.

Ministry of Education (GoI) – (July, 2021) done study entitle "India Report Digital Education – Remote Learning Initiatives across India," stated that, the GoI is committed to ensuring learning for all, with equity, to cover all cover all students at all levels of education and in all geographical locations, even in the remotest area of the country, so that the conveniences of accessing any service through the click of a button is no longer the luxury of the rich alone.

There are some activities has taken in all states/UTs of India for digital interventions study at School and Higher Education Level in certain report by MoE as:

1. Smart classroom
2. ICT labs
3. E-content repository
4. E-books
5. Off-line books textbooks
6. Interactive resources online
7. Educational TV
8. Educational radio channel
9. Web TV channels
10. E-learning portal
11. Computer-based learning
12. Mobile application
13. Initiatives for CWSN
14. Online orientation for parents

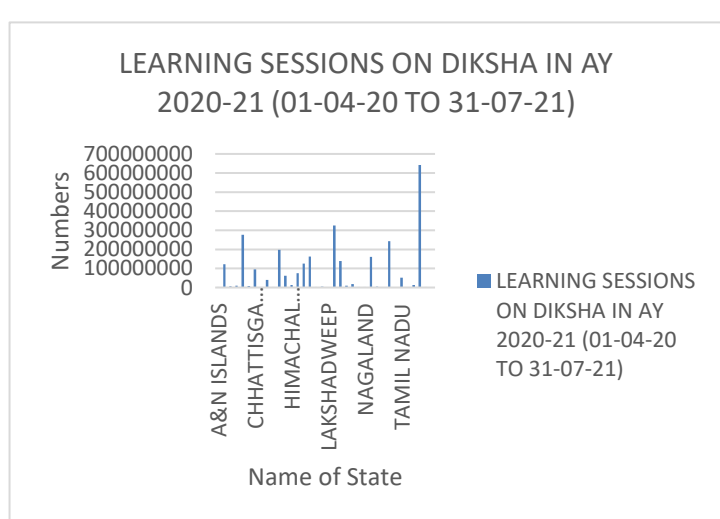
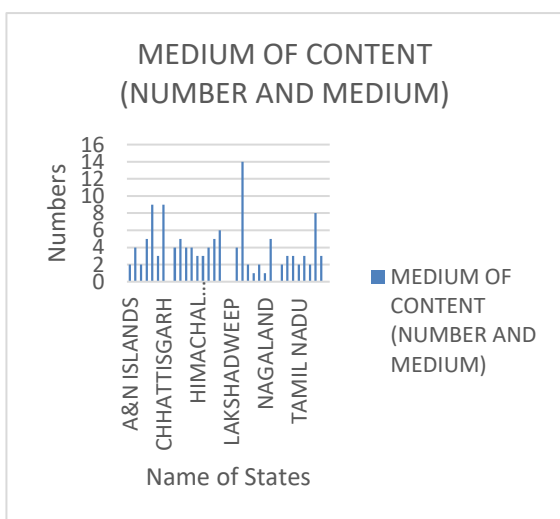
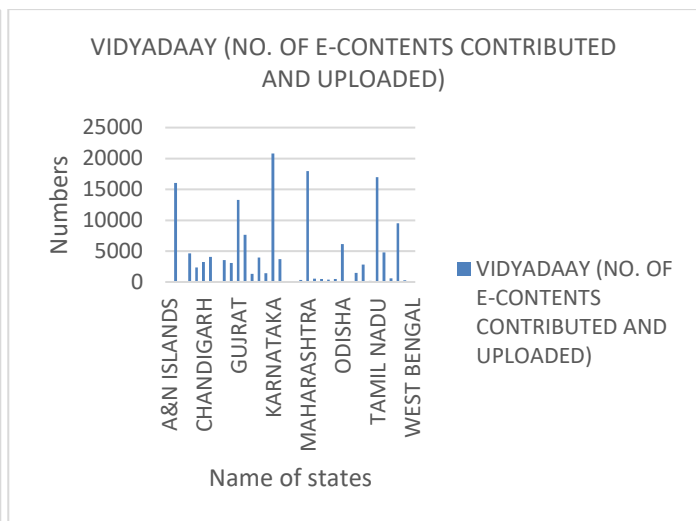
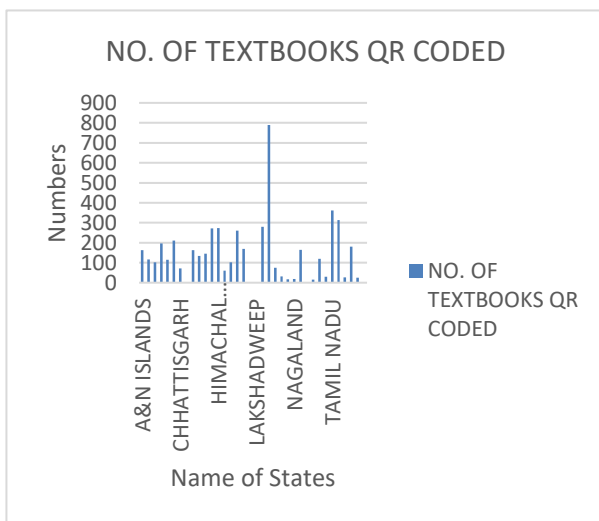
15. Online assessments
16. Online teacher training
17. Online psychological support to students
18. Initiatives for students without device

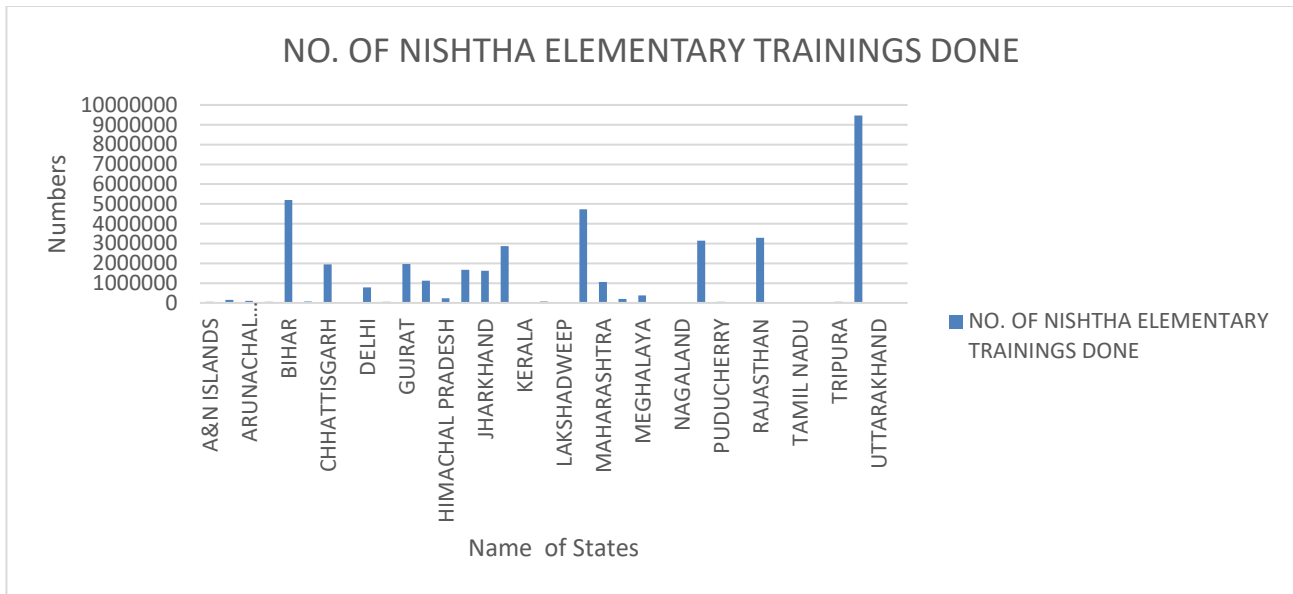
According to MoE (GoI) study that there has state-wise five contents taken to understand digital education status at school level as 1. No. of text books QR coded 2. Vidyadaay (No. of E-content contributed and uploaded) 3. No. of medium of content 4. Learning sessions of DIKSHA in AY 2020-21 and 5. No. of NISHTHA elementary training done.

While study shows that, Maharashtra state has maximum number of textbooks QR coded with 790 numbers. Karnataka, Maharashtra, Tamil Nadu and Andra Pradesh have more than 15000 Vidyadaay (No. of E-contents contributed and uploaded) respectively. Maharashtra state has maximum number of medium of contents with 14 languages. Uttar Pradesh has taken highest 641829609 learning sessions on DIKSHA in AY 2020-21. Uttar Pradesh have taken maximum (9461880) number of NISHTHA elementary training of teachers.

Conclusion and Suggestion:

We can conclude that this is a task to implement of National Education Policy – 2020 with improvement in digital educations’ various challenges as lack digital infrastructure, inequality etc. there is need to number of pilot study to understand problems and solutions on challenges.

SUMMARY OF DIKSHA DATA AT A GLANCE

S . R . N O .	STAT E/UT	NO. OF TEXTBOOKS OR CODED	VIDYADAAY (NO. OF E-CONTENTS CONTRIBUTED AND UPLOADED)	MEDIUM OF CONTENT (NUMBER AND MEDIUM)	LEARNING SESSIONS ON DIKSHA IN AY 2020-21	NO. OF NISHTHA ELEMENTARY TRAININGS DONE
1	A&N ISLANDS	163	0	2 (ENGLISH, HINDI)	3629732	59099
2	ANDHRA PRADESH	116	16020	4 (ENGLISH, HINDI, TELUGU, URDU)	121422509	146324
3	ARUNACHAL PRADESH	102	0	2 (ENGLISH, HINDI)	5464175	101438
4	ASSAM	197	4616	5 (ASSAMESE, BENGALI, BODO, ENGLISH, HINDI)	9608363	49825
5	BIHAR	114	2353	9 (ARABI, BENGALI, BHOJPURI, ENGLISH, HINDI, MAITHILI, PARSİ, SANSKRIT, URDU)	276251016	5194812
6	CHANDIGARH	211	3256	3 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT)	7760426	77028
7	CHHATTISGARH	71	4043	9 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, CHTTISGARHI, GONDI-DANTEWADA, GONDI-KANKET, HALBI, KUDUK, SARGUJIYA)	94483695	1950577
8	DNH AND D&D	ADOPTS ETNS OF GJ & MH	0	0	0	29355
9	DELHI	163	3535	4 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, URDU)	39281097	786369
10	GOA	134	3102	5 (ENGLISH, KONKANI, MARATHI, HINDI, SANSKRIT)	3503815	53714
11	GUJRAT	146	13308	4 (ENGLISH, GUJARATI, HINDI, SANSKRIT)	197512491	1964814
12	HARYANA	272	7657	4 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, URDU)	61951857	1129763

1 3	HIMA CHAL PRAD ESH	273	1310	3 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT)	12249033	239572
1 4	JAM MU & KASH MIR	61	3969	3 (ENGLISH, HINDI, URDU)	74637911	1668574
1 5	JHAR KHA ND	102	1402	4 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, URDU)	125805078	1621128
1 6	KAR NATA KA	260	20805	5 (ENGLISH, HINDI, KANNADA, URDU, SANSKRIT)	162402169	2871533
1 7	KERA LA	169	3713	6 (ARABIC, KANNADA, ENGLISH, HINDI, MALAYALAM, TAMIL)	3220881	NOT CONDUCTED NIHSTHA THROUGH DIKSHA
1 8	LADA KH	0	0	0	4163537	79594
1 9	LAKS HAD WEEP	ADOPTS ETNS OF KL & TN	0	0	0	NOT CONDUCTED NIHSTHA THROUGH DIKSHA
2 0	MAD HYA PRAD ESH	280	359	4 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, URDU)	325240765	4730394
2 1	MAH ARAS HTRA	790	17940	14 (SANSKRIT, BENGALI, ENGLISH, HINDI, GERMAN, GUJARATI, GARMAN, GUJARATI, ARABIC, MARATHI, URDU, KANNADA, JAPANESE, SPANISH, TAMIL, TELUGU)	138755521	1056615
2 2	MANI PUR	75	551	2 (ENGLISH, MANIPURI)	9930983	197126
2 3	MEG HALA YA	31	498	1 (ENGLISH)	18416856	370767
2 4	MIZO RAM	17	362	2 (HINDI, MIZO)	2166273	39116
2 5	NAG ALAN D	19	478	1 (ENGLISH)	2434735	21291
2 6	ODIS HA	165	6135	5 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, URDU, ODIA)	160250644	3136216
2 7	PUDU CHER RY	ADOPTS ETBS OF TN, AP & KL	0	0	4694562	56532
2 8	PUNJ AB	16	1478	2 (ENGLISH, HINDI)	1474242	14484
2 9	RAJA STHA N	119	2835	3 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT)	242038275	3291102
3 0	SIKKI M	30	157	3 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT)	172924	NOT CONDUCTED NIHSTHA THROUGH DIKSHA
3 1	TAMI L NAD U	361	16973	2 (ENGLISH, TAMIL)	51695233	NOT CONDUCTED NIHSTHA THROUGH DIKSHA
3 2	TELA NGA	313	4768	3 (ENGLISH, TELUGU, URDU)	1760797	NOT CONDUCTED

	NA						NIHSTHA THROUGH DIKSHA
33	TRIPURA	27	606	2 (BENGALI, ENGLISH)	12832753	53712	
34	UTTAR PRADESH	180	9506	8 (AWADHI, BHOJPURI, BRIJ BHASHA, BUNDELKHANDI, ENGLISH, HINDI, SANSKRIT, URDU)	641829609	9461880	
35	UTTARAKHAND	25	279	3 (ENGLISH, HINDI, SANSKRIT)	2388118	11366	
36	WEST BENGAL	0	0	0	0		NOT CONDUCTED NIHSTHA THROUGH DIKSHA

Source: Department of School Education and Literacy, Ministry of Education, GoI, (July - 2021) 'India Report Digital Education'

References:

1. UNESCO – (2003) “Developing and Using Indicators of ICT Use in Education,” UNESCO, Bangkok, 2003
2. UNESCO – (2022) “Guidelines for ICT in Education Policies and Masterplans,” UNESCO, Bangkok, 2022
3. Ministry of Human Resource Development, GoI – (2020) “National Education Policy - 2020”
4. Dept. of School Edu. & Literacy, MoE, GoI - (2021) “India Report Digital Education – Remote Learning Initiatives Across India,” MoE, GoI, July, 2021.

A Study of Technology And Online Resources In the Teaching and Learning process

Dr. Sujata N. Chavan

Principal

G K Joshi Night college, Latur.

Ms. Anuja Kamble

Asst Prof. (Research Scholar)

Dayanand College of Commerce, Latur.

Abstract

Technology changing the world today The integration of technology and online resources in the teaching and learning process has become increasingly widespread in education .In this research paper explores various uses of technology and online resources in teaching and learning process and it's role in enhancing ,engaging and personalized learning of teachers and students . In this paper I has done study the adoption of digital tools and techniques for efficient content delivery , encourage interactive learning and take divers learning style. This research paper highlights ancient education system and modern education system .

Key words: Technology, Education, Teaching, Learning

Introduction

In ancient India, education was imparted in gurukul where students lived with their guru. creating a tight-knit community. The subjects were diverse, covering philosophy, science, medicine, and arts to provide a well-rounded education. Knowledge was mostly shared orally, with important texts like the Vedas passed down through spoken words. Simple tools like wooden boards and palm leaves were used for writing and creating manuscripts. The teacher's spoken guidance was crucial, emphasizing a strong bond between teacher and student. This system not only taught academic subjects but also focused on values, ethics, and a connection to cultural heritage. Over the course of history, education has undergone a significant transformation, evolving from traditional, ancient methods to embrace the advancements brought about by modern technology. In the past, education primarily relied on conventional means such as oral teachings, handwritten texts, and limited access to resources. However, with the advent of modern technology, particularly in the 21st century, education has witnessed a profound shift. The integration of digital tools, internet connectivity, and interactive learning platforms has revolutionized the way information is accessed and disseminated. Traditional classrooms have been complemented or even replaced by online courses, e-books, and multimedia resources, providing students with a more dynamic and engaging learning experience. Furthermore, technology has facilitated global collaboration and communication, breaking down geographical barriers and allowing for the exchange of knowledge on a broader scale. As education continues to adapt to the digital age, the synergy between ancient principles and modern technology ensures a more accessible, diverse, and efficient learning environment for students worldwide.

Purpose of this study

My purpose of doing this research paper is to find out how technology and online resources are being used. Are online resources and technology being used in education? And are they effective for students and teachers as well .And my main aim was to study the extent of online technology and which are the technology and online resources .And what are the technology and online resources in the teaching and learning process.

Research Methodology

The present study will be based on secondary data. Data and information will be obtained from

1. Published papers
2. Internet website
3. Blog's
4. Journals.

Review of Literature

1. Digital teaching learning resources: In This topic discusses using digital tools like computers, tablets, and online resources in teaching and learning. Digital teaching-learning involves activities that use these tools to deliver instructions and enhance learning experiences. Examples include e-books, blogs, videos, and interactive simulations. Teachers can apply these digital resources creatively, such as using a YouTube video to teach a science concept like different forms of mechanical energy. The key is planning and creativity in choosing and incorporating these digital tools during teaching sessions.

2.THE EVOLUTION OF TECHNOLOGY IN THE TEACHING AND LEARNING PROCESS, April 2019 : In this paper highlights Educational technology is the organized use of modern tools to enhance education, involving materials, methods, and the overall structure of learning. It spans various fields like pedagogy, psychology, and computer science, but faces challenges like insufficient resources and teacher training. There are different terms globally for educational technology, but it revolves around applying technology effectively in teaching.

Technology, in general, refers to creating, using, and understanding tools and methods to solve problems or achieve goals. It includes tools, machinery, and procedures designed for specific functions.

Meaning of Technology

Technology serves as the tangible manifestation of scientific knowledge, applying it to address practical challenges and enhance human well-being. Its primary objectives lie in the realms of commerce and industry, aiming to bring about tangible solutions and advancements. Through systematic innovation and the integration of scientific principles, technology plays a pivotal role in transforming abstract theories into concrete tools and systems. This dynamic field constantly evolves, driven by the quest for efficiency, convenience, and progress. Whether in the form of groundbreaking inventions or incremental improvements, technology shapes the way we live, work, and interact, ultimately contributing to the advancement of societies on a global scale.

Technology and Online Resources in Teaching and Learning Process

Throughout history, humans initially relied on their natural abilities, using their voice and body for presentations. Over time, traditional tools like chalkboards and projectors emerged, leading to the digital era with tools such as PowerPoint, Slidrocket, Prezi, Glogster, Animoto, and Magic Magnify. Since the 1980s, the significance of computer support in math education has grown, emphasizing Information and Communication Technology (ICT), which encompasses internet, wireless networks, cell phones, satellite communications, digital television, computer and network hardware, software, and associated services like videoconferencing, email, and blogs, providing access to information. After COVID 19 the uses of online resources and technology has increased dramatically in education. "Digital teaching-learning, or digital learning, is when teachers use digital tools to give instructions and make learning easier.

The digital device and tools that are used in the teaching-learning process include:

1. Computers and Laptops: Computers and laptops are integral in online education for various purposes. For instance, students can attend virtual classes using video conferencing tools like Zoom or Microsoft Teams, allowing them to interact with teachers and peers remotely. Additionally, these devices enable students to access online educational platforms such as Coursera or Khan Academy, where they can engage in interactive lessons and assessments. Moreover, computers support collaborative projects through tools like Google Docs, enhancing teamwork and communication in a virtual learning setting.
2. Digital boards: Digital boards are like smart, interactive chalkboards for teachers and students. They allow teachers to make exciting lessons with pictures and videos, and students can join in discussions and activities in real-time. It's like bringing the classroom to life on a screen, making learning more fun and engaging for everyone!
3. Tablets and Smartphones: Tablets and smartphones enhance teaching and learning by providing interactive tools, access to educational apps, and facilitating collaborative activities. They promote flexibility in learning, enabling students to access resources anytime, anywhere. Additionally, these

devices support multimedia content, making lessons more engaging and catering to diverse learning styles.

4. E-books and E-readers In the COVID-19 era, e-books and e-readers have been vital for education. As classrooms moved online, these digital tools allowed students to access learning materials from anywhere. E-books offer flexibility for reading electronic textbooks and articles, enabling continuous learning despite physical limitations. E-readers, like tablets, enhance the interactive experience, enabling easy annotation and information search. The convenience of carrying a digital library supports remote and asynchronous learning, ensuring a seamless educational experience during the challenges of the pandemic.
5. Educational Software: Educational software comes in various types, each serving a specific purpose in making learning better. Systems like Moodle and Canvas , YouTube organize online courses, while interactive whiteboards help teachers create engaging digital lessons. Simulations like set/Net visually teach subjects like Commerce and Management . Language apps like Duolingo focus on interactive language skills, and coding platforms like Scratch offer hands-on coding experiences. Adaptive tools like Khan Academy personalize lessons, while assessment tools like Kahoot! make assessments fun. Educational games like Minecraft and virtual labs provide engaging learning experiences, and AR/VR apps like Google Expeditions offer immersive education.

Conclusion

In conclusion, the evolution of education from ancient gurukuls to modern digital platforms reflects a dynamic blend of traditional values and cutting-edge technology. The use of computers, digital boards, tablets, and online resources has transformed the learning landscape, providing diverse tools for teachers and students. The COVID-19 pandemic accelerated the adoption of online resources, making e-books, educational software, and interactive tools crucial for remote learning. This synergy between age-old principles and contemporary technology ensures a more accessible, engaging, and efficient educational experience for students worldwide.

Reference:

1. <https://www.britannica.com/technology/history-of-technology>
2. [https://in.docworkspace.com/d/Digital teaching learning resources](https://in.docworkspace.com/d/Digital+teaching+learning+resources)
3. https://www.researchgate.net/publication/332539557_THE_EVOLUTION_OF_TECHNOLOGY_IN_THE_TEACHING_AND_LEARNING_PROCESS
4. IMPACT OF COVID 19 ON EDUCATION IN INDIA
5. https://www.researchgate.net/publication/332246814_Role_of_ICT_in_Higher_Education

शैक्षणिक धोरणात जलसंस्कृती व जलसंवर्धनाच्या अभ्यासाची गरज

डॉ. कदम अरविंद वसंतराव

भूगोल विभागप्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव
ता. चाकूर, जि. लातूर.
ई-मेल - kdmarvind38@gmail.com

प्रस्तावना :-

पर्यावरणात अनेक समस्या निर्माण होत आहेत. त्यापैकी पाणीटंचाई ही एक प्रमुख समस्या आहे. पाणी ही पृथ्वीवरील सर्व सजीवांना उपयोगी असणारी गोष्ट आहे. पाणी हे जीवन आहे. अशा मौल्यवान संपत्तीचा उपयोग आपण अतिशय काटेकोरपणे केला पाहिजे. एकूण पाण्यापैकी 97.1% पाणी समुद्र व महासागरात असून ते खारट आहे. सुमारे 2.2% पाणी दोन्ही ध्रुवाजवळच्या प्रदेशात बर्फाच्या स्वरूपात आहे. मानवासाठी उपयुक्त गोडे पाणी केवळ 0.8% आहे. उपयुक्त पाणी अत्यंत मर्यादित असूनही विकसनशील देशात अद्यापही पाण्याचा वापर अनिर्बंध आहे त्याचे दुष्परिणाम जाणवू लागले आहेत.

वार्षिक सरासरी पर्जन्यमानाच्या बाबतीत भारताचा जगात दुसरा क्रमांक आहे. परंतु दरडोई उपलब्ध होणा-या पाण्याच्या बाबतीत भारताचा जगात सहावा क्रमांक लागतो. असे वॉशिंग्टन येथील 'पॉप्युलेशन अॅक्शन इंटरनॅशनल' या आरोग्यविषयक प्रबोधन करणा-या जागतिक संस्थेने केलेल्या अभ्यासावरून स्पष्ट होते. इ.स. 1955 पासून 1990 पर्यंत 35 वर्षात भारतातील पाण्याची दरडोई उपलब्धता 53% नी कमी झालेली आहे व पुढील 35 वर्षात म्हणजे 2025 पर्यंत ती 72% नी कमी होणार आहे.

आताच आपणाला काही ठिकाणी पाणी विकत घ्यावे लागत आहे. पाण्याचा अवाजवी वापर करून आपण बरेचसे पाणी वाया घालवतोय. वाया जाणारे पाणी वाचवले पाहिजे ती काळाची गरज आहे. त्यासाठी पाणी संवर्धन करणे खूप महत्त्वाचे आहे. जलसंवर्धनामध्ये गोड्या पाण्याच्या नैसर्गिक स्रोताचे शाश्वत व्यवस्थापन करण्यासाठी, जलविभागाचे संरक्षण करण्यासाठी आणि वर्तमान आणि भविष्यातील मानवी मागणी पूर्ण करण्यासाठी सर्व धोरणे आणि उपक्रम समाविष्ट आहेत. भविष्यातील पिढ्यांसाठी पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करणे, पाणी भूगर्भातून किंवा धरणातून पंपिंग करणे (खेचणे), वितरण करणे व सांडपाण्यावर प्रक्रिया करणे यामध्ये उर्जेचा किमान वापर झाला पाहिजे. स्थानिक वन्यजीवासाठी गोड्या पाण्याचे अधिवास जतन करणे ही प्रमुख जलसंवर्धनाची उद्दिष्टे आहेत. जलसंवर्धन हे पाण्याचा कार्यक्षमतेने वापर करून त्याचा अनावश्यक वापर कमी करण्याचे तंत्र आहे.

विषय विवेचन :

जलसंस्कृती म्हणजे प्रस्थापित संस्कृतीमध्ये जलाचे स्थान कसे होते आणि ते उपलब्ध करण्यासाठी समाजाने काय केले व त्यामधून आपले जनजीवन कसे स्थिर केले. या दृष्टीकोनातून विचार केला जातो. जलपूर्ती हे कायमचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून केलेली समाजाची संरचना किंवा व्यवस्थापन याला जलसंस्कृती म्हणता येईल. थोडक्यात जीवनाकडे जलाच्या दृष्टीकोनातून पाहणे म्हणजे जलसंस्कृती होय.

पाण्याचे समाजातील सर्वच स्तरांपर्यंत वाटप ते वर्षभराच्या सर्व ऋतूंमध्ये समाजाला मिळावे यासाठी करावे लागणारे उपाय, उपाय शोधणारे आणि सूचना प्रत्यक्षात उतरविणारे यांच्यामधील सुसंवाद, उपायांची अंमलबजावणी झाल्यानंतर ते दीर्घकाळ कसे कार्यान्वित राहतील यासंबंधी घ्यावयाची दक्षता, त्यासाठी उभारावी लागणारी यंत्रणा, यंत्रणेचे हक्क, अधिकार आणि या सर्व घटकांनी बांधला गेलेला एकसंघ समाज जलसंस्कृतीमध्ये अपेक्षित असतो. यामध्ये पाणी देणारा आणि उपभोग घेणारा या दोन घटकांत तादात्म्य असते. आजच्यासारखी फारकत झालेली नसते. म्हणजे जलस्रोत आणि उपभोक्ता यांचे भावनिक, व्यावहारिक, सांस्कृतिक इत्यादी पातळीवर असणारे नाते अतूट असते. जलस्रोतांचे संवर्धन आणि विनियोग यामध्ये संपूर्ण समाज गुंतलेला असल्यामुळे परस्परान्च्या अतूट नात्यातून निर्माण झालेली ही संस्कृती शेकडो वर्षे अबाधित राहिली; परंतु अलिकडे संवर्धनाची जबाबदारी एकीकडे आणि उपभोक्ता केवळ हक्क दुसरीकडे अशी विसंगती निर्माण झाली. हक्काची दुसरी

बाजू कर्तव्य त्याकडे जाणुनबुजून दुर्लक्ष झाल्याने आज जलक्षेत्रात दुर्दैवी परिस्थिती निर्माण झाली आहे. भारत कधी काळी तलावांचा देश होता या देशामध्ये 10 लाख तलाव होते.

पूर्वीच्या काळात भारतीय समाजाला पर्यावरणाच्या दृष्टीकोनातून तलावांची उपयुक्तता पटली असल्यामुळे तलाव जतन करण्याची एक मोठी परंपरा भारताला लाभली आहे. या परंपरेतील काही तलाव आजही कार्यरत आहेत. भारतीय जलव्यवस्थापन प्रामुख्याने परंपरेने जतन केलेले आहे. या परंपरा संवर्धनामध्ये प्राचीन काळापासून ते ब्रिटीशांचे एकछत्री राज्य निर्माण होईपर्यंत लोकसहभाग जिवंत होता. हे व्यवस्थापन जलस्रोतावर आधारित होते. ज्या प्रमाणात जलस्रोत उपलब्ध असतील त्या प्रमाणात लोकांना त्यात समाविष्ट करून घेता येत होते. अमावस्या व पौर्णिमा या दोन्ही दिवशी शेतकरी बहुधा स्वतःच्या शेतात काम करीत नसत. कारण हे दोन दिवस गावातील सार्वजनिक कामासाठी राखीव होते. या दोन दिवसाचा उपयोग परिसरातील तलावांची देखरेख व दुरुस्ती करण्याची उपयुक्त प्रथा होती. उन्हाळा सुरू होण्यापूर्वी तलावांच्या दुरुस्तीवर विशेष लक्ष दिले जात असत. पौष महिन्याची पौर्णिमा तलावांच्या दुरुस्तीसाठी धान्य व पैसा गोळा करण्यासाठी उपयोगात आणली जात असे. वर्षातील इतर 11 पौर्णिमा इतर लोककार्यासाठी उपयोगात आणत असत.

पूर्वीच्या म्हैसूर राज्यात 39000 तलाव होते. याची देखभाल समाज तर करीत होताच त्याशिवाय राज्याच्या खजिन्यातून दरवर्षी लाखो रुपये खर्च केले जात असत. राज्य बदलल्यानंतर इंग्रज आले त्यांनी तलावावरील देखभालीचा खर्च कमी केला तरी काही काळ समाजाने तलावांचा सांभाळ केला पण इ.स. 1863 मध्ये एक फतवा काढून सर्व तलाव शासनाने आपल्या ताब्यात घेतले. नंतर सिंचन विभागाची निर्मिती करण्यात आली. त्यातून इंग्रजांनी एकीकडे तलावातून मिळणारे उत्पन्न वाढवित नेले व दुसरीकडे तलावाच्या दुरुस्तीच्या रक्कमेत कपात करण्यात आली. त्यामुळे अनेक तलाव निकामी झाले. हळूहळू जनतेचे तलावांप्रती असणारे भावनिक नाते नष्ट झाल्यामुळे, देखभालीअभावी आणि जलसंधारणाच्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे अनेक दशके तलाव उपेक्षित राहिले. तलाव गाळाने भरले, तलावांचे सांडवे कचऱ्याने भरून गेले. त्यांच्या लाभक्षेत्रात नव्या औद्योगिक व नागरी वसाहती निर्माण झाल्या. तलावांबद्दलची श्रद्धा समाजमनातून संपुष्टात आली. त्यामुळे तलाव बुजवून त्या ठिकाणी आधुनिक इमारती उभारण्याकडे लोकांचा कल झुकला. शहरातील मोठे तलाव अशा रितीने उद्ध्वस्त झाले. छत्रपती संभाजी नगर हे याचे उत्तम उदाहरण आहे.

भूगर्भातील जल उपसण्याच्या आधुनिक तंत्रज्ञानामुळे ग्रामीण भागातील तलावांची सतत उपेक्षा होत राहिली. त्यांचा गैरवापर होऊ लागला ते रोगराई पसरवण्याचे प्रमुख केंद्र झाले. तलावांच्या अशा दुरुपयोगामुळे गावे त्रस्त झाली आणि नकोत ते तलाव अशी मानसिकता बनली. प्रचलित समाज तलाव संस्कृतीला अनुकूल राहिला नाही. तलावांची जागा मोठ्या धरणांनी घेतली आणि धरणाची मालकी व व्यवस्थापन शासनाच्या अधिकारात एकेवटल्याने समाजाचे तलावांशी असलेले नाते संपुष्टात आले. हा शासनाचा तलाव आहे त्याच्या देखभालीची जबाबदारी शासनाचीच आहे. आम्हाला त्याच्याशी काही कर्तव्य नाही, अशी भावना बळावत गेली. मला अधिकाधिक पाणी कसे मिळेल असा विचार सर्वसामान्य व्यक्ती करू लागला आणि तलावाच्या संवर्धनामध्ये असणारा लोकसहभाग संपला. परिणामी पाणीटंचाई दिवसेंदिवस वाढत आहे.

काळाच्या ओघात संस्कृतीमधील जलाचे स्थान, महत्त्व दुय्यम झाले. नळसंस्कृतीच्या लोकप्रियतेमुळे समाजाचा जलस्रोताशी असणारा संबंध खंडीत झाला. पाणी देण्याची जबाबदारी अन्य कोणाची तरी आहे, आपण फक्त त्याचा उपभोग घेणारी हीच भूमिका बळावत गेल्याने पाणी किती उपलब्ध आहे, याचा विचार न करता पाण्याचा वापर सुरू झाला आणि दिवसेंदिवस दुर्मिळ होत आहे. पैसे द्या आणि पाणी घ्या अशी स्थिती निर्माण झाली आहे. परिणामी पाण्याचे आर्थिक मूल्य वाढत आहे. गरजेनुसार पाण्याचा अविरत उपसा चालू आहे. परिणामी पाण्याचे दुर्भिक्ष्य दिवसेंदिवस वाढतच आहे. ह्या स्थितीत काही बदल घडवायचा असेल तर जलस्रोत किंवा तलावांची देखभालीची जबाबदारी समाजाकडे हस्तांतरीत केल्यास काही अंशी तलाव, पाणी आणि समाज यांच्यामध्ये दृढ स्नेह संबंध निर्माण होऊ शकतात हे घडवून आणण्यासाठी सरकारने प्रामाणिक प्रयत्न केले पाहिजेत. जलसंवर्धनाच्या प्राचीन परंपरांना आधुनिक अभियांत्रिकीची जोड देऊन पारंपारिक उत्कृष्ट जलव्यवस्था नव्याने उभी करणे गरजेचे आहे.

पारंपारिक जलसंवर्धन पद्धतीमध्ये लोकसहभाग व सामाजिक बांधिलकी या महत्त्वपूर्ण बाबी आढळतात. प्रादेशिक वैशिष्ट्यानुसार व पाण्याच्या उपलब्धतेनुसार जलसंवर्धनाच्या भिन्न पद्धती निर्माण झाल्या. अनेक वर्षे याच पद्धती वापरात असल्यामुळे त्यामध्ये कौशल्य निर्माण झाले. लडाखमधील झिंग पद्धत, हिमाचल प्रदेशातील कुल पद्धत, मेघालयातील ठिबक

सिंचन पद्धत (बांबुच्या अर्धगोलाकार नलिका), अरूणाचल प्रदेशातील अपातनी पद्धत, मध्य प्रदेशातील खादिन पद्धत, राजस्थान व गुजरातमधील झील पद्धत, तामिळनाडू मधील उरणी पद्धत, दक्षिण भारतातील तलाव, विदर्भातील मालगुजारी तलाव, खानदेशातील फड पद्धत अशा पारंपारिक पद्धती तसेच जलसंस्कृती नवीन पिढीला माहित होण्यासाठी व लोकसहभाग वाढविण्यासाठी अभ्यासक्रमात समाविष्ट करणे आवश्यक वाटते.

भिल्ल, गोंड, भिलाले, सहारिया, कोल, मीना या सध्या अनुसूचित जमातीची कधी काळी स्वायत्त राज्ये होती. त्यांच्या राज्यातील जलसंवर्धनाच्या आणि जलवितरणाच्या व्यवस्था हे स्वतःच सांभाळित असत. वाहते पाणी बांध घालून कोठे अडवायचे आणि ते सिंचनासाठी कुठपर्यंत व कसे न्यायचे हे कौशल्य त्यांना अवगत होते. पाण्याचा दाब किती आहे आणि किती अंतरावरील विहीरींना त्याचा पाझर मिळू शकेल याविषयीची त्यांची जाण वाखाणण्याजोगी होती. गोंडांनी गोंडवनात (मध्यप्रदेश, ओरिसा, महाराष्ट्र व आंध्र प्रदेश) 11 व्या व 12 व्या शतकात फार मोठ्या प्रमाणात तलाव निर्मिती केली. त्यापैकी सैनी सागर, दर्पण सागर, भानुसागर, रामसागर, भोजसागर, हिरासागर व कृष्णासागर आजही वापरात आहेत.

राजस्थानमधील मीना जमातीचे लोक अशा प्रकारच्या कामात निष्णात होते. त्यांच्या मदतीने डॉ. राजेंद्रसिंहांनी त्यांच्या तरूण भारत संघामार्फत मागील 15 वर्षात 2000 पेक्षा अधिक तलावांची निर्मिती केली आहे. म्हणजेच मीना लोकांकडे अजूनही पारंपारिक कौशल्य जिवंत आहे. डॉ. राजेंद्र सिंहांनी जोहड पद्धतीचे पुनरुज्जीवन केले. त्यामुळे राजस्थानमधील एक सांस्कृतिक परंपरा नव्याने सुरू झाली. जोहडची देखभाल सर्व समाज करतो. जोहडच्या पुनर्बांधणीमुळे हा वाळवंटी भाग पुन्हा हरीत झाला आहे.

निष्कर्ष :-

पारंपरिक जलसंवर्धन पद्धती स्थानिक, भौगोलिक परिस्थितीनुसार व कमी खर्चात लोकसहभागातून निर्माण झालेल्या होत्या. त्यांना प्रोत्साहन देऊन त्यास आधुनिक अभियांत्रिकीची जोड देऊन उत्कृष्ट जलव्यवस्था नव्याने उभी करणे शक्य आहे. उपेक्षेमुळे काही चांगल्या जलव्यवस्था व सुनियोजनाच्या पद्धती ज्या शेकडो वर्षे टिकल्या होत्या त्या काळाच्या पडद्याआड जात आहेत. त्यांचे जतन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी अशा कालसुसंगत पारंपरिक पद्धतीचा अभ्यासक्रमामात समावेश केला पाहिजे.

संदर्भसूची :-

- 1) डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर, भारतीय जल संस्कृती स्वरूप आणि व्याप्ती, विद्या बुक्स पब्लिशर्स, औरंगाबाद, सुधारीत आवृत्ती, 2018.
- 2) डॉ. एस. व्ही. ढमढेरे, भारतीय जलसंपदा महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भात डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथम आवृत्ती, 2016.
- 3) www.maayboli.com पाणी व्यवस्थापनाचे पारंपरिक प्रकार दि. 11/12/2023.
- 4) mr.m.wikipedia.org जलसिंचन पद्धती.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि डिजिटल तंत्रज्ञान

डॉ. ओमशिवा लिगाडे,
इतिहास विभाग प्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय,
नळेगाव जि. लातूर.

अन्न, वस्त्र, निवारा आणि शिक्षण या माणसाच्या २१ व्या शतकातील मुलभूत गरजा आहेत. यातील शिक्षण हि अशी गरज आहे. कि जी गरज भागवल्यावर माणसाला अन्न, वस्त्र आणि निवारा या गरजांसाठी कोणावर अवलंबून राहावे लागत नाही. फक्त शिक्षण त्या दमाचे असायला हवे. ते म्हणतात न शिक्षण म्हणजे वाघिणीचे दुध जो घेतो तो डरकाळी फोडतोच. शिक्षण हे योग्य दमाचे नाही मिळाले किंवा अद्यावत शिक्षण नाही मिळाले तर त्या शिक्षणाचा फायदा तरी काय? म्हणून शिक्षण प्रक्रियेत सतत योग्य ते बदल घडून येणे आवश्यक असते. शिक्षण हि अखंडपणे बदलत जाणारी एक प्रक्रिया आहे.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण झाली. या जवळपास ७० दशकांच्या काळात आणि भारत स्वतंत्र होण्याच्या आधीच्या काळात अनेक शिक्षण आयोग नेमले गेले. यात १८५४ चा वूड्स अहवाल, १८८२ चा हंटर अहवाल, १९०२ चा रेली आयोग. यानंतर भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर राधाकृष्णन आयोग आणि कोठारी आयोग, यांसारखे आयोग आले. डॉ. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने काही बदल सुचवलेले होते. या बदलाचे फलित म्हणजे नवे शैक्षणिक धोरण २०२०.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने ऑनलाइन व डिजिटल शिक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. प्रभावी ऑनलाइन शिक्षणासाठी प्रायोगिक तत्त्वावर अभ्यास करणे, पायाभूत डिजिटल सुविधा उपलब्ध करून देणे, स्वयम- दीक्षा इत्यादी ई-लर्निंग माध्यमातून शिक्षण देणे, कंटेंट निर्मिती करणे, डिजिटल रिपॉझिटरी तयार करणे, वर्चुअल लॅब्स निर्माण करणे, शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे, ऑनलाईन परीक्षा व मूल्यमापनावर भर देणे, अध्ययनाचे मिश्रित मॉडेल विकसित करणे इत्यादी बाबीवर भर दिलेला आहे.^१

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि डिजिटल तंत्रज्ञान

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उदय आणि शाळे पासून उच्च शिक्षणापयांत सवव स्तरांवर अध्यापन-अध्ययनासाठी तंत्रज्ञानाचा फायदा करून घेण्याचे महत्त्व लक्षात घेता हे धोरण खालील^२ प्रमुख उपक्रमांची शिफारस करते:

ऑनलाइन शिक्षणासाठी पथदर्शी अभ्यास-

शिक्षणाचे ऑनलाईन शिक्षणाशी एकात्मिकरण करण्याच्या फायद्याचे मूल्यांकन करण्यासाठी व दोष कमी करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना उपकरणांची सवय लागणे ही मजकुरासाठी सर्वाधिक पसंतीचा फॉर्मॅट अशा इतर संबंधित बाबीचा अभ्यास देखील करण्यासाठी समांतरपणे NETF, CIET, NIOS, IGNOU, IITs, NITs अशा काही पथदर्शी अभ्यासाची(पायलट स्टडी) मालिका निश्चित करण्यात आलेली आहे.

डिजिटल पायाभूत सुविधांची निर्मिती-

भारताचा व्यापक आकार, विविधता, गुंतागुंती आणि उपकरणांची उपलब्धता यावर उपाय म्हणून एकाहून अधिक प्लॅटफॉर्मद्वारा आणि विशिष्ट उपायांद्वारे वापरता येईल अशा मुक्त कार्यक्षम (इंटरऑपरेबल) विकसनक्षम सार्वजनिक डिजिटल पायाभूत सुविधा शिक्षण क्षेत्रात निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूक करण्याची गरज व्यक्त करण्यात आली आहे.

डिजिटल अध्यापनाची साधने-

शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवण्यासाठी, संरचित, वापरण्यास सोप्या, समृद्ध सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यासाठी स्वयम, दीक्षा अशा समर्पक विद्यमान अध्ययन साधनांचा विस्तार करण्यात येणार आहे. तसेच ऑनलाइन वर्ग घेण्यासाठी टू वे व्हिडिओ आणि टू वे ऑडिओ इंटरफेस यासारखी साधने काळाची गरज समजण्यात आली आहेत. आनंद घेऊन शिकण्यासाठी अॅप्स, भारतीय कला व संस्कृती यावर आधारित गेम्स, अशी विद्यार्थ्यांना साजेसी साधने देखील एकापेक्षा अधिक भाषांमध्ये वापरण्याच्या अनुषंगाने तयार करण्यात येतील. विद्यार्थ्यांपर्यंत ई- सामग्रीचा प्रसार करण्यासाठी एक विश्वासाह बँकअप यंत्रणा प्रदान करण्याचे प्रयोजन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आहे.

डिजिटल अंतर कमी करणे-

डिजिटल सुविधा नसलेला किंवा अत्यंत कमी डिजिटल सुविधा उपलब्ध असलेल्या लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग अजूनही भारतीय समाजामध्ये अस्तित्वात आहे. हे वास्तव लक्षात घेऊन दूरदर्शन, रेडिओ आणि कम्युनिटी रेडिओ अशा प्रसार माध्यमांचा चित्रप्रक्षेपण आणि प्रसारणासाठी व्यापकपणे वापर करण्याचे प्रयोजन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये करण्यात आले आहे. असे

शैक्षणिक कार्यक्रम विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा भागवण्यासाठी वेगवेगळ्या भाषांमध्ये 24x7 उपलब्ध करून देण्यात येणार आहेत. डिजिटल मजकूर शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांपर्यंत शक्यतो त्यांच्या शैक्षणिक माध्यम असलेल्या भाषेतून पोहोचवण्याचा प्रयत्न असणार आहे.

व्हर्चुअल प्रयोगशाळा-

व्हर्चुअल प्रयोगशाळा तयार करण्यासाठी दीक्षा, स्वयम आणि स्वयंप्रभा यासारख्या विद्यमान ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा उपयोग करण्यात येणार आहे. जेणेकरून सर्व विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्रात्यक्षिक आणि प्रत्यक्ष प्रयोग आधारित अध्ययन उपलब्ध होण्यास मदत होईल अगोदरच मजकूर लोड केलेल्या टॅब्लेट्स सारख्या योग्य डिजिटल उपकरणांचाही वापर केला जाईल.

शिक्षकांना प्रशिक्षण —

विद्यार्थ्यांला केंद्रीभूत मानून अध्यापन शास्त्राचे आणि ऑनलाईन शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि साधने वापरून स्वतःच उच्च गुणवत्तेचे ऑनलाईन मजकूर निर्माते कसे बनावे याचे काटेकोर प्रशिक्षण शिक्षकांना देण्यात येणार आहे.

ऑनलाईन मूल्यांकन-

राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्र किंवा परखसारख्या प्रस्तावित संस्था, शालेय बोर्ड, एन. टी.ए. किंवा इतर मान्यताप्राप्त संस्था क्षमता, पोर्टफोलिओ, रुब्रिक्स, मानक मूल्यांकने आणि मूल्यांकनाचे विश्लेषण यांच्या रचनेसह मूल्यांकनाच्या आराखड्याची रचना आणि अंमलबजावणी तयार करण्यात येणार आहे

एक समर्पित युनिट तयार करणे-

डिजिटल पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक डिजिटल सामग्री आणि क्षमता निर्माण करण्यासाठी, समन्वय साधण्यासाठी शालेय आणि उच्च शिक्षण दोन्हीच्या ई-शिक्षणाच्या गरजा भागवण्यासाठी मंत्रालयामध्ये एक समर्पित युनिट तयार करण्यात येईल. या केंद्रात प्रशासन, शिक्षण, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, डिजिटल अध्यापन शास्त्र आणि मूल्यांकन, ई-शासनाच्या सर्व क्षेत्रातील तज्ञ समाविष्ट असतील^३.

ऑनलाईन बरोबरच ऑफलाईनचाही पर्याय-

विद्यापीठ अनुदान आयोगाने मिश्र अध्ययन अध्यापन पद्धतीचे मॉडेल तयार केले असून त्यात सुरुवातीला ३० टक्के अभ्यासक्रम ऑनलाईन पद्धतीने व पुढे ७०% पर्यंत ऑनलाईन पद्धतीने शिकवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्यामध्ये कमीत कमी ३० टक्के अभ्यासक्रम ऑफलाईन पद्धतीने शिकवला जावा असे म्हटले आहे हे ऑनलाईन-ऑफलाईनचे (७०:३०) मॉडेल^४ उच्च शिक्षण व्यवस्थेत अमलात आणण्याचे प्रयोजन आहे.

असे असले तरी ग्रामीण, आदिवासी, डोंगराळ आणि मागास भागातील महाविद्यालयाकडे या भौतिक सुविधांचा अभाव आहे. सामाजिक व आर्थिक दृष्ट्या मागास विद्यार्थ्यांकडेही अँड्रॉइड मोबाईल, लॅपटॉप, कम्प्युटर, इंटरनेट, नेटवर्क, वीज इत्यादी^५ साधनांचे प्रश्न गंभीर असल्याचे आपणास पहावयास मिळते. त्यांचाही विचार करणे क्रमप्राप्त आहे असे मला वाटते.

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात तंत्रज्ञानाच्या वापराचा भर प्रामुख्याने अध्यापन-अध्ययन आणि मूल्यांकन प्रक्रिया सुधारणे यावर दिसून येतो. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात तंत्रज्ञानाचा वापर हे केवळ साध्य नाही तर एक प्रवास आहे. असे असले तरी कोरोनाच्या महामारीच्या काळामध्ये निर्माण झालेल्या आणीबाणीच्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तात्कालिक उपाय म्हणून ऑनलाईन शिक्षणाची प्रक्रिया सुरू केली होती. परंतु त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी लागणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या सुविधा, नेटवर्क, वीज, ऑनलाईन शिक्षणाच्या नावाखाली विद्यार्थ्यांनी तंत्रज्ञानाचा केलेला गैरवापर, विद्यार्थी व अध्यापकांना प्रशिक्षण महाविद्यालयात पायाभूत सुविधांची कमतरता इत्यादीमुळे शिक्षण व्यवस्थेच्या मर्यादा लक्षात आलेल्या आहेत. शिवाय गरीब आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर त्याचा परिणाम होणार नाही. याची काळजी घेणेही आवश्यक वाटते.

संदर्भ

१. डॉ. मोरे डी. एन., उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा, द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे २०२३ पृ. २४
२. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, पृ. ८०, ८१.
https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/MARATHI.pdf
३. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार, पृ. ८१.
४. डॉ. मोरे डी. एन., पूर्वोक्त, पृ. ७७.
५. डॉ. मोरे डी. एन., पूर्वोक्त, पृ. ७९.

नई शिक्षा नीति 2020 : मातृभाषा का महत्व

डॉ.बालाजी श्रीपती भुरे

प्रोफेसर एवं अध्यक्ष, हिन्दी विभाग
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नलेगाँव
ता.चाकुर जि.लातूर (महाराष्ट्र)

मनुष्य सामाजिक प्राणी होने के कारण वह समाज में रहकर ही अपना, अपने परिवार का, समाज का तथा राष्ट्र का विकास करता है। या यूँ कहिए कि मनुष्य-जीवन की संपूर्ण गतिविधियों का आधार भाषा है। वह भाषा के माध्यम से एक दूसरों के विचारों का आदान-प्रदान करते हुए अपनी आवश्यकताओं की पूर्ति करते रहता है। भाषा के आधार पर ही मनुष्य ने अपनी आरंभिक अवस्था से लेकर आज वर्तमान तक के अपने विकास की मंजिल को तय किया है। मुख्यतः समाज में मनुष्य औपचारिक और अनौपचारिक दोनों पद्धति से ज्ञान का अर्जन करता है। उसे अनौपचारिक पद्धति से अपने माता-पिता, परिवार, पड़ोसी तथा समाज से विविध प्रकार का ज्ञान प्राप्त होता है। इस ज्ञान को प्राप्त करने के लिए उसे विशेष प्रयास करने की आवश्यकता नहीं होती। वह सहज रूप से उसे प्राप्त होता है। लेकिन औपचारिक शिक्षा के लिए उसे विशिष्ट माहौल में विशिष्ट समय के लिए रहकर ज्ञान का अर्जन करना पड़ता है। जैसे - स्कूल, पाठशाला, विद्यालय, महाविद्यालय, विश्वविद्यालय आदि औपचारिक शिक्षा के प्रमुख स्थान माने जाते हैं। इसके साथ-साथ अन्य वे मध्य इसमें आ जाते हैं जहाँ सोच समझकर शिक्षा प्राप्त की जा सकती है या दी जा सकती है।

शिक्षा की व्यवस्था चाहे अनौपचारिक हो या औपचारिक दोनों की स्थिति में भाषा का महत्वपूर्ण योगदान है। मनुष्य को अपने व्यवहारिक जीवन में चाहे अनौपचारिक शिक्षा के जरिए हो या औपचारिक शिक्षा के जरिए ककहरा सीखना हो भाषा के बिना सब व्यर्थ है। बिना भाषा के सीखना, समझना और जानना असंभव है। यहाँ औपचारिक शिक्षा का विचार करें, तो औपचारिक शिक्षा पद्धति में आज तक कई बदलाव किये हुए हमें दिखाई देते हैं। शिक्षा में सुधार के लिए भारतवर्ष में प्राचीन काल से लेकर आज तक अलग-अलग शिक्षण पद्धतियों का उपयोग किया गया है उसी का परिणाम है, नई शिक्षा नीति 2020। अतः नई शिक्षा नीति 2020 को भारत सरकार ने 2024 - 25 इस शैक्षणिक वर्ष से आरंभ किया है। इसके पीछे उद्देश्य यह है कि विद्यार्थी का सर्वांग विकास हो और उन्हें रोजगार के विविध अवसर प्राप्त हो। यहाँ नई शिक्षा नीति 2020 में मातृभाषा को भी महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है।

नई शिक्षा नीति 2020 अपनी संपूर्णता के लिए आगले दस साल का लक्ष्य निर्धारित करती है। प्राचीन भारतीय ज्ञान और विचार की समृद्ध विचारधारा को लेकर यह नीति तैयार की गई है। ज्ञान, प्रज्ञा और सत्य की खोज को भारतीय परंपरा और दर्शन में सर्वोच्च माना गया है। प्राचीन भारत में शिक्षा का लक्ष्य सांसारिक जीवन तथा स्कूल के बाद के जीवन की तैयारी के रूप में ही नहीं बल्कि पूर्ण आत्मज्ञान और मुक्ति के रूप में माना गया है। तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला और वल्लभी जैसे प्राचीन भारत के विश्वस्तरीय विश्वविद्यालयों ने अध्ययन के विविध क्षेत्रों में शिक्षण और शोध के ऊँचे प्रतिमान स्थापित किए थे। यहाँ विविध देशों के विद्यार्थी आकर अपनी अपनी अभिरुचि के अनुकूल ज्ञान को प्राप्त करते थे। इस शिक्षा व्यवस्था ने आर्यभट्ट, भास्कराचार्य, चाणक्य, पाणिनी, पतंजलि, गौतम, शंकरदेव, मैत्रेयी, गार्गी जैसे अनेक महान विद्वानों को जन्म दिया है, जिन्होंने वैश्विक स्तर पर ज्ञान के विविध क्षेत्रों में जैसे - खगोल, विज्ञान, चिकित्सा, विज्ञान, शल्य विज्ञान, धातु विज्ञान, इंजीनियरिंग, वास्तु विज्ञान, ललित कला आदि कई क्षेत्रों में अपने योगदान को साबित किया था।

इस नीति का मुख्य उद्देश्य 21वीं शताब्दी की आवश्यकताओं के अनुकूल पाठशाला और महाविद्यालय की शिक्षा को अधिक समग्रता के साथ तथा लचीला बनाते हुए भारत को एक ज्ञान आधारित जीवंत, परिपूर्ण समाज और वैश्विक महाशक्ति में परिवर्तित करते हुए प्रति छात्र को अद्वितीय क्षमताओं से पूर्ण करना रहा है। इसके साथ साथ बहू भाषावाद को सुलझाकर राष्ट्रीय एकता को बढ़ाने के लिए त्रिभाषा सूत्र पर अधिक जोर दिया गया है। इस नई शिक्षा नीति ने संपूर्ण भारत में त्रिभाषा सूत्र की उपयुक्तता को लेकर फिर से एक बार बहस के रूप में चिंतन का विषय बना दिया है।

वर्तमान की उच्च शिक्षा को लेकर चिंतन किया जाए, तो इस क्षेत्र में कुछ कमियां तथा समस्याएं दिखाई देती हैं। जैसे - ज्ञान विज्ञान का मातृभाषाओं में अभाव, मातृ भाषाओं की उपेक्षा, रोजगाराभिमुख शिक्षा का अभाव, कौशल्य की शिक्षा और विकास पर कम बल, विषयों का कठोर विभाजन, रुचि के अनुसार शिक्षा तंत्र का अभाव, सीमित अध्यापक और संस्थागत स्वायत्तता, योग्यता आधारित प्रबंधन का अभाव, उच्चतर शिक्षा संस्थानों में गवर्नेंस और नेतृत्व का अभाव आदि कमियां दिखाई देती हैं। इन कमियों को पूरा करने के लिए तथा छात्रों के सर्वांग विकास के लिए नई शिक्षा नीति 2020 लाई गई है। व्यावसायिक एवं प्रौद्योगिकी के साथ साथ विद्यार्थियों में सांस्कृतिक, नैतिक और मानवीय मूल्यों की वृद्धि के लिए भाषा को भी आवश्यक स्थान दिया गया है जिसमें त्रि-भाषा सूत्र महत्वपूर्ण है।

नई शिक्षा नीति और त्रि-भाषा सूत्र :-

उच्च शिक्षा मनुष्य और सामाजिक कल्याण के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। राष्ट्र के आर्थिक विकास और आजीविकाओं को स्थायी रूप से पूर्ण करने में भी उसका योगदान अत्यन्त आवश्यक होता है। "यह एक व्यक्ति को एक या एक से अधिक विशिष्ट क्षेत्रों में गहन स्तर पर अध्ययन करने में सक्षम बनाती है, और साथ ही चरित्र, नैतिक और संचैधानिक मूल्यों, बौद्धिक जिज्ञासा, वैज्ञानिक स्वाभाव, रचनात्मकता, सेवा की भावना और विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, कला, मानविकी, भाषा, साथ ही व्यावसायिक, तकनीकी और व्यावसायिक विषयों सहित विभिन्न विषयों में 21वीं सदी की क्षमताओं को विकसित करती है।"1 अतः इसी उच्च शिक्षा द्वारा व्यक्तिगत उपलब्धियों के साथ साथ ज्ञान की रचनात्मक सार्वजनिक सहभागिता को सक्षम बनाना चाहिए। इसके लिए त्रिभाषा सूत्र को अर्थात् तीन भाषाओं का उपयोग शिक्षा के हर क्षेत्र में करना निश्चित किया गया है।

यह त्रि-भाषा सूत्र कोई नया विषय नहीं है। इसकी चर्चा स्वतंत्रता के पश्चात महाविद्यालय तथा विश्वविद्यालयों की शिक्षा संबंधी सुझाव के लिए सन 1948-49 में गठित राधाकृष्णन आयोग की रिपोर्ट से ही आरंभ हो गई थी। जिसमें तीन भाषाओं में पढ़ाई की व्यवस्था का परामर्श दिया गया था। आयोग का कहना था कि माध्यमिक स्तर पर प्रादेशिक भाषा, हिंदी भाषा और अंग्रेजी भाषा की शिक्षा दी जाए। इसके पश्चात वर्ष 1955 में डॉ. लक्ष्मण स्वामी मुदालियर के नेतृत्व में माध्यमिक शिक्षा आयोग गठित किया गया, जिसमें प्रादेशिक भाषा के साथ हिंदी के अध्ययन का द्विभाषा सूत्र दिया गया और अंग्रेजी और किसी अन्य भाषा को वैकल्पिक भाषा बनाने का प्रस्ताव रखा गया था। सन 1968 में कोठारी आयोग की सिफारिश पर राष्ट्रीय शिक्षा नीति में त्रि-भाषा सूत्र को स्वीकार कर दिया गया परंतु इसे धरातल पर नहीं लाया जा सका।

त्रि-भाषा सूत्र में **पहली भाषा** यह मातृभाषा या क्षेत्रीय भाषा होगी, **दूसरी भाषा** हिंदी भाषी राज्यों में यह अन्य आधुनिक भारतीय भाषा या अंग्रेजी भाषा होगी और गैर हिंदी भाषी राज्य में यह हिंदी या अंग्रेजी होगी। **तीसरी भाषा** हिंदी भाषी राज्यों में यह अंग्रेजी या एक आधुनिक भारतीय भाषा होगी और गैर हिंदी भाषी राज्यों में यह अंग्रेजी या एक आधुनिक भारतीय भाषा होगी।

इसका तात्पर्य यह है कि यहाँ हिन्दी और अंग्रेजी के साथ साथ प्रांतीय मातृभाषाओं को भी स्थान दिया गया है। संविधान का अनुच्छेद 120 इसकी और भी अधिक पुष्टि करता है, जो संसद की अधिकृत भाषा का उपबंध है। जिसमें किया गया यह उल्लेख कि, " संसद का कार्य हिंदी या अंग्रेजी में किया जाएगा। लेकिन प्रत्येक सदन का पीठासीन अधिकारी किसी सदस्य को, जो हिंदी या अंग्रेजी में पर्याप्त अभिव्यक्ति नहीं कर सकता है, उसकी मातृभाषा में सदन को संबोधित करने की अनुज्ञा दे सकेगा।"2 यह त्रि-भाषा सूत्र की महत्ता को उजागर करता है। सबसे पहले मातृभाषा के महत्व को देखने से पहले हमें नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के उद्देश्यों को देखना आवश्यक होगा।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के उद्देश्य :-

राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 को भारत सरकार ने नए सिरे से स्थापित करना आरंभ किया है। इस शिक्षा नीति के पीछे उदात्त और व्यापक उद्देश्यों को साधने का लक्ष्य रखा गया है। जैसे-

- इस नई शिक्षा नीति के अनुसार भाषा सीखना बच्चों के सर्वांगीण विकास का एक महत्वपूर्ण हिस्सा होगा।
- इसका मुख्य उद्देश्य बहुउद्देशीयता और राष्ट्रीय सदभाव को बढ़ावा देना है।
- त्रिभाषा सूत्र का उपयोग से हिंदी व गैर हिंदी भाषी राज्यों में भाषा के अंतर को समाप्त करना है।

- इसके माध्यम से भारत की अखंडता को बनाए रखना है।
- भारतीयों में राष्ट्र प्रेम को जागृत करते हुए अपनी संस्कृति की विरासत को आगे बढ़ाने में सहायता करना है।
- इस नई शिक्षा नीति के अनुसार छात्रों का सर्वांगीण विकास करना और उन्हें रोजगारक्षम बनाना है।
- इस नयी शिक्षा नीति के जरिए छात्रों को समग्र और बहुविषयक शिक्षा की ओर ले जाना।
- शिक्षण, अनुसंधान और सेवा के आधार पर योग्यता के अनुकूल करियर की उन्नति के माध्यम से संकाय और संस्थागत नेतृत्व को विकसित करना।
- विद्यार्थियों के अनुभव में वृद्धि करने के लिए पाठ्यचर्या, शिक्षण-शास्त्र, मूल्यांकन, विद्यार्थियों को दिये जानेवाले सहयोग में आमूल-चूल परिवर्तन लाना। आदि।

नई शिक्षा नीति में मातृभाषा का महत्व :-

आज वर्तमान शिक्षा पद्धति को देखा जाए, तो आजादी के पूर्व जहाँ अंग्रेज सरकार ने हमारी मातृभाषा के महत्व को कम कर अंग्रेजी भाषा के महत्व को अपने स्वार्थ पूर्ति के लिए निश्चित रूप से बढ़ाया था। लेकिन आज आजादी के 75 साल बाद जहाँ हमने पूरे भारत वर्ष में आजादी का अमृत महोत्सव को बड़े धूमधाम से मनाया है। लेकिन क्या हमने कभी यह सोचा है क्या कि आज भी हमारा विद्यार्थी अंग्रेजी माध्यम से पढ़कर क्या परिपूर्णता के साथ ज्ञान का अर्जन कर पा रहा है ? कई ऐसे उदाहरण हमें मिलते हैं या मिल रहे हैं कि उच्च शिक्षा में असफलता मिलने के कारण कई विद्यार्थी आत्महत्या कर रहे हैं, तो कइयों ने उच्च शिक्षा को आधे में ही छोड़ दिया है। ऐसी कई खबरें हमें दूरदर्शन, समाचार के विविध चैनलों और समाचार पत्रों में मिलती हैं। ऐसी खबरें या सुर्खियां भारत के चिंतनशील शिक्षा नीति-निर्धारकों को सोचने समझने पर विवश कर देती है कि आखिर भारत में ही अपने राष्ट्र की प्रतिनिधि भाषा जानने, समझने के बावजूद छात्रों पर अंग्रेजी भाषा का इतना दबाव क्यों डाला जा रहा है ? इस विषय पर गंभीर और गहराई से चिंतन तथा विमर्श की आवश्यकता है लेकिन इस प्रकार का चिंतन विश्लेषण आज हमें कहीं भी सुनाई नहीं पड़ता।

आज अंग्रेजी भाषा का दबाव किस प्रकार भारत की नई पीढ़ी को प्रताड़ित ही नहीं बल्कि उसके जीवन को, सपनों को तबाह कर रहा है और उनके विकास को अवरुद्ध करते जा रहा है यह चिंतन का विषय है। सच तो यह है कि आजादी के बाद राजभाषा हिंदी और अन्य भारतीय भाषाओं के विकास का जो हमने सपना देखा था, वह सपना सरकारी दस्तावेजों में, कार्यक्रमों में ही दबकर रह गया है। मातृभाषा के बिना हम अपना विकास नहीं कर पाते यह एक अटूट सत्य है। इसी सत्य को ध्यान में रखते हुए 14 सितंबर 1949 को संवैधानिक स्तर पर भारत संघ की राजभाषा हिंदी और लिपि देवनागरी को मान्यता भी प्राप्त हुई। धारा 343 में कहा गया कि, " देवनागरी लिपि वाली हिंदी को संघ की राजभाषा के रूप में स्वीकार किया गया और कहा गया कि भारतीय अंकों का अंतर्राष्ट्रीय रूप होगा।" साथ ही साथ शासकीय प्रयोजनों के लिए अंग्रेजी भाषा का प्रयोग 15 वर्ष की अवधि तक किया जाता रहेगा। इस बात को लेकर 1955 में राजभाषा आयोग भी बना। हिंदी को राजभाषा के रूप में स्थापित करने की प्रक्रिया में आयोग द्वारा सुझाव भी दिए गए लेकिन सरकार द्वारा उसपर कोई ठोस कदम नहीं उठाये गये यह हमारे देश का दुर्भाग्य नहीं तो और क्या है। इसी अधिनियम के अंतर्गत 1965 तक हिंदी को पूर्ण तरह राजभाषा के रूप में स्थापित करने के आश्वासन को राजकीय स्वार्थ और लालसा के कारण पुनः अनिश्चित समय तक बढ़ा दिया गया और अंग्रेजी इस देश की हिंदी के साथ-साथ दूसरी राजभाषा बनकर रह गई। यह हमारा दुर्भाग्य है कि सरकारी नीतियों के कारण आज भी हिंदी राजभाषा में सहायक के रूप में कार्य कर रही है और एक विदेशी भाषा हमारी प्रमुख भाषा के रूप में शासकीय कार्यालयों में, वार्ताओं में, पत्रों में, विधि और विज्ञान की आधार भाषा बन गई है।

वैश्विक स्तर की ओर खास कर विकसित देशों की ओर समग्रता के साथ दृष्टि डालें, तो एक बात स्पष्ट हो जाती है की जिन जिन देशों की राष्ट्रभाषा एक है और वही उस देश की राजभाषा भी है, तो उन देशों ने अपना विकास भी गति के साथ किया है। यह हम भली-भांति जानते हैं और इस सत्य को नकारा भी नहीं जाता। लेकिन मानते हैं कि हमारे देश की स्थिति अलग है। यहाँ विविध प्रांत हैं, विविध प्रांतों की विविध भाषाएँ हैं। सभी भाषाओं को उचित स्थान मिले इसीलिए संविधान की अष्टम सूची में भारत की बाईस भाषाओं को राजभाषा का दर्जा भी दिया गया है। लेकिन इन विविधता को एकता में जोड़ने के लिए किसी एक भाषा या लिपि का चयन आवश्यक था जिसे संविधान द्वारा हिंदी भाषा का संघ की राजभाषा के रूप में और देवनागरी लिपि का

राष्ट्रीय लिपि के रूप में चयन भी किया गया। क्योंकि " नागरी की वैज्ञानिकता और पर्याप्त समृद्ध वर्णमाला में विश्व की अधिकांश भाषाओं की अधिकांश ध्वनियां विद्यमान है और किंचित परिवर्तन-परिवर्धन करने पर यह विश्व की समस्त भाषाओं के लिए अंतरराष्ट्रीय लिपि बनने की सामर्थ्य रखती है।"4 लेकिन दुर्भाग्य यह की अंग्रेजी नीति और अंग्रेज भक्त हमारे राजनीतिक नेताओं ने अपने निजी स्वार्थ के कारण हिन्दी के साथ साथ अंग्रेजी को भी इस देश की राजभाषा के रूप में अनिश्चित काल के लिये बनाए रखा। आजादी के पश्चात आज भी हमारे देश की दो-दो राजभाषाएं बनी रही है। आज भी आदालतों से लेकर प्रशासनिक व्यवस्थातक में विदेशी भाषा अंग्रेजी का प्रयोग किया जाता है। इससे लगता है कि हम आजाद तो हो गए लेकिन आज भी भाषाई गुलामी को लेकल ही जी रहे हैं। परिणामस्वरूप हमारे देश की अधिकांश युवा पीढ़ी अपनी ही मातृभाषा के प्रति हीनता के भाव से ग्रसित होती जा रही है।

स्वाभाविक रूप से भाषा ही ज्ञान के विविध रास्तों को खोलते जाती है। लेकिन अपने ही देश में अंग्रेजी भाषा पर हमें अति निर्भर रहने के कारण गांव, कस्बों और शहरों तक के विद्यार्थियों को अंग्रेजी भाषा-ज्ञान के अभाव के कारण ज्ञान-विज्ञान और तकनीकी ज्ञान से वंचित रहना पड़ रहा है। अगर इसी ज्ञान को वह छात्र अपनी मातृभाषा के माध्यम से प्राप्त करेगा, तो निश्चित रूप से उसकी ज्ञान की कक्षाएं विकसित होगी और वह अपने जीवन में सफल बनेगा। हमारी मातृभाषाएं हमारे लोगों की व्यापक संवाद और संप्रेषण की भाषाएं हैं। ये हमारे राष्ट्र की धरोहर हैं। यदि हम अपनी मातृभाषाओं के प्रति स्वाभिमान का भाव उत्पन्न नहीं कर पाते हैं, तो फिर हम अपने राष्ट्र के प्रति स्वाभिमान का भाव कैसे बनाए रख सकते हैं? महात्मा गांधी जी ने ठीक ही कहा है कि, " मेरी मातृभाषा में कितनी खामियां क्यों न हो? मैं इससे इसी तरह चिपाटा रहूँगा जिस तरह बच्चा अपनी माँ की छाती से। यही मुझे जीवनदायनी दूध दे सकती है। अगर अंग्रेजी उस जगह को हड़पना चाहती है जिसकी वह हकदार नहीं है, तो मैं उससे सख्त नफरत करूँगा। वह कुछ लोगों के सीखने की वस्तु हो सकती है, लाखों, करोड़ों की नहीं।"5 यह सच है कि कोई भी राष्ट्र तब तक मजबूत तथा विकसित नहीं हो सकता जब तक उसकी जमीन, वहाँ के युवा और वहाँ के लोग मजबूत नहीं हो सकते। हमारी मातृभाषाएं हमारे एक सौ चालीस करोड़ भारतीयों का प्रतिनिधित्व करती हैं। अतः देश के संपूर्ण लोगों को मजबूत एवं ज्ञान से बलवान बनना होगा, तो उन्हें अपनी मातृभाषा में ही शिक्षा देनी आवश्यक है। डॉ. जाकिर हुसैन के शब्दों में कहना हो, तो " हिंदी वह धागा है जो विभिन्न मातृभाषाओं रूपी फूलों को पिरोकर भारत माता के लिए सुंदर हार का सृजन करेगा।" जिससे विविधता में भी एकता बनी रहेगी।

भारतीय नवजागरण के अग्रदूत तथा हिंदी के आधुनिक काल के प्रसिद्ध कवि भारतेन्दु हरिश्चंद्र ने निज भाषा का महत्व बताते हुए लिखा है कि,

" निज भाषा उन्नति अहै, सब उन्नति को मूल,
बिन निज भाषा ज्ञान के, मिटत न हिय को सूल।"6

यहां भारतेन्दु हरिश्चंद्र के अनुसार निज भाषा से तात्पर्य मातृभाषाओं से है। क्योंकि मातृभाषाओं के माध्यम से ही छात्र अपनी संस्कृति को, अपने ज्ञान को तथा विज्ञान को सहजता के साथ आत्मसात कर सकता है।

निष्कर्ष :-

कुल मिलाकर भारत सरकार द्वारा प्रस्तुत यह नई शिक्षा नीति 2020 भारत की भावी शिक्षा व्यवस्था और राष्ट्र के विकास के लिए मार्ग प्रशास्त करनेवाली नीति है। इस नई नीति में मातृभाषा की उपयोगिता पर चिंतन करने के पश्चात हमारे सामने कुछ निष्कर्ष बिंदु आ जाते हैं। जैसे -

- नई शिक्षा नीति को प्रभावी तरीके से लागू किया जाना चाहिए।
- नई शिक्षा नीति से हमारी मातृभाषाएं निश्चित रूप से समृद्ध होगी।
- हमारी युवा पीढ़ी भी भाषाई बंधनों से आजाद होकर अपनी मातृभाषा, क्षेत्रीय भाषा व हिंदी के माध्यम से ज्ञान के नए रास्तों को तलाश सकेगी।
- नई युवा पीढ़ी इस नई शिक्षा नीति से अपने राष्ट्र के विकास में अपना योगदान दे सकेगी।
- ऐतिहासिक और सांस्कृतिक विरासत की रक्षा के साथ साथ सामाजिक, नैतिक, राजनीतिक मूल्यों के विकास में सहायता होगी।

- अपनी मातृभाषा के जरिए ज्ञान- विज्ञान को सहजता से अर्जन करने में सहायता होगी।
- रोजगार के अवसर उपलब्ध होंगे।

इस प्रकार भारत सरकार द्वारा लाई गई नई शिक्षा नीति 2020 में मात्रभाषाओं को महत्वपूर्ण स्थान दिया गया है। ताकि छात्र अपनी इच्छानुरूप और अपनी मात्रभाषा के माध्यम से विविध प्रकार के ज्ञान विज्ञान को आत्मासात कर अपना, अपने परिवार का, समाज का तथा राष्ट्र का विकास कर सके। साथ ही साथ इस नई शिक्षा नीति के मध्यम से रोजगार के नए अवसर भी उपलब्ध होंगे। अवश्यक यह है कि इस नई शिक्षा नीति में अवश्यकतानुरूप परिवर्तित करते हुए उसे सक्षमता के साथ कार्यान्वित करना चाहिए।

संदर्भ सूची :-

- 1) राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 - मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार, भाग II. उच्चतर शिक्षा - पृ.52
- 2) सुभाष काश्यप - हमारा संविधान भारत का संविधान और संवैधानिक विधि - पृ.263
- 3) सुभाष काश्यप - हमारा संविधान भारत का संविधान और संवैधानिक विधि - पृ.263
- 4) डॉ.लक्ष्मी लाल वैरागी - हिंदी भाषा और देवनागरी लिपि - पृ. 121
- 5) <https://www.tv9hindi.com/india/hindi-diwasi-2021>
- 6) आचार्य रामचंद्र शुक्ल - हिन्दी साहित्य का इतिहास - पृ.263

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात (२०२०) भारतीय भाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन

डॉ. कळसकर सूर्यकांत नागनाथ

कै. बापूसाहेब पाटील एकंबेकर महाविद्यालय,
हणेगाव ता. देगलूर जि. नांदेड

Email.ID kalaskarsuryakant@gmail.com

प्रस्तावना :-

देशाला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर शहरी आणि ग्रामीण भागातील निरक्षरतेच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी भारत सरकारने विविध कार्यक्रम राबविले आहेत. भारताचे पहिले शिक्षण मंत्री मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांनी एकसमान शैक्षणिक धोरणावर संपूर्ण देशातील शिक्षणावर केंद्र सरकारच्या नियंत्रणाची योजना मांडली. मेकॅलोच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये बदल करून शिक्षण प्रणाली विकासीत करण्यासाठी विद्यापीठीय शिक्षण आयोग (१९४८-१९४९), माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५२-१९५३) विद्यापीठ अनुदान आयोग आणि कोठारी आयोग (१९६४-१९६६) ची स्थापना करण्यात आली. केंद्र सरकारने १९६१ मध्ये 'राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषदेची (NCERT) स्थापना केली. ही स्वायत्त संस्था केंद्र आणि राज्य सरकारांना शैक्षणिक धोरणे तयार करण्यासाठी आणि अंमलबजावणीसाठी सल्ला देते.

पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण तत्कालीन पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी १९६८ मध्ये, दुसरे शैक्षणिक धोरण तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी १९८६ मध्ये आणि तिसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी २०२० मध्ये जाहीर केले.

नवीन शैक्षणिक धोरणात (२०२०) भारतीय भाषा, कला, वारसास्थळे, संस्कृतीचे संवर्धन आणि जतन करण्यासाठी विद्यार्थांवर संस्कार करण्याची योजना तयार करण्यात आली आहे.

उद्देश :- या संशोधन पेपरचे उद्देश खालील प्रमाणे आहेत.

१. (NEP 2020) भाषांचे संवर्धन करणे आणि टिकविणे.
२. (NEP 2020) भारतीय कलेला चालना देणे.
३. (NEP 2020) भारतीय संस्कृतीचा प्रचार करणे.

विषय विवेचन :-

मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने (MHRD) जून २०१७ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मसुदा तयार करण्यासाठी डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली होती. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) २०२० हे ३० जुलै २०२० रोजी प्रसिद्ध करण्यात आले. या शैक्षणिक धोरणामध्ये शालेय अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करण्यात आली आहे. शालेय शिक्षणाची सध्याची 10+२ रचना बदलून ५-३-३-४ डिझाईन मध्ये पुनर्रचना केली आहे. ज्यामध्ये खालील गोष्टीचा समावेश असेल : (१) पाच वर्षांचा पायाभूत टप्पा वयोगट ३ ते ८ तीन वर्षे पूर्व प्राथमिक आणि दोन वर्षे इयत्ता पहिली — दुसरी (२) तीन वर्षांचा तयारीचा टप्पा यासाठी वयोगट ८ ते ११ किंवा इयत्ता ३ ते ५ (३) तीन वर्षे मध्यम टप्पा वयोगट ११ ते १४ इयत्ता ६ ते ८ आणि (४) चार वर्षे माध्यमिक टप्पा वयोगट १४ ते १८ किंवा इयत्ता ९ वी ते १२ वी अशी रचना करण्यात आली आहे.

बहुविद्याशाखीय शिक्षण यामध्ये विज्ञान, तंत्रज्ञान, अभियांत्रिकी आणि गणितासह मानवता आणि कला एकत्रित करण्यासाठी सर्व उच्च शिक्षणाचा अभ्यासक्रम बहु-विषय बनला पाहिजे. योग्य प्रमाणपत्रासह अनेक निर्गमन पर्यायासह पदवीपूर्व पदवी अधिक लवचिक केली आहे. १२ वी नंतरच पदवीच्या विद्यार्थ्यांना एक वर्षानंतर प्रमाणपत्र, दोन वर्षानंतर डिप्लोमा, तीन वर्षानंतर बॅचलर पदवी आणि चार वर्षांनी संशोधन पदवीसह बॅचलर पदवी प्राप्त होईल. एम. फिल. पदवी बंद केले जाईल.

भाषा ही कला आणि संस्कृतीशी अतूटपणे जोडलेली आहे. एखाद्या भाषेच्या रचनेवरून ते भाषा बोलणाऱ्याच्या अनुभवाची अनुभूती येते. एखादी भाषा बोलणाऱ्या संस्कृतीचे लोक कुटुंबातील सदस्य, अधिकाराच्या व्यक्ती आणि अनोळखी व्यक्तीसह इतरांशी कशा प्रकारे बोलतात यावर आणि संभाषणाचा स्वर यावर परिणाम करतात. संस्कृती ही आपल्या भाषांमध्ये गुंफलेली असते. साहित्य, नाटक, संगीत, चित्रपट इत्यादी स्वरूपातील कलेचा आस्वाद भाषेशिवाय घेतला जाऊ शकत नाही. एखादी संस्कृती टिकविण्यासाठी आणि तिच्या प्रसारासाठी त्या संस्कृतीच्या भाषेचे जतन आणि तिचा प्रसार केला पाहिजे.

दुर्दैवाने, भारतीय भाषांकडे आवश्यक तितके लक्ष दिले गेले नाही आणि काळजी घेतली गेली नाही. गेल्या 50 वर्षात देशाने २२० पेक्षा जास्त भाषा गमावल्या आहेत. युनेस्कोने १९७ भारतीय भाषा 'संकटग्रस्त' म्हणून घोषित केल्या आहेत. विशेषतः लिपी नसलेल्या विविध भाषा नामशेष होण्याच्या मार्गावर आहेत. या समृद्ध भाषांचे-संस्कृतीच्या अभिव्यक्तीचे जतन करणे आवश्यक आहे.

अधिकृतपणे अशा संकटग्रस्त यादीत नसलेल्या भाषासुद्धा ज्या भारतीय राज्यघटनेच्या आठव्या अनुसूचित आहेत त्यापैकी २२ भाषा गंभीर अडचणींना तोंड देत आहेत. या भाषा उपयुक्त आणि चैतन्यमय राहण्यासाठी पाठ्यपुस्तके, कार्यपुस्तिका, व्हिडीओ, नाटके, कविता, कादंबऱ्या, यासारख्या मुद्रित साहित्याची निर्मिती होणे आवश्यक आहे. त्याच बरोबर भाषांचे शब्द संग्रह आणि शब्द कोष नियमितपणे अधिकृतित्या अद्ययावत करणे आवश्यक आहे. जेणे करून या भाषा चांगल्याप्रकारे जिवंत आणि प्रवाही राहण्यास मदत होऊ शकते. अशा संकटग्रस्त यादीत असलेल्या भाषांच्या संवर्धनासाठी उच्च शिक्षण पातळीवर एक विभाग विकसित केला पाहिजे. या विभागात उच्च गुणवत्तेचे भाषा शिक्षक तसेच प्राध्यापकांची एक उत्कृष्ट टीमची नियुक्ती करून या टीम मार्फत संशोधन, सृजनात्मक लेखन, कला, संगीत, तत्त्वज्ञान इत्यादीचे सशक्त विभाग आणि कार्यक्रम देशात सुरु केले जावेत.

अनुवाद आणि दुभाषी काम, कला, आणि संग्रहालय प्रशासन, पुरातत्वशास्त्र, पुरातन वस्तू संरक्षण, ग्राफिक डिझाईन आणि web डिझाईन उच्च गुणवत्तेचे कार्यक्रम आणि पदव्या उच्च शिक्षण प्रणालीमध्ये तयार केल्या जातील. आपली कला आणि संस्कृतीचे जतन आणि प्रसार करण्यासाठी, विविध भारतीय भाषांमध्ये उच्च गुणवत्तेचे साहित्य विकसित करण्यासाठी, पुरातन वस्तू जतन करण्यासाठी, संग्रहालये आणि वारसास्थळांचे किंवा पर्यटन स्थळांचे अभिरक्षण करण्यासाठी आणि ती चालविण्यासाठी उच्च पात्रतेच्या व्यक्ती विकसित करणे यामुळे पर्यटन उद्योग देखील मोठ्या प्रमाणात बळकट होईल.

या धोरणात भारतातील समृद्ध विविधतेचे ज्ञान विद्यार्थ्यांनी प्रत्यक्ष पाहून आत्मसात केले पाहिजे. यामुळे देशातील विविध भागातील ऐतिहासिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, नैसर्गिक, भौगोलिक स्थळांना भेट देणे. ज्यामुळे पर्यटनालाच चालना मिळणार आहे. तसेच वेगवेगळ्या भागातील विविधता, संस्कृती, परंपरा आणि ज्ञान यांचे आकलन होईल आणि महत्त्व समजेल. या ठिकाणाचा आणि त्यांचा इतिहास, वैज्ञानिक योगदान, परंपरा, स्थानिक साहित्य आणि ज्ञान इत्यादीचा अभ्यास करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.

कला, भाषा आणि मानवशास्त्राशी संबंधित उच्च शिक्षणामध्ये अशा प्रकारचे कार्यक्रम आणि पदव्या विकसित केल्याने, या पात्रतेचा वापर करणाऱ्या उच्च-दर्जाच्या रोजगारांच्या संधीमध्येदेखील विस्तार व्हायला मदत होईल.

उच्च दर्जाचे अध्ययन साहित्य आणि इतर महत्त्वाचे लिखित व मौखिक साहित्य, सामान्य जनतेला विविध भारतीय आणि परदेशी भाषांमध्ये उपलब्ध करून देण्यासाठी, भारताला आपल्या भाषांतर आणि दुभाषी कामाच्या प्रयत्नामध्ये विस्तार करावा लागेल. यासाठी भाषांतर आणि दुभाषी कामाच्या भारतीय संस्थेची स्थापना करण्यात येणार आहे. आशा संस्थेच्या माध्यमातून बहु भाषीय भाषा आणि विषय तज्ज्ञ तसेच भाषांतर व दुभाषी कामातील तज्ज्ञाची नियुक्ती केली जाणार आहे. या माध्यमातून सर्व भाषांचा प्रसार होण्यास मदत होणार आहे.

अभिजात भाषा, आदिवासी भाषा आणि नामशेष होत चाललेल्या भाषासाहित, सर्व भारतीय भाषांचे जतन आणि त्यांचा प्रचार करण्याचे प्रयत्न नव्याने केले जाणार आहेत. नामशेष होत जाणाऱ्या भाषासाहित सर्व भारतीय भाषा आणि त्यांच्याशी संबंधित समृद्ध स्थानिक कला आणि संस्कृतीचे जतन करण्याच्या दृष्टीने, वेब-आधारित प्लॅटफॉर्म/पोर्टल/विकी या माध्यमातून सर्व भारतीय भाषा आणि त्यांच्याशी संबंधित स्थानिक कला आणि संस्कृतीला लेखी स्वरूप दिले जाणार आहे. भाषा बोलणे, गोष्टी सांगणे, कविता वाचन करणे तसेच नाटक, लोकसंगीत आणि नृत्य सादर करणे आणि यासारख्या इतर कार्यात गुंतलेल्या ज्येष्ठ लोकांचे व्हिडीओ, ध्वनिमुद्रण तसेच शब्दकोष इत्यादी या प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध असतील. या प्लॅटफॉर्म/पोर्टल/विकीवर

प्रसंगोचित साहित्याचा समावेश केला आहे. असे प्लॅटफॉर्म समृद्ध करण्यासाठी विद्यापीठे आणि त्यांचे संशोधन गट एकमेकांबरोबर आणि देशभरातील समुदायांबरोबर काम करणे अपेक्षित आहे.

निष्कर्ष :-

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० यामध्ये भारतीय भाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन देण्याकरिता प्रभावी उपाय योजना करण्यात आली आहे. आधुनिक आणि डिजिटल त्याचबरोबर जागतिकीकरणच्या प्रवाहात येण्यासाठी इंग्रजी भाषेतील शिक्षणकडे वाढता कल लक्षात घेतला तर प्रादेशिक आणि स्थानिक भाषेतील शिक्षण आणि भाषा याकडे संपूर्ण शिक्षण व्यवस्था आणि समाजाचे दुर्लक्ष होत असल्याचे दिसून येते. इंग्रजीकडे जागतिक भाषा तसेच संगणकाची भाषा म्हणून पहिले जाते. संपूर्ण भारतामध्ये संगणकाचे ज्ञान इंग्रजी भाषेतच आहे. एकाही भारतीय भाषांमध्ये संगणकाची Operating System विकसित झालेली नाही. विज्ञान, गणित, अभियांत्रिकीचे अभ्यासक्रम आणि शिक्षण क्रमाची पुस्तके प्रादेशिक आणि स्थानिक भाषेत उपलब्ध नसल्याचे दिसून येतात. ही सुविधा उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे.

एखाद्या आदिवासी समाजातील सुशिक्षित व्यक्ती नौकरी किंवा व्यवसायाच्या निमित्ताने शहरात किंवा परदेशात स्थायिक झाल्यावर त्याच्या पुढच्या पिढीला ते ज्या समाजाचे आहेत, त्या समाजाचे रितीरिवाज, चालीरीती, परंपरा, सन उत्सव, संस्कृती याची माहिती नसते. अशा समाजातील सुशिक्षित व्यक्तीने त्यांच्या भाषेची लिपि तयार करून जगाला उपयुक्त असणाऱ्या अनेकविध बाबींचा प्रचार आणि प्रसार करावा. प्राचीन काळापासून निसर्गाच्या सानिध्यात राहणाऱ्या समाजाला त्या पर्यावरणातील जीवन उपयोगी आणि आरोग्यावर्धक वनस्पतीची माहिती असते. परंतु ही ज्ञान मौखिक असल्याने फक्त कुटुंबातील प्रमुख व्यक्तीकडून ती व्यक्ति वृद्ध झाल्यानंतर कुटुंबातील जबाबदार व्यक्तीला हे ज्ञान दिले जात होते. अशा ज्ञानी व्यक्तिला एखादा अपघात झाल्यास आणि त्यात त्याचा मृत्यू झाला तर त्याच्या जवळ असलेले सर्व ज्ञान लुप्त होते.

आजही भारतातील अनेक आदिवासी समाजाकडे बहुमूल्य असणाऱ्या माहितीचे जतन करण्यासाठी या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये योजना तयार करण्यात आली आहे. तसेच विविध आदिवासी आणि स्थानिक समाजाकडे असणाऱ्या कला, संगीत, नृत्य, पारंपरिक कलाकुसर इत्यादीचे संवर्धन करण्याचे योजले आहे. सांस्कृतिक, ऐतेहासिक, धार्मिक आणि नैसर्गिक सौन्दर्य स्थळांचे संवर्धन आणि संरक्षण तसेच याचा प्रसार आणि प्रचार करून पर्यटन व्यवसायाला उभारणी देण्याची योजना राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये आधोरेखित करण्यात आली आहे.

संदर्भ :-

1. <https://www.education.gov.in>
2. <https://www.shikshanmitra.com>
3. <https://www.bbc.com>
4. <https://marathi.indiatimes.com>

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० : पुनर्रचना व भवितव्य

प्रा. डॉ. नारायण कांबळे,

समाजशास्त्र विभाग

स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय,

शिरूर ताजबंद, ता. अहमदपूर, जि. लातूर

सारांश :

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे व विकासाचे महत्वाचे माध्यम आहे. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेतील न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या मूल्यांवर आधारित नवसमाजाची उभारणी करण्यासाठी आपल्या देशात शिक्षणाला विशेष प्राधान्य दिले गेले. शिक्षणाच्या बाबतीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी विविध आयोग व समित्या गठीत केल्या गेल्या. या पार्श्वभूमीवर १९६८ व १९८६ मध्ये शिक्षण धोरणेही तयार केली गेली. परंतु त्यांनी केलेल्या सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेला सक्षम करणाऱ्या बहुतांश शिफारशीची अंमलबजावणी झाली नाही. परिणामी, गुणवत्तेच्या बाबतीत जागतिक क्रमवारीमध्ये भारतीय विद्यापीठे जगातील विकसित व विकसनशील देशांच्या मागे राहिली. या पार्श्वभूमीवर बदलत्या काळाशी अनुरूप सुधारित शैक्षणिक धोरण ठरविण्याची गरज होती. त्यातूनच राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० आकारास आले. या अनुषंगाने मांडणी करणे गरजेचे आहे.

स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात या देशातील उच्च शिक्षणाचे क्षेत्रात कालानुरूप बदल व्हावेत यासाठी सातत्याने प्रयोग करण्यात आले. सर्वप्रथम १९६४ मध्ये कोठारी आयोगाची स्थापना करण्यात आली. आयोगाच्या शिफारशीनुसार संख्यात्मक व गुणात्मक अशा दोन्ही पातळीवर अत्यंत मुलगामी शिफारशी करण्यात आल्या होत्या. संपूर्ण देशभरात उच्च शिक्षणाचे जाळे निर्माण करणे व मूल्यांवर अधिष्ठित शिक्षण व्यवस्था राबवणे हे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले होते. त्यानुसार १९५५ मध्ये विद्यापीठ अनुदान मंडळाची स्थापना करून अध्ययन, अध्यापन, संशोधन आणि विस्तार या चार घटकांना अनुसरून उच्च शिक्षणाचा एक आकृतीबंध तयार करण्यात आला. सुरुवातीच्या काळात संख्यात्मक विस्तार यावरच अधिक लक्ष केंद्रित करण्यात आले होते. कारण स्वातंत्र्यपूर्व काळात देशात केवळ चार विद्यापीठे एवढा सीमित विस्तार उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात झालेला होता. पुढे विद्यापीठ अनुदान मंडळाची स्थापना झाल्यानंतर देशात ३२ विद्यापीठे स्थापन करण्यात आली. दुसऱ्या बाजूने काही मूल्यांवर आधारित शिक्षण व्यवस्थेचाही आग्रह करण्यात आला होता. १९६० नंतर विविध आयोग व समित्या गठीत करण्यात आल्या या आयोगाने व समित्याने संख्यात्मक विस्ताराबरोबरच गुणात्मक वृद्धी यावर लक्ष केंद्रित करून काही क्रांतिकारी बदलाची अपेक्षा व्यक्त करत, उच्च शिक्षण पद्धतीत काही मौलिक बदल झाले पाहिजेत असा आग्रह धरला. त्यातून १९८६ मध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण १९९२ मध्ये नॅशनल नॉलेज कमिशन या दोन आयोगांच्या माध्यमातून आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेत काही बदल सुचवणे, ज्ञानाधिष्ठित समाज व्यवस्थेची अपरिहार्यता यातून अधोरेखित करण्यात आली.

केवळ पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला चिकटून न राहता बदलत्या तत्त्वज्ञानाला अनुसरून उच्च शिक्षणात तत्त्वज्ञानाची क्रांती झाली पाहिजे. यावर आधारित व्यवस्थेचा आग्रह शिक्षण तज्ञांनी धरल्यामुळे उच्च शिक्षणातील कमालीचा गाफीलपणा कसा दूर करता येईल, यावर विचार मात्र सुरू झाले. पर्यायाने एका अमुलाग्र परिवर्तनाकडे ही वाटचाल सुरू झाली, असे मानले जाऊ लागले. मात्र दुसऱ्या बाजूने उच्च शिक्षणात फारसे क्रांतिकारी बदल झाले नाहीत. उलट अधिकच साचेबंदपणा निर्माण झाला. त्याला पर्याय म्हणून शासनकर्ते, विद्यापीठ अनुदान मंडळांनी पारंपरिक उच्च शिक्षण पद्धतीवर प्रश्नचिन्ह उभे करत, त्याची कालबाह्यता व साचेबंदपणा अधिकच गडद केल्यामुळे पारंपरिक अध्ययन, अध्यापन व अभ्यासक्रमांना फाटा देऊन कौशल्याभिमुख, आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रम व त्यास अनुसरून संशोधन यावर अधिक भर दिल्यामुळे आज उच्च शिक्षणात काही मौलिक फेरफार झाले आहेत. हे खरे असले, तरी अजूनही पारंपरिक शिक्षण पद्धतीला पर्यायी अशी आधारभूत शिक्षणप्रणाली आकारास येऊ शकली नाही. दर्जा, गुणवत्ता व कौशल्याभिमुखता आणि संशोधनातील नाविन्य व उपयुक्तता

याबाबत फार काही पुढे जाता आले नाही. तेव्हा या पार्श्वभूमीवर १९९४, महाराष्ट्र विद्यापीठ कायदा खारीज करून सार्वजनिक विद्यापीठ कायदा २०१६, महाराष्ट्र शासनाने मंजूर केल्यामुळे काही सकारात्मक व क्रांतिकारीबदल राज्यातील उच्च शिक्षण पद्धतीत होतील अशी अपेक्षा करणे गैर ठरणार नाही. विद्याविषयक स्वायत्तता व उत्कृष्ट गुणवत्ता, लोकशाही प्रक्रियेच्या माध्यमातून पर्याप्त प्रतिनिधित्व, उच्च शिक्षणातील अभिवृत्ती, त्यांचे सक्षमीकरण पर्यायाने बळकटीकरण आणि त्याचे सुयोग्य पद्धतीने नियंत्रण अशी या कायद्याची काही प्रमुख वैशिष्ट्ये अधोरेखित करता येतील.

उद्दिष्ट:

- नव्या शैक्षणिक धोरणाची ओळख करून घेणे हे मुख्य उद्दीष्ट प्रस्तुत संशोधनाचे आहे.

संशोधन पद्धती :

- प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम साधनाचा ज्यात विविध मासिके, संशोधनात्मक जर्नल्स, संदर्भ ग्रंथ याचा उपयोग केला आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०

एका बाजूने शिक्षण धोरणातील बहुविद्याखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठे व प्रत्येक जिल्ह्यातील मॉडेल बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण संस्था स्थापन करणे, विद्यार्थी प्रवेश प्रमाण २०३५ पर्यंत ५० टक्क्यांवर नेणे, अभ्यासक्रमाची बहुविद्याशाखीय रचना, विद्यार्थीकेंद्रित अध्ययन, अध्यापन पद्धतीचा अवलंब, रोजगाराभिमुख अभ्यासक्रम, कौशल्य, मूल्यशिक्षण आणि सामुदायिक बांधिलकी घटकांचा अभ्यासक्रमात समावेश, विद्यार्थी शिक्षक गुणोत्तरांमध्ये समतोल राखणे, संशोधन व नवोन्मेषावर भर, संशोधनासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानची स्थापना, व्यावसायिक शिक्षणाची उच्च शिक्षणाशी सांगड घालणे, प्रभावी आणि सक्षम प्रशासन मंडळाची स्थापना, विद्यार्थ्यांना विविध भाषेचे ज्ञान करण्याची संधी, विद्यार्थ्यांच्या इच्छेनुसार विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आणि देशांतर्गत स्थूल उत्पादनाच्या ६ टक्के खर्च शिक्षणावर करण्याच्या तरतुदी या स्वागताह आहेत. त्या प्रत्यक्ष अमलात आणल्या तर त्याचे अनुकूल परिणाम निश्चितपणे शिक्षणव्यवस्थेत भविष्यात दिसतील. याउलट, उच्च शिक्षण धोरणामध्ये एक विद्याशाखा आणि कमी विद्यार्थी संख्येची महाविद्यालय बहुविद्याशाखीय संस्थांमध्ये विलीन करणे, महाविद्यालयाचे विद्यापीठाची असलेले संलग्नकरण काढून त्यांना स्वायत्तता देणे, खाजगी व परदेशी विद्यापीठांना केंद्र सुरू करण्यासाठी परवानगी, पर्यायाने त्यांना शुल्क निश्चितीची मुभा, शिष्यवृत्ती मध्ये कपात, खाजगी उच्च शिक्षण संस्था आरक्षण धोरणास फाटा, ऑनलाइन व डिजिटल शिक्षणावर भर, खाजगीकरणास अधिक प्राधान्य इत्यादी तरतुदी अंतर्भूत आहेत. त्यामुळे अनेक नवीन प्रश्न निर्माण होणार आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात उच्च शिक्षण घटकांच्या अनुषंगाने अंतर्भूत बाबी आणि त्यामुळे निर्माण होणाऱ्या नवीन आव्हानांची चर्चा पुढे केली आहे.

उच्च शिक्षण संस्थांची पुनर्रचना आणि एकत्रीकरण :

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणामध्ये सध्या देशात अस्तित्वात असलेल्या उच्च शिक्षण संस्थांची पुनर्रचना आणि एकत्रीकरण करण्याचे सुचविले आहे. या धोरणाने उच्च शिक्षण संस्थांची संशोधन विद्यापीठे, अध्यापन विद्यापीठे व स्वायत्त महाविद्यालये असे तीन गटांमध्ये वर्गीकरण केले आहे. या तीनही संस्थांमध्ये बहुविद्याशाखेचे शिक्षण दिले जाईल, असे म्हटले आहे. संशोधन विद्यापीठे व अध्यापन विद्यापीठे, पदवी व पदव्युत्तर अध्यापन व संशोधनावर अधिक भर देतील. महाविद्यालयात बहुविद्याशाखेचे पदवी शिक्षण दिले जाणार असून त्यामध्ये ३००० किंवा त्यापेक्षा जास्त विद्यार्थी संख्या असण्याची तरतूद केली आहे. एकल विद्या शाखा आणि कमी विद्यार्थी संख्या असलेली महाविद्यालय बंद करण्याचे व ते दुसऱ्या उच्च शिक्षण संस्थेत विलीन करून बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षणसंस्था (३००० किंवा त्यापेक्षा जास्त विद्यार्थी संख्या असलेली) बनविण्याचे सुचविले आहे. त्यामुळे सर्वांना समान संधीचे शिक्षण देणे हे भविष्यकाळात अडचणीचे ठरणारे आहे असे वाटते.

शिक्षण धोरणात प्रत्येक जिल्ह्याच्या ठिकाणी किंवा जवळपास एक मॉडेल बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण संस्था २०३० पर्यंत स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्यासोबतच, आयआयटी, आयआयएमच्या धर्तीवर बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठे स्थापन करण्याचे ठरविले आहे. २०४० पर्यंत सर्व उच्च शिक्षण संस्थांना बहुउद्देशीय संस्था बनविण्याचे आणि

हजारांच्या संख्येत विद्यार्थी प्रवेश प्रमाण वाढविण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले आहे. या सार्वजनिक उच्च शिक्षण संस्था निर्माण करण्याचे अनुकूल परिणाम निश्चितपणे उच्च शिक्षण क्षेत्रावर होतील; परंतु, त्या प्रत्यक्ष स्थापन करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी लागणाऱ्या आर्थिक निधीची तरतूद केली गेली पाहिजे. परंतु, शासन शिक्षणावर खर्च करण्यास उत्सुक नाही, हे वास्तव आहे. या उच्च शिक्षण संस्थांना दूरशिक्षण आणि ऑनलाईन शिक्षण देण्याची मुभा दिली आहे. त्यामुळे समाजातील मागास घटकातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे अधिक जठर होणार आहे.

मोठ्या विद्यापीठांवरील शैक्षणिक व प्रशासकीय भार हलका करण्यासाठी राज्यात दोन ते पाच महाविद्यालयांना एकत्र करून समूह विद्यापीठे स्थापन करण्याचा धोरणात्मक निर्णय राज्य सरकारने घेतला आहे. प्रस्तावित समूह विद्यापीठांमध्ये किमान एक अनुदानित महाविद्यालयाचा समावेश असणे अनिवार्य आहे. समूह विद्यापीठ अस्तित्वात आल्यानंतर नवीन पदनिर्मितीला शासन परवानगी देणार नाही. तसेच भविष्यात वेतन अनुदानही बंद केले जाणार आहे, त्यामुळे उच्च शिक्षणातील सरकारी नोकऱ्यांची छाटणी होणार आहे. राज्यात समूह विद्यापीठे स्थापन करण्याच्या धोरणाला व मार्गदर्शक तत्त्वांना राज्य मंत्रिमंडळाने मान्यता दिली आहे. या धोरणानुसार समूह विद्यापीठ तयार करण्यासाठी एकाच व्यवस्थापन किंवा शैक्षणिक संस्थेच्या किमान दोन व कमाल पाच अनुदानित किंवा विनाअनुदानित महाविद्यालयांचे एकत्रीकरण करणे आवश्यक राहिल. कृषी व आरोग्य विज्ञान वगळता इतर सर्व पारंपरिक व व्यावसायिक महाविद्यालये समूह विद्यापीठात समाविष्ट होऊ शकतील. समूह विद्यापीठांच्या स्थापनेसाठी कोणकोणत्या अटी व शर्तीची पूर्तता करावी लागणार आहे, त्याचा तपशील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये देण्यात आला आहे. राज्य शासन स्थापन होणाऱ्या समूह विद्यापीठांना सुरुवातीला खर्च भागविण्यासाठी प्रत्येक वार्षिक एक कोटी रुपये याप्रमाणे पाच वर्षासाठी पाच कोटी रुपये देणार आहे. मात्र पाच वर्षांनंतर विद्यापीठांनी स्वयंपूर्ण होऊन संपूर्ण खर्च स्वनिधीतून भागवायचा आहे. समूह विद्यापीठांच्या माध्यमातून अनुदानित महाविद्यालयातील शिक्षक व शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावर होणाऱ्या खर्चाचा भार कमी करण्याचा राज्य सरकारचा प्रयत्न असल्याचे मानले जात आहे.

या धोरणात महाविद्यालयांचे विद्यापीठांशी असलेले संलग्निकरण येत्या १५ वर्षांमध्ये बंद करण्याचे व सर्व महाविद्यालयांना टप्प्याटप्प्याने स्वायत्तता घेण्याचे बंधनकारक केले आहे. सुरुवातीला ही स्वायत्तता प्रशासकीय आणि विद्याविषयक देण्याचे धोरण असले तरी त्यामागे वित्तीय स्वायत्तता दडलेली आहे. वित्तीय स्वायत्तता खाजगीकरणाचे धोतक असून शिक्षण देण्याच्या मूलभूत हक्काला छेद देणारी आहे. त्या माध्यमातून सार्वजनिक शिक्षणाची जबाबदारी हळूहळू झटकून टाकण्याच्या प्रयत्नात आहे. शिक्षण ही एक राष्ट्रीय गुंतवणूक आहे व त्यामुळेच ते देणे ही घटनादत्त जबाबदारी आहे, याचा शासनाला विसर पडत चालला आहे. हे शासन विसरत चाललेले आहे. त्याचे दूरगामी परिणाम भावी पिढ्यांना व पर्यायाने राष्ट्राला भविष्यात सहन करावे लागणार आहे. एका बाजूने, धोरणाने उच्च शिक्षणात २६.३% (AISHE 2018-19) असलेले विद्यार्थी प्रवेश प्रमाण (GER) २०३५ पर्यंत ५०% वर नेण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे, तर दुसरीकडे अस्तित्वात असलेल्या संस्थांचे एकत्रीकरण करण्याचे सुचवले आहे. त्याचा परिणाम विद्यार्थी प्रवेश प्रमाणावर होणार आहे. उच्च शिक्षण संस्थांच्या पुनर्रचनेमुळे व एकत्रीकरणामुळे विद्यार्थी प्रवेश प्रमाण (GER) वाढणे कठीण आहे.

थोडक्यात, धोरणाने प्रचलित उच्च शिक्षण संस्थांची रचना पूर्णपणे बदलून त्यांची संख्या कमी करणे व बहुविद्याशाखीय स्वायत्त उच्च शिक्षण संस्था निर्माण करण्यास सर्वोच्च प्राधान्य देण्याचे ठरविले आहे. या पुनर्रचनेतून उच्च शिक्षण व्यवस्थेपुढे अनेक गंभीर समस्या निर्माण होणार आहेत. विशेषतः एकल विद्या शाखेची महाविद्यालये बंद करण्याचे आणि ३००० हजारापेक्षा कमी विद्यार्थी संख्या असलेली महाविद्यालये इतर ठिकाणी विलीन करण्याने शिक्षणाचा विस्तार करण्यासाठी ग्रामीण, आदिवासी व डोंगराळ भागात सुरु केलेल्या उच्च शिक्षण संस्थांवर प्रतिकूल परिणाम होणार आहे. हे ओघाने आलेच. त्यामुळे, तेथील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न अधिक जटील बनणार आहे. मुख्य म्हणजे, ही बाब आपल्या उच्च शिक्षणातील प्रवेश प्रमाण (GER) वाढविण्याबाबतच्या घोषित उद्दिष्टाला बाधा निर्माण करणारी ठरेल.

समग्र आणि बहुविद्याशाखीय शिक्षण

प्रचलित विद्याशाखेतील विविध विषयांसोबत व्यावसायिक आणि तंत्रज्ञान क्षेत्रातील विषयाची सांगड घालणे, ते विषय अनुदान तत्त्वावर सुरु करणे आणि अध्यापनासाठी शिक्षकाची नियुक्ती पूर्ण वेळ करण्याचे आवाहन नवीन शिक्षण धोरणातील तरतुदीमुळे निर्माण झाले आहे. धोरणाने लिबरल आर्ट्स एज्युकेशनच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना विज्ञान विषय, व्यावसायिक विषय आणि कौशल्य एकत्रित शिकता येण्याची तरतूद केली आहे. मानव्यविद्याशाखांची सांगड विज्ञान-तंत्रज्ञान, इंजीनियरिंग

सोबत घालून विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्याचे धोरण आहे. समग्र शिक्षणात अभियांत्रिकी संस्था, भारतीय तंत्रज्ञान संस्थासह कला आणि मानव्यविद्याशाखांचे अभ्यासक्रम आणि कला व मानव्यविद्याशाखांमध्ये विज्ञान, व्यावसायिक विषय आणि कौशल्य घटकांचा अंतर्भाव केला जाण्याची तरतूद केली आहे. या तरतुदी स्वागतार्ह आहेत. परंतु, कागदावर आकर्षक असलेल्या बाबी प्रत्यक्षात आणण्याचे आव्हान शिक्षणव्यवस्थेसमोर आहे.

धोरणाची कालसुसंगत अभ्यासक्रम व त्यासाठी प्रभावी अध्यापन पद्धती विकसित करण्याची योजना आहे. त्यासाठी अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना व अध्यापन पद्धतीत नाविन्यपूर्ण बदल करण्यासाठी शिक्षकांना व संस्थांना स्वायत्तता देण्याचे सुचविले आहे. अध्यापनात संवाद, वाद-विवाद, चर्चा, संशोधन इत्यादीचा अंतर्भाव असेल. प्रत्येक उच्च शिक्षणसंस्थेमध्ये भाषा, साहित्य, संगीत, तत्त्वज्ञान, भारतीयशास्त्र, कला, नृत्य, नाटक, शिक्षण, गणित, संख्याशास्त्र, उपयोजित विज्ञान, समाजशास्त्र, अर्थशास्त्र, खेळ, भाषांतर इत्यादी विषय असतील. धोरणाने अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना ही सर्वसमावेशक करण्याचे व त्यामधून जास्तीत जास्त रोजगाराच्या संधी विकसित करण्याचे निश्चित केलेले ध्येय महत्त्वाचे आहे. परंतु ते प्रत्यक्ष अमलात आणणे ही काळाची गरज आहे.

थोडक्यात, राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने ज्ञानशाखा व विद्याशाखांच्या बंदिस्त चौकटीत अडकलेले शिक्षण मुक्त करण्याचा सुचविलेला पर्याय महत्त्वाचा असला तरी तो प्रत्यक्ष अमलात आणण्यामध्ये अनेक अडचणी आहेत. विशेषतः मानव्य विद्याशाखेतील महाविद्यालयात व्यावसायिक आणि तांत्रिक विषय सुरू करण्याचे सुचविले आहे. परंतु ते विषय कायम विनाअनुदान तत्वावर दिले जातील. विद्यार्थ्यांच्या शुल्कातून शिक्षकांचे वेतन व इतर खर्च करण्याचे सुचविले जाईल. एक प्रकारे शिक्षण विकत दिले जाईल. त्यातून गुणवत्ता पूर्ण शिक्षणाचे उद्दिष्टे साध्य करणे तसे सोपे काम नाही.

परदेशी व खाजगी विद्यापीठांना प्रोत्साहन

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० मध्ये भारताला विश्वगुरू बनवण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्यासाठी परदेशी व खाजगी विद्यापीठांच्या स्थापनेस प्रोत्साहन दिले आहे. दर्जेदार भारतीय विद्यापीठांची केंद्रे इतर देशांमध्ये उघडण्यास व जगातील सर्वोत्कृष्ट निवडक १०० विद्यापीठांना भारतात त्यांची केंद्र सुरू करण्यास परवानगी दिली आहे. त्यासाठी कायदेशीर आराखडा तयार करून नियामक, प्रशासन व सामग्रीच्या नियमांमध्येही त्यांना भारतातील स्वायत्त उच्च शिक्षणासंस्थासारखी सवलत दिली जाणार आहे. त्यासोबतच, नवीन शैक्षणिक धोरणाने खाजगी विद्यापीठांच्या स्थापनेसही प्रोत्साहन देण्याची योजना आखली आहे. परदेशी विद्यापीठासह खाजगी विद्यापीठांना ऑनलाईन शिक्षण व पदव्या देण्याचे अधिकारही दिले आहेत. या विद्यापीठांना शुल्क निश्चितीचे अधिकार दिले असून सामाजिक दायित्वाचे भान ठेवून खर्चाच्या पूर्तते एवढीच शुल्क निश्चिती करण्याचे सुचविले आहे. खाजगी उच्च शिक्षणसंस्थांनी विद्यार्थ्यांना फ्रीशिप आणि स्कॉलरशिप द्यावी, असेही म्हटले आहे.

अगोदरच शिक्षण क्षेत्रामध्ये मोठ्या प्रमाणात खाजगीकरण झाले आहे. त्यात धोरणातील खाजगी आणि परदेशी विद्यापीठांच्या स्थापनेतून अधिक भर पडणार आहे. त्यामुळे, धोरणाने त्यांना दिलेली प्रोत्साहन चिंतेची बाब असून ते रोखण्याचे आव्हान शिक्षण व्यवस्थेपुढे आहे.

उच्च शिक्षणामध्ये समानता आणि समावेशन

नवीन शैक्षणिक धोरणाने दर्जेदार उच्च शिक्षणाच्या संधी उपलब्ध करण्यास सर्वोच्च प्राधान्य दिले आहे. सर्व विद्यार्थ्यांसोबत विशेषतः सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकातील विद्यार्थ्यांना समन्यायी संधी असलेले दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्यासाठी विशेष सवलती देण्याच्या शिफारशी केल्या आहेत. शासनाने आणि उच्च शिक्षणसंस्थांनी प्राधान्याने सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित समूहातील घटकांना शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी करावयाच्या तरतुदींचा समावेश नवीन शैक्षणिक धोरणात केला आहे. शासनाने या घटकासाठी ठराविक निधी उपलब्ध करणे, प्रवेशांमध्ये प्राधान्य देणे, आदिवासी आणि मागास भागात शिक्षणसंस्थांची उभारणी करणे, पायाभूत आणि तंत्रज्ञानाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, प्रवेश प्रक्रिया सुलभ करणे, प्रादेशिक भाषांमधून उच्च शिक्षण देण्याची सोय करणे इत्यादी उपाय सुचविले आहेत.

सद्यःस्थितीत शिक्षणात प्रादेशिक, शहरी ग्रामीण, गरीब- मध्यमवर्गीय- श्रीमंत, लिंगभाव, डिजिटल दरी, सामाजिक विषमता इत्यादीच्या आधारे तफावत आहे. धोरणातील उच्च शिक्षण संस्थांची पुनर्रचना, शिक्षणात खाजगी उच्च शिक्षण संस्थांची वाढती संख्या, ऑनलाईन शिक्षण देण्याचे नवीन धोरण इत्यादीमुळे समाजातील सर्व घटकांना समन्यायी, सर्वसमावेशक व गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याच्या अडचणीत अधिक भर पडली आहे.

शिक्षक शिक्षण

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने बहुविद्याशाखीय शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम २०३० पर्यंत सुरू करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. हा अभ्यासक्रम चार वर्षांचा इंटीग्रेटेड शिक्षण पदवीचा असेल. चार वर्षांचा इंटीग्रेटेड शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम चालवणाऱ्या उच्च शिक्षण संस्था दोन वर्षांचा शिक्षण अभ्यासक्रमही चालवतील. विशेष विषयात चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम प्राप्त केलेल्या विद्यार्थ्यांना एक वर्षांचा शिक्षण अभ्यासक्रम करण्याचे स्वातंत्र्यही असेल. या अभ्यासक्रमामध्ये मेजर आणि मायनर विषयाचा अंतर्भाव केला जाईल. त्यासाठी अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना आणि प्रभावी अध्यापन पद्धती वापरात आणण्याचे सुचविले आहे. या बाबी जमेच्या असल्या तरी शिक्षक शिक्षण देणाऱ्या बहुतांशी उच्च शिक्षण संस्था विनाअनुदानित आहेत. तेथे विद्यार्थ्यांना शुल्क भरून शिक्षण घ्यावे लागते. हे शिक्षण घेतलेले हजारो विद्यार्थी बेरोजगार आहेत. त्यामुळे, या शिक्षणातून नोकरी, रोजगार, उद्योगधंदा करण्याचे पुरेसे ज्ञान आणि कौशल्य प्राप्त होत नसल्याची त्यांची धारणा बनली आहे. त्यामुळे, गेल्या दशकात या संस्थांकडे विद्यार्थ्यांचा कल कमी झाला आहे. तेव्हा शिक्षक शिक्षण देणाऱ्या उच्च शिक्षणसंस्था सार्वजनिक तत्त्वावरील निर्माण करण्याचे, त्यांना अनुदान देण्याचे, प्रवेश प्रमाण वाढविण्याचे आणि विद्यार्थ्यांना नोकरीची हमी देण्याचे नवे आव्हान शिक्षणव्यवस्थेपुढे आहे.

व्यावसायिक शिक्षण

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने व्यावसायिक शिक्षणाला शिक्षणाच्या मुख्य प्रवाहात टप्प्याटप्प्याने आणण्याची योजना आखली आहे. त्यासाठी २०२५ पर्यंत ५०% शालेय आणि उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षण देण्याचे धोरणाने निश्चित केले आहे. पदवी अभ्यासक्रमामध्ये व्यवसाय शिक्षणाचा समावेश केला जाईल. त्यासाठी अभ्यासक्रमात योग्य ते बदल केले जातील, असे म्हटले आहे. विद्यार्थ्यांना परंपरागत शिक्षणातील विषयासोबत व्यावसायिक व तांत्रिक कौशल्य देणाऱ्या विषयाची सांगड घालणे आवश्यक होते. ते या धोरणाने सुचविले आहे. परंतु, गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी हा अभ्यासक्रम अनुदानित तत्त्वावर सुरू करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. धोरणाने सुचविलेले विद्यार्थ्यांत कौशल्य वाढविण्यासाठी लघु कालावधीचे प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम तयार करणे, त्यासाठी प्रशिक्षित अध्यापकांची नियुक्ती करणे, उद्योगांच्या भागीदारीत 'इन्क्युबेशन केंद्र' सुरू करण्याची योजना प्रत्यक्षात आणणे इत्यादी नवी आव्हाने उच्च शिक्षणक्षेत्रापुढे आहेत.

संशोधन वाढीसाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान

राष्ट्रीय उच्च शिक्षण धोरणाने भारतात दर्जेदार संशोधनाच्या वाढीसाठी 'राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठाण' नावाची एक स्वायत्त संस्था स्थापन करण्याची योजना आहे. त्यामाध्यमातून विद्यापीठांमध्ये संशोधन संस्कृती वाढविण्याचे उद्दिष्ट ठेवले असून त्यासाठी आर्थिक निधी दिला जाणार असल्याचे म्हटले आहे. यूजीसी, डीएसटी, डीएई, डीबीटी, डीआयसीएआर, आयसीएमआर, इत्यादी संस्था व खाजगी आणि सार्वजनिक संघटनांनी संशोधनासाठी पूर्वीप्रमाणेच निधी देण्याची तरतूदही केली आहे. या धोरणाने नव्याने सुचविलेली संस्था निर्माण करणे, त्यासाठी शासनाने भरीव आर्थिक निधीची तरतूद करणे आणि दर्जेदार संशोधनासाठी त्याचा विनियोग करण्याचे आव्हान उभे आहे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरणात संशोधन विद्यापीठे स्थापन करण्याचे सुचवले आहे. त्यासाठी भरीव आर्थिक निधीची तरतूद करणे आवश्यक आहे. त्यासोबतच, बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठांची उभारणी करण्याचे सुचविले आहे. परंतु, प्रत्यक्ष त्याची अंमलबजावणी होण्यास किती कालावधी लागेल, याची शाश्वती नाही कारण त्यासाठी निधीची मोठ्या प्रमाणात आवश्यकता लागेल. शासनाचे शिक्षणावरील निधीत कपातीचे धोरण असल्याने ही योजना प्रत्यक्षात आणण्याचे आव्हान आहे.

भारतीय उच्च शिक्षण आयोग

प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेतील उच्च शिक्षणाचे नियोजन आणि नियंत्रण करणाऱ्या विविध संस्थांना एकत्र करून 'भारतीय उच्च शिक्षण आयोग' ही एक शिखर संस्था स्थापन करण्याचा धोरणाचा प्रस्ताव आहे. ही संस्था व्यावसायिक शिक्षण संस्था सर्व प्रकारच्या उच्च शिक्षणावर नियंत्रण ठेवेल. या धोरणाने उच्च शिक्षण व्यवस्थेतील विनियमन, आधिस्वीकृती, अनुदान आणि फलनिष्पत्ती, ही वेगवेगळी चार कार्ये पार पाडण्यासाठी अनुक्रमे राष्ट्रीय उच्च शिक्षण नियामक परिषद, राष्ट्रीय अधिस्वीकृती परिषद, उच्च शिक्षण अनुदान परिषद आणि सामान्य शिक्षण परिषद या चार स्वतंत्र संस्थात्मक रचना उभारण्याचे निश्चित केले

आहे. ते भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाचे चार भाग असतील. भारतीय उच्च शिक्षण आयोगाची संसदेमध्ये कायदा पारित करून निर्मिती करावी लागेल. त्यासाठी काही काळ लागेल. शेवटी, या संस्थेमुळे काय साध्य होणार, हे येणारा काळच ठरवेल.

उच्च शिक्षणसंस्थांसाठी प्रशासन मंडळ

उच्च शिक्षण संस्थांतील शासन आणि व्यवस्थापनातील नेतृत्वाच्या हस्तक्षेपाने शिक्षण संस्थांचे स्वातंत्र्य अबाधित राहिले नाही. त्यामुळे, उच्च शिक्षणसंस्थांचा कारभार प्रशासन मंडळाकडे सोपविण्याची धोरणामध्ये तरतूद केली आहे. येत्या पंधरा वर्षात सर्व उच्च शिक्षण संस्थांना टप्प्याटप्प्याने स्वतंत्र स्वयंशासित संस्था बनविण्याचा धोरणाचा उद्देश आहे. उच्च दर्जाचे नेतृत्व आणि संस्थात्मक सर्वोत्कृष्ट संस्कृतीची खात्री धोरणाने दिली आहे. पात्रताधारक, सक्षम आणि सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या क्षमताधिष्ठित समूहाचे 'प्रशासन मंडळ' स्थापन केले जाईल. सर्व नियुक्ती आणि निर्णय स्वतंत्रपणे घेतले जातील. समानता तत्वावर सदस्यांची नियुक्ती यामध्ये केली जाईल. त्यामध्ये कोणाचाही हस्तक्षेप असणार नसल्याचे म्हटले असले तरी राजकीय हस्तक्षेपापासून हे मंडळ दूर ठेवण्याचे आवाहन आहे. २०३५ पर्यंत स्वायत्त प्रशासन मंडळ बनविण्याचे सुचविले आहे. प्रत्येक उच्च शिक्षण संस्थांनी त्यांचा संस्थात्मक विकास योजना बनवण्याची ही धोरणाने म्हटले आहे.

ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षण

नवीन शिक्षण धोरणाने ऑनलाईन व डिजिटल शिक्षणावर विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे. धोरणाने प्रभावी ऑनलाईन शिक्षणासाठी प्रायोगिक तत्त्वावर अभ्यास करणे, पायाभूत डिजिटल सुविधा उपलब्ध करून देणे, स्वयम/ दीक्षा इत्यादी ई लर्निंग व्यासपीठांच्या माध्यमातून शिक्षण देणे, कंटेंट निर्मिती, डिजिटल रिपाझिटरी तयार करणे, व्हर्चुअल लॅब्स निर्माण करणे, शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे, ऑनलाईन परीक्षा व मूल्यमापनावर भर देणे, अध्ययनाची मिश्रित मॉडेल विकसित करणे इत्यादी बाबीवर भर दिला आहे. 'राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानने' पुढाकार घेण्याचे धोरणाने सुचविले आहे. मिश्र अध्यापनाचे मॉडेल ही सूचित करण्यात आले आहे. त्यामध्ये अभ्यासक्रम ऑनलाईन आणि ऑफलाईन पद्धतीने शिकविला जावा, असे म्हटले आहे. कोरोनाच्या प्रादुर्भावामुळे निर्माण झालेल्या आपत्कालीन परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तात्काळीक उपाय म्हणून ऑनलाईन शिक्षणाची प्रक्रिया सुरू केली. परंतु, त्याला ऑफलाईन शिक्षणाला पर्याय म्हणून स्वीकारण्याचे धोरण आखले जात आहे. त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी लागणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या सुविधा, नेटवर्क, वीज, विद्यार्थी व अध्यापकांना प्रशिक्षण, महाविद्यालयात पायाभूत सुविधांची कमतरता इत्यादींमुळे भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या मर्यादा आधी कळत झाल्या. ते प्रभावी आणि व्यवहार्य नसल्याचे अनेक निरीक्षणांतून पुढे आले असतानाही हे धोरण त्यास प्राधान्य देत आहे, ही बाब चिंतनीय आहे. हे शिक्षण हे मृगजळ असून त्यातून गरीब आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा प्रश्न गंभीर होणार आहे. त्यातून, शिक्षणात 'डिजिटल विषमतेचे' एक नवे आव्हान उभे राहणार आहे.

उच्च शिक्षणासाठी वित्तीय पुरवठा

कोठारी आयोग १९६६, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण १९६८ आणि १९८६ च्या राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने देशांतर्गत स्थूल उत्पादनाच्या ६ टक्के खर्च शिक्षणावर करण्याची शिफारस केली होती. प्रत्यक्षात मात्र हा खर्च गेल्या ७५ वर्षात ३ ते ३.५ टक्क्यांच्या आसपास राहिला आहे. तरीही, राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने देशांतर्गत स्थूल उत्पादनाच्या फक्त ६ टक्के खर्च करण्याचे ठरविले आहे. तो निधी प्रत्यक्ष शिक्षणावर खर्च करण्याचे आव्हान आहे.

थोडक्यात, स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षात शिक्षणाच्या सुधारणेसाठी गठीत विविध आयोग व समित्यांनी सुचविलेल्या महत्त्वपूर्ण उपाययोजनाची अंमलबजावणी आजही झाली नाही. विशेषतः सार्वजनिक शिक्षणव्यवस्थेला अधिक बळकट करण्याऐवजी शिक्षणाच्या खाजगीकरणाला व व्यापारीकरणाला अधिक प्रोत्साहन दिले जात आहे. त्यातली त्यात गेल्या दशकात खाजगी उच्च शिक्षण संस्थांचे पेव फुटले आहे. देशांतर्गत स्थूल उत्पादनाच्या ६ टक्के खर्च शिक्षणावर करण्याची कोठारी आयोगाच्या शिफारशीची अंमलबजावणी न होणे गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्यातील प्रमुख अडसर ठरला आहे. भारतीय संविधानातील कलम ४५ मधील मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये सर्वांना सक्तीचे, समान, मोफत, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याची केलेली तरतूद अमलात आली नाही. त्यामध्येच, राष्ट्रीय शिक्षण धोरणांनी उच्च शिक्षण संस्थांची नव्याने सुचवलेली पुनर्रचना, बहुविद्याशाखीय संस्था निर्माण करणे, महाविद्यालयांना स्वायत्तता देणे, खाजगी संस्थांना शुल्क निश्चितीची मुभा, परदेशी व खाजगी विद्यापीठांना केंद्र सुरू करण्यासाठी परवानगी, ऑनलाईन डिजिटल शिक्षणास विशेष प्राधान्य इत्यादी बाबी अंतर्भूत

करून नवीन समस्या निर्माण केल्या आहेत. त्या समस्यांचे निराकरण करण्याचे व गुणवत्तेचा दर्जा वाढविण्याचे आवाहन उच्च शिक्षणक्षेत्रापुढे आहे.

समारोप

वरील पार्श्वभूमीवर राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०, या नव्या कायद्यात येऊ घातलेल्या तरतुदींचे व बदलांचे शिक्षण क्षेत्रात वावरणाऱ्यांनी अगदी चिंतन करून स्वागत केले पाहिजे. केवळ पारंपारिक पद्धतीने अध्ययन, अध्यापन व त्याच साचेबंद पद्धतीने मूल्यमापन या प्रक्रियेचा अतिरेक झाल्यामुळे अकुशल पदवीधारकांच्या केवळ फौजा तयार झाल्या व विद्यार्थ्यांमध्ये एक पराभूत मानसिकता तयार झाली होती. आज २०२० च्या नवीन शैक्षणिक धोरणात ज्या सुधारणा केल्या आहेत, त्यावर नजर टाकली तर हे लक्षात येते की, या कायद्याने उच्च शिक्षणात विद्यार्थ्यांना केंद्रस्थानी ठेवून बाकी घटकांना परिघावर ठेवले आहे. यामुळे निश्चितच विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्व व कौशल्य विकासास प्रोत्साहन मिळून एका नव्या, परंतु आव्हानात्मक व्यवस्थेला सामोरे जाण्यासाठी हे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लाभदायी ठरू शकेल का, या बाबीचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे.

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे व विकासाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. भारतीय संविधानाच्या उद्देश पत्रिकेतील स्वातंत्र्य, समता, बंधुता आणि न्याय या मूल्यांवर आधारित नवसमाजाची उभारणी करण्यासाठी आपल्या देशात शिक्षणाला विशेष प्राधान्य दिले गेले. शिक्षण सुधारण्याकरिता विविध आयोग व समित्या गठीत केल्या गेल्या. १९६८ व १९८६ मध्ये शिक्षण धोरणे ही तयार केली गेली. परंतु त्यांनी केलेल्या सार्वजनिक शिक्षणव्यवस्थेला सक्षम करणाऱ्या बहुतांश शिफारशीची अंमलबजावणी झाली नाही. परिणामी, गुणवत्तेच्या बाबतीत जागतिक क्रमवारीमध्ये भारतीय विद्यापीठे जगातील विकसित व विकसनशील देशांच्या मागे राहिली. या पार्श्वभूमीवर बदलत्या काळाशी अनुरूप सुधारित शैक्षणिक धोरण ठरविण्याची गरज होती. त्यातूनच "राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०" आकारास आले.

शिक्षण धोरणातील बहुविद्याशाखीय शिक्षण आणि संशोधन विद्यापीठे, प्रत्येक जिल्ह्यात एक मॉडेल बहुविद्याशाखीय उच्च शिक्षण संस्था स्थापन करणे, अभ्यासक्रम व अध्ययन, अध्यापनात कालसुसंगत बदल, विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे स्वातंत्र्य, विद्यार्थी प्रवेश प्रमाण वाढविणे, संशोधन व नवोन्मेषास प्राधान्य इत्यादी व तरतुदींचे शिक्षण व्यवस्थेवर काही अंशी अनुकूल परिणाम होतीलही. परंतु त्या प्रत्यक्ष अमलात आणण्याचे आवाहन आहे. तर दुसरीकडे, उच्च शिक्षण संस्थांची पुनर्रचना व एकत्रीकरण, खाजगी व परदेशी विद्यापीठांच्या स्थापनेस दिलेली मान्यता, ऑनलाइन आणि डिजिटल शिक्षणास प्राधान्य, शिक्षणास अपुरा वित्त पुरवठा, खाजगी विद्यापीठात आरक्षण नसणे, खाजगी संस्थांना शुल्क निश्चितीची मुभा, शिष्यवृत्ती व फ्रीशिपमध्ये कपात इ. तरतुदींमुळे भविष्यात गंभीर समस्या निर्माण होणार आहेत. त्यातून सार्वजनिक शिक्षण व्यवस्थेला बाधा पोहचणार असून, समाजातील सर्व घटकांना समन्यायी, सर्वसमावेशी आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे उद्दिष्ट गाठणे कठीण होणार आहे.

संदर्भ ग्रंथ

- 1) एरंडे, व्ही.एल. २०१७. उच्च शिक्षणातील बदल: वास्तव आणि अपेक्षा. पुणे: हार्मिस प्रकाशन.
- 2) मोरे, डी.एन. २०२३. उच्च शिक्षण धोरण: आव्हाने आणि दिशा. पुणे: द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
- 3) कांबळे, नारायण. २०१२. उच्च शिक्षणापुढील आव्हाने. औरंगाबाद: चिन्मय प्रकाशन.
- 4) धनागरे, द.ना. २०१०. उच्च शिक्षण ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे. मुंबई: लोकवाङ्मयग्रह.
- 5) रणसुभे, विलास. (संपा.) २००५. शिक्षण. मुंबई: लोकवाङ्मयग्रह
- 6) माळी, एम.जी. १९७०. शैक्षणिक प्रश्न, पुनर्रचना आणि राष्ट्र विकास. पुणे : निळकंठ प्रकाशन.
- 7) कोठारी आयोग, शिक्षण आयोग अहवाल. (१९६४-६६), शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- 8) https://www.ugc.gov.in/pdfnews/5294663_Salient-Featuresofnep-Eng-merged.pdf
- 9) <https://static.mygov.in/indiancc/2021/05/mygov-999999999491160613.pdf>
- 10) https://www.researchgate.net/publication/369912602_NATIONAL_EDUCATION_POLICY_2020_A_WAY_AHEAD
- 11) https://niepid.nic.in/nep_2020.pdf
- 12) https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/English1.pdf

राष्ट्रीय शिक्षा नीति अतीत, वर्तमान और भविष्य

डॉ. व्यंकट किशनराव पाटील
सहयोगी प्राध्यापक
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय
शिरूर ताजबंद जि. लातूर
venkatkpatil@gmail.com

प्रस्तावना

राष्ट्रीय शिक्षा नीति में नयी नीतियों की आवश्यकता है। वर्तमान नीतियाँ परंपरिक व्यवस्था के अनुरूप हैं। उसमें निरंतरता की कमी के कारण महत्वपूर्ण परिवर्तनों में अक्षम हैं। नयी नीतियाँ शिक्षा क्षेत्र के लिए आवश्यक सुधारों और प्रगति के लिए महत्वपूर्ण हैं। बाल शिक्षा को मजबूत करना, नवीनतम शिक्षण तकनीकों को अपनाना और क्षेत्रीय भाषा को बढ़ावा देना आवश्यक है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति देश के सामाजिक न्याय और एकता के विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। इसका मुख्य उद्देश्य है समृद्ध और न्यायसंगत देश के निर्माण में मदद करना। इसके साथ ही, इस नीति के माध्यम से आम लोगों के बौद्धिक स्तर को सुधारा जा सकता है ताकि वे नए मार्ग द्वारा विकास और आर्थिक सम्मान प्राप्त कर सकें। राष्ट्रीय शिक्षा नीति में अनुशासनिक व्यवस्था का भी विशेष महत्व है। यह नीति न केवल अधिक दूरस्थ क्षेत्रों तक बढ़ती है, बल्कि ग्रामीण क्षेत्रों में भी मदद करती है, जहां शिक्षा की आपूर्ति कम होती है। इस नीति में शिक्षा के लिए छात्र-शिक्षक अनुपात का सुधार और अनुसूचित जाति और अल्पसंख्यक समुदायों के छात्रों के लिए राज्य स्तर पर आरक्षण जैसे कई महत्वपूर्ण विषयों पर हस्तांतरण और सुधार की आवश्यकता होती है।

नयी नीति की आवश्यकता

वर्तमान राष्ट्रीय शिक्षा नीति कुछ कमियाँ हैं, इसलिए नयी नीतियों की आवश्यकता उभरती है। वर्तमान में, शिक्षकों की नयी जरूरतें हैं, जो छात्रों को वर्तमान की तकनीकों से अवगत कराकर उनकी रुचि को बढ़ावा दें। उच्च शिक्षा क्षेत्र में भी काफी परिवर्तन आवश्यक है, जैसे कि महत्वपूर्ण विषयों में कुशलता की अवधारणा, संशोधित पाठ्यक्रम संरचना और इंटर्नशिप के माध्यम से अधिक व्यावसायिकता का प्रदान।

देश में शिक्षकों की संख्या एक औसत से कम है, इसलिए भी नयी नीतियों की आवश्यकता पड़ रही है जो भारत में अधिक शिक्षकों का कार्यभार बढ़ा सके। छात्रों को नये रोजगार, कौशल विकास, साइबर सुरक्षा, और राष्ट्रीय एकता के महत्वपूर्ण मुद्दों के बारे में भी शिक्षित करना और उनकी जिम्मेदारियों को समझाना अत्यंत आवश्यक है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति का इतिहास

प्राचीन भारत में शिक्षा प्रणाली: प्राचीन काल में राष्ट्रीय समाज में अध्ययन और ज्ञान को महत्वपूर्ण माना जाता था। शिक्षा केंद्रों में शिक्षक शिष्य को वेद, शास्त्र, गणित, विज्ञान आदि का ज्ञान सिखाते थे। नालंदा और तक्षशिला विश्वविद्यालय जैसे प्रसिद्ध शिक्षा केंद्र इसी कारण प्रसिद्ध हैं। ब्रिटिश शासन के समय में, शिक्षा प्रणाली को मिश्रित दृष्टिकोण मिला। शिक्षा को अंग्रेजी भाषा और विदेशी मानकों के अनुसरण हुआ, शिक्षा केंद्रों की स्थापना की गई और प्राथमिक शिक्षा को महत्व दिया गया। स्वतंत्रता के बाद राष्ट्रीय सरकार ने शिक्षा के क्षेत्र में विभिन्न सुधार के लिए प्रयास किए। प्रशासनिक और पाठ्यक्रम में सुधार के साथ-साथ विद्यार्थियों के लिए आरक्षण का भी प्रावधान किया गया। हालांकि, इन सुधारों के बावजूद भी शिक्षा क्षेत्र में अनेकों चुनौतियाँ मौजूद हैं।

सुधार और प्रगति की कोशिशें

1968 की शिक्षा नीति: 1968 में जैसे नई शिक्षा नीति के तहत शिक्षा क्षेत्र में परिवर्तन की कोशिश की गई। इस नई नीति के तहत, नई सामग्री, पाठ्यक्रम और प्रशासनिक नीतियों का विकास हुआ। इसका मुख्य ध्येय छात्रों के संपूर्ण विकास को सुनिश्चित करना था।

1986 की नई शिक्षा नीति: 1986 में नई शिक्षा नीति के द्वारा शिक्षा में मुख्य बदलाव किए गए। इस नीति के तहत, ग्रामीण क्षेत्रों की शिक्षा, पेशेवरीकरण, अभियांत्रिकी, विज्ञानशास्त्र आदि को महत्व दिया गया। यह नीति प्राथमिक शिक्षा के माध्यम से अधिकारिता और सामाजिक न्याय को बढ़ाने का लक्ष्य रखती थी।

2005 का नीति आयोग: 2005 में शिक्षा नीति आयोग के गठन के बाद, नई शिक्षा नीति के तहत कई परिवर्तनों का आयोजन किया गया। इसका मुख्य उद्देश्य उच्च शिक्षा के क्षेत्र में गुणवत्ता के मानकों को बढ़ाना था। इसके अलावा, इस नीति ने सरकारी स्कूलों की गुणवत्ता में सुधार करने के प्रयास भी किए हैं।

एनईपी 2020: राष्ट्रीय शिक्षा नीति का नया आयाम

एनईपी 2020 शिक्षा नीति को समाज में एक परिवर्तन की राह बताती है। इसमें छात्रों के आविष्कारशील दिमाग को बढ़ाने, अच्छे नैतिक मूल्यों को बढ़ावा देने, राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर पर शिक्षा की गुणवत्ता को सुधारने के उद्देश्य हैं। एनईपी 2020 के तहत कई योजनाएं और नये प्रस्ताव किए गए हैं। इसमें प्राथमिक शिक्षा के लिए नई नीतियाँ, उच्च शिक्षा में क्षेत्रीय भूमिका को महत्व देने की योजना, छात्रों के शौर्य और सांस्कृतिक विकास को बढ़ावा देने की योजना शामिल हैं। एनईपी 2020 के द्वारा किए गए परिवर्तन का मात्र विद्यार्थियों के प्रति ही प्रभाव नहीं होगा। इसका जिम्मेदारी शिक्षा केंद्रों, शिक्षकों, आपूर्ति एवं नकली उत्पादन, और परिवारों को भी साझा करनी होगी। हम सभी का यही कर्तव्य है कि हम संशोधित शिक्षा नीति का सही रूप से पालन करें और देश को एक सशक्त भविष्य की ओर ले जाने में सहयोग करें।

एनईपी 2020: चुनौतियाँ

राष्ट्रीय शिक्षा प्रणाली धीमी और कटघरा होने के कारण कई समस्याओं का सामना कर रही है। अधिकांश सरकारी और निजी स्कूलों में अभ्यास करने वाले छात्रों की गणना में गरीबी और असामान्यता के प्रभाव को नजरअंदाज किया जाता है। ध्यान देने योग्य है कि गरीबी और असामान्यता स्थिति के द्वारा शिक्षा के साधनों तक पहुंचने में अवरोध उत्पन्न होने से छात्रों द्वारा अधिकांश अवसर हाथ से निकल जाते हैं। इसके अलावा, शिक्षा की कमियों को दूर करने के लिए तकनीकी सुधार की जरूरत है। तकनीकी सुधार न केवल शिक्षा में नये अवसर प्रदान करेगा, बल्कि आधुनिक तरीकों के माध्यम से स्टूडेंट्स को एक सक्षम और प्रगतिशील समाज में शामिल करेगा।

औद्योगिकरण का एक बड़ा पहलू शिक्षा योग्यता और रोजगार के बीच की अंतरिक्ष से उभर रहा है। कई लोगों के पास शिक्षा मानदंडों में कमी होती है जो आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए अग्रिमता की संकेत करती है। इसके परिणामस्वरूप, योग्यता की कमी राष्ट्रीय औद्योगिककरण को अवरोधित कर रही है। औद्योगिकरण की ओर एक चुनौती यह है कि शिक्षा मानकों की कमी छात्रों की क्षमताओं और आवासों को प्रभावित करके उन्हें व्यापारिक मानकों में उच्च स्थान पर पहुंचने में बाधा पहुंचाती है।

एक सामाजिक बदलाव के क्षेत्र में शिक्षा महत्वपूर्ण भूमिका निभाती है। शिक्षा एकदिवसीय जीवन की यात्रा का विकास करती है जो हर किसी की जरूरत है। एक वास्तविकता के मानक जैसे आचरण का पालन करके हम सामाजिक बदलाव को बढ़ावा दे सकते हैं। उच्च शिक्षा संस्थानों में बदलते माहौल ने भी इस क्षेत्र में सुधारों की आवश्यकता को उजागर किया है। पढ़े-लिखे और शिक्षित महिलाओं के साथ बालिका शिक्षा में उपेक्षितता कम हो रही है।

इस तरह, शिक्षा की विभिन्न चुनौतियों ने भारत की शिक्षा नीति पर कठिनाइयों का बोझ डाला है। हमें जागरूक होना चाहिए कि इन चुनौतियों का सामना करने के लिए हमें ऐसी नई, नवाचारी और समस्या-निर्देशित नीतियों की आवश्यकता है जो सामान्य चुनौतियों को एकाधिकृत करके दबा सके। राष्ट्रीय शिक्षा प्रणाली की कमियाँ, गरीबी और असामान्यता का प्रभाव, शिक्षा में तकनीकी सुधार की आवश्यकता, व्यक्तिगतीकरण का दबाव, योग्यता और रोजगार के बीच की असंतुलन, शैक्षणिक मानकों की कमी का प्रभाव, वास्तविकता के मानकों का पालन, उच्च शिक्षा संस्थाओं का बदलता माहौल आदि चुनौतियाँ हैं।

राष्ट्रीय शिक्षा में भविष्य

राष्ट्रीय शिक्षा प्रणाली की एक महत्वपूर्ण दिशा है, ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा की पहुंच को सुनिश्चित करने के लिए मुख्य ध्येयों में से एक है। ग्रामीण इलाकों में शिक्षा के लिए उपयोगी निर्धारित कार्यक्रम और सौष्ठविक योजनाएं समाज के समृद्धिकरण और स्वायत्तता की दिशा में पहल लगा रही हैं।

इस एवरग्रीन ग्राम शिक्षा योजना के अंतर्गत ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा की पहुंच सुधारने के लिए कई पहल की जा रही हैं।

शिक्षा पहुंचने की कमियों का निवारण। जीवन के निर्धारित रूप से शिक्षा के लिए जरूरी निवेश न कर पाने के कारण, कई ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा की कमी है। इसका समाधान करने के लिए, सरकार ने ग्रामीण क्षेत्रों में स्कूल और कॉलेजों की संख्या बढ़ाने के प्रयास किए हैं कि छात्रों को शिक्षा के लिए अधिक विकल्प मिलें।

प्रभावी समुदायों के विकास का माध्यम। ग्रामीण क्षेत्रों में जहां शिक्षा की पहुंच संघर्षपूर्ण हो सकती है, सरकारी योजनाएं ग्रामीण समुदायों को समृद्ध बनाने में मदद कर सकती हैं। समृद्ध समुदायों में शिक्षा को प्राप्त करने का समर्थन करने के लिए, सरकारी योजनाओं का उपयोग किया जा सकता है, जैसे कि कौशल विकास के कार्यक्रम, वैद्यकीय सहायता, किसानों की जनकल्याण योजनाएं और अधिक रोजगार के अवसर।

सरकारी योजनाओं का उपयोग। सरकारी योजनाओं की सुविधा से बेहतर शिक्षा के लिए कई संगठन और संघों को जोड़ा जा सकता है। उदाहरण के लिए, नागरिक समूहों, पर्यावरण संरक्षण समूहों और महिला समूहों को शिक्षा संकायों में शामिल किया जा सकता है, जहां उन्हें शिक्षा प्रदान करने का जवाबदेही मिलती है। इस तरीके से, सरकारी योजनाएं ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा का सुचारू कर सकती हैं और सुनिश्चित कर सकती हैं कि ग्रामीण बच्चों को उच्च शिक्षा के अवसर मिलें।

“राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020, 21वीं शताब्दी की पहली शिक्षा नीति है जिसका लक्ष्य हमारे देश के विकास के लिए अनिवार्य आवश्यकताओं को पूरा करना है। यह नीति भारत की परंपरा और सांस्कृतिक मूल्यों के आधार को बरकरार रखते हुए, 21वीं सदी की शिक्षा के लिए आकांक्षात्मक लक्ष्यों, संयोजन में शिक्षा व्यवस्था, उसके नियमन और गवर्नेंस सहित, सभी पक्षों के सुधार और पुनर्गठन का प्रस्ताव रखती है।” 1

आज की आर्थिक परिस्थिति में, आत्मनिर्भरता बनाना और औद्योगिक क्षेत्र में रोजगार के अवसर बढ़ाने का महत्व अधिकता प्राप्त कर रहा है। इस संदर्भ में, शिक्षा एक महत्वपूर्ण योजना है जो आत्मनिर्भरता की दिशा में राष्ट्रीय शिक्षा प्रणाली में ध्यान देने के लिए आवश्यक है।

औद्योगिक क्षेत्र में कौशल विकास। एक यूनिवर्सल शिक्षा प्रणाली के माध्यम से, छात्रों को दक्षता और तकनीकी कौशलों का अच्छा ज्ञान प्राप्त करने का मौका मिल सकता है। यह उन्हें उच्चतर शिक्षा और नौकरी प्राप्ति के लिए तैयार कर सकता है, जो उनके आत्मविश्वास और आर्थिक स्थिति को सुधार सकता है।

उद्यमी जीवन का अभिवृद्धि करना। शिक्षा उच्चतर शिक्षा के साथ-साथ उद्यमी जीवन को भी प्रोत्साहित कर सकती है। छात्रों को खुद के वाणिज्यिक वेंचर की शुरुआत, कारोबारी अभियांत्रिकी, और बचतों और निवेश के मूल्यों के बारे में जागरूक बना सकती है। इस तरीके से, शिक्षा छात्रों को स्वदेशी आधारित व्यवसायों की प्रोत्साहना करके उनके लिए आत्मनिर्भर बनाने का मार्ग दिखा सकती है।

स्वदेशी उत्पादों की प्रोत्साहना। आत्मनिर्भरता को प्राप्त करने के लिए, एक महत्वपूर्ण योजना है स्वदेशी वस्त्र और उत्पादों की प्रोत्साहना करना। यह शिक्षा के माध्यम से छात्रों को स्वदेशी उत्पादों के महत्व को समझाने और समर्पित करने का मौका देती है। अधिक स्पष्टता से कहें तो, यह छात्रों को ब्रांड भरोसेमंदी के लिए जागरूकता बढ़ाने में मदद कर सकता है।

इस तरह, राष्ट्रीय शिक्षा प्रणाली का मुख्य उद्देश्य है, छात्रों को आत्मनिर्भर बनाने और उन्हें उच्चतर शिक्षा के लिए तैयार करके देश को एक बेहतर भविष्य की ओर ले जाना।

सारांश

आजकल राष्ट्रीय शिक्षा नीति अतीत, वर्तमान और भविष्य में एक महत्वपूर्ण विषय बन गए हैं। संबंधित अधिकारियों को जनसाधारण की आवश्यकताओं को समझकर इसके लिए संशोधन किया जा रहा है राष्ट्रीय शिक्षा नीति के संक्षेप में परत। इसके अलावा, हम देखेंगे कि शिक्षा क्षेत्र में होने वाले संशोधनों की क्या आवश्यकता है और विदेशी योगदानों की भूमिका क्या होती है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति का लक्ष्य युवा पीढ़ी को समग्र विकास के साथ शिक्षा प्रदान करना है। यह नीति विज्ञान, गणित, साहित्य, कला, और सामाजिक विज्ञान जैसे विभिन्न क्षेत्रों पर ध्यान केंद्रित करती है। शिक्षा नीति ऐसे अवसर प्रदान करने का प्रयास करती है जिससे तालिका बनाने और समस्याओं का समाधान करने की क्षमता में सुधार हो। इसके अतिरिक्त, इस नीति के तहत पूरे देश में उच्च शिक्षा के लिए वृद्धि करने की भी कोशिश की जा रही है।

राष्ट्रीय शिक्षा नीति में संशोधन की आवश्यकता हीरोवाला चिकन पागलखानों के बारे में एक तटस्थ और प्रभावित नजरिए से देखने की आवश्यकता है। शिक्षा प्रणाली के माध्यम से छात्रों को आंतरविद्यालय पठन या छोड़ने में अधिक मुक्ति मिली है, लेकिन क्या यह वास्तव में उचित है? हमें यह भी सोचना चाहिए कि क्या हम छात्रों के शिक्षा अनुभव को महत्वपूर्णता देने में सक्षम हैं। शैक्षणिक संस्थानों की एकीकरण की आवश्यकता भी व्यक्ति भारी है, क्योंकि इससे एक संगठित, सरासर और पुरस्कारप्राप्त शैक्षणिक मार्गिकी बनेगी।

व्यक्तिगत स्वच्छंदता और छात्रों की स्वतंत्रता का महत्व हमें सोचने पर मजबूर करता है। शिक्षा नीति में संशोधन के माध्यम से हमें इन मामलों पर विचार करने की आवश्यकता है, ताकि हम सभी के लिए शिक्षा में सुधार कर सकें।

आधुनिक क्षेत्रीय और विदेशी योगदान समाज की विभिन्न स्तरों पर आवश्यक हैं। शिक्षा के क्षेत्र में विदेशी योगदानों की भूमिका महत्वपूर्ण है क्योंकि इससे छात्रों को अंतरराष्ट्रीय मान्यता प्राप्त उपाधियां एवं तत्वों के लिए विकल्प मिलते हैं। साथ ही, विदेशी योगदान से देश को परम्परागत शिक्षा पद्धतियों से अलग-थलग ज्ञान भी मिलता है। इसे हमेशा से योग्यतापूर्वक माना गया है कि विशेषज्ञता, अन्तर्राष्ट्रीय स्तर पर तत्वों के लिए समान्यतया विकल्प हैं।

भारत की शिक्षा नीति एक संभावित भविष्य की ओर एक महत्वपूर्ण पहल है। हमें इस नीति को अतीत, वर्तमान और भविष्य में और बेहतर बनाने की जरूरत है। इसके लिए हमें शैक्षांतर की एकीकरण के साथ-साथ छात्रों की स्वतंत्रता का भी ध्यान रखना चाहिए। साथ ही, हमें विदेशी योगदानों की भूमिका और इसके महत्व को भी समझना चाहिए। इन सभी पहलुओं के साथ, हम एक सुसंगत तथ्यात्मक एसेपेक्ट के साथ एक अद्भुत शिक्षा नीति प्राप्त कर सकते हैं, जो राष्ट्रीय युवा पीढ़ी के विकास के लिए महत्वपूर्ण होगी।

संदर्भ सूची :

1. राष्ट्रीय शिक्षा नीति :मानव संसाधन विकास मंत्रालय, भारत सरकार , 2020
2. राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 भारतीयता का पुनरुत्थान : सं. अतुल कोठारी 2021
3. ब्रिटिश कालीन भारत की शिक्षा नीति (1857-1947) अंजना कुमारी · 2018
4. <https://www.bbc.com/hindi/india-53581084>

प्राचीन भारतातील शिक्षण केंद्रे : - नालंदा , तक्षशिला व वल्लभी

प्रा.डॉ.नानासाहेब पंडितराव मनाळे

इतिहास विभाग प्रमुख

वसंतराव काळे महाविद्यालय,ढोकी,ता.जि.धाराशिव

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ ,छत्रपती संभाजी नगर .

Email id :- drnpmanale@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्राचीन भारताच्या इतिहासात भारतीय शिक्षण पद्धती महत्त्वपूर्ण मानली जाते . प्राचीन भारताच्या इतिहासा इतकीच भारताची शिक्षण पद्धती प्राचीन आहे . प्रत्येक व्यक्तीचा बौद्धिक , मानसिक व सांस्कृतिक विकास होण्यास आवश्यक असणारे ज्ञान म्हणजेच शिक्षण होय . हा विचार केंद्रबिंदू ठेवून शिक्षण पद्धती विकसित केल्याची दिसून येते . प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करण्यासाठी वैदिक वाङ्मय , महाकाव्य , धर्मसुत्रे , जैन व बौद्ध धर्माचे वांड : मय , जातक कथा , कौटिल्याचे अर्थशास्त्र , संस्कृत साहित्य , स्मृती साहित्य व परकीय प्रवाशाची वर्णने इत्यादी साधनाचा उपयोग होतो .

प्राचीन भारतातील शिक्षणाची उद्दिष्टे

- ०१) विद्यार्थ्यांच्या मनात पावित्र्य,धार्मिकतेची भावना निर्माण करणे .
- ०२) चारित्र्यसंवर्धन
- ०३) व्यक्तिमत्व विकास
- ०४) सामाजिक जबाबदारी व व्यक्तिगत कर्तव्याची जाणीव करून देणे
- ०५) राष्ट्रीय संस्कृतीची वृद्धी व प्रसार ०६ भौतिक व अध्यात्मिक जीवनाचा सर्वांगीण विकास करणे .
- ०७) पूजा -पाठ ,अहिंसा ,दानधर्म इत्यादी गोष्टी विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवणे

प्राचीन काळात देव ऋण , पितृ ऋण , गुरु ऋण , यज्ञ , विधी , पूजा करून देव ऋण फेडता येते तर वृधापकाली पित्याची सेवा करून पितृ ऋण फेडता येते असा समज होता . गुरु ऋण फेडण्यासाठी ज्ञानोपासना करून ज्ञान देण्याची परंपरा चालू ठेवून , गुरुच्या ऋणातून मुक्ती मिळते अशी कल्पना होती .वैदिक कालखंडात गुरुकुल आश्रम पद्धती होती .बौद्ध धर्माच्या उदयानंतर शिक्षण पद्धतीत अमुलाग्र बदल झाले . वैदिक कालखंडानंतर इ.स. १३ व्या शतकापर्यंत काही शिक्षण केंद्र प्रसिद्ध झाली. बौद्ध धर्म ,बौद्ध धर्माचे तत्वज्ञान व साहित्याचा अभ्यास करण्यासाठी शिक्षण केंद्र पुढे आली . त्यात नालंदा , तक्षशिला व वल्लभी शिक्षण केंद्राचा आवर्जून उल्लेख करावा लागेल .

नालंदा :-

प्राचीन भारतातील सर्वश्रेष्ठ विद्यापीठ म्हणून नालंदा विद्यापीठ ओळखले जाते . बिहार राज्यात पाटणा शहरापासून 40 महिला अंतरावर हे विद्यापीठ होते . बुद्ध शिष्य सारीपुत्र ८० हजार शिष्यासह येथे राहत होता . महावीरानेही १४ महिने चार्तुमास येथे वास्तव्य केले होते असेजैन परंपरा सांगते .बौद्ध आचार्य नागार्जुन यांनी आपला शिष्य आर्यदेव याला नालंदा येथे विहार बांधण्याची आज्ञा दिली होती. गुप्त सम्राट व हर्षवर्धनाने या विद्यापीठात आर्थिक मदत केली होती. ह्यु-यत-त्संगने नालंदा विद्यापीठाच्या ग्रंथालयात बसून अभ्यास केला होता.तो आपल्या प्रवास वर्णनात म्हणतो की, भारतात अशाप्रकारची हजारो विद्यापीठे होती.परंतु नालंदा विद्यापीठाचे वैभव वेगळेच होते. हुणांनी तक्षशिला विद्यापीठ नष्ट केल्यामुळे हे नालंदा विद्यापीठ पुढे आले .महायान बौद्ध धर्माचे प्रमुख अभ्यास केंद्र म्हणून या विद्यापीठाची ओळख होती. गुप्ताच्या कालखंडात हे विद्यापीठ नाव रूपाला आले .400 ते 500 वर्षे हे विद्यापीठ शिक्षणाचे केंद्र म्हणून प्रचलित होते. या विद्यापीठात सिलोन, सयाम, जपान, तिबेट, व्हिएतनाम,कंबोडिया,लाओस व युरोपमधील फ्रान्स, जर्मनी, ऑस्ट्रिया या देशातील विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत होते.

भारतात आलेले परकीय प्रवासी फाहियान , ह्यूएनत्संग इस्तिंग यांनी नालंदा विद्यापीठाबद्दल भरपूर माहिती आपल्या प्रवास वर्गात लिहून ठेवली आहे .प्राचीन साहित्याच्या आधारे नालंदा विद्यापीठाचा इतिहास मौर्य सम्राट अशोकाच्या काळापर्यंत जातो . गुप्त सम्राटाच्या काळात नालंदा हे एक विश्वविद्यालय म्हणून समोर आले . नालंदा विद्यापीठाचा परिसर हा खूप विस्तीर्ण होता . तेथे सुमारे 300 खोल्याची वस्तीग्रह तसेच ८० सभागृहे होते .अध्यापना करिता जवळपास 100 कक्ष होते .खगोलशास्त्राचा अभ्यास त्या ठिकाणी केला जात होता . परिसरात बागा उपवणे व होते . नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय बहुमजली होते . ग्रंथालयात धर्ममाया योग हे नाव होते .ग्रंथालयात उपविभाग होते .नालंदा विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमात प्रामुख्याने हीयान व महायान पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचे अध्यापन होत असे . त्यासोबत वेद , अध्यात्म , आयुर्वेद , सांख्यदर्शन , धर्मशास्त्र 'ज्योतिष व खगोलशास्त्र अशा विविध प्रकारच्या विषयाचा अभ्यास केला जात होता .

तक्षशिला :-

भारताच्या वायव्येकडील गांधार देशाची तक्षशिला राजधानी होती . ऋग्वेदात गांधार देशाचा उल्लेख आहे . सिकंदरच्या आक्रमण आक्रमणाच्या वेळी तक्षशिला हे विशाल , सुशासित व समृद्ध नगर होते. इ.स.पूर्व 800 ते इ.स. 400 या काळात तक्षशिला शिक्षणाचे केंद्र म्हणून प्रसिद्ध होते .या विद्यापीठाचे स्थापना भरत यांनी केली . प्रशासन तक्ष या व्यक्तीकडे सोपवले होते . असा उल्लेख जातक कथेत आहे . विविध शास्त्रातील पारंगत विद्वान या विद्यापीठात ज्ञानदानाचे काम करत असत .या विद्यापीठात वाराणसी , मिथिला , उज्जैनी या प्रमुख शहरातून विद्यार्थी येत असत . कोसलचा प्रसेनजित , मौर्य सम्राट चंद्रगुप्त , कौटिल्य , पाणिनी ,बिंदुसारचा राजवैद्य जीवक या नामवंत व्यक्तीचे शिक्षण तक्षशिला येथे झाले होते .तीन वेद व अठरा पुराणे , शिल्पे यांचे उच्च शिक्षण दिले जाई . त्याशिवाय कायदा ,वैद्य शास्त्र , औषधप्रक्रिया ,शस्त्रविद्या ,अश्वविद्या , राजविद्या , धनुर्विद्या , स्थापत्य इत्यादी शिक्षण दिले जाई .या विद्यापीठात गरीब विद्यार्थ्यांना शिक्षण मोफत मिळतअसत. पण श्रीमंत व्यक्तीकडून 1000 सोन्याची नाणी एवढी फी आकारली जाई . इ.स.चौथ्या शतकानंतर तक्षशिला शिक्षण केंद्र व मागे पडले .भारताबाहेरून आलेल्या आक्रमकांनी या विद्यापीठाची नासधूस केली.

तक्षशिला या विद्यापीठाने शैक्षणिक क्षेत्रात आंतरराष्ट्रीय कीर्ती मिळवली होती . म्हणून या विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी स्पर्धा होती. या विद्यापीठात भारतातील व इतर इंडोनेशिया, जपान ,इराण ,इराक या देशाची विद्यार्थी येत असत .येथील अभ्यासक्रमात 8 शास्त्रे आणि अठरा कलांचा अंतर्भाव होता. र धर्म आणि तत्त्वज्ञान हे त्या काळाचे महत्त्वाचे विषय होते . शिल्पकला आणि स्थापत्यकलेचे शिक्षण तक्षशिला विद्यापीठात दिले जात होते . हे शिक्षण आजच्या अभियांत्रिकी महाविद्यालयात दिल्या जाणाऱ्या विषयाशी साम्यता दिसून येते . या विद्यापीठाला नावारुपान आणण्याचे काम आर्य चाणक्य उर्फ कौटिल्य यांनी केले होते .या विद्यापीठावर इराणी , कुशान , हुण यासारख्या परकीय आक्रमणाने सतत आघात केल्यामुळे हे विद्यापीठ नष्ट झाले .

वल्लभी :-

गुजरातच्या भावनगर जिल्ह्यात स्थित आहे .हे बौद्ध शिक्षणाचे महत्त्वाचे केंद्र होते .वल्लभी ही मैत्रक राजवंशीची राजधानी होती . इत्सिंग या चिनी प्रवाशाने या विद्यापीठात भेट दिली होती .या विद्यापीठाचे नालंदाप्रमाणेच बौद्ध शिक्षणाचे महत्त्वाचे केंद्र होते . विद्यापीठात अर्थशास्त्र ,नृत्य , गायन, वादन ,राज्यशास्त्र ,गणित ,धनुर्विद्या , तर्कशास्त्र ,व्याकरण ,साहित्य इत्यादी विषय शिकवले जात असत .नालंदा विद्यापीठाइतकेच श्रेष्ठ दर्जाचे शिक्षण येथे दिले जाई . वल्लभी विद्या पीठातशिक्षण घेतलेल्यांना राज दरबारात लवकर या मिळत असत . "पश्चिम भारतातील नालंदा "या शब्दात इत्सिंगने या विद्यापीठाचा उल्लेख केला आहे . वल्लवी विद्यापीठात जैन धर्माचे ही शिक्षण मिळत असत .वल्लवी विद्यापीठात विषयाबाबत सक्ती नव्हती .पण राजपुत्र व प्रधान पुत्रांना सर्व विषयाची माहिती दिली जात असावी .बारावी शतकात मुस्लिम आक्रमक यांची तिव्रता जेव्हा वाढली तेव्हा या विद्यापीठाचे महत्त्व कमी झाले .

संदर्भसूची:-

- ०१) एस . एस . गाठाळ ,भारताचा इतिहास ,कैलास पब्लिकेशन , औरंगाबा .
- ०२) डॉ .सतीश कदम , जगातील प्राचीन विद्यापीठे तक्षशिला पाकिस्तानात तर भारतात नालंद , लेख .
- ०३) तुकाराम गायकर , जगातील पहिले विद्यापीठ .

ब्रिटिश कालीन भारतातील शैक्षणिक धोरण

डॉ. प्रवीण पांडुरंगराव लोणारकर

लोकप्रशासन विभाग प्रमुख

बी. रघुनाथ महाविद्यालय, परभणी

email- lonarkarpravin@gmail.com

सारांश (Abstract):-

भारताला पारंपारिक शिक्षणाच्या जोखंडातून काढून आधुनिक शिक्षणाचा मार्ग दाखवण्याचे कार्य ब्रिटिश काळामध्ये झाले. ब्रिटिशांनी प्रथमतः 1813 मध्ये भारतीय शिक्षणावर सरकारने खर्च करावा हे मान्य केले व तिथून पुढे शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने उचलली. शिक्षण व्यवस्थेमध्ये क्रमशः सुधारणा करण्यासाठी विविध आयोगांची नेमणूक करून त्या माध्यमातून शैक्षणिक धोरणाची घोषणा ब्रिटिशांनी केली यामध्ये प्रामुख्याने लॉर्ड मेकॉलिसचा अहवाल पेंटिंगच्या आज्ञापत्र पुढची घोषणापत्र व हंटर कमिशन यांचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. या सर्व प्रयत्नातून भारतीय शिक्षण व्यवस्था ही समृद्ध बनली. त्यामुळे आधुनिक शिक्षणाचा पाया ब्रिटिश काळात घातला गेला असे जे म्हटले जाते ते योग्य वाटते.

समस्या सूत्र (Hypothesis):- ब्रिटिशकालीन शैक्षणिक धोरणाने भारतातील आधुनिक शिक्षणाचा पाया घातला.

संशोधनाची उद्दिष्टे (Objectives of research):- ब्रिटिश काळामध्ये शैक्षणिक धोरणासंदर्भात नेमण्यात आलेल्या विविध आयोगांचा व कायद्यांचा आढावा घेणे.

तथ्य संकलन पद्धती (Data Collection method) :- प्रस्तुत संशोधनात तथ्य संकलनासाठी द्वितीयक साधनांचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.

मुख्य प्रकाशित घटक (keywords):- 1813 चे ईस्ट इंडिया कंपनीचे आज्ञापत्र, लॉर्ड मेकॉलेचा अहवाल(1835) लॉर्ड बेंटिकचे आज्ञापत्र(1835), चार्ल्स वूडचे घोषणापत्र (1854), भारतीय शिक्षण आयोग 1882.

प्रस्तावना (Introduction):

ब्रिटिशांचे भारतातील आगमन ही भारतीय शिक्षण व्यवस्थेसाठी मैलाचा दगड ठरला. भारतामध्ये आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेचा पाया ब्रिटिश काळामध्ये घातला गेला. भारताला आधुनिक शिक्षणाची ओळख ब्रिटिश काळामध्ये झाली त्यासोबतच शिक्षण ही वैयक्तिक बाब नसून ही शासनाची जबाबदारी आहे हे तत्त्व ब्रिटिशांनी मान्य केले. ब्रिटिश आगमनाच्या वेळेला भारतातील शिक्षण पद्धतीची अवस्था अत्यंत दयनीय होती. शिक्षण पूर्णतः धर्मावर आधारित होते. आधुनिक शिक्षणाचा गंध भारतीयांना नव्हता. भारतात ब्रिटिशांच्या पूर्वी फ्रेंच, डच व डीनो मिशनऱ्यांनी भारतात पाश्चात्य शिक्षण देणाऱ्या शाळांची निर्मिती केली. परंतु त्यांच्या शिक्षणाच्या विस्ताराचा उद्देश धर्मप्रसार हा होता. त्याचप्रमाणे ब्रिटिशांनीही प्रारंभी युरोपियन मिशनऱ्यांप्रमाणे धर्मप्रसारासाठी शैक्षणिक संस्थांच्या निर्मितीवर भर दिला. ख्रिस्ती मुलांच्या शिक्षणासाठी प्रथम 1670 मध्ये मद्रास येथे एक इंग्लिश स्कूल चालू करण्यात आले. इसवी सन 1720 साली वॉरन हेस्टिंग्स यांनी कलकत्ता मदरसाची स्थापना केली. इसवीसन 1817 पर्यंत ब्रिटिशांद्वारे भारतात एकूण 115 विद्यालयांची स्थापना करण्यात आली.

इसवी सन 1813 चे ईस्ट इंडिया कंपनीचे आज्ञापत्र :-

इ.स 1765 च्या प्लासीच्या युद्धाने भारतात ईस्ट इंडिया कंपनीची सत्ता प्रस्थापित झाली. त्यापूर्वी ख्रिश्चन मिशनऱ्यांना शिक्षणासाठी कंपनीने आर्थिक मदत दिलेली होती. त्याविरुद्ध भारतीय लोकांच्या मनामध्ये असंतोष निर्माण झाला होता. भारतात सत्ता स्थापनेस पोषक वातावरण दिसल्यानंतर कंपनीने धार्मिक उदासीनतेचे धोरण स्वीकारण्यास सुरुवात केली. त्यामुळे मिशनऱ्यांनी चालविलेल्या शाळांना कंपनीकडून विरोध होऊ लागला परिणामी ईस्ट इंडिया कंपनी व मिशनरी यांच्या संघर्ष निर्माण झाला त्याच बरोबर भारतीय शिक्षणासंबंधी काहीतरी करावे असे कंपनीला वाटू लागले या पार्श्वभूमीवर इ.स 1813 चा ईस्ट इंडिया कंपनीचा चार्टर मंजूर करण्यात आला. इ.स 1813 च्या चार्टर अक्ट मधील प्रमुख तरतुदी पुढील प्रमाणे.

1. भारतीयांच्या शिक्षणाची जबाबदारी ईस्ट इंडिया कंपनीने स्वीकारावी.
2. मिशनऱ्यांना भारतात जाऊन शिक्षण विषयक करण्याची अनुमती आहे.

3. राजकीय भूप्रदेशामधून जी विविध प्रकारचे रक्कम मिळते त्यातून लष्कर व्यावसायिक व नागरी इत्यादी खर्च वगळता जो खर्च उरेल त्यातील एक लाख रुपये दरवर्षी भारतीय शिक्षणावर खर्च करावेत.

भारतातील शिक्षणास ब्रिटिशांनी आर्थिक मदत देण्याचे चार्टर अॅक्ट मध्ये निश्चित केल्यानंतर भारतामध्ये मिशनरी शाळांबरोबरच खाजगी व शासकीय शाळा मूळ धरू लागल्या. विशेष म्हणजे चार्टर अॅक्ट मधील तिसऱ्या मुद्द्यानुसार सार्वजनिक महसुलावर भारतीय शिक्षणाचा अधिकार ब्रिटिश संसदेने मान्य केला. 1823 साली कंपनीने शिक्षणाच्या कार्यात मदत करण्यासाठी लोकशिक्षण समिती (General committee of public instruction) ही सल्लागार समिती नेमली. लोकांना चांगले शिक्षण द्यावे, त्यांच्यामध्ये उपयुक्त ज्ञानाची सुरुवात करावी, नैतिक चारित्र्य सुधारण्यास शिक्षणाने मदत करावी, असे हेतू होते. कंपनीने शिक्षणासाठी मंजूर केलेली एक लाख रुपयांचे रक्कम समितीच्या स्वाधीन केल्याचे दिसते. या आज्ञापत्रामुळे शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने(कंपनीने) स्वीकारण्यास सुरुवात केली व येथून पुढे भारतीय शैक्षणिक प्रशासन व्यवस्थेच्या निर्मिती सुरुवात झाली असे म्हणावे लागेल.

लॉर्ड मेकॉलेचा अहवाल :-

कंपनीने मंजूर केलेली एक लाख रुपयांची रक्कम पौरात्य पद्धतीच्या शिक्षणाच्या विस्तारासाठी करावी की पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीच्या विस्तारासाठी करावी यासंदर्भात समितीच्या सदस्यांमध्ये वाद निर्माण झाला. या प्राच-पाश्चात्य वादावर तोडगा काढण्यासाठी गव्हर्नर जनरल विल्यम बेटिंग यांची लोकशिक्षण समितीच्या प्रमुख पदी नेमणूक केली व एक लाख रुपयाची राशी कशी खर्च करावी याविषयी कायदेशीर सल्ला मागितला. 2 फेब्रुवारी 1835 रोजी लॉर्ड मेकॉले त्यांनी आपला ऐतिहासिक अहवाल गव्हर्नर जनरलच्या कौन्सिल समोर सादर केला. या अहवाला त्यांनी भारताला पाश्चात्य शिक्षणाची गरज असून इंग्रजी शिक्षणाचा प्रसार करावा अशी शिफारस केली मात्र त्याचबरोबर स्वदेशी शिक्षण संस्था बंद करू नये अशीही शिफारस लॉर्ड मेकॉले यांनी केल्याचे दिसून येते.

लॉर्ड बेटिंगचे आज्ञापत्र(1835):-

लॉर्ड मेकॉलेच्या अहवालानंतर अँग्ल-आर्यवाद संपुष्टात आणण्यासाठी ठोस उपाययोजना करणे आवश्यक असल्याने लॉर्ड बेटिंग यांनी 7 मार्च 1835 रोजी मेकॉलेच्या अहवालावर आधारित आपले आज्ञापत्र जारी केले. लॉर्ड बेटिंगचे आज्ञापत्र म्हणजे ब्रिटिश सरकारने भारतीय शिक्षणाबाबत जाहीर केलेले पहिले स्पष्ट धोरण होय. या आज्ञापत्रात पुढील तरतुदी होत्या.

1. भारत ब्रिटिश सरकारचा मुख्य उद्देश भारतीयांमध्ये युरोपीय साहित्य व विज्ञानाचा प्रसार करणे हा आहे. त्यासाठी निर्धारित केलेला निधी खर्च केला जाईल.
2. प्रचलित पारंपारिक शाळा व संस्था यांची अनुदाने तशीच ठेवावीत.
3. भविष्यात पारंपारिक साहित्य प्राचीन भाषेची पुस्तके प्रकाशित केली जाणार नाहीत.
4. उर्वरित सर्व पैसा भारतीयांमध्ये इंग्रजी भाषेच्या माध्यमातून इंग्रजी साहित्य, शास्त्र, विज्ञान यांचे ज्ञान देण्यासाठी खर्च केला जाईल.

चार्ल्स वूडचे घोषणापत्र (1854):-

भारतीय शिक्षण व्यवस्थेविषयी काही करावे याविषयी तत्कालीन भारतीय सुधारकांचा ब्रिटिशांकडे डेटा चालू होता त्यामुळे भारतीय शिक्षणाची अवहेलना अधिक काळ केली जाऊ शकत नाही हा दृष्टिकोन समोर ठेवून इंग्लंडच्या लोकसभेने एक संसदीय समिती स्थापन केली समितीचे प्रमुख सदस्य मार्शमैन, विल्सन, पैरी, ट्रॅव्हलियन, हॉलिडे इत्यादींनी भारतीय शिक्षणाचा अभ्यास करून कंपनी संचालकांना काही शिफारशी केल्या. समितीच्या शिफारशीच्या आधारावर कंपनी संचालकांनी 19 जुलै 1854 मध्ये शिक्षण धोरणाची घोषणा केली त्यावेळी बोर्ड ऑफ कंट्रोलचा चार्ल्स वूड प्रमुख होता व पुढच्या नावावर कंपनीने एक घोषणापत्र वूडचे घोषणापत्र म्हणून प्रकाशित केले ज्यात शंभर जवळ अनुच्छेद होते. चार्ल्स वूडच्या घोषणा पत्रामध्ये भारतीय शिक्षणाविषयी जे उदात्त धोरण स्वीकारण्यात आले होते त्याचा विचार करता इतिहासकारांनी या घोषणापत्राला "Woods dispatch is the Magna Charta of English education in India" (भारतीय शिक्षणाची सनद) असे संबोधले.

भारतातील शैक्षणिक प्रशासनाच्या सुनियोजित व सुसंघटित निर्मितीच्या दृष्टिकोनातून देखील वूडचे घोषणापत्र मैलाचादगड ठरले. या घोषणा पत्राच्या अंमलबजावणीनंतर भारतामध्ये शैक्षणिक प्रशासनाची निर्मिती होण्यास सुरुवात झाली. घोषणा पत्रातील काही महत्त्वपूर्ण तरतुदी पुढीलप्रमाणे-

1. भारतीय शिक्षणाची जबाबदारी ब्रिटिश शासनाने स्वीकारावी. सर्वसामान्यांना शिक्षण प्रदान करणे हे सरकारचे कर्तव्य आहे.
2. शाळांमध्ये इंग्रजी माध्यमासोबतच इतर भाषेतून शिक्षण घेण्याची मुभा असावी.
3. सर्वसामान्यांसाठी शिक्षणाचे माध्यम भारतीय भाषा ठेवले तरी अभ्यासक्रम मात्र पाश्चिमात्य शिक्षणावर आधारित असावा.
4. भारतात वेगवेगळ्या भाषा असल्यामुळे सर्वच भाषेत ग्रंथ उपलब्ध करून देणे अवघड असल्यामुळे इंग्रजी हे शिक्षणाचे माध्यम ठेवावे.
5. बहुजनांपर्यंत प्राथमिक शिक्षणाच्या सुविधा पोहोचविण्याच्या दृष्टीने प्राथमिक स्वदेशी शाळा या सरकारी शिक्षण पद्धतीत सामावून घ्याव्यात.
6. भारतीय शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी अनुदान तत्व स्वीकारावे अनुदान देताना भेदभाव केला जाणार नाही याची दक्षता घ्यावी.
7. भारतात मुंबई मद्रास आणि कलकत्ता येथे विद्यापीठांची स्थापना करावी.
8. शाळांची श्रेणीबद्ध रचना करून त्या परस्परांना जोडाव्यात त्यानुसार प्राथमिक, उच्च प्राथमिक, माध्यमिक, महाविद्यालय, व शेवटी विद्यापीठ अशी क्रमबद्ध आखणी व जोडणी संपूर्ण भारतात करण्यात यावी.
9. शाळांमध्ये शिकविणाऱ्या शिक्षकांसाठी प्रशिक्षणाची व्यवस्था असावी. शिक्षकांचा शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी योग्य वेतन देण्यात यावे तसेच तंत्रज्ञान कायदा आणि वैद्यकीय शिक्षण व प्रशिक्षणाचे सोय असावी.
10. योग्य शैक्षणिक पात्रता धारण करणाऱ्यांना शासकीय सेवेमध्ये नेमणूक देण्यात यावी. इंग्रजी भाषा व पाश्चात्य साहित्याचा अभ्यास केलेल्यांना प्राधान्य देण्यात यावे.
11. भारतातील शिक्षण प्रभावी होण्यासाठी प्राथमिक शिक्षणावर मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा, प्रत्येक जिल्ह्यात एक शाळा असावी, विद्यार्थ्यांसाठी शिष्यवृत्तीची व्यवस्था असावी.
12. भारतात शिक्षण देण्यासाठी शाळा व महाविद्यालयांसोबतच व्यावसायिक शिक्षणाची तरतूद केली जावी, ज्यामुळे बेरोजगारी निर्माण होणार नाही.
13. भारतात वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये/ प्रांतांमध्ये लोकशिक्षण विभागाची स्थापना करावी, प्रत्येक प्रांतात शिक्षण संचालक हा अधिकारी (Joint director of public instruction) नियुक्त करावा व त्याला मदत करण्यासाठी उपशिक्षण संचालक, निरीक्षक सहाय्यक, निरीक्षक यांची नियुक्ती करावी.
14. भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतांच्या शिक्षणाची पूर्ण जबाबदारी अधिकाऱ्याकडे सुखविण्यात यावी या अधिकाऱ्याने दरवर्षी राज्यातील शिक्षण विषयक स्थितीचा अहवाल सादर करावा.

वूडच्या घोषणा पत्रानंतर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अमुलाग्र बदल अपेक्षित होते. प्राथमिक शिक्षणापासून ते विद्यापीठीय उच्च शिक्षणापर्यंत शिक्षणाची जबाबदारी शासनावर आली. यासोबतच व्यावसायिक शिक्षण, इंग्रजी भाषेसोबतच भारतीय भाषांमधून शिक्षणाची मुभा, शाळांना अनुदाने, भारतीय शिक्षणाचे आधुनिकीकरण, नियंत्रण करणारी प्रशासन यंत्रणेची उभारणी या सर्व शिफारशांचा विचार करता भारतीय शिक्षणासाठी एवढे कार्य कोणीही केलेले नव्हते हे मान्य करावे लागेल.

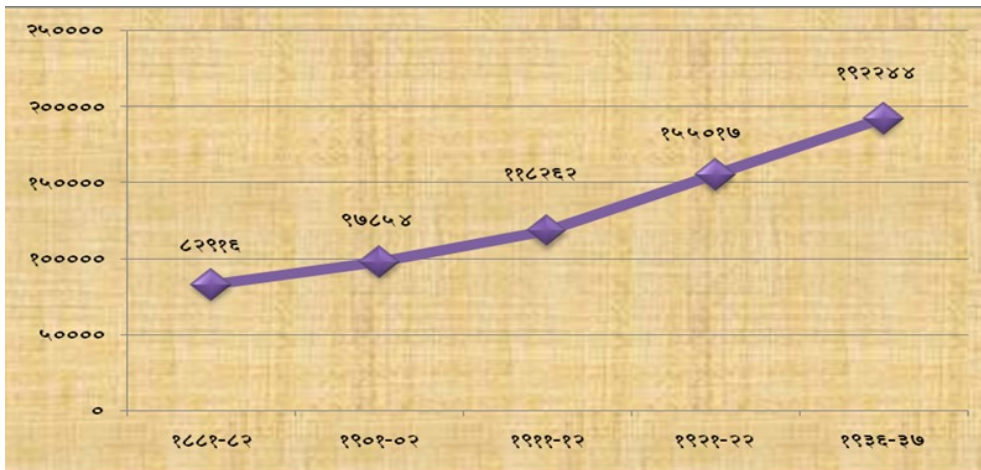
भारतीय शिक्षण आयोग 1882 :-

वूडच्या घोषणा पत्रानंतर भारतीय शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अमुलाग्र बदल अपेक्षित होता. परंतु 1857 च्या पहिल्या स्वातंत्र्य सुद्धा नंतर कंपनी सरकारची सत्ता ब्रिटिश संसदेच्या हाती आली. यानंतर वूडच्या घोषणा पत्रातील तरतुदींची अंमलबजावणी व्हावी अशी मागणी भारतीय द्वारे होऊ लागली. परंतु ब्रिटिश शासनाने उदासीन धोरण स्वीकारून अंमलबजावणीसाठी चालढकल केली. सहाय्यक अनुदानाच्या तत्त्वामुळे खाजगी विद्यालय काढून धर्मप्रसाराचे कार्य करता येईल असा आशावाद

ख्रिस्ती धर्मगुरूंना असल्यामुळे त्यांनी अनुदानावर अधिकार प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. 1857 च्या स्वातंत्र्य युद्धानंतर ब्रिटिश शासनाने सावध पवित्रा घेत धार्मिक उदासीनतेचे धोरण स्वीकारले. 1882 मध्ये भारताचे नवे गव्हर्नर जनरल म्हणून लॉर्ड रिपन यांचे नियुक्ती करण्यात आली. लॉर्ड रिपन हे उदारमतवादी व भारतीयांविषयी सहानुभूती असणारे अधिकारी होते. वूडच्या घोषणा पत्राची अंमलबजावणी करण्यासंदर्भात कार्यवाही करावी अशी विनंती त्यांना केल्यानंतर रिपन यांनी 3 फेब्रुवारी 1882 मध्ये प्रथम भारतीय शिक्षण आयोगाची नियुक्ती केली. गव्हर्नर जनरलच्या कार्यकारिणीचे सदस्य सर विल्यम हंटर हे या आयोगाचे अध्यक्ष असल्याने या आयोगाला हंटर कमिशन असे देखील म्हटले जाते. या आयोगात तीस सदस्य होते. आयोगाने केलेल्या काही महत्त्वपूर्ण शिफारशींचा आढावा आपणास पुढील प्रमाणे घेता येईल.

1. सरकारने प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्वतःकडे घ्यावी तसेच प्राथमिक शिक्षणाचा विस्तार व विकास करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्नशील राहावे.
2. जिल्हा व मुनिसिपल बोर्डांने प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळांची स्थापना करावी.
3. राज्यांना प्राथमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम ठरविण्याचे स्वातंत्र्य असावे. या अभ्यासक्रमात व्यावहारिक उपयुक्ततेच्या पदार्थविज्ञान, शास्त्र, कृषी, प्रथम उपचार, पुस्तक बांधणी, भूमिती इत्यादी विषयांचा समावेश असावा
4. प्राथमिक शिक्षणाचे माध्यम विद्यार्थ्यांची मातृभाषा असावी.
5. अनुदान पद्धतीचा अवलंब करून माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार खाजगी संस्थामार्फत करावा.
6. ज्या ठिकाणी खाजगी शाळा नाही किंवा खाजगी संस्थांना माध्यमिक शाळा उघडता यांनी शक्य नाही अशाच ठिकाणी सरकारने माध्यमिक शाळा स्थापन कराव्यात.
7. माध्यमिक स्तरावरील अभ्यासक्रमाची विभागणी करावी. पहिल्या अभ्यासक्रमाने विद्यार्थ्यांना उच्च शिक्षणाच्या प्रवेशासाठी तयार करावे व दुसऱ्या अभ्यासक्रमात व्यवसाय व उद्योग धंद्या विषयीच्या विषयांचा समावेश असावा.
8. सरकारने महाविद्यालयीन शिक्षणातून निवृत्त व्हावे ते पूर्णपणे विद्यापीठाच्या आधी नसावे
9. शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे व शिक्षकांना प्रशिक्षित करण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले जावे.
10. शिक्षण संस्थेत शक्यतो प्रशिक्षित शिक्षक नेमण्यात यावेत.
11. स्थानिक प्रशासन संस्थांनी प्राथमिक शिक्षणासाठी खर्चाचा निधी निश्चित करावा निधी कायम स्वरूपाचा. असावा प्रांतीय सरकारने आपल्या उत्पन्नाच्या 1/3 भाग प्राथमिक शिक्षणासाठी द्यावा.
12. सरकारी शाळांमधून धार्मिक शिक्षण दिले जाऊ नये. पण व्यक्तिगत संस्थांच्या शाळांमधून त्यांच्या इच्छेनुसार धार्मिक शिक्षण देण्याची संमती असावी
13. शिक्षणाकडे जास्तीत जास्त मुली वळविण्यासाठी स्वतंत्र महिला प्रशिक्षण संस्थांची स्थापना करावी.

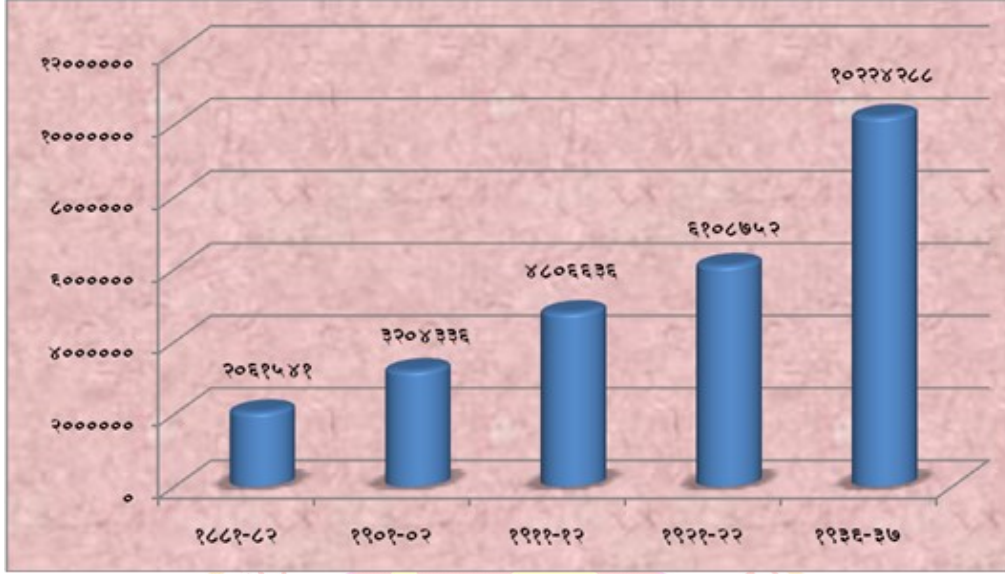
इ.स 1881-82 ते 1936-37 या काळातील शैक्षणिक प्रगतीचा आलेख शाळांची संख्या लाखात

Ref. A Student's History of Education India, 1800-1973, Naik J.P., Nurullah Syed.

इ.स 1981- 82 ते 1936-37 या काळातील शैक्षणिक प्रगतीचा आलेख एकूण विद्यार्थी संख्या लाखात

Ref. A Student's History of Education India, 1800-1973, Naik J.P., Nurullah Syed

ब्रिटिश काळात स्वीकारण्यात आलेल्या शैक्षणिक धोरणाचा परिणाम म्हणून 1981-82 साली शाळांची संख्या ही 82,916 एवढी होती. त्यामध्ये वाढ होऊन 1936-37 आली ती 1,92,244 एवढी झाली. तर याच काळात 20,61,541 एवढी विद्यार्थी संख्या वाढवून ती 1936-37 मध्ये 1,02,24288 एक कोटी दोन लाख चार हजार 288 एवढे झाली.

निष्कर्ष (Findings):-

1. भारतीय शिक्षणाची जबाबदारी प्रथमतः ईस्ट इंडिया कंपनीच्या माध्यमातून सरकारने स्वीकारली.
2. भारतातील शैक्षणिक संस्थांना अनुदान व शिक्षकांना पगार देण्याची पद्धत ब्रिटिशांनी सुरू केली.
3. भारतीय शिक्षणाला पारंपारिक शिक्षणाच्या पद्धतीच्या जोखंडातून बाहेर काढून शिक्षणाचे आधुनिकीकरण करण्याचे कार्य ईस्ट इंडिया कंपनीने केले.
4. ईस्ट इंडिया कंपनीच्या काळामध्ये आधुनिक भारतीय शिक्षण पद्धतीचा पाया घातला गेला.
5. शिक्षणाची जबाबदारी स्थानिक शासनाकडे सोपविल्यामुळे शिक्षणाच्या विकेंद्रीकरणास मदत प्राप्त झाली.

संदर्भ (References):-

- 1) Naik J.P., Nurullah Syed, A Students History of Education India 1800-1973, The Macmillan Company of India Limited, 1974,
- 2) Vashist S.R. Education Administration In India, Anmol Publication, New Delhi. 1994,
- 3) Gupta V.C. Education in India, K.S.K. Publication & Distributors, New Delhi 2009, P.69.
- 4) Selections from Education Records, Vol II, P. 364 Facilitated by Naik J.P., Nurullah Syed, Op.Cit P.P. 114.
- 5) Inamdar N.R. Education Administration in the Zilla Parishads in Maharashtra, Popular Prakashan, Bombay, 1986,
- 6) Report of the Committee on Relationship between State and Local Government, Page 39, Facilitated by Inamdar N.R,
- 7) Pavate D.C., Memories of an Education Administrator, Prentice-Hall of India Pvt. Ltd., New Delhi 1966,

भारताचे शैक्षणिक धोरण भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ: विशेष संदर्भ नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०- उच्च शिक्षणात समानता आणि समावेश

डॉ. प्रशांत बाळासाहेब चव्हाण,
संचालक शारीरिक शिक्षण व क्रीडा
शहीद भगतसिंग महाविद्यालय किल्लारी

गोषवारा-

केंद्र सरकारने भारतातील एकूणच शिक्षण व्यवस्थेची पुनर्रचना करण्यासाठी व्यापक प्रमाणामध्ये शैक्षणिक व्यवस्थेचा रचनात्मक बदल केला आहे. पूर्व प्राथमिक पासून ते पदव्युत्तर शिक्षणापर्यंत आणि व्यावसायिक शिक्षणापासून ते वैद्यकीय शिक्षण, यांत्रिकी शिक्षणापर्यंत बदल केले आहेत. परंतु हे रचनात्मक बदल भारतातील सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती आणि शेतीवर आधारित ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील लाखो विद्यार्थ्यांना अनुकूल असलेले धोरण ठरणारे आहे. की, ते या परिस्थितीला प्रतिकूल ठरेल. हे येणाऱ्या काळात कळणार आहे. तात्पर्य, नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० हे भारतातील एकूणच सार्वत्रिक परिस्थिती व पूर्व परिस्थिती पाहता उच्च शिक्षणात समानता आणि समावेश निर्माण करण्याइतपत प्रभावी ठरेल काय? याची मांडणी प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये करण्यात आली आहे.

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश असून, या देशात खेड्यांची संख्या मोठ्या प्रमाणात आहे. सहाजिकच याबरोबर गरिबी, दारिद्र्य, उपासमार, बेरोजगारी, अंधश्रद्धा, सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय, शैक्षणिक विषमता, स्त्री पुरुष भेदभाव, निरक्षरता आणि अज्ञान या सर्व विकास विरोधी समाजविरोधी आणि राष्ट्रविरोधी गोष्टी आल्याच. या सर्वांचे कारण, ते म्हणजे शिक्षणाचा अभाव, वैज्ञानिक शिक्षणाचा अभाव, सामाजिक नीतिमूल्यांचा अभाव राष्ट्रीय एकात्मतेचा आणि बंधू भावाचा अभाव. यासाठीच उच्च शिक्षण, उच्च शिक्षण संस्था आणि उच्च शिक्षण संस्थांतील शिक्षक, प्राध्यापक आणि त्यांचे सर्व समावेशक राष्ट्रहिताचे, सामाजिक ऐक्याचे परिपूर्ण प्रगल्भ असे शिक्षण अध्यापन महत्त्वाचे आहे. महात्मा गांधी म्हणत की, खरा भारत पाहायचा असेल तर खेड्याकडे चला. खेड्याकडे चला याचा अर्थ पर्यटनासाठी खेड्याकडे चला असा नाही. खेडे हे अनेक समस्यांचे केंद्र आहे. खेड्यामध्ये शिक्षणाचा, शिक्षण संस्थांचा, शाळांचा अभाव असतो. वैज्ञानिक जागृती व जाणीवांचा अभाव असतो. परिपक्वता आणि परिपूर्णतेचा अभाव असतो. तसेच अनेक पारंपारिक विषमता मुलक प्रथा परंपरा मोठ्या प्रमाणात पाहायला मिळतात. म्हणूनच या खेड्यांना सुधरविण्यासाठी खेड्यामध्ये, ग्रामीण भागामध्ये उच्च शिक्षणाची व्यवस्था सरकारने केली पाहिजे. असा याचा अर्थ होतो. ज्याप्रमाणे राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या संस्थांमध्ये सर्व समाज बांधवांना, भगिनींना शिक्षण घेता यावे व सर्वांनी शिक्षण घ्यावेच या उदार हेतूने मोफत आणि सक्तीच्या शिक्षणाचा कायदा केला. त्यामुळे अनेकांना शिक्षणाची दारे खुली झाली. तसेच महात्मा ज्योतिबा फुले यांनीही या विषमतेला पायबंध घालण्यासाठी आणि केवळ शिक्षणामुळेच माणसाचा सर्वांगीण विकास होतो. म्हणून ते शिक्षण सर्वांनाच मिळाले पाहिजे. जात, धर्म, लिंग या आधारे शिक्षणाचा हक्क कोणालाही नाकारला जाऊ नये म्हणून स्वतः सावित्रीबाईंना शिक्षण देऊन महिला शिक्षणाची सुरुवात केली. परिणामी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संविधानातील मूलभूत अधिकारांमध्ये शिक्षण हक्काचा समावेश केला. सर्वांना शिक्षण घेता यावे म्हणून तरतूद करून ठेवली आहे. खेडे स्वावलंबी झाले पाहिजेत. केवळ शहरांचा विकास, शहरांचा झगमगट म्हणजे राष्ट्राचा विकास नाही. शेतीवर आधारित ग्रामीण कृषी अर्थव्यवस्था स्वातंत्र्याच्या ७७ वर्षांनंतरही आणि प्रजासत्ताकाच्या ७४ वर्षांनंतरही म्हणावी तशी बदलली नाही. समाजाचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकीय, वैज्ञानिक, मानसिक विकासाचा केंद्रबिंदू हे शिक्षण आहे. खरं तर उच्च शिक्षणाचा हेतूच हा असला पाहिजे. केवळ शैक्षणिक क्रांतीने समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो. हे शाश्वत व सर्वमान्य आहे. म्हणूनच सर्वसमावेशक सर्वांगीण समतेचे असे शिक्षण धोरण शासनाने निर्माण केले पाहिजे. जे शिक्षण सर्वांनाच घेता आले पाहिजे. शिक्षण घेण्यासाठी कुठलेही अडथळे किंवा अडचण निर्माण होणार नाही असे शैक्षणिक

धोरण नसले पाहिजे. खुले आणि मोफत विशेषतः स्वस्त अशा पद्धतीचे व्यावसायिक, रोजगाराभिमुख शिक्षण मिळाले तर कोट्यावधी बेरोजगारांची संख्या कमी होईल. पर्यायी समाजाचा आणि राष्ट्राचा विकास होईल.

शोधनिबंधाचा उद्देश

- देशातील शैक्षणिक व उच्च शिक्षणातील समानतेचा शोध घेणे.
- शिक्षणातील घटकांच्या समावेशाची माहिती घेणे वर्तमान काळातील शिक्षण पद्धती व व्यवस्थेविषयी माहिती घेणे.
- समाजाची सामाजिक आर्थिक राजकीय परिस्थितीची अवलोकन करणे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणातील शिक्षणातील समान संधीचे समन्यायी व गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण बदल माहिती घेणे.

एकूणच वरील उद्देश विचारात घेऊन शोध निबंधातील संशोधनकार्य कार्य करत असताना उच्च शिक्षण क्षेत्रासह इतर व्यावसायिक शिक्षण तांत्रिक शिक्षण प्राथमिक माध्यमिक शिक्षणातील विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाकडे शिक्षण घेण्यासाठीचे प्रमाण आणि शिक्षणाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन विचारात घेऊन हे संशोधन कार्य पूर्ण केले जाईल.

पाश्चात्य शिक्षण व्यवस्था व भारतीय व्यवस्था

राष्ट्राचा विकास हेच शिक्षणाचे शाश्वत जीवनमूल्य असले पाहिजे. सध्याच्या काळातील अभियांत्रिकी आणि वैद्यकीय आरोग्य शाखेतील किंवा व्यवस्थापन शाखेतील शिक्षणाचे बाजारीकरण पाहिले तर, सर्वसामान्य आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल, कष्टकरी, शेतकरी, कामगार वर्गाच्या मुला मुलींना शिक्षण घेताच येणार नाही. एवढी अवास्तव व अवाढव्य फीस आकारली जाते आहे. हे सर्वजण उघड्या डोळ्यांनी पाहतात. यावरील उपायात्मक तोडगा किंवा धोरण निर्माण करण्यासाठी कोणतेही सरकार काहीच करताना दिसत नाही. हेही आपल्या पारंपारिक शिक्षण व्यवस्थेचा आणि शैक्षणिक धोरणाचा दुष्परिणामच म्हणावा लागेल. प्रगतशील पाश्चात्य राष्ट्राने आपापल्या देशात वैज्ञानिक शोध संशोधनाच्या आधारे शेती, सिंचनाच्या नवनवीन अत्याधुनिक संसाधनाचा शोध लावला. नवनवीन यंत्र तंत्राची निर्मिती केली. या देशात अंतराळ संशोधन, शेती, सिंचन, व्यापार, क्रीडा, कला, आरोग्य, परिवहन, दळणवळण, व्यापार, उद्योगधंदे, मालाची उत्पादकता अशा अनेक मनुष्याच्या दैनंदिन गरजा, अन्नधान्य, सौंदर्यप्रसाधने, हॉटेल्स, पर्यटन स्थळे अशा नानाविध क्षेत्राचा दैदिप्यमान विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून केला. एकूणच या सर्व परिस्थितीला, मानसिकतेला बाहेर काढण्यासाठी व्यवसायाभिमुख, रोजगारक्षम, स्वावलंबी बनविणारे प्रभावी अस्त्र व शस्त्र म्हणून शिक्षणाच्या विशेष प्रभावी शिक्षण व्यवस्थेची गरज आहे. परंतु पारंपारिक असलेले शिक्षण कुचकामी झाले आहे का? असे ठामपणे म्हणता येत नाही. पारंपारिक, व्यवसायिक शिक्षणाबरोबर मूल्य शिक्षणाची समाजाला व समाज व्यवस्थेला प्रचंड गरज आहे. भारताचे शैक्षणिक धोरण भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ: विशेष संदर्भ नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० या अनुषंगाने संशोधन, चिंतन, मनन करत असताना काही मुद्दे प्रकर्षाने जाणवतात ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) शैक्षणिक धोरण निर्माण करताना भारतातील शेती शेतकरी गरिबी दारिद्र्य बेरोजगारी याचा विचार केला जावा.
- २) समाजातील अनेक वर्षांपासून असलेली धार्मिक, जातीय, लैंगिक असमानता आणि विषमता विचारातून घेऊन सर्वसमावेशक सोयीचे व सर्वाना उपयुक्त शैक्षणिक धोरण आखले जावे.
- ३) भारतातील तंत्रज्ञानात्मक संसाधनाचा अभाव, पायाभूत सोयी सुविधांची कमतरता. या बाबींचा धोरणांच्या अंमलबजावणीवर प्रभाव पडतो. हे वास्तविक सत्य अंमलबजावणी स्तरावर व स्थानिक पातळीवर सर्वसमावेशक प्रमाणे पाहायला मिळते.
- ४) कौशल्यावर आधारित रोजगाराभिमुख, स्वस्त आणि भौगोलिक क्षेत्रातील मागण्या व गरजा विचारात घेऊन प्रदेश निहाय लवचिक स्वरूपाचे शैक्षणिक धोरण असावे. जेणेकरून ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, दुष्काळी विद्यार्थी, डोंगर दऱ्या, ग्रामीण- शहरी, व्यापार, उद्योग, ज्ञान-तंत्रज्ञान अशा विविध क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेणे सोयीचे होईल.

त्या शिक्षणाचा त्याच्या जीवनामध्ये व समाजासाठीही फायदा होईल. तेव्हाच खऱ्या अर्थाने शिक्षणापासून वंचित असलेल्या आणि शासकीय नीतीच्या प्रभावाने किंवा कोणत्याही कारणाने शिक्षणापासून दूर जाणाऱ्या ग्रामीण, भूमिहीन, अल्पभूधारक,

गरीब, दारिद्वरेषेखालील गरजू विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेता येईल. घ्यावेसे वाटेल. अशी परिस्थिती शासकीय धोरणाच्या माध्यमातून निर्माण झाली पाहिजे. असे लोककल्याणकारी लोकशाही शासन व्यवस्थेतील शैक्षणिक धोरण प्रचंड गरजेचे आहे. 1986 च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांच्या अंगी अभ्यासक्रमातून व शिक्षणातून दहा पायाभूत व गाभाभोत जीवनमूल्य समाजमूल्य राष्ट्रीय मूल्य रुजवण्याचा उद्देश होता ती मूल्य पुढील प्रमाणे आहेत. १) राष्ट्रभक्ती २) राष्ट्रीय एकात्मता ३) सर्वधर्म सहिष्णुता ४) लिंग समानता ५) श्रम प्रतिष्ठा ६) वक्तशीरपणा ७) वैज्ञानिक दृष्टीकोन ८) नीट नेटकेपणा ९) संवेदनशीलता १०)सौजन्यशीलता तसेच भारतातील पहिल्या शैक्षणिक धोरणापासून धर्मनिरपेक्षता हे मूल्य शिक्षणात समाविष्ट करण्यात आले होते .तसेच भारत दृष्टी २००२ ते २०२० (India vision २००२-२०२०) या धोरणात सुद्धा धर्मनिरपेक्षतेचे संपूर्ण शिक्षण नमूद केले आहे. सर्वप्रथमतः समाजाच्या व पर्यायी राष्ट्राच्या विकासात शिक्षणाचे, शैक्षणिक संस्थांचे, त्यानंतर शासकीय निती नियोजनाचे फार मोठे योगदान असते. कोणत्याही राष्ट्राची व राष्ट्रातील जनतेची उंची त्या देशातील शैक्षणिक स्तराचा दर्जा, संशोधनाचा दर्जा, गुणवत्तेचा आलेख यावरच अवलंबून असतो. देशांतर्गत सर्वच क्षेत्रातील किंवा विभागातील शोध संशोधन, गुणवत्ता वाढवायची असेल ती टिकवायचे असेल तर सर्वांना रुचेल, सर्वांना पचेल अशी सर्व समावेशक शिक्षण प्रणाली व पद्धत स्वीकारणे व **सर्वांना समान संधीचे समन्यायी व परवडणारे गुणवत्ता पूर्ण शिक्षण**

भारत स्वतंत्र झाला तेव्हा 20 विद्यापीठे व 500 महाविद्यालय होती सध्या 1043 विद्यापीठे व 42 हजार 343 महाविद्यालय आहेत शिक्षणाचा विस्तार झाला आहे. हे खरे परंतु केवळ संख्यात्मक वाढ नसून गुणवत्तेच्या बाबतीत इतर विकसित राष्ट्रांच्या तुलनेत भारत खूप मागे राहिला. पायाभूत सुविधा गुणवत्ता गुणवत्ता पूर्ण शिक्षक कला सुसंगत अद्यावत अभ्यासक्रम संशोधन आणि नाविन्यपूर्ण उपक्रम विद्यार्थ्यांना निवडीचे स्वातंत्र्य इत्यादी गुणवत्तेचे निकष ठरविण्यात आले आहेत. उच्च शिक्षण संस्थेमध्ये प्रादेशिक सामाजिक धार्मिक आर्थिक आणि लिंगभाव इत्यादी आधारे असलेले तफावत दूर करण्याची आव्हान आहे सार्वजनिक आणि खाजगी महाविद्यालय व विद्यापीठातील दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणामध्ये कमालीची तफावत आहे त्यामुळे सर्व समाज घटकांना समान दर्जाचे समन्यायी सर्वसमावेशक आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण देण्याचे आव्हान शिक्षण व्यवस्थेसमोर उभे आहे.

निष्कर्ष :-

अंतिमतः नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० अमलात आणताना या धोरणांतर्गत सर्वांना ते शिक्षण घेता येईल. त्यामध्ये सर्वांना सहभागी होता येईल अशा पद्धतीने काळजी घेणे प्रचंड गरजेचे आहे. कारण हे नवीन शैक्षणिक धोरण निर्माण झाल्यापासून यावर प्रचंड प्रमाणात नकारात्मक आणि काही प्रमाणात सकारात्मक चर्चा होताना दिसत आहे. अनुकूलतेपेक्षा प्रतिकूल परिस्थितीच या धोरणाच्या अनुषंगाने निर्माण केली जात आहे. हे वास्तव आहे, की केवळ चर्चा आहे. हे मात्र नंतर कळेल. खरेच हे धोरण विद्यार्थ्यांसाठी, शिक्षकांसाठी, पालकांसाठी, समाजासाठी, शेतकऱ्यांसाठी, ग्रामीण भूभागासाठी, खेड्यापाड्यांसाठी, वाडी वस्तीवरील शिक्षणापासून वंचित असलेल्या असंख्य मुला मुलींसाठी, रंजलेल्या गांजलेल्या वर्गासाठी अनुकूल आहे का. हे या धोरणाच्या अमलबजावणीनंतर निश्चितच कळणार आहे. परंतु तत्पूर्वी हे धोरण राबवण्यामध्ये आणि अमलात आणण्यामध्ये अडचणीही निर्माण होताना दिसत आहेत. खऱ्या अर्थाने शिक्षण क्षेत्रातील संबंधित वर्ग आनंदाने या धोरणाचा स्वागत करणार आहे की, नाही हा ही प्रश्न निर्माण होताना दिसत आहे.

संदर्भ :-

- १) दिलीप शीला लक्ष्मण खाटेकर, मानव संसाधन विकास आणि मानवी हक्क, दिलीपसर्स स्टेप अप एमपीएससी अकॅडमी, पुणे, जून २०२३.
- २) श्रीकांत गोखले, मूळ लेखक एम लक्ष्मीकांत, गव्हर्नन्स इन इंडिया, के सागर पब्लिकेशन पुणे, २०१७
- ३) डॉ. डी. एन. मोरे, उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा, प्रकाशक द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे

मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण पद्धती

प्रा.डॉ. कांबळे बी.ए.

इतिहास विभाग,

श्रीमती सुशिलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर

मो. 9422656106

Email: kamblessd@gmail.com

प्राचीन काळापासूनच भारतात शिक्षण पद्धती विकसित झालेली होती. मध्ययुगीन काळात भारतीय समाज शिक्षणाच्या बाबतीत तितकासा जागृत नसला तरी या शिक्षण पद्धतीने समाज प्रगतशील होताना दिसतो विविध कलांचे व शास्त्रांचे शिक्षण देणाऱ्या संस्था देशाच्या वेगवेगळ्या भागात राजा श्रेया खाली काम करताना दिसून येतात. व्यावसायिक शिक्षण परंपरेने मिळत होते. शेती हा प्रमुख व्यवसाय होता. शेतीपूरक व्यवसायाला प्राधान्य होते. मोठे सैन्यदल असलेल्या राज्यात सैन्याची नोकरी हे एक उपजीविकेचे प्रमुख साधन होते. श्रीमंत, अमीर-उमराव व राजघराण्यातील व्यक्तींना शिक्षण देण्यासाठी खास शिक्षकाची नेमणूक केली जात असे. मध्ययुगीन कालखंडातील पत्रव्यवहार कोटीत मोजता येईल, तर तत्कालीन ग्रंथसंपदा हजारोंच्या संख्येत उपलब्ध आहे.

मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण हे प्रामुख्याने मदरसे आणि गुरुकुल या दोन संस्थांवर आधारित होते. 11 व्या शतकात स्थापन झालेल्या इस्लामी शाळा होत्या. त्यांचा प्रामुख्याने अरबी आणि इस्लामी कायदा शिकवण्यावर भर होता. या शाळांना मुस्लिम राज्यकर्ते, अमीर-उमराव व श्रीमंत व्यापारी यांचे समर्थन होते. याउलट गुरुकुल या पारंपारिक हिंदू शाळा ज्या प्राचीन काळापासून अस्तित्वात होत्या त्या निवासी शाळा असून विद्यार्थी त्यांच्या गुरु सोबत राहत असत व विविध विषयांचा अभ्यास करत.

प्राचीन भारतातील शिक्षण देणाऱ्या संस्था मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी नष्ट केल्या, हे शिक्षणाच्या दृष्टीने दुर्दैवी आहे. उदा. नालंदा हे शिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीय केंद्र होते ते नष्ट करण्यात आले. मध्ययुगीन काळात धर्माभिमुख शिक्षणावर भर दिला गेला. विद्यार्थ्यांना अंकगणित, आकडेमोड, वजने-मापे, आकार इत्यादींच्या शिक्षणावर भर होता. यात अनेक विषयांची भर पडत गेली. व्यावसायिक आणि तांत्रिक शिक्षणाची उत्पत्ती ही मध्ययुगीन काळातील प्रमुख घडामोड मानली जाते.

मध्ययुगीन काळातील शिक्षणाची उद्दिष्टे:-

- शिक्षणाचा विस्तार आणि इस्लाम धर्माचा प्रचार प्रसार करणे.
- इस्लामिक तत्त्वे, कायदे आणि सामाजिक अधिवेशनांच्या प्रचारासह शिक्षणाचे संस्कार करणे.
- शिक्षण धर्मावर आधारित होते आणि त्याचा मुख्य उद्देश व्यक्तीला मनाने धार्मिक बनवणे.
- ज्ञानाचे संवर्धन व त्याचा प्रचार प्रसार करणे.
- शिक्षणाच्या माध्यमातून भौतिक संपत्ती आणि समृद्धी मिळवणे.
- समाजात प्रतिष्ठित स्थान मिळवणे.

मध्ययुगीन काळातील शिक्षणाची वैशिष्ट्ये:-

- राज्यकर्त्यांनी शिक्षणाच्या प्रसारात महत्त्वपूर्ण योगदान दिले.
- शैक्षणिक संस्थांच्या नियंत्रण आणि कामकाजात प्रशासनाचा कोणताही सहभाग नव्हता.
- शैक्षणिक संस्थेमध्ये धार्मिक शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व होते.
- व्यावसायिक शिक्षणामुळे हस्तकला, स्थापत्यकला, पाककला, इत्यादी मध्ये स्वारस्य आणि क्षमता विकसित केल्या गेल्या.
- शिक्षणामध्ये निकष आणि नियमांचे पालन करण्यावर भर दिला गेला.
- मर्यादित विद्यार्थी संख्येमुळे त्यांचा विकास व समस्या सोडवण्यास शिक्षक प्रभावी ठरले.

- शिक्षक अनुभवी होते आपल्या कर्तव्याच्या कामगिरीसाठी मनापासून समर्पित होते.
- शिक्षण मोफत दिले जात होते. अमीर, उमराव, श्रीमंत, सावकार यांच्या सहकार्यातून शिक्षकांचा उदरनिर्वाह चालत असे. विद्यार्थ्यांच्या अध्यात्मिक व बौद्धिक विकासावर भर देण्यात आला होता.

तत्कालीन भाषा:-

मध्ययुगीन काळात फार्सी, उर्दू, अरेबिक, संस्कृत, पाली, प्राकृत मराठी, काही प्रादेशिक भाषा यापैकी पहिल्या तीन भाषांना राष्ट्रीय स्तरावर मान्यता होती. पत्रव्यवहार, दरबारी कामकाज, विचारांची देवाणघेवाण यासाठी प्रामुख्याने वापरल्या जात. त्यामानाने संस्कृत, पाली, प्राकृत आणि मराठी भाषांना गौण स्थान होते. तरी देखील या भाषेत साहित्य निर्मिती झाली. उर्दू, फार्सी भाषेत शिक्षण देणाऱ्या पाठशाळांना किंवा मदरशांना सरकार दरबारातून अनुदान मिळत असे.

इस्लामिक शिक्षण प्रणाली:-

भारतात मध्ययुगीन काळात इस्लामिक शिक्षण पद्धतीने वैदिक आणि बौद्ध शिक्षण पद्धतीची जागा घेतली. दिल्ली येथे सुलतानशाहीच्या स्थापनेनंतर इस्लामिक शिक्षण पद्धतीला सुरुवात झाली. या शिक्षण व्यवस्थेत मदरसा ही धार्मिक शिक्षण देणारी संस्था ठरली. तेराव्या शतकाच्या मध्यापर्यंत मध्ययुगीन भारतातील शिक्षण पद्धतीची रचना बगदाद येथे विकसित झालेल्या शिक्षणाच्या परंपरेच्या धरतीवर करण्यात आलेली दिसून येते. समरकंद बुखारा आणि इराण या देशातील शैक्षणिक विद्वानांनी मार्गदर्शनासाठी भारतीय विद्वानांकडे पाहिले. इस्लामी जगतातील सर्व शास्त्र आणि संस्कृती यांची भारतातील समाज रचनेचा विचार करून आयात करण्यात आली. दिल्ली हे पूर्वकडील सर्वात मोठे इस्लामी शिक्षण केंद्र बनले. गजनी येथे अत्यंत विकसित पावलेली शैक्षणिक पद्धत दिल्ली येथे महंमद घोरीने मदरशाची स्थापना करून सुरु केली.

मोहम्मद घोरी नंतर अल्तमस बलबन यांनी अनेक मदरशांची निर्मिती केली फिरोजशाहा तुगलकाच्या काळात शिक्षण व्यवस्थेचा मोठा विस्तार करण्यात आला. राजवाड्यातील नौकर, सैनिक, युद्ध कैदी, गुलाम यांना मदरशातून शिक्षण देण्याचा निर्णय घेतला. शिक्षणाचे हे ध्येय उदात्त होते. ते ध्येय आधुनिक काळासारखे धंदेवाईक नव्हते. शिक्षण घेण्याचे उद्दिष्ट समाजात प्रतिष्ठित स्थान मिळवणे होते.

मकतब, खानका आणि मदरसा अशा तीन प्रकारच्या शाळा सुलतानशाहीच्या काळात अस्तित्वात होत्या. मकतब आणि खानका या शाळा प्राथमिक स्वरूपाच्या होत्या तर मदरसा या शाळेतून माध्यमिक व उच्च माध्यमिक पर्यंतचे शिक्षण दिले जात होते. छोट्या गावात मकतब शाळा होती. खानका शाळा मात्र मशिदीमध्ये किंवा सुफी संतांच्या मठात भरवली जात असे. मदरसा प्रकारची शाळा मात्र मोठ्या शहरातून चालवली जात असे.

मदरशा मधील अभ्यासक्रमात वाचन, लेखन, गणित, कुराणातील काही तत्व, अरबी व्याकरण, साहित्य, धनुर्विद्या, इस्लामी कायदा, वैद्यकशास्त्र, खगोलशास्त्र, नीतिशास्त्र, तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, संशोधन अशा विषयांचा समावेश होता. शिक्षण संपल्यानंतर विद्यार्थ्यांना पदवी देण्यात येत असे. सिकंदर लोदीच्या कारकिर्दीत जोनपुर हे एक शैक्षणिक केंद्र दिल्ली पाठोपाठ विकसित करण्यात आले.

मध्ययुगात एकूण धार्मिक विचारांचा जनमानसावर पगडा असल्याने मकतब, खानका आणि मदरसा या शैक्षणिक संस्थामधून धर्मग्रंथावर आधारित शिक्षणाला महत्त्व दिले गेलेले दिसते.

अल्लाउद्दीन खिलजी, बाबर यांनीही भारतातील शैक्षणिक संस्थांमध्ये अभ्यासक्रमात मोठे योगदान दिलेले पाहायला मिळते. अकबराने शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करत असताना अभ्यासक्रमात गृहशास्त्र, कृषीशास्त्र, राज्यशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, भौतिकशास्त्र, परिणाम शास्त्र अशा नवीन विषयांचा समावेश केला. याबरोबरच संस्कृत भाषा, व्याकरण, योग, वेद यावरील अभ्यासक्रम तयार करण्याचे ई. स. 1580 मध्ये आदेश दिलेले दिसतात. याच आदेशात मुस्लिम आणि हिंदू धर्मावर आधारित असलेल्या शाळांना न्याय आणि धर्म खात्याच्या मंत्र्यांच्या नेतृत्वाखाली आणून त्यांना अनुदान देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. अकबराने शिक्षण व्यवस्थेत खूप पुढचे पाऊल टाकलेले दिसून येते.

मध्ययुगीन काळात पैसा किंवा गुणवत्ता यापेक्षा कोणत्या कुळात जन्म झाला आहे त्यावर शिक्षण दिले जात होते. राजघराण्यातील राजपुत्र, अमीर-उमराव व श्रीमंत मुलांना उपलब्ध असलेली विद्यालय, पाठशाळा किंवा महाविद्यालयात जाण्याचा प्रसंग येत नसे. त्यांच्यासाठी खास शिक्षकांची नेमणूक केली जात होती. राजपुत्रांना सैनिकी शिक्षण घेणे बंधनकारक

होते. त्यामुळेच त्यांची सैन्य दलात वेगवेगळ्या पदावर निवड केली जात असे. स्त्री शिक्षणावर काही बंधने असली तरी राजघराण्यातील स्त्रिया देखील या नियमाला अपवाद होत्या असे म्हणता येणार नाही.

मध्ययुगीन काळात इस्लामिक शिक्षण देणारी दिल्ली, आग्रा, फतेहपूर, शिक्री, जोनपुर, सियालकोट, सरहिंद, अजमेर, लखनऊ, ग्वालहेर, संबळ, काश्मीर, अहमदाबाद, गुलबर्गा, अहमदनगर, बन्हाणपूर, विजापूर, गोवळकोंडा, हैदराबाद, इत्यादी केंद्रे होती.

हिंदू शिक्षण प्रणाली:-

मध्ययुगीन भारतात हिंदू शिक्षण संस्थेचे प्राथमिक, माध्यमिक, विशेष शाळा व महाविद्यालय किंवा विद्यापीठ असे चार शैक्षणिक संस्थेचे प्रकार होते. लेखन, वाचन आणि गणित व्यवहारात उपयोगी पडेल असे प्राथमिक शाळात शिक्षण दिले जात असे. अशा शाळा खेडोपाडी सर्वत्र होत्या. खेड्यातील लोक वर्गणीच्या रूपाने मदत उभा करून या शाळा चालवत असत. मंदिरे, मठ, शिक्षकांच्या घरी प्रामुख्याने ही शाळा चालवली जात असे. माध्यमिक शाळा मात्र गुरुकुल पद्धतीने चालवल्या जात. सरकारी दरबारातून होणारी मदत, जनतेची वर्गणी, इनाम जमिनीच्या उत्पन्नातून या शाळेचा खर्च भागवला जात असे.

दक्षिण भारतात विशिष्ट धंद्यावर आधारित जातीमध्ये आपापल्या धंद्याचे प्रशिक्षण घेण्याकरता खास शिक्षण संस्था चालविल्या जात असत. या काळात ख्रिश्चन धर्मोपदेशकांचीही शिक्षणाच्या प्रसारात खूप मोठी मदत झाली. त्यांनी मदुराई आणि चंद्रगिरी येथे प्राथमिक शाळा स्थापन केल्या. मदुराई येथील शाळेत सामान्य हिंदू मुलांना वाचन, लेखन शिकवण्यात येई. तर चंद्रगिरी येथे शाळेत दरबारातील अमीर उमरावांच्या मुलांना शिक्षण देण्यात येत असे.

हिंदू शैक्षणिक संस्थांतील अभ्यासक्रमात धार्मिक तत्त्वज्ञान, वेद, उपनिषद, पुराण, महाकाव्य, धर्मशास्त्र, षड्दर्शन, संगीत, गणित, इतिहास, भूगोल, शिल्पकला, खगोलशास्त्र, तर्कशास्त्र, वैद्यकशास्त्र, भूमिती, शरीरविज्ञानशास्त्र, योग, व्यावसायिक शिक्षण अशा विविध शास्त्रांचा अभ्यास संस्कृत, पाली, प्राकृत हिंदी, काही भागात फार्सी, अरबी व प्रादेशिक भाषेमधून दिले जात होते. हे शिक्षण पुस्तक रूपात नसून तोंडी होते. अभ्यासक्रम शिक्षक विद्यार्थ्यांकडून तोंडपाठ करून घेत असत.

विद्यार्थी लहान वयातच गुरुच्या घरी, मठात, मंदिरात, गुरुच्या सानिध्यात वास्तव्य करून त्यांच्याकडून शिक्षण घेत असे. एका गुरूकडे शिकण्यासाठी जास्त विद्यार्थी राहणे शक्य होत नव्हते. विद्वान शिक्षकांना मोठी पसंती असे. गुरुच्या सानिध्यात दहा-बारा वर्षे राहून शिक्षण घ्यावे लागत असे. अभ्यासक्रम संपल्यावर त्या विषयातील तज्ञ शिक्षक त्याची परीक्षा घेई आणि राजासमोर होत असलेल्या वाद-विवादात भाग घेण्यास त्याला आव्हान करत असे. उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्याला प्रमाणपत्र देण्यात येत.

मध्ययुगीन भारतात बरीच प्रसिद्ध विद्या केंद्रे होती. त्यामुळे हिंदू संस्कृती जगाच्या नकाशावर प्रकाशमान बनलेली दिसते. ती प्रामुख्याने केंद्रे बनारस, प्रयाग, मिथिला, काणेरी, जगन्नाथपुरी, सांची, श्रीशैलम, वनवासी, पैठण, वाई, गोकर्ण, संगमेश्वर, मदुराई इत्यादी ठिकाणी होती. या ठिकाणी निरनिराळ्या विषयातील शिक्षक मठ, मंदिर, यात्रेकरूची निवासस्थाने, पंडितांची (शिक्षक) निवासस्थाने येथे अध्यापनाचे काम करत होते. संपूर्ण भारतात मिथिला हे शैक्षणिक केंद्र न्यायशास्त्रासाठी प्रसिद्ध होते. ई. स. 1680 मध्ये या केंद्रात 4000 विद्यार्थी न्यायशास्त्राचे शिक्षण घेत होते अशी नोंद सापडते.

मध्ययुगीन भारतातील स्त्री शिक्षण :-

मध्ययुगीन भारतात स्त्री शिक्षणाची स्थिती मर्यादित होती. पडदा पद्धतीमुळे स्त्रियांच्या शिक्षणाला मान्यता मिळाली नाही. मुलींना मुलांप्रमाणे शिक्षणाची संधी दिली जात नव्हती. मुलींच्या शिक्षणाकडे वेळ आणि संसाधनांचा अपव्यय म्हणून पाहिले जात होते. स्त्रीने घरगुती कर्तव्यावर लक्ष केंद्रीत करणे अपेक्षित होते. रजिया सुलतान, मुगल सम्राज्ञी नूरजहाँ, चांदबिबी, खूजा हुमायूनी, गुलबदन, रूहपरवर, मराठा आमदनीतील जिजाबाई, सोयराबाई, येसुबाई व ताराबाई इत्यादी स्त्रियांनी शिक्षण घेतल्याचा उल्लेख सापडतो. स्त्रिशिक्षण सर्रास नसले तरी अभिजन वर्गात स्त्री शिक्षण मर्यादित स्वरूपात असले पाहिजे.

मध्ययुगीन काळात स्त्रियांसाठी वेगळ्या शाळा स्थापन केलेल्या दिसून येत नाहीत. सामान्यपणे मुलींना शिक्षण हे तज्ञ शिक्षकाकडून घरीच दिले जात असे. त्यांच्या अभ्यासक्रमात धार्मिक तत्त्वज्ञानाचा समावेश दिसतो.

राजेमहाराजे, अमीर, उमराव, मंत्री, सरदार घराण्यातील स्त्रियांना त्यांच्या सामाजिक दर्जाला साजेल असे शिक्षण दिले जात असे. त्यांना गायन, वाद्य, नृत्याचे शिक्षण देण्यात येत असे. त्यांना अवगत होणा-या कौशल्याची फार प्रशांसा केली जात असे.

मध्ययुगीन काळात उदयास आलेल्या भक्ती चळवळीने स्त्रियांच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन दिले. 12 व्या शतकात चोलराजघराण्याने स्त्री शिक्षणाला पाठिंबा दिला. राणी महादेवी या विद्येच्या संरक्षक म्हणून ओळखल्या जातात. विजयनगर साम्राज्यानेही स्त्रीशिक्षणाला मोठी चालना दिली. 16 व्या शतकात अकबराने मुलींसाठी शाळा काढल्या परंतु ही उदाहरणे अपवाद होती. स्त्री शिक्षण हे वर पाहिल्याप्रमाणे उच्चभ्रू वर्गापूरते मर्यादित होते. सर्वसाधारणपणे समाजाने स्त्री शिक्षणाला महत्त्व दिले नाही. महिलांना पुरुषापेक्षा कमी दर्जाचे स्थान दिल्याने मुलींना मुलाइतकी शिक्षणाची संधी दिली गेली नाही.

सामान्य शिक्षण :-

प्रख्यात पंडित, संत, महंत यांच्याकडून घडून येणारे धार्मिक, न्यायीक, वादविवाद, किर्तन, भजन, भारूड यांच्या साह्याने पुराणे, महाकाव्य, धर्मग्रंथ यामध्ये समाविष्ट असलेल्या ज्ञानाचा सामान्य जनतेमध्ये प्रचार-प्रचार करण्याची पद्धत विद्यार्थी व शिक्षकावर होती. यातूनच जनसामान्य जिवनाला आवश्यक व्यवहारीक ज्ञान अवगत करत असे. त्यांच्यासाठी हिंदू धर्मात तरी शिक्षणाची दारे खुली नव्हती.

निष्कर्ष :-

मध्ययुगीन भारतात हिंदू व मुस्लीम शिक्षण पद्धती पारंपारिक स्वरूपाची होती. सर्व समावेशक समाजाला शिक्षण दिले जात नव्हते. राजे महाराजे, अमीर, उमराव, जहागीरदार, सरदार, व्यापारी यांच्या मुला-मुलींपूरते शिक्षण मर्यादित होते. शिक्षण पद्धतीत सुधारणा करण्याचे कोणी विशेष प्रयत्न केले नाहीत. अबराने अभ्यासक्रमात नवीन विषय समाविष्ट करून प्राथमिक पातळीवरील शिकविण्याच्या पद्धतीत सुधारणा सुचवल्या पण या किरकोळ बदलामुळे शिक्षण व्यवस्थेत फार मोठा फरक पडला नाही. प्रामुख्याने मध्ययुगीन कालखंडातील शिक्षण प्रणाली धर्मावर आधारित होती. स्त्रियांच्या शिक्षणाची सोय जवळजवळ नव्हतीच. सामान्य लोकांना शिक्षण दिले गेले पाहीजे हा विषय सुद्धा राज्यकर्त्यांच्या किंवा समाजनेत्यांच्या मनात नव्हता असे दिसते. हे जरी खरे असले तरी मध्ययुगीन भारतात ज्ञानाचे जतन आणि प्रसार करण्यास मदरसे आणि गुरुकुलांनी महत्वाची भूमिका बजावली. त्यांनी अनेक विद्वान आणि विचारवंत निर्माण केले. ज्यांनी भारतीय संस्कृती आणि सभ्यतेच्या विकासात मोठे योगदान दिले. मध्ययुगीन काळात शिक्षणाने सामाजिक गतिशिलतेचा मार्ग उपलब्ध करून दिला. शिक्षणाने ज्ञान, टिकात्मक विचार आणि बौद्धिक चौकशीला महत्त्व देणारा समाज निर्माण होण्यास मदत झाली.

संदर्भ ग्रंथ :-

- 1) Blochmann (Translated) The Aini Akbari, Low Price Publications, Delhi, 2011.
- 2) https://en.m.wikipedia.org/wiki/History_of_education
- 3) <https://www.quora.com/What-were-the-most-advanced-education-systems-of-ancient-to-medieval-times>
- 4) आशीर्वादीलाल श्रीवास्तव, मुगलकालीन भारत, शिवलाल अगरवाल आणि अपनी आग्रा, 1953.
- 5) पाठक अरुणचंद्र (संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर, मध्ययुगीन कालखंड, दर्शनिका विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई 2014.
- 6) चिटणीस कृ.ना., समाज व संस्कृती, मध्ययुगीन भारतीय संकल्पना व संस्था, चिटणीस रा.कृ., पुणे 1987.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप

डॉ. रमेश बाबू राठोड

सुदर्शन माध्य.व उच्च मा. आश्रमशाळा,
सत्तरधरवाडी ता. औसा जि. लातूर
ईमेल: rbratohd75@gmail.com

प्रस्तावना :

कोणत्याही राष्ट्राचे भविष्य हे शिक्षण धोरणावर अवलंबून असते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासाची प्रक्रिया शिक्षणातून उभी राहत असते. राष्ट्रासाठीचे शिक्षण धोरण हे राष्ट्राच्या भविष्यासाठी विकासाचा एक मार्ग असतो. त्यामुळे शिक्षण धोरण आखताना ते भविष्यवेधी असायला हवे. शिक्षण धोरण म्हणजे त्या देशाची भविष्याची विकासाची दिशा ठरत असते. भारत सरकारने 21 व्या शतकातील पहिले शिक्षण धोरण जाहीर केले. सन 1984 च्या धोरणानंतर चौतीस वर्षाने नवीन शैक्षणिक धोरण आले आहे आणि सध्या या धोरणावर मोठी चर्चा सुरू आहे. शिक्षण हे जीवन परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे, यावर शिक्कामोर्तब झाल्याने समाजमनही शिक्षणासंदर्भाने अधिक जागृत होत असल्याचे दिसत आहे.

केंद्राने धोरण तयार केल्यानंतर ते स्वीकारण्याची प्रक्रिया अनेक राज्यांनी सुरू केली आहे. काही राज्यांनी त्याला विरोध केला आहे. महाराष्ट्राने अंमलबजावणीसाठी पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. सरकारने तशी घोषणा केली आहे. मात्र, या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे मोठे आव्हान सरकारसमोर उभे आहे.

धोरणाचे यशापयश हे धोरणाची अपेक्षित भूमिका लक्षात घेऊन कार्यरत मनुष्यबळाच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. त्यामुळे एकदम बदल करावायचा असेल, तर सक्षम व परिवर्तनवादी मनुष्यबळ कोठून आणणार? म्हणूनच या धोरणात मोठ्या प्रमाणावर बदल सूचवले आहे. काही संस्थांची नव्याने उभारणी केली जाणार आहे. धोरणाप्रमाणे पावले टाकायची म्हटली, तर मोठ्या निधीची गरज भासणार आहे, त्यासाठीचा निधीची उपलब्धता महत्त्वाची गोष्ट असणार आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप :

'राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, 2020' हे ज्येष्ठ वैज्ञानिक डी. के. कस्तुरीनंदन यांच्या अध्यक्षतेखाली तयार करण्यात आले. धोरणात सर्वाना समान शिक्षण, समानता, गुणवत्ता, परवडणारे शिक्षण आणि उत्तरदायित्व या पाच स्तंभाचा विचार केला आहे. शिक्षण धोरणात अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन राखण्यात आला. आपली संस्कृती आणि उद्याचे भविष्य यांचा संगम घालण्याचा प्रयत्न आहे. शिक्षण आनंददायी करण्याबरोबर ते जीवनाभिमुख आणि अधिक रोजगाराभिमुख करण्यावर भर देण्यात आला आहे.

शैक्षणिक धोरण सशक्त आणि समर्थ शिक्षण व्यवस्था उभी करणारे आहे. शाश्वत विकासाचे ध्येय ते दर्शित करते. त्यामुळेच नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीकडे लक्ष लागून आहे. धोरणानुसार देशात 'मनुष्यबळ' खात्याचे नाव बदलून 'शिक्षण मंत्रालय' सुरू करण्यात आले आहे. धोरणात केवळ संस्था उभारणीवर नाही, तर गुणवत्तेच्या दृष्टीनेदेखील कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे. त्यामुळेच यशाची अपेक्षा उंचावल्या आहेत. धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावी झाली, तर परिवर्तन निश्चित होईल, अन्यथा 'आणखी एक धोरण' अशीच स्थिती निर्माण होईल.

धोरणाने आकृतीबंधात बदल सूचित केला आहे. आकृतीबंधात बालकाच्या वयाच्या तीन वर्षांपासूनचा समावेश केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील पहिली आठ वर्षे अधिक महत्त्वाची. या वयात आपण काय पेरणी करतो, हे महत्त्वाचे. जगातील विविध संशोधनातून हे वय महत्त्वाचे असल्याचे समोर आले आहे.

या वयात सुमारे 80-85 टक्के मेंदूचा विकास होत असतो. त्यामुळे या वयात मुलांच्या शिक्षणाचा विचार महत्त्वाचा आहे. पूर्वीच्या '10 + 2 + 3'च्या आकृतीबंधाऐवजी '5 + 3 + 3 + 4' असा आकृतीबंध स्वीकारण्यात आला आहे. या आकृतीबंधानुसार, पहिले तीन वर्षे अंगणवाडी आणि पहिली, दुसरीचे वर्ग यांचा एकत्रित करून पायाभूत टप्पा म्हणून स्वीकारण्यात आला आहे.¹

येथील अभ्यासक्रमाची तत्व आणि आराखडादेखील केंद्राने निश्चित केला आहे. पुढे तिसरी ते पाचवी, सहावी ते आठवी आणि नंतर नववी ते बारावी असे टप्पे निर्धारित करण्यात आले आहेत. तिसरीच्या आरंभिक टप्प्यावरती प्रत्येक मुलाला भाषिक व अंकिय साक्षरता प्राप्त करून देण्याचे उद्दिष्ट राखण्यात आले आहे. त्यासाठी 'निपुण भारत' नावाने अभियान देखील सुरू करण्यात आले. 2026 पर्यंत या देशातील तिसरीच्या टप्प्यापर्यंत ही साध्यता अपेक्षित आहे. या स्तरावर अंगणवाडी आणि प्राथमिक शाळा जोडल्या जाणे महत्त्वाचे आहे.

सध्या अंगणवाडी महिला बाल कल्याण विभागाशी जोडलेल्या आहेत. आता तेथे अभ्यासक्रम राबविला जाणार आहे. प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षण विभागाशी निगडित आहे, तर शिक्षक ग्रामविकास विभागाचे आहे. अंगणवाडीतील अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी, तेथील ताईचे प्रशिक्षण, पर्यवेक्षण हे प्रभावी करण्यासाठी ही खाते एकत्रित करण्याची गरज आहे. अद्याप तरी या संदर्भात उचित कार्यवाही देशभर होऊ शकलेली नाही.

देशात पाच कोटी मुले शिक्षणाच्या प्रवाहात सहभागी आहेत. मात्र, त्या मुलांना भाषिक व गणितीय साक्षरतेचा टप्पा पार करता आलेला नाही. पायाभूत साक्षरतेचा टप्पाच पार करता न आल्यास विद्यार्थी शिक्षणाच्या प्रवाहापासून तुटतो. क्षमता आणि आकलनाची शक्यता अजिबात नसते. जे शिकलो तेच जर कळत नसेल, तर पुढील शिक्षणात सहभागी होणे घडत नाही. त्यामुळे धोरणात या स्तरावरती बदल करताना पायाभूत व अंकिय साक्षरतेचा केलेला विचार खूपच महत्त्वाचा आहे.

पहिले तीन वर्षे प्राथमिक शिक्षणाच्या वर्गांना जोडली आहे. पहिल्या तीन वर्षात शिक्षणाच्या दृष्टीने पूर्वतयारी होण्याची शक्यता आहे. या स्तरावरती शिक्षणाची प्रक्रिया सुरू झाली, तर गुणवत्तेच्या आलेखात बदल होण्याची शक्यता अधिक आहे. सध्याच्या प्राथमिक शिक्षणाचा आरंभ पहिलीपासून सुरू होतो. या स्तरावर शरीराची, स्नायूंची, मनाची तयारी केली जाणार आहे. अभ्यासक्रम आराखडा केंद्राने दिला आहे. राज्याने त्यासाठी टाकलेली पावले कौतुकास्पद आहेत.

अंमलबजावणी करण्यासाठी अंगणवाडीताई अधिक सक्षम असायला हव्यात. शिक्षण आणि प्रशिक्षणाचा विचार गंभीरपणे करावा लागेल. भविष्यात पदासाठी भरती करताना अधिक गुणवत्तेच्या ताईंना प्राधान्य देण्यात येणार आहे. शारीरिक विकासासोबत तेथे बौद्धिक विकासाची प्रक्रिया घडेल.

क्रीडा पद्धतीने शिक्षणाचा पाया घातला जाईल. त्यासाठी अभ्यासक्रम तयार होईल. ताईंचे प्रशिक्षण हा देखील महत्त्वाचा पाया असणार आहे. त्यासाठी सहा महिने कालावधीचा अभ्यासक्रम पूर्ण करावा लागेल. तेथील मूल्यमापन, अध्यापनाचा मुद्दा देखील महत्त्वाचा ठरणार आहे.

केंद्र मान्यतेचे निकष देखील निश्चित करावे लागणार आहे. या वर्गांना पहिली आणि दुसरीशी जोडावी लागणार आहे. या स्तरावर विद्यार्थ्यांना काय शिकवायचे आणि कसे शिकवायचे, हे धोरण महत्त्वाचे आहे. या स्तरावर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचे सुतोवाच करण्यात आले आहे. त्यासाठी 'निपुण भारत' कार्यक्रमाची घोषणा केली आहे. प्रभावी व गतिमान अंमलबजावणीनंतरच यश चाखता येणार आहे. त्यासाठी सक्षम व्यवस्था उभी करण्याचे आव्हान पेलावे लागेल.

शाळा स्तरावरती विद्यार्थ्यांमध्ये अपेक्षित बदल, अध्ययन निष्पत्ती साध्यतेचा विचार महत्त्वपूर्ण आहे. विद्यार्थ्यांची फलनिष्पत्ती मोजली जाण्याच्या दृष्टीने वेगळे प्रयत्न केले जाणार आहे. समग्र मूल्यमापन अपेक्षित आहे.

शिक्षकांबरोबर पालक, सहअध्ययनार्थी व स्वतः विद्यार्थ्यांनेदेखील मूल्यमापन करण्याची अपेक्षा आहे. त्यासाठीची पावले उचलावी लागतील. त्या मनुष्यबळाला सक्षम करावे लागेल. तसेच, मूल्यमापन सातत्यपूर्ण असावे लागणार आहे. शिक्षकांना अशैक्षणिक कामातून मुक्त करावे लागेल. त्यासाठीची भूमिका धोरणात आहे. त्याकरिता पर्यवेक्षकीय यंत्रणाही तितकीच महत्त्वाची आहे.

राज्यात शालेय शिक्षण विभागात अनेक पदे रिक्त आहेत. धोरणाच्या यशासाठी पुरेशा व सक्षम मनुष्यबळाची निंतात गरज आहे. शिक्षकांसाठी अधिक गुणवत्तापूर्ण प्रशिक्षण संदर्भाने सुतोवाच करण्यात आले आहे. उत्तम व दर्जेदार प्रशिक्षणाची व्यवस्था देशभर उभी करणे, त्यासाठी अधिक समृद्ध आणि संपन्न असलेले मनुष्यबळ उपलब्ध करणे हेच मोठे आव्हान आहे. आ आपल्याकडे शिक्षण प्रशिक्षणासाठी असलेल्या संस्था गुणवत्तापूर्ण करण्यावर भर द्यावा लागणार आहे.²

माध्यमिक स्तरावरील विषयांची निवड, संशोधन संस्थांची निर्मिती, शिक्षकांचे मूल्यमापन, भरती प्रक्रिया, एकात्मिक शिक्षणशास्त्र अभ्यासक्रमाची अंमलबजावणी, शिक्षण आयोगाची स्थापना, कमी पटाच्या शाळा, नव्या अभ्यासक्रमाची रचना

यांसारख्या अनेक गोष्टींच्या संदर्भाने अपेक्षित केलेले बदलांचा विचारही महत्त्वाचा आहे. या संदर्भाने पावले पडण्याची गरज आहे.

केंद्र सरकारचा अभ्यासक्रम आराखडा आल्यानंतर राज्य अभ्यासक्रम आराखडा विकसित केला जाईल. अभ्यासक्रमाचे विकसन आणि नंतर पाठ्यपुस्तके येतील. यासाठी बराच कालावधी लागेल. त्यामुळे लगेच एका वर्षात हे परिवर्तन घडेल, असे घडणार नाही. उच्च प्राथमिक स्तरावर रोजगारभिमूख शिक्षणाचा विचार करण्यात आला आहे.

जोपर्यंत केंद्र सरकारच्या अभ्यासक्रमाचा आराखडा अंतिम होत नाही, तोवर राज्यात अंमलबजावणी होणार नाही. अभ्यासक्रम निश्चित करण्याचा निर्णय झाला तरी कोणते विषय निश्चित केले जाणार? ते कसे निश्चित केले जाणार? त्या विषयांसाठी निर्देशकांची व्यवस्था, इतर तासिका कोणत्या विषयांच्या कमी होणार? त्यासाठी सुविधा कोण आणि कशा पुरविणार आहे? त्याच शिक्षकांना प्रशिक्षण दिले जाणार का? यांसारख्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागणार आहेत.

अ) प्रशिक्षित शिक्षक

- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात शिक्षकांच्या सेवापूर्व आणि सेवांतर्गत प्रशिक्षणाच्या बाबतीत देखील समग्र विचार केला आहे. शिक्षक भरती करतानाची प्रक्रिया अधिक महत्त्वाच्या टप्प्याने पुढे जाणार आहे.
- शिक्षकांच्या प्रयोगशीलता आणि निरंतर अभ्यासाच्या दृष्टीने प्रेरणा जागृत ठेवण्यासाठीचे प्रयत्न आणि संधी निर्माण करण्यात आल्याचे दिसते. त्यादृष्टीने शिक्षक भरती करताना शिक्षक पात्रता परीक्षा, मुलाखत, शिक्षक म्हणून वर्गात लागणारी अध्यापन कौशल्य यांसारख्या विविध मार्गांचा अवलंब करण्याचे सुतोवाच केले आहे.
- व्यावसायिक पदवी अभ्यासक्रमास गुणवत्तेच्या आधारे प्रवेश देण्यात येणार आहेत. ही भरती प्रक्रिया कोण करणार, कशी करणार याबद्दलची प्रक्रिया देखील महत्त्वाची ठरणार आहे. त्याचवेळी शिक्षण शास्त्र पदवीसाठी बहुविध विषयांचा एकात्मिक अभ्यासक्रमाचा विचार करण्यात आलेला आहे.
- चार वर्षांचा कालखंड निश्चित करण्यात आला आहे. त्यामुळे चांगले शिक्षक मिळण्यास मदत होणार आहे. या सर्व प्रक्रियेचे स्वरूप, एकात्मिकतेसाठीचे विषय याबद्दलही अद्याप भूमिका नाही. राज्यात चार वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम सुरू केला जाणार आहे.
- प्रत्येक वर्षी विद्यार्थ्यांला प्रमाणपत्र, पदविका अथवा पदवी मिळणार आहे. त्यामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहाच्या बाहेर एखादा विद्यार्थी पडला तरी त्याचे ते वर्ष वाया जाणार नाही. त्याचबरोबर या स्तरावर क्रेडिट गुणांची व्यवस्था करण्यात येणार आहे. त्यादृष्टीने पावले पडणे देखील महत्त्वाचे आहे.
- मात्र ही अंमलबजावणी नेमकी कशी होणार आहे, त्यादृष्टीने केला जाणारा विचार अधिक महत्त्वाचा आहे. हे शिवधनुष्य पेलणे सध्यातरी अवघड आहे. कारण, आपली मानसिकता बदल हाच महत्त्वाचा घटक आहे.
- गुणवत्तापूर्ण शिक्षक निर्माण करणे हे मोठे आव्हान आहे. भारतात उच्च शिक्षणाचा विस्तार लक्षात घेता एक हजार विद्यार्थी सुमारे 40 हजार महाविद्यालये, पावने चार कोटी विद्यार्थी शिकत आहे. शालेय स्तरावर 15 लाख शाळा, 25 कोटी विद्यार्थी, 89 लाख शिक्षक आहेत. देशाचा शिक्षणाचा विस्तार इतका मोठा आहे.
- भविष्यात धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर उत्तम शिक्षक लागणार आहेत. त्यासाठी गुणवत्तापूर्ण सेवापूर्व अध्यापक विद्यालये आणि महाविद्यालये निर्माण करावी लागणार आहे.
- धोरणाने अपेक्षित केलेले परिवर्तन हे उत्तम व गुणवत्तापूर्ण मनुष्यबळावर अवलंबून असणार आहे. इतके मोठे मनुष्यबळ विशिष्ट काळात निर्माण करण्याचे मोठे आव्हान आहे. प्रत्येक टप्प्यासाठी अभ्यासक्रम आराखडा तयार करण्याचे केंद्र सरकार तयार करत आहे.
- सेवांतर्गत शिक्षकांना दरवर्षी किमान 50 तास ऑनलाईन प्रशिक्षण दिले जाणार आहे. शिक्षकांची प्रयोगशीलता, कल्पकता, सर्जनशीलता यांचे आदानप्रदान करण्याच्या दृष्टीने व चांगल्या प्रक्रियेचा सार्वत्रिकीकरण करण्याच्या दृष्टीने व्यासपीठ उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे.
- शाळा समूह योजनेची अंमलबजावणी करण्याची उद्घोषणाही करण्यात आली आहे. शिक्षकांची आजवर अशैक्षणिक कामातून आजवर शिक्षकांची सुटका झालेली नाही. ती झाली, तर गुणवत्तेचे पाऊल टाकले जाऊ शकते.

- शैक्षणिक धोरणाने अपेक्षित केल्याप्रमाणे साध्य झाले, तर गुणवत्ता उंचावण्यास मदत होईल. नेतृत्व गुण आणि व्यवस्थापन या क्षेत्रात विशेष नैपुण्य दाखविणाऱ्या शिक्षकांना शासनाच्या विविध प्रशिक्षण संस्था, प्रशासकीय संस्थेत काम करण्याची संधी मिळणार आहे.
- मात्र, या संदर्भाने प्रक्रिया कशी होणार आहे, कोणती पदे या माध्यमातून भरली जाणार आहेत, हे अद्याप समोर आलेले नाही.
- गुणवत्तेच्या आधारे बढती मिळू लागल्यास प्रेरणा निर्माण होण्यास मदत होईल. बढतीसाठी कोणती, कोठे व किती पदे राखीव असणार आहेत, याबाबत देखील स्पष्टता नाही. त्याबद्दलही भूमिका घेणे गरजेचे आहे.
- शैक्षणिक धोरणात मातृभाषा, बोलीभाषेसंदर्भात महत्त्वाची भूमिका आहे. किमान पाचवीपर्यंत मातृभाषेतील शिक्षण असा विचार असला तरी राज्यातील इतर माध्यमांच्या शाळांचे काय? आपल्याकडे इतर माध्यमांच्या शाळेत मराठी विषयाचे अध्यापन सक्तीचे असले तरी त्याचे वास्तवही लक्षात घ्यायला हवे.
- त्याचबरोबर उच्च शिक्षणदेखील मातृभाषेत दिले जाईल, असे राज्य सरकार म्हणते आहे. ही भूमिका योग्य असली तरी हे काम सहजतेने घडणार नाही. सर्व अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम मातृभाषेत आणण्याचे आव्हान पेलावे लागणार आहे.³

ब) मातृभाषेला प्राधान्य

- मातृभाषेतील शिक्षणाला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे आव्हान आहे. शिक्षणाचा संबंध नोकरीशी आहे. इंग्रजी भाषेला प्रतिष्ठा आहे. त्यामुळे इंग्रजी भाषेचे महत्त्व समाजमनात रुजले आहे. त्याचवेळी मराठी भाषेचे महत्त्व कसं रुजविणार, हा खरा प्रश्न आहे.
- आपल्याला संस्कृत आणि इतर राज्यांच्या भाषा शिकण्याची संधी आहे. राज्यात कोणत्या भाषा शिकवल्या जाणार, कोणत्या भाषेला पर्याय म्हणून येणार? त्या विषयांसाठीची अध्यापन सुविधा, त्यासंबंधीचे धोरणदेखील यायला हवे. त्यासंदर्भातील विषय सूची जाहीर झालेली नाही.
- सध्या बोलीभाषा हा शिक्षणात अडथळा वाटतो. मात्र, भाषेसंदर्भातील धोरणातील भूमिका अत्यंत स्वागताह आहे. त्यामुळे ग्रामीण, वनवासी, डोंगरी भागातील विद्यार्थ्यांचे शिक्षित होण्यास मदत होणार आहे. भाषेमुळे शिकणे होण्यास मदत होणार आहे.
- अध्ययन करताना घोकमपट्टीतून सुटका होणार आहे. यासंदर्भाने शिक्षण प्रणालीत सातत्याने बदलाची गरज व्यक्त होत होती. परंपरेने आलेले वर्तनवादी विचारधारेला नाकारण्यात आले आहे. धोरणात पाठांतराच्या प्रक्रियेऐवजी आकलन आणि विचारपूर्वक शिकण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न अपेक्षित आहे. त्यामुळे अभ्यासक्रमातदेखील महत्त्वपूर्ण बदलाच्या दृष्टीने पावले टाकली जात आहेत.
- विद्यार्थ्यांना विचाराला प्रेरित करणाऱ्या प्रश्नांना प्राधान्य देणे. शिकणे हे आदान-प्रदानातून करणे. सध्या जगभरात आपल्याला शिकण्यासाठीची जी प्रभावी प्रक्रिया सांगण्यात आली आहे, त्यात गटपद्धतीने शिकणे अधिक परिणामकारक होते. त्याचे कारण त्यात आदानप्रदानाचा विचार आहे. धोरणातील विचारधारेने पुढे जायचे असेल, तर वर्गातील प्रक्रियेवर भर द्यावा लागणार आहे.
- शिक्षकांसाठीच्या पदवी, पदविका अभ्यासक्रमाची पुनर्रचनादेखील महत्त्वाची असणार आहे. जे अपेक्षित केले आहे, ते आतापासूनच पूर्व शिक्षणात प्रतिबिंबित करावे लागेल, त्यासाठी तेथील अभ्यासक्रमातील पुनर्रचना महत्त्वाची ठरणार आहे.
- राज्यात माध्यमिक स्तरावर गळतीचे मोठ्या प्रमाणात आहे. त्यामुळे यावर मात करण्यासाठी 2030 सालाची मर्यादा निश्चित केली आहे. यावर मात करणे म्हणजे केवळ योजना देणे नाही, तर त्याकरिता शाळांमधील अध्ययन, अध्यापनाच्या प्रक्रियेत बदल घडवून आणणे आहे.⁴
- गळती होण्याच्या प्रमाणाचा विचार केला, तर आर्थिक परिस्थितीपेक्षा शैक्षणिक वातावरण निरस असण्याने गळती अधिक होते. गरिबांनादेखील शिकण्याची इच्छा आहे. पण त्या जाणून आणि समजून घेत शिक्षणाची प्रक्रिया झाली, तर ती मुले टिकतील, अन्यथा पुढेही गळती होत राहील.
- धोरणाने अपेक्षित केले आहे त्या वाटा आपण चालत राहिलो, तर गुणवत्तेचा आलेख उंचावणे फारस अवघड नाही. मात्र, इतक्या सहजतेने घडणार नाही. आजवर आपल्याला गळती शून्यावर आणण्यात यश आलेले नाही.

क) शिक्षणाची सार्वजनिकता

- देशातील सर्वांना सहज शिक्षणाची उपलब्धता हे उद्दिष्ट राखण्यात आले आहे. स्वातंत्र्याच्या 75 वर्षांनंतर आपण उच्च शिक्षणात फार लक्षणीय यश प्राप्त करू शकलेलो नाही. आज उच्च शिक्षणात देशातील सरासरी 26 टक्के विद्यार्थी प्रविष्ट आहेत.⁵
- राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार, येत्या काही वर्षात ते प्रमाण शेकडा 50 टक्क्यांपर्यंत घेऊन जाण्याचे उद्दिष्ट राखण्यात आले आहे.
- धोरणाने विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, लवचिक अभ्यासक्रम, तंत्रज्ञानावर भर, शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरणावर भर दिला आहे.
- बहुविद्याशाखीय धोरणाची अंमलबजावणी करताना अनेक अडचणी येणार आहेत. त्यासाठीचे विषय, व्यवस्थापन कसे केले जाणार, महाविद्यालयांच्या पुढे असलेल्या प्रश्नांची उत्तरे शोधावी लागणार आहे.
- बहुशाखीय विषय व्यवस्थापन एवढ्या मोठ्या शिक्षण विस्तार प्रक्रेयेत करणे कठीण आहे. पण ठरवले, तर शक्य आहे. केंद्र काय भूमिका घेते आहे, त्यानंतरच राज्याची भूमिका अंतिम होणार आहे.
- विषयसूची जाहीर झाल्यानंतरच विद्यार्थ्यांना विषयांची निश्चिती करता येणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांचे शिकणे अधिक आनंददायी आणि गुणवत्तापूर्ण होण्याची शक्यता आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. संदीप वाकचौर, नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप, संधी व आव्हाने, १५ एप्रिल २०२३
2. <https://www.mahamtb.com/Encyc/2023/4/15/New-Education-Policy.html>
3. New Education Policy: नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण प्रभावी अंमलबजावणीसाठी सुकाणू समिती : शिक्षणमंत्री अध्यक्ष, सकाळ, ७ सप्टेंबर २०२३.
4. <https://www.esakal.com/uttar-maharashtra/nashik/steering-committee-for-effective-implementation-of-new-national-education-policy-education-minister-chairman-nashik-ps198>
5. शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय मुंबई यांचे नवीन शैक्षणिक धोरणाविषयी शासन निर्णय.

नवीन शैक्षणिक धोरण दृष्टिकोन आणि आव्हाने - 2020

प्रा.डॉ.सौ. रायठक दिपमाला विश्वनाथ

समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
श्री.संत जनाबाई शिक्षण संस्थेचे,
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
गंगाखेड.जि.परभणी.

प्रस्तावना :-.

2015मध्ये स्मृती इराणी मनुष्यबळ विकास मंत्री होत्या.त्यांनी त्यांना काही शैक्षणिक धोरणामध्ये सुधारणा करायच्या होत्या म्हणून त्यांनी नव्या शैक्षणिक सुधारणेसह ऑक्टोबर 2016 मध्ये धोरण मांडले यावर जनतेकडून सुधारणा मागवण्यात आल्या, मात्र हे धोरण निर्मितीचे प्रमुख टी.एस.आर सुब्रमण्यम हे होते.

भारतात अनेक वर्षांपासून सुरू असलेले शैक्षणिक धोरण नुकतेच पूर्णपणे बदलण्यात आले.पहिले शैक्षणिक धोरण इंदिरा गांधी यांनी 1968 मध्ये सुरू केले होते.त्यानंतर राजीव गांधी यांनी त्यात अनेक आवश्यक ते बदल केले. कोणतीही वस्तू एकाच ठिकाणी अनेक वर्षांपासून राहिल्यास त्यात धूळ साचते, हे जसे आपण पाहतो तशीच स्थिती पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणाची होती.शैक्षणिक धोरणातही नवा बदल करण्यात आला. जुन्या शैक्षणिक धोरणामुळे शिक्षणाची प्रगती कुठेतरी थांबली होती. केंद्रातील मोदी सरकारने नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजुरी दिली आहे.10+2 चे स्वरूप शाळेत पूर्णपणे रद्द करण्यात आले आहे.त्याऐवजी 5+3+3+4 स्वरूप सुरू केले जाईल. शाळेत कला,वाणिज्य आणि विज्ञान विषयांना समान महत्त्व दिले जाईल. विद्यार्थ्यां त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडू शकतात.पूर्वीच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आले.

पायाभरणीच्या टप्प्यात सर्वप्रथम तीन वर्षांची मुले येथील पूर्व प्राथमिक शाळेत जातील त्या तीन ते आठ वयोगटातील मुले शिकतील. इयत्ता एक आणि इयत्ता दोन मध्ये शिकणारे विद्यार्थी देखील पायाभरणीसाठी उपस्थित राहतील.पायाभरणीचा टप्पा पाच वर्षांचा असेल, प्रिपरेटरी स्टज अंतर्गत, पुढील तीन वर्षे इयत्ता तीन ते पाच तयारीच्या टप्प्यात विभागली जातील.नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार क्रीयाकलाप आधारित शिक्षणाला चालना दिली जाईल हा टप्पा तीन वर्षांचा असेल. मधल्या टप्प्यात सहावी ते आठवीपर्यंतचा अभ्यास असेल या वर्गामध्ये विविध विषय शिकवले जाणार असून सहावीपासून व्यवसायिक अभ्यासक्रम सुरू होणार आहेत. माध्यमिक टप्पात इयत्ता नववी ते बारावीपर्यंत अभ्यास असेल आणि येथे मुलांना त्यांच्या कवतीनुसार आणि आवडीनुसार विषय निवडता येतील इयत्ता सहावीपासून व्यवसायिक आणि कौशल्यवर आधारित शिक्षण दिले जाईल.मुलांना व्यावहारीक ज्ञान दिले जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरण अंतर्गत भविष्यात एकही तरुण बेरोजगार राहणार नाही,अशा पद्धतीने विद्यार्थ्यांना तयार करण्यात येणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे मुलांची कुरकुर करण्याची प्रवृत्ती संपुष्टात येईल.

पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणानुसार एखाद्या विद्यार्थ्यांने मध्येच अभ्यासक्रम सोडला तर त्याला ड्रॉप आऊट असे म्हणतात. या स्थितीत विद्यार्थ्यांला कोणतीही पदवी मिळाली नाही पण आता हे होणार नाही विद्यार्थ्यांना तीन वर्षांनी बॅचलर पदवी मिळेल आणि चार वर्षांनी बॅचलर पदवीचा संपूर्ण अभ्यासक्रम संशोधनासह पूर्ण करतील. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पूर्वीपेक्षा जास्त विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रभाषा, कला आणि संस्कृतीला प्रोत्साहन दिले जाईल.एम.फिल पदवी रद्द करण्यात आली आहे. ग्रॅज्युएशन कोर्स करत असताना विद्यार्थ्यांला कोणत्याही कारणास्तव शिक्षण मध्येच सोडून द्यावे लागले,तर क्रेडिट ट्रान्सफर अंतर्गत पुन्हा पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करण्याची संधी मिळेल, महाविद्यालयातील प्रवेशासाठी सामाईक प्रवेश परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतली जाईल.परीक्षा नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी द्वारे घेतली जाईल. एन टी ए द्वारे भारतातील विविध महाविद्यालयामध्ये प्रवेशासाठी सामायिक प्रवेश परीक्षा वर्षातून दोनदा घेतली जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे विद्यार्थ्यांना व्यवसाय अभ्यासक्रम शाळेतच

शिकविला जाणार आहे. जेणेकरून भविष्यात त्यांना चांगली तयारी करता येईल. मागासवर्गीय जातीतील आणि निवडलेल्या गुणवंत विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती दिली जाईल.

यापूर्वी सर्व विद्यापीठांचे नियम वेगवेगळे होते. मात्र आता नव्या शैक्षणिक धोरणानुसार सर्व नियम सारखे असतील तर कोणताही विद्यार्थी विशिष्ट अभ्यासक्रम करत असेल आणि त्याला दुसऱ्या अभ्यासक्रमातही प्रवेश घ्यायचा असेल तर तो दिलेल्या वेळी आधीच्या अभ्यासक्रमातून ब्रेक घेऊ शकतो दुसरा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर त्याला हवे असलेल्या पहिला कोर्स पूर्ण करू शकतो. नवीन शैक्षणिक धोरणात लवचिकता असून विद्यार्थी, पालक आणि देशाची प्रगती लक्षात घेऊन ते करण्यात आले आहे. भारतीय संशोधनात आणि संशोधनाला प्रोत्साहन देण्यासाठी राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठान [NRF] ची स्थापना केली जाईल. हे फाउंडेशन विविध प्रकल्पासाठी वित्तपुरवठा देखील करेल. नवीन शिक्षण धोरणानुसार 2030 पर्यंत सर्वोच्च शिक्षण संस्थांना बहुविषय संस्था बनवण्यात येणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार दुरस्थ आणि ऑनलाईन शिक्षणाला चालना दिली जाणार आहे. अकॅडमी बँक आफ क्रेडिट तयार केले जाईल. ज्यामध्ये विद्यार्थ्यांची कामगिरी डिजिटल रेकॉर्डच्या स्वरूपात ठेवली जाईल. नवीन शैक्षणिक धोरण अंतर्गत विद्यार्थ्यांना बौद्धिक, सामाजिक आणि भावनिक विकास होईल. 2030 पर्यंत देशातील जवळपास प्रत्येक जिल्ह्यात बहू विषय उच्च संस्था असतील.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

- 1) भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेचे नवीन व भविष्योन्मुखी दृष्टिकोन अभ्यासणे.
- 2) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात समता व सर्वसामान्य साठी शासनाकडून उचलले जाणारे पावले अभ्यासणे.
- 3) उच्च शिक्षणा संस्थेद्वारे उचलले जाणारे पावले अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:-

प्रस्तुत संशोधनात वर्णनात्मक पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून लेख लिहिण्यासाठी द्वितीय सामग्रीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. त्यामध्ये संदर्भ ग्रंथ, मासिके, नियतकालिकांचा व इंटरनेटवरील माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे.

भारतातील उच्च शिक्षण व्यवस्थेसाठी नवीन व भविष्योन्मुखी दृष्टिकोन:-

- 1) एकविसाव्या शतकाच्या गरजा लक्षात घेता चांगला बहु विद्याशाखीय, अष्टपैलू आणि कल्पक व्यक्ती विकसित करणे हे दर्जेदार उच्च शिक्षणाचे उद्दिष्ट असेल पाहिजे. यात एखाद्या व्यक्तीला एक किंवा अनेक विशिष्ट क्षेत्रांमध्ये सखोल अभ्यास करणे शक्य झाले पाहिजे. तसेच चारित्र्य विषयक, नैतिक आणि घटनात्मक मूल्य, बौद्धिक कुतूहल, वैज्ञानिक स्वभावधर्म कल्पकता आणि सेवाभाव या शिवाय शास्त्र, सामाजिक शास्त्रे, कला मानसशास्त्राचे, भाषा याचबरोबर व्यवसायिक, तांत्रिक आणि व्यवसायाशी संबंधित विषय यासह एकविसाव्या शतकातील क्षमता विकसित करणे शक्य झाले पाहिजे.
- 2) व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासासाठी अध्ययनाच्या शाळा पूर्व स्तरापासून उच्च शिक्षण स्तरापर्यंत, प्रत्येक स्तरावर विशिष्ट निर्धारित कौशल्य आणि मूल्यांची ओळख करून देणे गरजेचे आहे.
- 3) चैतन्यपूर्ण सामाजिकदृष्ट्या सहभागी, सहयोगी समुदाय आणि अधिक आनंदी, सामंजस्य पूर्ण, सुसंस्कृत उत्पादनशील, नाविन्यपूर्ण, पुरोगामी आणि समृद्ध राष्ट्र तयार करण्याची उच्च शिक्षण ही गुरुकिल्ली आहे.
- 4) नवीन ऊर्जा प्रदान करणे आणि त्याद्वारे समता आणि सर्वसमावेशक असे उच्च- गुणवत्तेचे उच्च शिक्षण प्रदान करणे.
- 5) उच्च शैक्षणिक व्यवस्थेच्या दिशेने वाटचाल करणे, ज्यात प्रत्येक जिल्ह्यात किंवा जवळपास किमान एक मोठे बहू शाखीय विद्यापीठ आणि महाविद्यालयाचा समावेश असेल आणि संपूर्ण भारतभर अशा अनेक HEI असतील ज्यांचे शिकविण्याचे किंवा कार्यक्रमाचे माध्यम स्थानिक भाषा असेल.
- 6) उच्च शैक्षणिक व्यवस्थेकडे नेणारी मोठी बहुसंख्य, बहुविध विद्याशाखीय विद्यापीठे आणि महाविद्यालये, प्रत्येक जिल्ह्यात कमीत कमी एक किंवा जिल्ह्याच्या जवळपास एक आणि भारतभर अधिकाधिक असावीत उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थात स्थानिक किंवा भारतीय भाषांत ज्ञानर्जन करण्यावर भर असावा.

- 7) बहुविद्याशाखीय पदवी पूर्व शिक्षण.
- 8) राष्ट्रीय संशोधन प्रतिष्ठानची स्थापना करून त्याद्वारे विद्यापीठे महाविद्यालयांमध्ये सक्रियपणे बीज संशोधन करणे. लक्षणीय संशोधनासाठी निधी उपलब्ध करून देणे.
- 9) उत्कृष्ट आणि नाविन्यपूर्ण कार्यप्रणाली राबविणारया संस्थांना अडथळा आणणारी व बोगस महाविद्यालये बंद करण्याचा अधिकार नसलेले नियम प्रणाली.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानात समता आणि सर्वसामावेशकता आणण्यासाठी पुढील टप्प्याचा विचार करता येईल. शासनाकडून उचलली जाणारे पावले:-

- 1) सामाजिक-आर्थिक दृष्ट्या वंचित गटाच्या एकूण नोंदणी प्रमाणासाठी स्पष्ट लक्ष निश्चित करणे.
- 2) सामाजिक- आर्थिक दृष्ट्या वंचित गटाच्या (SEGD) शिक्षणासाठी योग्य सरकारी निधीची तरतूद करणे.
- 3) सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये सामाजिक - आर्थिक दृष्ट्या वंचित गटाला अधिक आर्थिक साहाय्य आणि शिष्यवृत्ती प्रदान करणे.
- 4) सामाजिक- आर्थिक दृष्ट्या वंचित गटांमध्ये उच्च शिक्षणाच्या संधी आणि शिष्यवृत्ती पोहोचविणे.
- 5) शिक्षणातून प्राप्त होणाऱ्या फलितांसाठी आणि सक्रिय सहभागासाठी तंत्रज्ञान साधने विकसित करणे आणि सबल करणे.

सर्व उच्च शिक्षणसंस्थांद्वारे उचलली जाणारी पावले :-

- 1) उच्च शिक्षणाच्या संधीसाठी लागणारा खर्च आणि फी यांच्यात कपात करणे.
- 2) प्रवेश प्रक्रिया अधिक समावेश करणे.
- 3) अभ्यासक्रम अधिक समावेशक बनवणे.
- 4) सर्व प्रकारच्या वंचित विद्यार्थ्यांना योग्य समुपदेशन आणि मार्गदर्शन कार्यक्रमाद्वारे सामाजिक, भावनिक आणि शैक्षणिक समर्थन आणि मार्गदर्शन प्रदान करणे.
- 5) राज्यांमधील गरीब आणि उपेक्षित गटांच्या प्रगतीसाठी, विविध टप्प्यांवर नावनोंदणी दरासाठी गळतीचे प्रमाण व शैक्षणिक अडचणी जाणून घेण्यासाठी, महाविद्यालये आणि विद्यापीठांमधील सुधारणात्मक कामगिरी आणि त्यांचे अभ्यासक्रम उंचावण्यासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. खाजगी स्व-वित्तपोषणासाठी उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये कमी प्रवेश होण्यामागील कारणांसाठी आणि धोरणात त्यानुसार समावेशकता आणि समानता आणण्यासाठी आवश्यक त्या सूचनांचे नोंदी घेणे गरजेचे आहे.

सारांश:-

आपल्या शिक्षण पद्धतीने केवळ वर्तमानातील समाजाचा गरजा नव्हेत, तर भविष्यातील नवीन संधीपण निर्माण हव्यात. 'हाताने काम केले की बुद्धिमत्ता जालना मिळते हे महात्मा गांधींचे तत्त्वज्ञान आणि 'विद्यार्थ्यांना जेवढे अनुभव जास्त तेवढी त्याची सर्जनशीलता जास्त' हे पियाजेचे संशोधनानुसार आपल्याला विद्यार्थ्यांना कृतिशील बनविण्यासाठी माध्यमिक शाळेपासून 'काम करत शिक्षणाची,' सोय निर्माण करावी लागेल.

बराच वेळ आपण संख्यात्मक ध्येय गाठण्याच्या नादात गुणवत्ता विसरतो. व्यवसाय शिक्षणाची गुणवत्ता व त्यासाठी आवश्यक तो कार्यानुभव हा महाविद्यालय स्तरावर मिळवायची व्यवस्था करावी लागेल. त्यासाठी शिक्षण संस्था, महाविद्यालये, प्राध्यापक, शिक्षक सर्वांनाच बदलावे लागेल.

महाराष्ट्रात महात्मा गांधींनी वर्धा संमेलनात 'नयी तालीम' ची कल्पना मांडली व विद्यार्थ्यांन वर प्रयोग झाला आहे. विनोबांनी जीवन शिक्षणाचा विचार दिला तुकडोजी महाराजांनी पण ग्रामगीतेचे शिक्षण कसे असावे असे मांडले जे पी नाईकचे मौने विद्यापीठ उद्योग शिक्षणाचे प्रयोग केले आभाळला डॉक्टर कलंबा गाने कौशल्य शिक्षणात तंत्रज्ञान प्रसारण बाबत मूलभूत

प्रयोग केले व एक पद्धतीने विकसित केले महाराष्ट्रात कौशल्य शिक्षणातील उच्च परंपरा आहे त्यामुळे महाराष्ट्रामध्ये देशातील व्यवसाय शिक्षणाचा चालना देण्याची जबाबदारी आहे असे माझे मत आहे.

संदर्भ सूची:-

- 1) Ministry of Education, Government of India 2022.
- 2) https://www.mhrd.gov.in/sites/upload_file/mhrd/files/NEP_English.pdf.dated,23/03/2021.
- 3) National Education Policy 2020. <http://www.mhrd.gov.in/sites>.
- 4) आगलावे, प्रदीप.2010. सामाजिक संशोधन पद्धती व तंत्रे तिसरी आवृत्ती. नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.
- 5) बोधनकर, सुधीर .1999. सामाजिक संशोधन पद्धती. नागपूर: श्री साईनाथ प्रकाशन.
- 6) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020: एक चिकित्सक अभ्यास. लक्ष्मीकांत देशमुख. आंतरभारती पुणे.

नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 चा भारताच्या कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास
A Study of Impact of New Education Policy - 2020 on India's Agro-Processing Industry

डॉ. राजेंद्र तुळशिदास अहिरे (सहायक प्राध्यापक)

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे,
कर्मवीर रावसाहेब थोरात कला व वाणिज्य महाविद्यालय वणी,
ता. दिंडोरी, जि. नाशिक

गोषवारा :

भारत नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीच्या उंबरठ्यावर आहे ज्यामुळे देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेत अनेक बदल होणार आहेत. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा परिचय हा या शैक्षणिक धोरणाचा मुख्य अजेंडा आहे जो अधिक सर्जनशील शिक्षण देणार आहे ज्यामुळे भारतीय विद्यार्थ्यांना निश्चितच मदत होईल कारण ते रोजगार मिळवताना येणाऱ्या समस्यांना सामोरे जाण्यास सक्षम असतील. कृषी शिक्षणाच्या संरचनेतही अनेक सुधारणा घडून येतील आणि याचा कृषी क्षेत्रावर काही प्रमाणात सकारात्मक परिणाम होईल, नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीद्वारे कृषी क्षेत्राच्या समस्या सोडवण्यासाठी भारतातील कृषी आधारित उद्योग मोठे योगदान देऊ शकतात. कृषी आधारित उद्योगामध्ये महत्त्वाच्या तीन उद्योगांचा समावेश होतो, तो म्हणजे वस्त्रोद्योग व तयार पोशाख उद्योग, साखर उद्योग आणि ताग उद्योग हे महत्त्वाचे कृषी आधारित उद्योग आहेत.

सुचनक शब्द : नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०, कृषी प्रक्रिया उद्योग, उत्पादन गुणवत्ता व उच्च वाढ, प्रादेशिक असमतोल, कृषी प्रक्रिया, निर्यात प्रोत्साहन, कुशल मनुष्यबळ संवर्धन, कृषी आधारित उद्योगांच्या वाढीसाठी नवीन सरकारी योजना.

प्रस्तावना :

भारतीय अर्थव्यवस्था ही जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था आहे. १९९१ पासून अर्थव्यवस्थेचा विकास दर ७ टक्क्यांहून अधिक जास्त राहिला आहे. औद्योगिक क्षेत्रासह अर्थव्यवस्थेत सेवा क्षेत्राच्या प्रचंड विस्ताराच्या बाबतीत भारताने यश संपादन केले आहे. कृषी क्षेत्र कठीण काळातून जात आहे कारण सुरुवातीपासून असे म्हटले जाते की भारत ही मुळात कृषी आधारित अर्थव्यवस्था आहे. या क्षेत्रात अजूनही लोकसंख्येच्या ६५ टक्के रोजगार आहेत. बाहेरून असे दिसते की भारतीय अर्थव्यवस्था विकासाच्या सुवर्णयुगातून जात आहे, परंतु कृषी क्षेत्राचा विकास दर मंदावल्याने अर्थव्यवस्थेसाठी समस्या निर्माण होत आहेत. सध्या GDP च्या रचनेत सेवा क्षेत्राचा वाटा ५६%, औद्योगिक क्षेत्र २९% आणि कृषी क्षेत्राचा वाटा १५% आहे. हे सूचित करते की अर्थव्यवस्थेची वाढ कृषी क्षेत्रासाठी न्याय्य नाही असे सिद्धांत परिभाषित करतात की अर्थव्यवस्थेची वाढ होत असताना, उच्च औद्योगिकीकरणासह जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचा वाटा कमी होत असून भारतीय कृषी क्षेत्राला आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे कारण सर्वात जास्त कृषी प्रधान अर्थव्यवस्थेपैकी एक आहे: त्यातही देशात अधिक शेतकरी आत्महत्या होत आहेत. हा आर्थिक विकासाचा सर्वात मोठा विरोधाभास निर्माण झाला आहे. कृषी आधारित उद्योग आणि अन्न प्रक्रिया उद्योग पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून आहेत. कृषी उत्पादनांच्या अंतर्गत व्यापारामुळे सेवा क्षेत्राच्या वाढीस मदत होते. आंतरराष्ट्रीय व्यापारात ती महत्त्वाची भूमिका बजावते. कृषी अन्न पुरवठ्याचा हा एकमेव मुख्य स्रोत आहे आणि तो आपल्या देशाच्या मोठ्या लोकसंख्येला नियमित अन्न पुरवठा करते. कृषी आणि उद्योग हे त्यांच्या संयुक्त संबंधांमुळे विकास प्रक्रियेतील आवश्यक यंत्रणा आहेत. शेतीतून उद्योगाला कच्चा माल मिळतो आणि उद्योगाचे उत्पादन उत्पादन वाढवण्यासाठी शेतीमध्ये वापरले जाते. कृषी क्षेत्राचा विकास करण्याच्या दृष्टीने कृषी प्रक्रिया उद्योग हे एक महत्त्वाचे उदयोन्मुख क्षेत्र बनले आहे. भारत नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमलबजावणीच्या उंबरठ्यावर आहे ज्यामुळे देशाच्या शिक्षण व्यवस्थेत अनेक बदल होणार आहेत. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाचा परिचय हा या शैक्षणिक धोरणाचा मुख्य अजेंडा आहे जो अधिक सर्जनशील शिक्षण देणार आहे ज्यामुळे भारतीय विद्यार्थ्यांना निश्चितच मदत होईल कारण ते रोजगार मिळवताना येणाऱ्या समस्यांना सामोरे जाण्यास सक्षम असतील. कृषी शिक्षणाच्या संरचनेतही अनेक सुधारणा घडून येतील आणि याचा कृषी क्षेत्रावर काही प्रमाणात सकारात्मक परिणाम होईल, नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीद्वारे कृषी क्षेत्राच्या समस्या सोडवण्यासाठी भारतातील कृषी आधारित

उद्योग मोठे योगदान देऊ शकतात. या शोधनिबंधात नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० चा भारतातील कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर होणाऱ्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे :

- १) नवीन शैक्षणिक धोरणाचा कृषी प्रक्रिया उद्योगावर होणारे परिणाम अभ्यासणे.
- २) सध्याच्या कृषी आधारित उद्योगांच्या आव्हानांचा शोध घेणे.

संशोधन पद्धती :

नवीन शैक्षणिक धोरण - 2020 चा भारताच्या कृषी प्रक्रिया उद्योगावर होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास ह्या शोधनिबंधासाठी दुय्यम माहितीचे स्रोत वापरले आहेत.

भारतातील कृषी-आधारित उद्योगांचे प्रकार :

कृषी-उद्योगामध्ये कृषी कच्च्या मालावर आधारित विविध प्रकारचे औद्योगिक उत्पादन आणि प्रक्रिया उद्योग तसेच शेतीसाठी इनपुट म्हणून असणारे उपक्रम आणि सेवा यांचा समावेश असू शकतो. भारतातील कृषी-आधारित उद्योगांचे साधारणपणे खालील प्रकारांमध्ये वर्गीकरण करता येते.

- १) **कृषी उत्पादन प्रक्रिया युनिट** : जी युनिट्स उत्पादनात गुंतलेली नाहीत, ते प्रामुख्याने नाशवंत उत्पादनांचे संरक्षण आणि उप-उत्पादनांचा इतर उपयोगांसाठी वापर करतात तेथे कोणतेही नवीन उत्पादन तयार केले जात नाही उदा: तांदूळ गिरण्या, डाळ गिरण्या इ.,
- २) **कृषी-निर्माण उत्पादन युनिट** : ही युनिट पूर्णपणे नवीन उत्पादने तयार करतात. तयार माल त्यांच्या मूळ कच्च्या मालापेक्षा पूर्णपणे भिन्न असतो उदा: साखर उद्योग, बेकरी, कापड गिरण्या इ.,
- ३) **कृषी आदान निर्मिती युनिट्स** : शेतीच्या यांत्रिकीकरणासाठी किंवा उत्पादकता वाढवण्यासाठी वस्तूंचे उत्पादन करणारे औद्योगिक युनिट या प्रकारांतर्गत येतात उदा: कृषी अवजारे, बियाणे उद्योग, फ्लम्पेस्ट, खते आणि कीटकनाशक युनिट्स इ.

❖ भारतातील काही महत्त्वाचे कृषी-आधारित उद्योग:

- १) **वस्त्रोद्योग** : हा उद्योग भारतीय अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाची भूमिका बजावतो कारण तो शेतीनंतर देशातील सर्वात मोठा रोजगार देणारा उद्योग आहे. भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा कापड आणि कपड्यांची निर्यात करणारा देश आहे.
- २) **साखर उद्योग** : साखर उद्योग हा साखरेच्या पुरवठ्यासाठी जबाबदार आहे, जो मानवी अन्नाचा अत्यावश्यक भाग मानला जातो.
- ३) **खाद्यतेल उद्योग** : भारतीय वनस्पती तेल उद्योग जगाच्या वनस्पती तेलाच्या उत्पादनापैकी ५% आहे. भारत हा जगातील खाद्यतेलाचा सर्वात मोठा ग्राहक आहे. भारतातील खाद्य तेलांच्या आघाडीच्या ब्रँडमध्ये फॉर्च्युन, सफोला, सनड्रॉप, धारा आणि डालडा यांचा समावेश होतो.
- ४) **चहा उद्योग** : भारत हा जगातील दुसऱ्या क्रमांकाचा चहा उत्पादक देश आहे. तसेच, भारत हा जगातील सर्वात मोठा चहाचा ग्राहक आहे. भारतातील आघाडीच्या चहा उत्पादक आणि निर्यातदारांमध्ये टाटा ग्लोबल बेव्हरेजेस, गुडरिक ग्रुप आणि आसाम कंपनी इंडिया लिमिटेड यांचा समावेश आहे.
- ५) **कॉफी उद्योग** : भारत हा जगातील सहाव्या क्रमांकाचा सर्वात मोठा उत्पादक आणि कॉफीचा पाचवा सर्वात मोठा निर्यातदार आहे. कॉफीच्या वापरातील वाढीमुळे भारतात कॅफे संस्कृती निर्माण झाली आणि ग्राहकांना आकर्षित करणारे अनेक ब्रँड आहेत.
- ६) **बांबू उद्योग** : बांबू लागवड हा भारताच्या पूर्वेकडील प्रदेशांमध्ये एक सामान्य व्यवसाय प्रकार आहे. हे या भागातील लोकांसाठी उत्पन्नाचे एक मौल्यवान स्रोत प्रदान करते.

७) **ताग उद्योग :** ताग व्यवसाय हा भारतातील एक महत्त्वाचा कृषी-आधारित उद्योग आहे, जो दहा लाखांहून अधिक लोकांच्या रोजीरोटीला आधार देतो. ताग क्षेत्र सध्या अतिशय वेगाने विस्तारत आहे आणि ते आता आपल्या अर्थव्यवस्थेचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून प्रसिद्ध झाले आहे.

❖ **नवीन शैक्षणिक धोरणाचा कृषी प्रक्रिया उद्योगांवर होणारा परिणाम:**

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० कृषी आधारित उद्योगांवर मोठा प्रभाव टाकू शकते जे खालील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट केले आहे.

१) **कृषी प्रक्रिया युनिटची उच्च वाढ:**

नवीन शैक्षणिक धोरण संशोधन आणि विकासावर अधिक लक्ष केंद्रित करेल ज्यामुळे या प्रक्रिया युनिट्सना मोठा फायदा होईल. संबंधित क्षेत्रातील उपक्रम भारतामध्ये विविध हवामान आणि मातीच्या गुणांसह उच्च भौगोलिक क्षेत्र आहे, नवीन संशोधनामुळे शेतीवर आधारित युनिट्सची स्थापना करण्याचा आणखी मार्ग तयार होईल. संशोधनाअभावी पूर्वी दुर्लक्षित राहिलेल्या विविध नवीन पिकांवर नवीन प्रक्रिया युनिट स्थापन करता येतील. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीत या पूर्वीच्या दुर्लक्षित पिकांचे उत्पादन वाढवता येईल. हा मुद्दा अधिक प्रमाणात विचारात घेतल्यास देशातील सर्व राज्यांमध्ये नवीन प्रक्रिया युनिट्सची अधिक प्रमाणात स्थापना होऊ शकते. याचा परिणाम म्हणून कृषी प्रक्रिया युनिट्सची संख्या वाढेल आणि नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० सुरू झाल्यानंतर नजीकच्या भविष्यात नवीन संधी निर्माण होऊ शकतील.

२) **प्रादेशिक असमतोल कमी करणे:**

भारतीय अर्थव्यवस्था सध्या प्रादेशिक असमतोलाचा सामना करत आहे ज्यामुळे सर्वसमावेशक आणि शाश्वत आणि संतुलित विकासाच्या मार्गात अडथळे निर्माण झाले आहेत. १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक सुधारणांच्या प्रारंभानंतर अर्थव्यवस्थेच्या रचनेत अनेक बदल घडवून आणल्या गेल्याने विकास दर वाढला परंतु विविध निर्देशकांच्या बाबतीत प्रादेशिक विषमता वाढली. सामान्य श्रेणीतील राज्ये (पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू, महाराष्ट्र, गुजरात) विकासाच्या प्रक्रियेत पुढे गेली आहेत परंतु बिहार, उत्तर प्रदेश राजस्थान, झारखंड, आसाम, ओरिसा ही काही राज्ये मागे पडली आहेत. कृषी क्षेत्रासाठी भौगोलिक वातावरण ज्यामुळे कृषी विकासामध्ये असमानता निर्माण झाली आहे, याचा परिणाम भारतभर कृषी प्रक्रिया युनिट्सची असमान स्थापना करण्यात देखील झाला आहे कारण यामुळे गरीब राज्ये श्रीमंत राज्यांच्या तुलनेत विकासात मागे राहिली आहेत. नवीन शैक्षणिक धोरण गरीब राज्यांच्या कृषी विकासावरील संशोधनावर लक्ष केंद्रित करून ही प्रादेशिक विषमता कमी करू शकते. या राज्यांमध्ये देखील वैशिष्ट्यपूर्ण हवामान आहे परंतु सरकारी संस्थांचे संशोधन आणि लक्ष यांच्या अभावामुळे विकासाचा मार्ग सापडू शकला नाही. या धोरणामुळे गरीब राज्यांमध्ये नवीन कृषी प्रक्रिया युनिट्सची स्थापना मोठ्या प्रमाणात होऊ शकते, यामुळे प्रादेशिक असमतोल कमी होऊन देशाचा समतोल विकास होऊ शकतो.

३) **उत्पादन गुणवत्तेत सुधारणा:**

नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अंमलबजावणीमुळे भारतातील कृषी प्रक्रिया उद्योगाला नवसंजीवनी मिळू शकते. शेतीशी संबंधित संशोधनावर अधिक भर दिल्यास भारताच्या कृषी क्षेत्रालाही अधिक चालना मिळेल. भारतीय कृषी आधारित उद्योगांमध्ये उत्पादित होणारी उत्पादने संशोधनावरील एकाग्रतेमुळे त्यांची गुणवत्ता समृद्ध करू शकतात. उत्पादन पद्धतीचा नवीन शोध लावला जाऊ शकतो, कच्च्या मालाची गुणवत्ता सुधारली जाऊ शकते आणि इतर अनेक घटक बदलाचे साक्षीदार असतील. यामुळे उत्पादनाची गुणवत्ता सुधारली जाईल आणि ते या उद्योगांच्या उच्च वाढीसाठी मैलाचा दगड ठरू शकेल.

४) **निर्यात प्रोत्साहन:**

व्यवहारतोल संतुलनावर परिणाम करणाऱ्या कृषी उत्पादनांच्या निर्यातीत भारत मागे राहिला आहे. कृषी क्षेत्राची निर्यात वाढवण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण महत्त्वपूर्ण योगदान देऊ शकते. भारतीय कृषी प्रक्रिया कंपन्यांची उत्पादने आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रभावीपणे स्पर्धा करत नाहीत कारण ती आंतरराष्ट्रीय मानकांनुसार गुणवत्ता निकष राखत नाहीत ज्यामुळे भारतीय उत्पादनांच्या कमी मागणीवर परिणाम होतो. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० या उत्पादनांच्या गुणवत्तेत बदल करून भारतीय कृषी प्रक्रिया उत्पादनांच्या गुणवत्तेशी संबंधित धारणा बदलू शकते. हे नवीन धोरण अनेक संशोधन प्रोग्रामर सादर करून या उद्योगांवर लक्ष केंद्रित करू शकते जे उत्पादनांच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी स्रोत शोधू शकतात. आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे संशोधन होऊ शकते आणि त्याचा फायदा देशातील कृषी प्रक्रिया उद्योगांना होणार आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजाराच्या मानकांनुसार या

उत्पादनांच्या गुणवत्तेत बदल करून भारतीय उत्पादनांची मागणी वाढवता येईल. भारतीय कृषी आधारित उद्योग उत्पादनाची स्पर्धात्मकता वाढल्यास निर्यातीत अधिक प्रमाणात वाढ होईल आणि या उद्योगांचा विकास दर वाढू शकेल.

५) कुशल मनुष्यबळ संवर्धन:

कोणत्याही उद्योगाच्या चांगल्या विकासासाठी कुशल मनुष्यबळाची आवश्यकता असते. कुशल मनुष्यबळाच्या कमी प्रवेशामुळे भारतीय कृषी प्रक्रिया उद्योग राज्यांमध्ये उच्च पातळीवर विस्तारू शकले नाहीत. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या काळात या उद्योगांना त्यांचे कुशल मनुष्यबळ वाढवण्याची किंवा सध्याचे कर्मचारी अधिक कौशल्यपूर्ण बनवण्याची संधी आहे. कृषी आधारित उद्योगांमधील संशोधन आणि कृषी शिक्षणातील प्रचंड सर्जनशील शिक्षण बदल यामुळे कृषी आधारित उद्योगांमध्ये काम करू इच्छिणाऱ्या व्यक्तींचे कौशल्य सुधारू शकते. नवीन कृषी प्रक्रिया युनिट्सची स्थापना गुणवत्ता आणि कुशल मनुष्यबळामुळे उत्पादनांची गुणवत्ता समृद्ध केली जाऊ शकते ज्यामुळे या उद्योगांना आणखी नवीन संधी निर्माण होतील.

६) कृषी आधारित उद्योगांच्या वाढीसाठी नवीन सरकारी योजना:

नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० हे भारतातील कृषी प्रक्रिया उद्योगांच्या विकासासाठी महत्त्वाचे स्रोत बनू शकते. हे धोरण देशातील विविध क्षेत्रातील अनेक संशोधन उपक्रमांना चालना देणार असल्याने, कृषी क्षेत्र कठीण टप्प्यातून जात आहे, कृषी आधारित उद्योग हे देशातील एक उदयोन्मुख क्षेत्र आहे. या क्षेत्रातील उच्च संशोधन या उद्योगांच्या विस्तारासाठी आणि उच्च विकास दरासाठी अनेक नवीन धोरणे किंवा योजना आणू शकतात. कारण कृषी आधारित युनिट्सच्या उच्च विस्तारामुळे रोजगाराच्या शोधात असलेल्या देशातील सुशिक्षित तरुणांना रोजगार मिळू शकतो. या उद्योगामुळे प्रादेशिक असमतोल, आंतरराज्य आणि राज्यांतर्गत स्थलांतरावर नियंत्रणही कमी होऊ शकते.

निष्कर्ष:

भारतीय कृषी क्षेत्र सध्याच्या परिस्थितीत अनेक आव्हानांना तोंड देत आहे आणि कठीण परिस्थितीतून जात आहे. कृषी आधारित अर्थव्यवस्थेचा टॅग असले तरी या क्षेत्राचा विकास दर ४ ते ५ टक्क्यांपर्यंत थांबला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणांतर्गत कृषी प्रक्रिया उद्योगांना उच्च पातळीवर वाढण्याची संधी आहे. या शैक्षणिक धोरणामुळे या उद्योगांचे प्रश्न सोडविण्यास मदत होऊ शकते आणि निर्माण होऊ शकते. नवीन जीवनाचा लाभ घेऊ शकणार्या कृषी क्षेत्रासाठी आणखी अनेक संधी निर्माण होतील.

संदर्भसूची :

- १) New education policy 2020
- २) Surindar S Jodhka Indian State and the Future of Agriculture Vol. 55, Issue No. 49, 12 Dec, 2020
- ३) <https://www.epw.in/journal/2020/49/editorials/indian-state-and-future-agriculture.html>
- ४) https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/marathi
- ५) Pushpa M Bhargva High stakes in the agro research Economic and political weekly Vol.38 Issue No. 34, 23 Aug, 2003
- ६) <https://www.epw.in/journal/2003/34/commentary/high-stakes-agro-research.html>
- ७) <https://www.marathi.thewire.in/nep-gap-between-education-and-employment>
- ८) <https://www.orfonline.org>
- ९) Shantanu D Roy Economic Reforms and Agricultural Growth in India Vol. 52, Issue No. 9, 04 Mar, 2017
- १०) <https://www.epw.in/journal/2017/9/special-articles/economic-reforms-and-agricultural-growth-india.html>

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, २०२० मधील भाषा धोरण

डॉ.लहू दिगंबर वाघमारे

प्राध्यापक व मराठी विभाग प्रमुख
शिवजागृतीमहाविद्यालय, नळेगाव
*ता. चाकूर जि. लातूर

नवे शैक्षणिक धोरण या देशात तब्बल ३४ वर्षांनंतर जाहीर करण्यात आले. यापूर्वी काही शैक्षणिक धोरणे व बदल जाहीर झाले होते. परंतु जागतिकीकरणानंतरचे हे पहिले शैक्षणिक धोरण आहे. कोरोना काळामुळे त्यावर तातडीने कृती करता आली नाही. या शैक्षणिक धोरणाला नवीन शैक्षणिक धोरण असे जरी म्हटले जात असले तरी ते वेगळे आहे किंवा नवीन आहे. असे म्हणता येणार नाही. आकृतीबंधामधील बदल यात बऱ्याच बाबी पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणाप्रमाणे जशास तशा ठेवण्यात आलेल्या आहेत. कोणत्याही देशाच्या शिक्षणात विद्यार्थ्यांची विकास क्षेत्रे ही महत्त्वाची असतात. त्यांचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक, सृजनात्मक आणि भाषिक क्षेत्रे शैक्षणिक प्रगतीसाठी महत्त्वाची असतात. त्यातील भाषिक क्षेत्राचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्यात आलेला आहे.

भाषा हा कोणत्याही देशातील शिक्षणाचा गाभा आहे. भाषा हेच सर्व ज्ञान शाखांच्या अध्ययनाचे साधन आहे. त्यामुळे इतर सर्व घटकांपेक्षा शैक्षणिक धोरणात भाषा धोरणाला महत्त्व आहे. कोणतेही मूल भाषेच्या माध्यमातूनच शिकते. म्हणूनच मातृभाषेतूनच मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणे महत्त्वाचे असते. हे आता सर्व जगभर मान्य झालेले तत्त्व आहे. लहान मूल कोणतेही ज्ञान, त्यातील सैद्धांतिक भाग योग्य आकलनासह परक्या भाषेपेक्षा आपल्या मातृभाषेत अधिक सहजतेने व प्रभावीपणे आत्मसात करू शकते. हे अभ्यासांती सिद्ध झालेलेच आहे. पण बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक भारत देशात जेथे संविधान संमत एकूण २२ अधिकृत राष्ट्रीय भाषा आहेत.

तेथे पूर्ण देशासाठी एकच एक अधिकृत राष्ट्रभाषा ठरवणे शक्य नव्हते. पुन्हा दीडशे वर्षे ब्रिटिश सत्तेमुळे देशभर पसरलेली इंग्रजी भाषा व त्याद्वारे आधुनिक ज्ञान, विज्ञानाची झालेली प्रगती याकडेही लक्ष द्यावे लागेल. म्हणून भारतासाठी इंग्रजी ही हिंदीसोबत संपर्क भाषा म्हणून असावी हे ठरवले गेले. राष्ट्रीय एकात्मता निर्माण करण्यासाठी काढलेला हा तोडगा होता; परंतु शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले जाणे हे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानग्रहणासाठी महत्त्वाचे असल्यामुळे तशी तरतूद संविधानाच्या कलम ३५० मध्ये करण्यात आली आहे. या देशात १९६८ मध्ये पहिले राष्ट्रीय शिक्षण धोरण भारतात कोठारी आयोगाच्या शिफारशीच्या आधारे लागू झाले. त्यात राष्ट्रीय एकात्मता, भाषिक अस्मिता आणि देशाची बहुभाषिकता लक्षात घेऊन सर्वप्रथम त्रैभाषिक भाषा धोरण स्वीकारण्यात आले. हिंदी भाषिक राज्यात इंग्रजी हिंदी आणि एक आधुनिक भारतीय भाषा आणि हिंदी भाषिक राज्यात इंग्रजी, हिंदी आणि राजाची भाषा अशी तरतूद करण्यात आली होती. तामिळनाडूचा अपवाद वगळता हे धोरण जवळजवळ सर्वच राजांनी मान्य केले; परंतु हिंदी भाषिक राजांनी आधुनिक भारतीय भाषांनाही संस्कृत ही तिसरी भाषा पर्याय म्हणून ठेवली.

तामिळनाडू सक्षकारने मात्र स्पष्टपणे त्रैभाषिक धोरण नाकारून तामिळ व इंग्रजी असे भाषिक धोरण स्वीकारले. कारण त्रैभाषिक धोरणाच्या माध्यमातून हिंदी भाषा लादण्यास त्यांचा विरोध होता. महाराष्ट्र राज्याने मात्र हे त्रैभाषिक धोरण स्वीकारले. खरे तर हे धोरण काही नवीन नाही १९८६ साली जाहीर झालेल्या दुसऱ्या शैक्षणिक धोरणातूनच ते पुढे आले आहे. त्यात काही सूक्ष्म भेद आहेत. त्याचा उहापोह येथे करता येईल. मागील शैक्षणिक धोरणापेक्षा नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात बहुभाषा वाद आणि भाषेची सक्ती या शीर्षकाखाली ४.११ ते ४.२२ या परिच्छेदांत भाषा धोरण विस्तृत प्रमाणात विशद केले आहे.

या भाषा धोरणाने स्वीकारलेल्या प्रमुख शिफारशी पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) नव्या धोरणातही कोठारी आयोगाचे त्रैभाषिक धोरण कायम ठेवण्यात आले तामिळनाडूतील तीव्र प्रतिक्रियेमुळे हिंदी भाषेचा वेगळा उल्लेख नाही पण तो यापूर्वीच प्रत्येक राज्याने स्वीकारला आहे. त्यानुसार राज्याची प्रादेशिक भाषा हिंदी आणि आंतरराष्ट्रीय भाषा इंग्रजी हे कमी अधिक प्रमाणात देशभर स्वीकारले गेले. त्यामुळे बहुभाषा विविधता जपण्यासाठी व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी हे त्रैभाषिक धोरण कायम ठेवण्यात आले आहे.
- २) नव्या धोरणात किमान पाचव्या वर्गापर्यंत व पुढे शक्यतो आठव्या वर्गापर्यंत शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषा म्हणजेच राजभाषा असली पाहिजे यावर भर देण्यात आला आहे. त्यानंतरही जिथे शक्य असेल तिथे स्थानिक भाषा शिकविल्या जाव्यात. असे सांगण्यात आले आहे.

- ३) विज्ञान, गणितासह सर्व विषयांची पाठ्यपुस्तके मातृभाषेत, राजभाषेत सुलभ पद्धतीने विद्यार्थ्यांना उपलब्ध करून दिली जातील. तसेच अध्ययन, अध्यापन सामग्रीसह शिक्षकांना द्विभाषा पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. त्यामुळे विद्यार्थी मातृभाषा व इंग्रजी या दोन्ही भाषांमध्ये विचार करण्यासाठी व बोलण्यासाठी सक्षम बनतील.
- ४) विद्यार्थ्यांचे सुरुवातीच्या दोन वर्षात म्हणजे पहिली व दुसरी मधील लेखन व वाचन कौशल्य विकसित झाल्यानंतर इयत्ता तिसरीपासून पुढे इतर भाषांचे लेखन व वाचन शिकवले जाईल. त्यासाठी सर्व भाषांच्या शिक्षकांची मोठ्या संख्येने तरतूद करण्यात येईल. त्रिभाषा सूत्र लागू करण्यासाठी एकमेकांच्या राज्यातून मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांची भरती करण्यासाठी ही तरतूद केली जाईल.
तसेच देशभरात त्रिभाषा सूत्र लागू करण्यासाठी विविध राजे आपसात द्विभाषापक्षीय करार करतील.
- ४) परिच्छेद ९.३ मध्ये अशी शिफारस आहे की, प्रत्येक जिल्ह्यात किंवा मोठ्या शहरात विद्यापीठ किंवा महाविद्यालय असेल ज्याचे शिकवण्याचे किंवा कार्यक्रमांचे माध्यम स्थानिक भारतीय भाषा असेल.
- ५) संस्कृत भाषा शालेय शिक्षणाच्या सर्व स्तरांमध्ये तसेच उच्च शिक्षणाचा एक महत्त्वाचा तसेच स्त्रीभाषा सूत्राचा एक पर्याय म्हणून उपलब्ध असेल .
- ६) संस्कृत भाषेसोबत अभिजात भारतीय भाषा पाली, पर्शियन व प्राकृतिक या भाषा व त्यांचे साहित्य विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन मॉडल्सद्वारे अनुभवात्मक व नाविन्यपूर्ण मार्गाने उपलब्ध करून दिले जाईल
- ७) माध्यमिक स्तरावर परदेशी भाषा उदाहरणार्थ कोरियन, स्थाई, फ्रेंच, स्पॅनिश पोर्तुगीज आणि रशियन यांच्यासुद्धा संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील
- ८) भारतीय सांकेतिक भाषा Indian sign Language देशभर प्रमाणित केल्या जातील.

कस्तुरीरंगन या समितीच्या केंद्राने स्वीकारलेल्या भाषा धोरणाचा सूक्ष्म अभ्यास केला तर भाषा धोरण भारतासारख्या बहुभाषिक देशांसाठी योग्य वाटू शकेल ;

पण बहुभाषिकता जपण्यासाठी अनेक भाषा शिकण्याचे ओझे विद्यार्थ्यांवर टाकले जात आहे. असे वाटल्याशिवाय राहत नाही. कुठल्याही धोरणांची प्रस्तुतता व स्वीकारहार्यता ही तपशीलावर अवलंबून असते.

नव्या शैक्षणिक धोरणातील सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे मातृभाषा, राजभाषेतून किमान आठवीपर्यंतच्या शालेय शिक्षणाचा आग्रह आहे. बहुभाषिकता महत्त्वाची असली तरी विषय, सैद्धांतिक तत्वे व नियम यांचे आकलन हे मातृभाषेतूनच कोणत्याही विद्यार्थ्यांस अधिक सुलभपणे होऊ शकते. हे कस्तुरीरंगन समितीने मान्य केले आहे. पण वाढत्या प्रमाणातील इंग्रजी शाळा व इंग्रजीचे ज्ञानभाषा म्हणून वाढत जाणारे महत्त्व लक्षात घेतल्यास महाराष्ट्रात तरी पाचवी व पुढे आठवीपर्यंत मराठी भाषेतून शिक्षण देण्यात दोन अडचणी येतील. त्यातली पहिली अडचण इंग्रजी भाषेत संपूर्ण शिक्षण देणाऱ्या सी.बी.सी.एस. आय.एस.टी.सी.केंब्रिज बोर्डाच्या शाळेत पहिली ते पाचवीपर्यंत फक्त इंग्रजी व हिंदी या दोन भाषा शिकवल्या जातात व बाकीच्या विषयांच्या अध्ययन अध्यापनाचे माध्यम हे पूर्णता इंग्रजी असते.

आता महाराष्ट्राने कायदा करून मराठी भाषा सक्तीची केली आहे. त्यामुळे पहिलीपासून मराठी माध्यमाच्या शाळांमध्ये मराठीसह तीन भाषा शिकवणे सुरू झाले आहे. मराठी सक्तीचा कायदा हा नवीन शैक्षणिक धोरण येण्यापूर्वीचाच आहे. त्यामुळे या कायद्यात काही बदल करणे आवश्यक का?

२००१ पासून महाराष्ट्रात मराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये पहिलीपासून इंग्रजी ही भाषा शिकवली जाते. या धोरणाचा पुनर्विचार करायचा का ?

या दोन्ही प्रश्नांची उत्तरे नाही असेच आहे. कारण आपल्या मराठीसह सर्व भारतीय पालकांची इंग्रजी शिक्षण म्हणजे ज्ञान अशी मानसिकता बनली आहे. वाढत्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा व आय.ए.एस. आय.पी.एस. या महत्त्वाच्या पदाची मानसिकता यामुळे भविष्याचा विचार करता इंग्रजी व अन्य मराठी भाषा व माध्यमांच्या शाळेत मराठी सह तीन भाषा शिकवणे अपरिहार्य आहे. कारण तेथे इंग्रजी व हिंदी पहिलीपासून शिकवल्या जातात. तेथील अमराठी भाषेत विद्यार्थ्यांना व इंग्रजी माध्यमातील बहुसंख्य मराठी भाषेत मुलांसह सर्व भाषिक विद्यार्थ्यांना मराठी भाषा राज्यात राहण्यासाठी नोकरी व उद्योगासाठी महाराष्ट्राशी एकरूप होण्यासाठी आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे महाराष्ट्राचे धोरण म्हणून शिकणे आवश्यक आहे.

पहिलीपासून मराठी हिंदी आणि इंग्रजी असे भाषिक धोरण या अपरिहार्यतेमुळे महाराष्ट्राने नवे शिक्षण धोरण लागू करताना स्वीकारणे आवश्यक आहे.

नव्या शैक्षणिक धोरणात जसे स्पष्ट नमूद केले आहे की लहान वयातले मूल म्हणजे ०२ ते ११ वयोगटातील मुले अनेक भाषा जलद गतीने आत्मसात करू शकतात व अशा प्रकारची बहुभाषा कौशल्यता हे मुलांच्या ज्ञानात्मक आकलनासाठी महत्त्वाचे असते. म्हणून नव्या शैक्षणिक धोरणातील किमान आठवीपर्यंत केवळ मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची शिफारस

महाराष्ट्राने स्वीकारली तर ती फक्त मराठी माध्यमांच्या शाळांपुरती मर्यादित राहिल कारण इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा सुरुच राहणार आहेत. सक्तीच्या मराठी कायद्याने २०२० पासून मराठी भाषा माध्यमांच्या शाळांत इंग्रजी, हिंदी किंवा अन्य भाषांसोबत मराठी शिकविणे आता सुरू झाले आहे. ते मराठी भाषा व संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी आवश्यक आहे. म्हणून मराठी शाळेतले त्रैभाषिक तत्व पुढेही चालू राहणे अपरिहार्य आहे. कायद्याने त्यात बदल करून हिंदी व अन्य भाषा पहिलीपासून शिकविण्याऐवजी पाचवीपासून शिकवावी अशी तरतूद करावी लागेल पण इंग्रजी माध्यमांच्या सी.बी.एस.सी. बोर्डाच्या शाळांमध्ये प्रारंभीपासून हिंदी भाषा अनिवार्य आहे. त्यामुळे हा उपाय उचित वाटत नाही. मराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये सक्तीच्या मराठी शिकवण्याच्या कायद्याने त्रैभाषिक तत्व नवे शैक्षणिक धोरण यापूर्वीच लागू झाले आहे. आजची अपरिहार्यता आहे की इंग्रजीप्रमाणे हिंदी भाषासुद्धा देशातील विविध राज्यांना एका भाषेत भारतीय सूत्रात बांधणारी ठरत चालली आहे. त्यामुळे मराठी शाळांमध्ये हिंदी भाषा पण शिकविणे आवश्यक आहे. परंतु आजच्या मराठी माध्यमांच्या शाळांची परिस्थिती नेमकी याच्या उलट आहे. तेथे मराठी व इंग्रजी असे भाषिक शालेय शिक्षण पाचवीपर्यंत दिले जाते. त्यामुळे अर्थातच मराठी माध्यमांच्या विद्यार्थ्यांना किमान पाचवीपर्यंत हिंदी भाषा आज तरी शिकता येत नाही. त्यामुळे त्यांचे हिंदी भाषेवरील प्रभुत्व इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांच्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत बरेच कमी आहे. हा भाषिक भेदभाव उचित नाही. कारण इंग्रजी खालोखाल देशात हिंदी ही जनसंपर्काची भाषा आहे. ती सिनेमा व प्रसार माध्यमांमुळे प्रसारित झाली आहे. पुन्हा केंद्र शासनाची भाषा ही देवनागरी लिपीतील हिंदी आहे. राजकीय दृष्टीने पण विचार करता मराठी खासदारांना संसदेत उत्तम हिंदी किंवा इंग्रजी बोलता येणे महत्त्वाचे आहे. प्रत्येक पक्ष आज आपल्या राष्ट्रीय प्रवक्त्याची निवड करताना त्यांचे हिंदी व इंग्रजीवरील प्रभुत्व लक्षात घेऊनच करत आहेत. त्यामुळे मराठी माध्यमांच्या शाळेतही पहिलीपासून हिंदी शिकविण्याचे धोरण महाराष्ट्राने स्वीकारले पाहिजे. म्हणजे महाराष्ट्रातील सर्व भाषा माध्यमांच्या शाळांमध्ये समान पद्धतीने पहिलीपासून मराठी हिंदी आणि इंग्रजी भाषिक धोरण लागू करणे विद्यार्थ्यांच्या हिताचे आहे.

विज्ञान आणि गणितासाठी द्वैभाषिक अध्यापन, अध्ययनाची शिफारस ही सेमी इंग्रजीपेक्षा अधिक शास्त्रसुद्धा आहे. पाचवीपासून किंवा सातवीपासून ही द्वैभाषिक अध्ययन अध्यापनाची शिफारस लागू केली तर योग्य आहे.

द्वैभाषिक अध्ययन अध्यापनासाठी मातृभाषेत म्हणजेच मराठीमध्ये स्वतंत्रपणे विज्ञान, गणित व इतर विषयांची पाठ्यपुस्तके द्वैभाषिक पद्धतीने निर्माण केली पाहिजेत. त्यामुळे इंग्रजी व मराठीला सारखे महत्त्व येईल. हे भाषिक समभागाचे तत्व विद्यार्थ्यांच्याही मनावर बिंबवले जाईल. त्यामुळे त्यांचा भाषिक न्यूनगंड कमी होईल. द्वैभाषिक पाठ्यपुस्तकांमुळे विद्यार्थ्यांचे ज्ञानात्मक, संकल्पनात्मक व सैद्धांतिक बाबींचे आकलन सुलभ होईल. विज्ञान व गणितांचे काही सिद्धांत इंग्रजी वाचून समजले नाहीत तर तोच भाग मराठी भाषेतून वाचल्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याचे आकलन होण्यास मदत होईल व पुन्हा इंग्रजी वाचून ते पक्के होईल. असा संधी भाषा अभ्यासाच्या विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने विषय पारंगततेसाठी उपयुक्त ठरेल. उच्च तंत्रज्ञान विज्ञानाच्या शिक्षणासाठी जे आज बहुतांशी इंग्रजी भाषेतून भारतात शिकवले जाते ते विद्यार्थ्यांना अधिक सखोलपणे अभ्यासणे व पाठांतराविना आकलनासह आत्मसात करणे सोपे होईल. असा अभ्यास हा मुलांना आनंदी अभ्यास वाटेल. त्यामुळे सर्व विद्यार्थी परीक्षेचे ओझे मनावर न घेता सखोलपणे अभ्यास करून यशस्वी होतील. पूर्ण आकलनासह विज्ञान व गणित हे विषय अभ्यासले तर भावी काळात मूलभूत संशोधन करणारे विद्यार्थी बहुसंख्येने निर्माण होतील. आजचे भारताचे भाषिक धोरण पाहिले तर इंग्रजीचे जागतिक स्थान पाहता केवळ इंग्रजी किंवा केवळ मराठी असा टोकाचा आग्रह व अभिनवेश न करता उत्तम इंग्रजी सह उत्तम मराठी हे धोरण राज्य शासनाने स्वीकारले तर पालकांची त्याला संमती मिळेल. पालकांची इंग्रजीबाबतची ओढ व मानसिकता पाहता उत्तम इंग्रजी व उत्तम मराठी हे धोरण पालक व शासनासाठी यशस्वी तडजोड असेल.

एनइपी २०२० च्या शिक्षण विभागाच्या वेबसाईट वरील पुस्तिकेतील परिषद ९.३ मध्ये प्रत्येक जिल्ह्यात किंवा जवळपास एक मोठे विद्यापीठ असेल. इंडियन सिग्न लॅंग्वेज एकदा शिक्षण व्यवस्थेत आले की लेखन व वाचन या दोन कौशल्यावर भर दिला जातो. भाषेच्या या जडणघडणीसाठी श्रवण व संभाषण हे दोन कौशल्य बालपणापासूनच विकसित होणे गरजेचे असते. नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मातृभाषा, प्रादेशिक भाषा व स्थानिक भाषांना महत्त्वाचे स्थान देते. शिक्षणाच्या सर्व पातळ्यांवर प्रादेशिक भाषा अध्ययन व अध्यापनाच्या कक्षेत याव्यात असे हे धोरण सुचविते. म्हणजेच एखादा विद्यार्थी इंजिनिअरिंग मेडिकल किंवा विज्ञान शाखेचा असला तरी तो मराठी नाटक, कविता, कथा कादंबरी अभ्यासू शकतो. यापूर्वीच्या शिक्षण व्यवस्थेमध्ये अशा प्रकारची लवचिकता नव्हती. नव्या शैक्षणिक धोरणात भाषांच्या अनुषंगाने ही संधी उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. यापूर्वी विज्ञान, वाणिज्य मेडिकल व इंजिनिअरिंग अशा इतर क्षेत्रांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमातून बारावीचे शिक्षण संपल्यानंतर भाषा हद्दपार होत होत्या. मात्र या नवीन शैक्षणिक धोरणात बारावीनंतरही विद्यार्थ्यांना भाषा शिकता येणे शक्य झाले आहे. या प्रकारच्या संधी निर्माण करण्याची जबाबदारी सरकार बरोबरच शैक्षणिक संस्था, महाविद्यालयांना घ्यावी लागेल. या धोरणाची प्रभावी अंमलबजावणी करण्यासाठी विद्यापीठ स्तरावर अभ्यास मंडळांनी अशा प्रकारच्या अभ्यासक्रमांची निर्मिती करावी लागेल. विविध शाखांच्या विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी हे सृजनात्मक पाऊल उचलणे गरजेचे ठरले हा

आहे. मराठी ज्ञानभाषा व्हावी यासाठी येथील सरकार, मराठी माणूस व एकूणच समग्र मराठी समाज यांनी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. या कार्यासाठी शासनानेही खंबीर भूमिका घेणे महत्त्वाचे आहे. खरे तर नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणातील शासनाचे भाषा धोरण स्वागतपर व स्वीकारार्ह आहे. त्याची योग्य अंमलबजावणी केली तर महाराष्ट्र हे तर देशातील सर्वात प्रगत राज्य बनणार आहे.

संदर्भग्रंथ

- १) डॉ.प्रकाश परब, नवे शैक्षणिक धोरण आणि भारतीय भाषा २०२०
- २) (संपा.) डॉ.जयद्रथ जाधव,जागतिकीकरण- मराठी भाषा आव्हाने आणि उपाय चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद ऑगस्ट २०११
- ३) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार
- ४) शासन व्यवहाराज्ञत मराठी: समस्या: स्वरूप: प्रक्रिया: संचालनालय महाराष्ट्र शासन पुनर्मुद्रण२०२१
- ५) (संकलन) प्रा. विजयकुमार पाईकराव राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० शिक्षणशास्त्र. विद्याशाखा ग्रथालय प्रकल्प, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
- ६) प्रा. भालबा विभुते राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चिकित्सा

वैदिक कालीन शिक्षण पद्धती - एक अवलोकन

प्रा. डॉ. विजयकुमार बाबाराव मेकेवाड

इतिहास विभाग

श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय लातूर.

vmekewad@gmail.com

प्रस्तावना.

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास करित असताना शिक्षण हे संस्कृती, सभ्यतेच्या प्रसारासाठी व विकासासाठी आणि त्याचबरोबर वैयक्तिक, सामाजिक आणि राष्ट्रीय प्रगतीसाठी शिक्षण अत्यंत आवश्यक आहे. उन्नती करणे सृष्टी व जीवनाचा अर्थ समजावून घेणे आणि ज्ञानाचा प्रसार करणे ही मानवी जीवनाची उच्चम ध्येय आहेत. प्राचीन शिक्षण प्रणाली सुव्यवस्थित होती. त्यामुळेच प्राचीन भारताचा इतिहासात विशाल साहित्याची निर्मिती झाली मानवी जीवनात शिक्षणास सर्वाधिक महत्त्व प्राप्त झाले त्यामुळे मनुष्याने शिक्षण घेणे अधिक महत्त्वाचे आहे. शिक्षणामुळे मनुष्याचे जीवन घडते त्यामुळेच त्याचा सामाजिक, धार्मिक, बौद्धिक व शैक्षणिक विकास होऊ शकतो. शिक्षणाचे महत्त्व प्राचीन काळातील ऋषीमुनींनी अनेक प्रकारातून समजावून सांगितलेले आहे.

वैदिक कालीन शिक्षण पद्धतीचा अभ्यास असताना वेद या शब्दाचा अर्थ ज्ञान असा होतो. वैदिक कालीन शिक्षण व ज्ञान हे वेदांमध्ये सुरक्षित आहे. वैदिक कालीन भारतीय संस्कृती व ज्ञान प्राचीन धर्मग्रंथात सुरक्षित असल्याचे पाहावयास मिळते. वैदिक कालीन शिक्षण पुस्तके ज्ञान व विश्वास यांच्यावरच ठेवले जात होते. ना ते अनुवादावर. या काळातील शिक्षण नैतिकता व अध्यात्म यावर आधारित होती या काळातील शिक्षणाचा अर्थ व्यक्तीला आत्म प्रकाशित करित असत शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवाचा सर्वांगीण विकास झाला पाहिजे त्यासाठी मनन, श्रवण, ध्यानधारणा हे प्रामुख्याने शिक्षणाचे साधन होते. जेव्हा वेद हे लिखित स्वरूपात नव्हते तेव्हा ते मुखवदगत किंवा कण्ठस्थ केले जात होते. या संबंधाची माहिती श्रुती कहलाय यांनी वैदिक साहित्यात केलेली आहे. शिक्षण शब्दाचा अर्थ विद्या, ज्ञान व विनय या अर्थानेच केला जातो.

प्राचीन भारतीय शिक्षण पद्धतीचा अर्थ व्यापक आणि मर्यादित या दोन्ही अर्थाने केला गेला आहे. डॉ. अल्तेकर एक.एस यांच्या विचारानुसार शिक्षणाचा अर्थ व्यापक आहे त्यानुसार व्यक्तीचे जीवनमन उंचावते त्याला सदैव प्रगतिशील बनवते. शिक्षण पद्धती ही सतत अविरोध चालणारी एक प्रक्रिया आहे. सुमित किंवा मर्यादित या अर्थाने शिक्षण पद्धतीचा विचार केला तर मनुष्य गृहस्थ आश्रमात प्रवेश करण्यापूर्वी जे ज्ञान गुरुकुलात गुरूकडून प्राप्त होते त्याला म्हटले गेले आहे. याचाच अर्थ असा आहे की वैदिक कालीन शिक्षण व्यक्तीचे शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक आणि अध्यात्मिक विकास करते.

1) वैदिक कालीन शिक्षणाचे महत्त्व:

वैदिक कालीन भारतीयांचा शिक्षणाविषयी चा विचार पाहत असताना शिक्षण हे असे आहे की सर्वच शंकाचे व प्रश्नांचे आणि जीवनात निर्माण होणाऱ्या अनेक समस्यांचे ते निराकरण करते. शिक्षण एक अशी एक शक्ती आहे की ज्याच्या माध्यमातून व्यक्तीची बुद्धी, विवेक आणि कुशलता यांचा विकास होतो शिक्षण जीवनाचा अर्थ समजतो त्याच्यात क्षमता निर्माण करते. शिक्षण मनुष्यात आध्यात्मिक ऊर्जा निर्माण करण्याचे काम करते. त्यामुळेच मानवाला सत्य, असत्य याची जाणीव होते. शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यक्तीला मोक्ष प्राप्त होतो अशी संकल्पना या काळात प्रचलित होती. वैदिक काळी शिक्षणा विषयीचे सिद्धांत याला फार महत्त्व होते.

“विद्ययामृतमश्नुते”

याचाच अर्थ असा आहे की शिक्षणातून अमृत, परमानंद आणि मोक्ष प्राप्त होतो. वैदिक कालीन ऋषीमुनींनी ध्यानधारणा लौकिक दिशा व विकास यासाठी भौतिक आणि अध्यात्मिक या दोन्ही गोष्टीने किल्ले पाहावयास मिळते.

“अन्धतमः प्रविशन्ति येडविधामुपासते।

तो भूयडव ते तमो येडविद्यायारता।

याचाच अर्थ असा की जो व्यक्ती अंधकारात राहतो तो विद्या ज्ञानाची उपासना करतो आणि जो एकांगी राहतो तो मात्र विद्या ज्ञान वात्म साथ करण्यासाठी सतत प्रयत्न करतो. बहुतेक आणि आध्यात्मिक ज्ञानाची उपासना केली जाते. डॉ.अल्तेकर एक.एस. याविषयी असे म्हणतात की

"Education was regarded as a source of illumination and power which transform and ennoblkes our Nature by the progressive and harmonious development of our physical,mental,intellectual and spiritual powrs and faculties"

2) वैदिक कालीन शिक्षण व्यवस्था.

वैदिक काळामध्ये दोन भाग पडतात एक पूर्व वैदिक काळा यालाच ऋग्वेदिक काळ असे म्हणतात आणि दुसरा उत्तर वैदिक काळ याला ब्राह्मण काळ असे म्हणतात. या काळात यजुर्वेद ,सामवेद, अथर्ववेद याशिवाय ब्राह्मणे, आरण्यके, उपनिषद या साहित्याची रचना केली गेली वैदिक काळा हा दोन भागात विभागला गेला भारतीय संस्कृती परंपरा यानुसार ऋषी आणि त्यांचे पुत्र व शिष्य यांच्या माध्यमातून हे ज्ञान सुरक्षित ठेवण्याचे काम केले गेले. गुरुकुल, ऋषिकुल हे लहान मोठे एखाद्या विद्यालयासारखे होते त्या ठिकाणी विद्यार्थी शिक्षण घेण्यासाठी येत असत व त्याच ठिकाणी ते राहत असत गुरुकुलात विद्यार्थ्यांना ब्रह्मचार्य व्रताचे व नियमांचे पालन करावे लागत असत.

"आचार्यो ब्रह्मचयेन ब्रह्मचारीन मिच्छते.

आचार्य उपनयन संस्कार केल्यानंतर ब्रह्मचारी विद्यार्थ्यांना आपल्या गुरुकुलात घेत असत.

"आचार्यो उपनयन मानो ब्रह्मचारीन वृणुतेगर्भन्त"

गुरुकुलात ऋषी कडून विद्यार्थ्यांना जे ज्ञान देत असत किंवा जे त्यांना अभ्यास देत असत ते मुखवधगत करून घेतले जात असत त्यालाच" कण्ठस्थ " असे म्हणत असत. प्रवचन आणि उच्चारण यावर या काळात भर दिला जात असत. या काळात ध्यानधारणा तब आत्मदर्शन युक्त प्रवचन उच्चारण यावर अधिक भर दिला जात असत. ध्यानधारणेच्या माध्यमातून मनन चिंतन करून ज्ञान प्राप्त केले जात असत. उत्तर वेदकाळात लेखन कला व साहित्य मोठ्या प्रमाणावर निर्माण केले जाऊ लागले शब्दाचे उच्चारण भाष्य व्याख्या व्याकरण त्याचबरोबर वाद-विवाद संमेलन केले जात असत यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानाची आणि भाषेची कसोटी पाहिली जात असत. या काळात प्राप्त केलेले ज्ञान व त्याचा प्रसार करणारे चरक हे फार मोठे विद्वान होते ज्ञानाचा प्रसार करण्यासाठी पंचाल परिषद ही संस्था या काळात अस्तित्वात होती त्याचबरोबर ज्ञानाच्या वेगवेगळ्या कसोट्या घेण्यासाठी विद्वानांच्या सभा घेतल्या जात असत उदा राजा जनक यांची सभा त्याचे प्रमुख विद्वान होते."याज्ञवल्क्य" विद्वानांच्या माध्यमातून आपण प्राप्त केलेल्या ज्ञानाच्या कसोट्या घेतल्या जात असत.

3) शिक्षकांचे स्थर व विभिन्नता.

वैदिक कालीन शिक्षण व्यवस्था वेगवेगळ्या श्रेणी मध्ये विभागले गेली होती त्यात कुलपती, आचार्य ,उपाध्ये ,प्रवक्ता ,पाठक, अध्यापक, क्षत्रिय, गुरु, ऋषीत्व, चरक ,अशा वेगवेगळ्या भागात विभाजित केले होते आजच्या काळाचा विचार केला तर असे म्हणता येईल की आचार्य -प्रोफेसर, पाठक,- प्रवाचक -रीडर उपाध्य -लेक्चरर- श्रेणी -प्रवक्ता अशा वेगवेगळ्या भागात व विषयात पारंगत असणारे अध्यापक कार्य करत असत. वैदिक कालीन समाजात आचार्य किंवा गुरु यांचे स्थान अत्यंत प्रतिष्ठित मानले जात असत. वैदिक कालीन समाजात शिक्षणाबरोबरच आध्यात्मिक व नैतिक ज्ञान दिले जात असत.

4) वैदिक कालीन विद्यार्थ्यांचे ब्रह्मचारी जीवन.

वैदिक कालीन शिक्षण पद्धतीत शिक्षण घेत असताना विद्यार्थ्यांना ब्रह्मचारी व्रताचे पालन करावे लागत असत साधे जीवन उच्च विचार या सिद्धांतावर आधारित ही शिक्षण पद्धती होती शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांना गुरुकुलात शिक्षण घ्यावे लागत असत गुरुकुलात शिक्षण प्राप्त करण्यासाठी मुलांना पाठवले जात असे तेव्हा त्यांचा उपनयन संस्कार केला जात असे आचार्य त्यांच्या शिष्याला दुसरे जीवन देत असत संस्कार व विद्या या संस्काराच्या माध्यमातून शिष्याचे नवीन जीवनाला सुरुवात होत असत गुरुकुलात मृग चर्म किंवा मेखला याचा अर्थ अर्धवस्त्र त्याला परिधान करावे लागत असत त्याचबरोबर आपल्या डोक्यावरचे केस ते वाढवत असत आचार्यांच्या सानिध्यात शिष्य साधा सरळ संयमी जीवन जगत असत शिष्यांसाठी ब्रह्मचारी योगी शिष्य या शब्दाचा प्रयोग केला जात असत ब्रह्मचारी यांच्यासाठी भिक्षा ,पूजा ,यज्ञ, प्राणायाम, मंत्रपठण, गायत्रीपाठ, वेदाध्ययन, अभिवादन असे वेगवेगळे कार्य करावे लागत असत त्याचबरोबर भिन्नभिन्न शाखा निर्माण केल्या जात असत

विद्यार्थ्यांसाठी वेगवेगळी अलग अलग संज्ञा याचा प्रयोग केला जात असे आचार्य प्रवक्ता श्रेष्ठ कथन करणारी शाखा अशा वेगवेगळ्या नावाने ओळखले जात असत विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचा काळ 12 ते 32 वर्षापर्यंत होता.

5) वैदिक शिक्षणाचा विस्तार.

वैदिक शिक्षणाचे साहित्य विपुल प्रमाणावर पहावयास मिळते हे साहित्य शाखा ,उपशाखा यांच्यामध्ये विभागले गेलेले आहे ऋग्वेदाच्या मंत्राच्या संकलन संहिता त्या संहितांमध्ये सामवेद, यजुर्वेद ,अथर्ववेद ,हे प्रमुख आहेत हे सर्व ऋग्वेदावर आधारित व विकसित झालेले आहेत त्याचबरोबर ब्राह्मणे ,अरण्यके, उपनिषद याचा विस्तार झालेला आहे. ब्राह्मण ग्रंथ गद्य साहित्य हे सर्व प्राचीन ग्रंथ आहेत त्यात ऐतरेय,कौषीतकी,व तैतरीय हे प्रमुख होते उपनिषदाला वेदांत म्हटले जात असत स्वाध्याय अंतर्गत संहिता आणि इतिहास पुराणकथा यांचाही अभ्यास केला जात असत.छान्दोग्य उपनिषदानुसार चार वेद व्याकरण अंकगणित (देवलक्षण विद्या) निधी (उत्खनन विद्या)देवविद्या (निरुक्त)ब्रह्मविद्या(छंद व ध्वनी विद्या) भूत विद्या (क्षत्र विद्या) धनुर्वेद (नक्षत्र विद्या व सर्व विद्या)

देवजन (विद्या नृत्य गायन) अशा वेगवेगळ्या विद्याचे ज्ञान दिले जात असत.

6) शिक्षण विधी

वैदिक काळात शिक्षण हे मौखिक व प्रश्नोत्तरे याद्वारे केले जात असे यालाच प्रत्यक्ष विधी या नावाने ओळखले जात असत शिक्षणाचे स्वरूप पूर्णतः व्यक्तिगत असत शिष्य आपल्या दैनंदिन जीवनात मंत्र पठण आणि त्यांचा व्याख्या करत असत साहित्य काव्य, न्याय या क्षेत्रात सतत, निरंतर वाद-विवाद त्यांचे खंडन ,मंडन विद्यार्थी आपला ज्ञानाच्या माध्यमातून करीत असत त्यामुळे विद्यार्थ्यांच्या प्रत्युत्थन्न,मितित्व व वृत्तृत्व त्याचा विकास होत असत त्याचबरोबर राजनैतिक, नैतिकता, कथांचे माध्यम यांच्या आधारावर व्याख्यान, निरूपण, गुरु ,शिष्य संवाद होत असत हे शिक्षण निशुल्क होते शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतर शिष्य आपल्या गुरूला गाय, अन्न ,अश्व यापैकी काही पण देऊन गुरुदक्षिणा देत. विद्यार्थ्यांना 25 वर्षापर्यंत ब्रह्मचार्य राहावे लागत होते.अध्ययन पूर्ण झाल्यानंतर त्याला समापन असे म्हटले जात होते.त्यानंतर समावर्तन संस्कार करून शिष्याला घरी पाठवले जात असेत.

7) विनयपूर्ण नियम

वैदिक शिक्षणाचा केंद्रबिंदू हा विनय पूर्ण नियम हा होता आत्मज्ञान ब्रह्मज्ञान प्राप्त करण्यासाठी आत्मनियंत्रण व शक्ती ही आवश्यक होती शक्तिशाली बालक, विद्यार्थी गुरु यांचे संबंध मधुर व आत्मिक होते दोघांचेही आचरण व व्यवहार हे आदर्श होते .विनयता ही महत्त्वाची होती वैदिक शिक्षण प्रणालीत सगळ्यात महत्त्वाचे अनुशासन, आत्माअनुशासन व आत्मातुरिया अवस्था म्हणजे ज्ञान आत्मसात करण्याची तिसरी अवस्था होती त्यात काही लालची शिष्य असत त्यांना सर्वांवर नियंत्रण ठेवावे लागत असत. त्यामुळे ब्रह्मचारी व आचार्य यांच्यासाठी नियम केले होते संयम त्यावेळेस शिक्षणाचा आत्मा होता. तसे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही. ब्रह्मचारी भिक्षा मागण्यासाठी जात असत तेव्हा "त्याला महोदय भोजन द्यावे" हा पहिला नियम होता. निवृत्त, विद्यासुक्त हे उल्लेखनीय होते शिष्य, विद्या किंवा ज्ञान प्राप्त करताना कनिष्ठ गृहणा या दृष्टीने जर पाहत असेल तर त्याला ज्ञान दिले नाही पाहिजे असा नियम होता. जो पवित्र हेतू , ध्यानमग्न , बुद्धिमान ब्रह्मचारी गुरूच्या प्रती सत्य व पवित्र विचार ठेवत असत त्याला शिक्षण दिले जात होते.अध्ययन काळात शिष्य आपल्या डोक्यावरचे केस काढत असत असा नियम होता.या संबंधित काही नियम सांगितले आहेत अभिवादन ही नित्य नैतिकता होती.

वैदिक शिक्षणाचा उद्देश याचा अर्थ उत+दिशा या दोन शब्दापासून तयार झालेला आहे याचा अर्थ असा होतो की उत - उच्च, दिशा -दाखविणे. मनुष्याच्या जीवनात ध्येय साध्य करण्यासाठी सर्वोत्तम ज्ञान प्राप्त करण्याचा उद्देश होता. ऋषीमुनींनी मनुष्याचे जीवन उंचावीणे आणि शिक्षणाचा उद्देश पूर्ण करणे आपले कर्तव्य समजत होते.

वैदिक संस्कृतीमध्ये ऋषीमुनींना माहिती होते की जीवनाचे अंतिम सत्य, लक्ष हे मोक्ष प्राप्ती आहे.मृत्युवचे रहस्य समजावण्यासाठी त्याने आपले संपूर्ण जीवन आत्मा व परमात्मा यांना प्राप्त करण्यासाठी आणि समजावून घेण्यासाठी खर्ची घातली आहे.या संबंधित डॉ अल्लेकर एक.एस.असे म्हणतात की" ईश्वर भक्ती आणि धार्मिकता भावना चरित्र व्यक्तिमत्व व विकास नागरिक आणि सामाजिक कर्तव्य याचे पालन यातून समाजाची प्रगती राष्ट्राची संस्कृती त्याचे रक्षण हा वैदिक शिक्षण व्यवस्थेचा प्रमुख उद्देश होता."

वैदिक कालीन शिक्षण पद्धतीत व्यक्तीचा संपूर्ण विकास करण्याचा उद्देश होता त्यासाठी आत्मसन्मान आत्मविश्वास आत्मसंयम न्याय हे गुण त्यांच्यात विकसित करणे हाच शिक्षणाचा मुख्य उद्देश होता यासंदर्भात शिवदत्त ज्ञानी यांनी असे लिहिले आहे की "प्राचीन भारतीय शिक्षण प्रणालीचा मुख्य उद्देश मनुष्याला निसर्ग व त्यांच्या आद्य शक्ती याची जाणीव करून सक्षम मनुष्य जीवन निर्माण करणे हा होता"

8) मनुष्याला नैतिक व चारित्र्य शिक्षण देणे.

वैदिक कालीन शिक्षण पद्धतीचा उद्देश होता की मनुष्याला नैतिक व चारित्र्य शिक्षण देऊन एक आदर्श नागरिक निर्माण करणे प्राचीन ऋषीमुनींना माहिती होते की मानवी जीवनाला सार्थक बनविणे समाजातल्या व्यक्तीला सन्मार्ग दाखवणे नैतिकता व चरित्र हे मानवाचे अबोधण आहेत विद्यार्थी अवस्थेत मानवी जीवनाची सुरुवात म्हटली जाते त्यांच्यातून नैतिकता व चारित्र्य निर्माण करण्याच्या दृष्टीने सर्वोत्तम उपयुक्त काळ मानला जातो धर्मवान आणि चरित्रवाण बनवणे चे ध्येय आहे मनुष्याला ज्ञान देऊन त्याला पंडित बनविणे मनुष्याला सत्याचे ज्ञान झाल्यानंतर सत्य असत्य याचा त्याला भेद समजतो त्यातून त्याचा विकास होतो त्याच्या मनातील विकार नाहीसे होतात आणि त्यातून एका आदर्श समाजाची निर्मिती होते त्यासाठीच शिक्षण हे महत्त्वाचे आहे याचे जाणीव ऋषीमुनींना होते.

*ब्रह्मचारी ब्रह्म भाजष विभर्ति
तस्मिन् देवा अधिक विश्वे निषेदुः*

ब्रह्मचारी यांचे जीवन तप आणि नियम जीवनाचा अर्थ आहे.

*ब्रह्मचारी संविधान मेखलया
धर्मण लोकास्तपसा विभर्ति.*

समिधा व मेखला यांच्याद्वारे आपले वृत्त व त्याचे पालन करून ब्रह्मचारी धर्म व तप यांच्या प्रभावाच्या माध्यमातून लोकांचे संबोधन करणे हाच मुख्य उद्देश होता.

*ब्रह्मचार्य तपसा राजा राष्ट्र विरक्षित
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारीनामिच्छते'*

तप ब्रह्मचरंसाठी आवश्यक भाग आहे पवित्रता स्नान संदर्भात हे त्याचे प्रमुख तत्त्व आहे ज्याच्या द्वारा चरित्र विकसित होती गुरुकुलातील उत्तम वातावरण महान विभूती यांचे आदर्श यांच्यातून शिष्याचे चरित्र निर्माण केले जात होते.

9) मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास.

वैदिक शिक्षण पद्धतीच्या माध्यमातून व्यक्तीचा व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे हा होता शिक्षणातून व्यक्ती वेगवेगळ्या कर्तव्याचे पालन करतो त्यामुळे व्यक्तीच्या अंतर्मात आत्मसंयम आत्मविश्वास आत्मविश्लेषण आत्मसंयम अध्यात्मिक वृत्ती विकसित होते वैदिक कालीन शिक्षण पद्धतीचा हाच उद्देश होता मनुष्याचा आत्मविश्वास विकसित करणे आणि त्याचा सर्वांगीण विकास करणे त्यामुळे शिष्य गुरुच्या सानिध्यात राहत असत गुरु आपल्या शिष्यांच्या मनात आत्मविश्वास निर्माण करत असत शिक्षणाची सुरुवात करण्यापूर्वी बालकाचा आत्मविश्वास जागरात करण्याच्या उद्देशाने होम अग्नी केला जात असत व प्रार्थना केली जात होती होमाच्या विधी त्याच्या माध्यमातून बालकाचा विकास व्हावा त्याच्यात मेगासारखी शक्ती विकसित व्हावी अग्नीसारखे तेज निर्माण व्हावे आगळे देवताप्रमाणे विद्यार्थ्यांचे तेज सर्व दिशेला विकसित झाले पाहिजे सर्व देवता शिष्याचे रक्षण करण्यासाठी त्यांची प्रार्थना केली जात असत.

10) समाजाच्या विकासासाठी श्रेष्ठ नागरिक निर्माण करणे.

वैदिक कालीन शिक्षण व्यवस्थेचा प्रमुख उद्देश होता की भारतीय समाजाच्या विकासासाठी श्रेष्ठ नागरिक समाजाप्रती कर्तव्यशील मनुष्य निर्माण करणे मनुष्य एक सामाजिक प्राणी आहे त्याला समाजात राहून जीवन जगायचे आहे शिक्षण घेणाऱ्या प्रत्येक बालकास त्याची जाणीव करून जावयाची आहे आपला समाजाप्रती आपले कर्तव्य काय आहे व्यक्तीला समाज घर परिवार यांच्या विषयी आपले कर्तव्य काय आहेत याची जाणीव करून देण्यासाठी गुरुकुलात शिक्षण दिले जात होते जेव्हा बालक गुरुकुलातून परत आपल्या घरी परतत असताना तेव्हा गुरु त्याला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देत असत आणि त्याच्या उज्वल भविष्यासाठी कामना करीत असत.

शिष्याला समर्थन संस्कारानंतर घरी पाठवले जात असत त्यावेळी त्याला काही नियम सांगितले जात होते सत्य बोलणे धर्माचे पालन करणे नशा न करणे, ऋषीला दान देणे संतती निर्माण करणे सत्यापासून बाजूला न जाणे धर्मासाठी कार्य करणे स्वतःच्या स्वार्थासाठी दुसऱ्याला लुबाळू नये देवता पूर्वज यासाठी यज्ञ करणे माता-पिता यांना देव समजून त्यांची पूजा करणे मातापित आहे आपले जन्मदाते आहेत त्यांच्यासाठी कार्य करणे सर्व जातींसाठी या काळात वेगवेगळे नियम व्यवसाय होते त्याचबरोबर सर्व वर्ण जाती आपापल्या कर्मांमुळे विभाजित झाले होते व्यक्ती आपला व्यवसाय सोडून दुसरा व्यवसाय करीत असत.

11) स्त्री शिक्षण.

वैदिक काळात स्त्री शिक्षणाचा अधिकार होता परंतु तो सर्व समावेशक न होता स्त्रियांना शिक्षणाची संधी काही वर्गांपूर्वीच मर्यादित होती वैदिक कालीन स्त्रिया यज्ञ आणि उच्चारण मंत्रांमध्ये भाग घेत असत ऋग्वेदातील काही स्तोत्रांची रचना स्त्रियांनी केलेली आहे त्यात विश्ववारा, लोकामुद्रा, आपला, उर्वशी, घोषा, सुलभा, लीलावती, मैत्रिणी, सारस्वती, क्षणा, गार्गी, अशा विद्वान स्त्रियांचे संदर्भ पाहावयास मिळतात. सर्वात विद्वान तत्त्वज्ञानी याज्ञवल्क्य त्याची पत्नी मैत्रीणी आपल्या पती सोबत अद्भुत तात्विक प्रश्नावर चर्चा करत असे गार्गी या स्त्रीने याज्ञवल्क्याबरोबर वाद विवादात भाग घेतला होता लीलावती ही स्त्री प्राचीन भारतातील महान गणित तज्ञ होती या काळात बऱ्याच स्त्रियांनी उच्च प्राविण्य प्राप्त केलेले होते प्राचीन काळात पुरुषांच्या बरोबर शिक्षणाचा अधिकार ऋग्वेद काळामध्ये होता नंतर तो मात्र कमी होत गेला.

प्राचीन काळापासून कुटुंब ही एकमेव शैक्षणिक संस्था होती आणि मुलं देखील त्यांच्या आई वडिलांच्या सानिध्यात शिक्षण घेत असत मुलीच्या बाबतीत पण असेच होते नंतरच्या काळात महिला शिक्षकांचा वर्ग अस्तित्वात आला त्याला (उपाध्यायनी) या नावाने संबोधले जाते. बाराव्या शतकापर्यंत हिंदू समाजात स्पर्धा पद्धतीने होते त्यांना शिक्षण घेण्यासाठी कोणतीच अडचण नसावी. पाणिनी मध्ये महिला विद्यार्थिनींसाठी छत्रीशाला ही बोर्डिंग हाऊसचा संदर्भ आलेला आहे..

12) आध्यात्मिक जीवनाचा परिचय करून देणे.

वैदिक कालीन शिक्षण व्यवस्थेत ईश्वर अध्यात्म यांचा शिक्षणाच्या माध्यमातून ओळख करून देणे आध्यात्मिक शिक्षण हे प्राचीनता आणि गुड तत्त्वज्ञान आत्मसात करण्यासाठी ज्ञान दिले जात असत या ज्ञानाच्या द्वारे व्यक्तीच्या जीवनाचे संपूर्ण रहस्य समजण्यासाठी आणि अध्यात्माच्या माध्यमातून मानवाच्या जिज्ञासा आशा आकांक्षा त्याचे प्रश्न या सर्वांचे समाधान शिक्षणाच्या माध्यमातून मिळत असे अध्यात्मज्ञानातून ब्रह्मज्ञान प्राप्त होत असत वेदान्तात असे म्हटले आहे की "सत्यमज्ञानमन्तम ब्रह्म" आणि वेदान्तात असे ही म्हटले आहे की "विज्ञानमानन्दाब्रह्म"

वेदकाळा शिक्षणाच्या माध्यमातून ज्ञान प्राप्त केले जात होते चिंतन मनन यासाठी गुरुकुलात प्रोत्साहन दिले जात असत त्यावेळेस वेदाचे ज्ञान मनन श्रवण केले जात होते त्या तिन्ही क्रियांच्या माध्यमातून आध्यात्मिक ज्ञान प्राप्त केले जात होते अथर्ववेदामध्ये असे म्हटले आहे की अध्यात्म वाद व सहानुभूती पूर्ण जादू सारखे वातावरण आहे ज्यामुळे भारतीय संस्कृतीचा स्तर निम्न कोटी आहे वैदिक काळात अध्यात्म अनुप्रणीत शिक्षण व्यवस्था होती ज्याच्या माध्यमातून व्यक्तीला परमज्ञान प्राप्त होत असत त्यातून त्याला आपल्या अंतिम ध्येयापर्यंत जाता येत असत ज्ञानाच्या मदतीने त्याला मोक्ष प्राप्त होत असे ब्रह्म आत्मा ऐक्य अनुभूती या सर्व अवस्थेला समक्ष असं म्हटलं गेलेला आहे.

संदर्भसूची.

- 1) अल्लेकर एक.एस. एज्युकेशन इन एन्शियेण्ट इंडिया, नंदकिशोर आणि बंधु वारानसी आवृत्ती सहावी 1965 पृ 8, व 293.
- 2) अथर्ववेद 11/5/24
- 3) अथर्ववेद. 11/5/4
- 4) अथर्ववे. 11/5/17
- 5) मनुस्मृति. 2/69,
- 6) मनुस्मृती. 2/125
- 7) बाशम ए.एल. अद्भुत भारत (अनु व्यंकटेश चंद्र पाण्डेय.) शिवलाल अग्रवाल अँड कंपनी.आग्रा 01/01/2020.
पृ.176,83,193

नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप

डॉ. शिवराज पाटील,
प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,
स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद

इ.स. 1948 साली स्थापन झालेल्या राधाकृष्णन आयोगाने सुचविलेली शिक्षणपद्धती आज भारतात प्रचलित आहे. पुढीलकाळात इ. स. 1965 - 66 मध्ये कोठारी आयोगाची स्थापना करण्यात आली. कोठारी आयोगाने ठरविलेल्या धोरणानुसार 1986 पर्यंत हीच शिक्षणपद्धती प्रचलित होती. प्रस्तुत 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' शिक्षणपद्धती 2020 पर्यंत भारतात प्रचलित होती. आज 2020 'नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' अमलात आणण्यात आले आहे. प्रस्तुत नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात अनेक नवीन बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, मूल्यशिक्षण, आंतरविद्याशाखीय, आंतरशाखीय शिक्षण, भारतीय ज्ञान परंपरा यावर अधिकाधिक भर देण्याचे धोरण ठरविले आहे. प्रस्तुत धोरणात शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावर अनेक बदल करण्यात आलेले आहेत. त्यात मातृभाषेचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. शालेय स्तरावर शिक्षण हे मातृभाषेतून दिले जावे यावर भर देण्यात आलेला आहे. शिक्षणाची गरज किंवा आवश्यकता ही सर्वच काळात असते हे सूत्र विचारात घेऊन नवीन धोरण आखले आहे, हे इथे लक्षात घेतले पाहिजे. पुढीलप्रमाणे नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप समजून घेऊ.

गृहितके -

1. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 चे स्वरूप समजून घेणे.
2. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मधील शालेय आणि महाविद्यालयीन स्तरावरील तरतुदी अभ्यासणे.
3. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मधील मातृभाषेचे महत्त्व समजून घेणे.
4. भारतीय ज्ञान परंपरा आणि आधुनिक शिक्षण प्रणाली यातील समन्वय समजून घेणे.

उद्दिष्टे -

1. बदलत्या काळानुसार शैक्षणिक पद्धतीत बदल होणे उपकारक ठरते.
2. आंतरविद्याशाखीय अभ्यासक्रमाची शालेय तसेच महाविद्यालयीन स्तरावरील अंमलबजावणी अंमलात येणे आवश्यक आहे.
3. मल्टिपल एन्ट्री व मल्टिपल एक्झिट हे धोरण विद्यार्थ्यांना सर्व बाजूने सक्षम बनविणारे आहे.

तथ्य संकलन -

प्रस्तुत लेखाच्या निमित्ताने लेखन करीत असताना प्रामुख्याने दुय्यम स्रोतांचा आधार घेतला असून गरजेनुसार इतरही स्रोतांचा, अद्यावत स्रोतांचा आधार घेतला गेला आहे.

विश्लेषणात्मक बाजू -

आज भारतातील प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षणाची अवस्था पाहता, विद्यार्थ्यांच्या गळतीचे प्रमाण चिंताजनक ठरले आहे. कारण अनेक विद्यार्थ्यांना मुळातच लिहिता वाचता येत नसताना त्यांना पुढील वर्गात प्रवेश देणे क्रमप्राप्त ठरत आहे. हे स्थिती भविष्यात अनेक अडचणींना निर्माण करणारी आहे. त्यात शिक्षक नियुक्तीबाबत सरकारचे उदासीन धोरणामुळे विद्यार्थ्यांचे प्रचंड नुकसान होत आहे. रोजगार आणि नोकरीच्या संधी कमी झाल्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नाराजीचे निर्माण होऊन नकारात्मक वातावरण दिसून येत आहे. शिक्षण आणि पदवी याचा उत्पन्न आणि रोजगाराची संबंध नसेल तर ते शिक्षण कुचकामी ठरते. अशी भाषा नवीन तरुण पीढिकडून बोलली जात असल्याचे दिसून येते.

भाषिक धोरण :

नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रादेशिक भाषांना महत्त्व दिले असून त्यांचा वापर जास्तीत जास्त शिक्षणपद्धतीत व्हावा यावर भर देण्यात आलेला आहे. उच्च शैक्षणिक संस्थांमध्ये मराठी भाषेला अध्यापनाची भाषा म्हणून नवीन शैक्षणिक धोरणात पुढे

आणण्यात आलेले आहे. भारतातील भाषिक धोरणांच्या संदर्भात आपले विचार मांडत असताना डॉ. लक्ष्मीकांत देशमुख असे म्हणतात की, "भाषा शिक्षण हा शिक्षणाचा मूलभूत गाभा आहे. कारण भाषा हे शिक्षणाचे माध्यम आहे. मातृभाषेतून मुलांना किमान प्राथमिक शिक्षण देणे हे सर्व जगभर मान्य झालेले तत्त्व आहे. लहान मूल कोणतेही ज्ञान, त्यातील सैद्धांतिक भाग योग्य आकलनासह परक्या भाषेपेक्षा आपल्या मातृभाषेत अधिक सहजतेने व प्रभावीपणे आत्मसात करू शकते. हे आता जगभर अनेक अभ्यासकांनी मान्य केलेले आहे. पण बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक भारत देशात जिथे संविधान संमत 22 अधिकृत राष्ट्रीय भाषा आहेत तेथे पूर्ण देशासाठी एकच एक अधिकृत राष्ट्रभाषा ठरवणे अशक्य आहे. इंग्रजी भाषा आणि शिक्षणाचा प्रभाव विचारात घेता देशासाठी इंग्रजी ही संपर्क भाषा हिंदीसोबत असावे हे संविधानकर्त्यांनी दूरदर्शीपणाने ठरवून भाषेच्या प्रश्नावर समाधानकारक तोडगा काढला आहे. तो राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी आहे हे उघड होते पण शिक्षण हे मातृभाषेतूनच दिले जाणे हे विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानग्रहणासाठी महत्त्वाचे असल्यामुळे तशी तरतूद संविधानाच्या कलम ३५०-अ मध्ये करण्यात आलेली आहे."¹

महाराष्ट्रातील भाषिक धोरणात त्रैभाषिक धोरणाचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे. महाराष्ट्राचे पहिले मुख्यमंत्री यशवंतराव चव्हाण यांनी जाणीवपूर्वक या धोरणाचा स्वीकार केला होता. कारण शालेय शिक्षण मातृभाषा मराठीतून पूर्ण झाल्यास संपूर्ण आकलन होणे सुलभ होईल. तर हिंदी राष्ट्रभाषा म्हणून तर इंग्रजी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर ज्ञान भाषा म्हणून स्वीकारली जावी. एकूण जागतिक स्तरावर महाराष्ट्रातील विद्यार्थी कमी पडू नयेत म्हणून इंग्रजी भाषेचा शिक्षण व्यवस्थेत आंतरराष्ट्रीय भाषा म्हणून स्वीकार करण्यात यावा असेही धोरण ठरविण्यात आले आहे.

भाषिक धोरणातील तरतूद :

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण बहुभाषिकतेला महत्त्व देते. 'बहुभाषावाद आणि भाषेची सक्ती' या शीर्षकाखाली 4.11 ते 4.22 या परिच्छेदात भाषाविषयक धोरण विस्तृत स्वरूपात सांगितले आहे. त्यातील प्रमुख तरतुदी पुढीलप्रमाणे पाहू.

1. नवीन शैक्षणिक धोरणातही कोठारी आयोगाचे त्रैभाषिक धोरण कायम ठेवण्यात आले आहे. पण तामिळनाडूतील तीव्र प्रतिक्रियांमुळे हिंदीचा वेगळा स्पष्ट उल्लेख नाही पण तो यापूर्वीच प्रत्येक राज्यात तामिळनाडूचा अपवाद वगळता इतर सर्व राज्यांनी स्वीकारलेला आहे. त्यानुसार राज्याची प्रादेशिक भाषा हिंदी आणि इंग्रजी हे त्रैभाषिक धोरण कमी अधिक प्रमाणात देशभर सर्वत्र स्वीकारले गेले आहे. त्यामुळे बहुभाषा विविधता जपण्यासाठी व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी यापुढेही त्रैभाषिक भाषा सूत्र नव्या धोरणात कायम ठेवण्यात आले आहे.
2. नवीन शैक्षणिक धोरणात किमान पाचव्या इयत्तेपर्यंत व शक्यतो आठव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषा म्हणजे राज्यभाषा असले पाहिजे यावर भर दिलेला आहे.
3. विज्ञान, गणितासहित सर्व विषयांची पाठ्यपुस्तके मातृभाषेत म्हणजेच त्या त्या राज्याच्या राज्यभाषेत सुलभ आकलनासाठी उपलब्ध करून विद्यार्थ्यांना दिली जातील. तसेच द्विभाषिक अध्ययन - अध्यापन सामग्रीसह शिक्षकांना द्विभाषापद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. त्यामुळे विद्यार्थी मातृभाषा व इंग्रजी या दोन्ही भाषांमध्ये विचार करण्यासाठी व बोलण्यासाठी सक्षम बनतील.
4. विद्यार्थ्यांचे सुरुवातीच्या दोन वर्षात म्हणजे पहिली व दुसरीमध्ये लेखन व वाचन कौशल्य विकसित झाल्यानंतर इयत्ता तिसरीपासून पुढे इतर भाषांचे लेखन व वाचन शिकवले जाईल. त्यासाठी सर्व भाषांच्या शिक्षकांची मोठ्या संख्येने तरतूद करण्यात येईल. एकमेकांच्या राज्यातून मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांची भरती करण्यासाठी तरतूद केली जाईल. तसेच देशभरातील भाषासूत्र लागू करण्यासाठी विविध राज्य आपसात द्विपक्षीय करार करतील.
5. परिच्छेद 9.3. अ मध्ये अशी शिफारस आहे की, प्रत्येक जिल्ह्यात किंवा जवळपास एक मोठे बहुविद्याशाखीय विद्यापीठ आणि महाविद्यालय असेल ज्याचे शिकवण्याचे किंवा कार्यक्रमाचे माध्यम स्थानिक भारतीय भाषा असेल."²

वरीलप्रमाणे शैक्षणिक धोरणात अंतर्भूत भाषिक तरतुदीचा संक्षेपाने विचार करता येईल. भाषा हे केवळ अभिव्यक्तीचे माध्यम नसून ते ज्ञान संपादनाचे साधन आहे. हे लक्षात घेतले पाहिजे.

मातृभाषा आणि शिक्षण :

नवीन शैक्षणिक धोरणात मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. पण प्रत्यक्षात मात्र आज समाजव्यवस्थेत वेगळीच परिस्थिती पाहायला मिळते. या संदर्भात डॉ. डी. एन. मोरे असे म्हणतात की, "1991 मध्ये भारताने नवीन आर्थिक धोरणाचा स्वीकार केल्यापासून सर्वच क्षेत्रात खाजगीकरणाचे वारे जोमाने वाहू लागले. त्याला शिक्षणक्षेत्रही अपवाद राहिले नाही. शिक्षणक्षेत्रात खाजगी महाविद्यालय व विद्यापीठे स्थापन करण्याचा नवा प्रघात पडला. गेल्या दशकात सार्वजनिक महाविद्यालये व विद्यापीठांची संख्या कमी होत गेली तर खाजगी विनाअनुदानित महाविद्यालयांची व विद्यापीठांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली. विशेषतः व्यवसायिक शिक्षणात अभियांत्रिकी, वैद्यकीय आणि औषधनिर्माणशास्त्र इत्यादी खाजगी विनाअनुदानित संस्थांचे प्रमाण मोठे आहे. शिक्षण हे सेवा क्षेत्र असले तरी खाजगीकरणाच्या धोरणामुळे ते नफा कमावण्याचे साधन बनले आहे. त्यातच राष्ट्रीय शिक्षण धोरणाने खाजगी व परदेशी विद्यापीठांच्या स्थापनेस प्रोत्साहन देत खाजगीकरणास अधिक बळ दिले आहे."³

जागतिक स्तरावर विकासाच्या संधी शोधताना आपली मुळे पक्की असणे गरजेचे आहे. आपल्यावर होणारे संस्कार, सभ्यता याचा मातृभाषेशी जवळचा संबंध असतो, हे यातून सूचित होते. जागतिक ज्ञान विज्ञानाची जोडून घेताना आपल्या ज्ञान परंपराही जपल्या जाव्यात यावर भर दिला गेला आहे.

समारोप -

आज बदलती शिक्षणपद्धती आणि शासनाचे उदासीन धोरण यामुळे मराठी माध्यमांच्या शाळांना खूप मोठ्या वाईट दिवस आले आहेत. मराठी माध्यमांच्या शाळातील विद्यार्थ्यांची संख्या उत्तरोत्तर कमी होत आहे. त्या तुलनेत इंग्रजी माध्यमांच्या शाळेत जाणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या काळात बरीच वाढलेली आहे. पुढे मातृभाषेतूनच शिक्षण मिळेल की नाही अशी भीती निर्माण झाली आहे. परिणामी नवीन शैक्षणिक धोरणात मातृभाषेतून शिक्षण देण्यासंदर्भात कायदा करण्यात आला असून महाविद्यालयीन स्तरावर अंतरविद्याशाखीय धोरणाचा स्वीकार करून मातृभाषेतून शाश्वत आणि आत्मनिर्भर करणारे व्यावसायिक शिक्षण देण्यावर सरकारने भर दिल्याचे दिसते. नवीन शैक्षणिक धोरणात मातृभाषेतून शिक्षण देण्यावर भर दिलेला असल्यामुळे मराठी भाषा आणि साहित्य यांना निश्चितच चांगले दिवस येतील अशी आशा आहे.

ज्ञानाधिष्ठित, कौशल्याधारित, आत्मविश्वासाने परिपूर्ण नवी पिढी घडविणे ही नवीन शैक्षणिक धोरणाची अत्यंत महत्त्वाची भूमिका आहे. जागतिक स्तरावर विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या संधी प्राप्त व्हाव्यात हे उद्दिष्ट यातून सिद्ध करण्याचे निश्चित केले आहे. भारतीय समाज बहुभाषिक, बहुधर्मीय असल्यामुळे नवीन शैक्षणिक धोरण राबविताना अधिक सजग असणे गरजेचे आहे. बदलत्या काळानुसार नवीन बदल स्वीकारणे नक्कीच उपकारक ठरेल अशी आशा करू या.

संदर्भ सूची -

1. देशमुख डॉ. लक्ष्मीकांत (संपा.) - नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास - अक्षरनामा - प्र. आ. 19 डिसेंबर 2021 - पृ. क्र. 1-14.
2. तत्रैव - पृ. क्र. 2-14.
3. मोरे डॉ. डी. एन. - उच्च शिक्षण धोरण : आव्हाने आणि दिशा - द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स, पुणे - प्र. आ. जानेवारी 2023 - पृ. क्र. 43.

ब्रिटिशकालीन शिक्षण - एक अवलोकन

डॉ. सचिन उत्तमराव हंचाटे

मास्टर दीनानाथ मंगेशकर महाविद्यालय
औराद शहाजानी, ता.निलंगा, जि.लातूर.

ई-मेल : sachin.hanchate1983@gmail.com

प्राचीन काळापासून भारतास उज्वल शैक्षणिक परंपरा लाभली आहे. वैदिक कालखंडातील ब्रम्हचर्याश्रमातील गुरुकुल शिक्षण, मध्ययुगीन मदरसे, ब्रिटिशकालीन स्कूल, कॉलेजेस् व विद्यापीठे ते स्वातंत्र्योत्तर काळातील आजतागायत चालू असलेला भारताचा शैक्षणिक आलेख हा दिवसेंदिवस उंचावत आहे. इ.स.२०२० मध्ये केंद्र सरकारने 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण' संमत करून टप्प्या - टप्प्याने ते संबंध भारतात राबवायचे ठरवले असून यापुढील काळात प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत शिक्षण व्यवस्थेत काळानुरूप बदल झाल्याचे व होत असल्याचे दिसून येणार आहे. सध्याच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या एकविसाव्या शतकात आजही भारतासह संबंध जगाला भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रातील नालंदा-तक्षशीला-विक्रमशीला या विद्यापीठांचा गौरवशाली इतिहास आपणाकडे खुणावत असतो ही बाब अभिमानास्पद आहे. भारतात प्राचीन वर्णव्यवस्था व मध्ययुगीन सरंजामशाही या दोन्ही कालखंडातील राजेशाहीच्या काळात समाजातील ठराविक वर्गास व राजपरिवारातील स्त्रियांपुरते मर्यादित असलेल्या शिक्षणाची गंगा सर्वसामान्यांपर्यंत आणण्याचे, पोहोचवण्याचे मोलाचे कार्य एकोणिसाव्या व विसाव्या शतकातील विविध समाजसुधारकांनी केले. विशेषतः इ.स.१८४८ मध्ये महात्मा फुले यांनी पुण्यात भिडे वाड्यात सुरु केलेली 'मुर्लीची पहिली शाळा' ही घटना आधुनिक भारताच्या शैक्षणिक वाटचालीत सुवर्णाक्षराने कोरून ठेवण्याजोगी आहे. इ.स.१७५७ मधील प्लासीच्या युद्धातून ब्रिटिश ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात राजकीय सत्तेचा श्रीगणेश केला व पुढे काही वर्षातच इ.स.१७६४ मधील बक्सारच्या युद्धातून कंपनीस सक्षम स्थैर्य प्राप्त झाले. कंपनीने विविध गव्हर्नर जनरलच्या माध्यमातून हळू-हळू संबंध भारतभर साम-दाम-दंड-भेद या नितीचा वापर करून आपल्या सत्तेचा मोठा विस्तार केला. ब्रिटिशांच्या राजकीय सत्तेचे दुरगामी परिणाम भारतात सर्वत्र दिसून आले ज्यामध्ये शिक्षण क्षेत्रही अपवाद राहिले नाही. ब्रिटिशांच्या सुरुवातीच्या काळात ब्रिटिश शासनकर्त्यांऐवजी ख्रिस्ती मिशनर्यांनी धार्मिक व शैक्षणिक वाटचाल सुरु केली. संस्कृत, हिंदी, अरबी, फारसी, ऊर्दू व विविध प्रांतातील त्या - त्या बोलीभाषेतून देण्यात येणारे शिक्षण आता इंग्रजी भाषेतून सुरु झाले. प्रारंभी भारतीयानी इंग्रजी भाषा व शिक्षणाचा विरोध केला परंतु राष्ट्रीय एकात्मता व स्वातंत्र्य प्राप्ती हा उद्देश्य साध्य करावयाचा असेल तर इंग्रजी भाषा व शिक्षण आवश्यक असल्याचे भारतीयानी जाणवले. परिणामी ब्रिटिशांची शिक्षण पद्धती आत्मसात करून मोठ्या प्रमाणात भारतीय नागरिक उच्चविद्याविभूषित झाले. सरकारकडून व कालांतराने भारतीयंकडून इंग्रजी भाषेतून शिक्षण देणाऱ्या शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठांचे जाळे विणण्यात आले.

स्वातंत्र्याचा अमृत महोत्सव पूर्ण केलेल्या भारतात आजही भारतीय शिक्षणासोबतच ब्रिटिशकालीन व ब्रिटिशांनी स्थापन केलेल्या शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे आपले ज्ञानदानाचे पवित्र कार्य अखंडपणे चालवत आहेत. इ.स.१७८१ मध्ये गव्हर्नर जनरल वॉरेन हेस्टिंग्जने कलकत्त्यात मदरसा स्थापन करून फारसी व अरबी भाषेतून शिक्षणाची सोय उपलब्ध केली. इ.स.१७९१ मध्ये बनारसचा रेसीडेंट डॉरेन याने हिंदू धर्म व साहित्याच्या अभ्यासापोटी बनारस येथे संस्कृत महाविद्यालय स्थापन केले. इ.स.१८०१ मध्ये गव्हर्नर जनरल लॉर्ड वेलस्लीने कंपनीच्या अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षणासाठी कलकत्त्यात फोर्ट विल्यम कॉलेज स्थापन केले. इ.स.१८१३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार सरकारकडून भारतीय शिक्षण व्यवस्थेच्या संचलन व विकासासाठी प्रति वर्ष एक लाख रु. निधीची तरतूद करण्यात आली. यामध्ये आणखी भर घालत इ.स.१८३३ च्या चार्टर अॅक्टनुसार निधीची तरतूद प्रति वर्ष दहा लाख रु. करण्यात आली. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड हेस्टिंग्जच्या काळात इ.स.१८१७ मध्ये कलकत्त्यात हिंदू कॉलेज स्थापन करण्यात आले जे पुढे प्रेसिडेन्सी कॉलेज म्हणून नावारुपाला व सुपरिचित झाले. इ.स.१८२८ ते १८३५ या काळात गव्हर्नर जनरल म्हणून कार्यरत असलेल्या उदारमतवादी लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांच्या काळापासून भारतीय शिक्षण क्षेत्रात अमुलाग्र बदल होण्यास सुरुवात झाली. विधीमंत्री लॉर्ड मेकॉले यांनी भारतामध्ये शैक्षणिक सनद प्रसिद्ध करून पहिल्यांदा इंग्रजी भाषेतून शिक्षणाची सुरुवात केली. लॉर्ड मेकॉले आपल्या आईला पत्रातून म्हणतात कि, 'हमारी शिक्षा योजना पर अमल किया

जाए तो बंगाल में ३० वर्ष में एक भी मूर्ति पूजक नहीं रहेगा।' (०१. नाथ धर्मेन्द्र, १८५७ का मुक्तिसंग्राम भ्रम भ्रान्तियाँ और सत्य, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०११, पृ.क्र.१५) शिक्षणातून अंधश्रद्धा निर्मूलन होते असेच लॉर्ड मेकॉले यांना यातून सुचवायचे असावे. सरकारने सुरुवातीस सरकारी शाळांना इंग्रजी भाषेतून अध्ययन-अध्यापन अनिवार्य केले. एकंदरीत भारतात पाश्चात्य शिक्षणाचा आरंभ सुरु झाला. गव्हर्नर जनरल लॉर्ड विल्यम बेंटिक यांच्या काळात कलकत्त्यात वैद्यकीय महाविद्यालय व मुंबईत एल्फिन्स्टन महाविद्यालय उघडले. लॉर्ड मेकॉलेच्या शिक्षणपद्धती बाबत लोकहितवादी म्हणतात, 'लोकांच्या पायातील श्रृंखला सुटतील... लोक शहाणे झाले की इंग्रजांजवळ म्हणतील की, आम्हांस तुमच्या देशात आहे तसे पार्लमेंट द्या. नंतर आपले लोक त्यामध्ये बसू लागले म्हणजे हळूच म्हणतील की, तुम्हांसारखे आम्ही शहाणे आहोत मग आम्हांस अधिकार का नाही ? मग हिंदू लोकांचे बहू मत पडले म्हणजे सरकार देणे अगत्य आहे.' (०२. तळवलकर गोविंद, सत्तांतर १९४७, खंड ०१, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९८३, पृ.क्र.२५)

ब्रिटिशांकडून शिक्षण क्षेत्रात यापुढील पाऊल गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी यांच्या काळात टाकण्यात आले. नियंत्रण मंडळाचे अध्यक्ष चार्ल्स वुड यांनी शिक्षणविषयक प्रसिद्ध केलेल्या खलित्यास 'वुडचा खलिता' म्हणून ओळखण्यात येते. वुडच्या खलित्यानुसार शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार करणे हे सरकारचे प्राथमिक व आवश्यक काम असून शिक्षण क्षेत्रात अनुदान देण्यास सुरुवात झाली. स्त्री शिक्षणास प्राधान्य, शिक्षणात धार्मिक विषयांना स्थान असू नये, शिक्षक प्रशिक्षण केंद्रांची स्थापना, उच्च शिक्षणाचे माध्यम इंग्रजी भाषा इत्यादी शिफारशी वुडच्या खलित्याने सांगितल्या. यानुसार गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसी यांनी कलकत्त्यात बँथून महाविद्यालय स्थापन केले. प्रत्येक प्रांतासाठी 'शिक्षण संचालक' हे पद नव्याने निर्माण केले. लंडन विद्यापीठाच्या धर्तीवर भारतात उच्च शिक्षणासाठी मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथे इ.स.१८५७ मध्ये विद्यापीठे स्थापन करून गव्हर्नर जनरल लॉर्ड कॅनिंग यांनी भारताच्या शैक्षणिक वाटचालीत सिंहाचा वाटा उचलला. सदर तिन्ही विद्यापीठांचे स्थापत्य ब्रिटीश सरकारची आठवण करून देत आजही ती विद्यापीठे डौलात चालू आहेत. एकोणिसाव्या शतकात ब्रिटीश सरकार सोबतच विविध ख्रिस्ती मिशनर्यांनी देखील भारताच्या शैक्षणिक क्षेत्रात प्रवेश केला. यामुळे भारतावर इंग्रजी भाषेसोबतच विविध जागतिक घडामोडींचाही प्रभाव पडला. भारतात पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार, प्रचार व प्रसार सर्वप्रथम आद्य समाजसुधारक राजा राममोहन रॉय यांनी केला. ब्रिटिश सरकारच्या इंग्रजी भाषेतील शिक्षणाचे समर्थन करून भविष्यात भारताच्या स्वातंत्र्य व प्रगतीसाठी इंग्रजीतील शिक्षण आवश्यक असल्यावर भर दिला. भारतीयांना इंग्रजी भाषेतून पाश्चात्य शिक्षण देण्यामागे साम्राज्यवादी ब्रिटिश सरकारचा हेतू हा खूप उदारमतवादी व आदर्शवादी मुळीच नव्हता. आपल्या प्रशासकीय रचनेत आवश्यक असलेल्या कारकून व शिपाई पदासाठी पदभरती करताना सुशिक्षित व बेरोजगार भारतीय युवकांमधून ती पदभरती व्हावी या उद्देशाने सरकारकडून शिक्षण देण्यास सुरुवात करण्यात आली. भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्थेचे जनक व भारतीयांप्रती अनुकूल धोरण जोपासणारे व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपन आपल्या कार्यकाळात आपल्या अगोदरचे व्हाईसरॉय लॉर्ड लिटन यांनी निर्माण केलेला असंतोष कमी करण्याचे व भारतीयांची सहानुभूती संपादन करण्याचे काम केले. व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपन काळापर्यंत भारतात इंग्रजीतून सुशिक्षित भारतीय तरुण वर्ग मोठ्या प्रमाणात समाजात वावरत होता. वैचारिक देवाणघेवाणीतून राष्ट्रवाद निर्मितीत ब्रिटिशकालीन शिक्षणाने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली आहे.

इ.स.१८८२ मधील 'हंटर आयोग' ब्रिटिशकालीन भारतीय शिक्षण क्षेत्रात अत्यंत मैलाचा दगड मानला जातो. शैक्षणिक परिस्थितीचा व धोरणांचा फेरआढावा घेऊन नव्याने काही भर घालण्याच्या उद्देशाने व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपन यांनी सर विल्यम हंटर यांच्या अध्यक्षतेखाली हंटर आयोग नेमून त्यात सात भारतीयांना सदस्यपदी नियुक्त केले. आयोगाने भारत भ्रमण करून शिक्षण जाणकारांच्या साक्षी नोंदवल्या. महात्मा फुले हंटर आयोगापुढे आपली अभ्यासपूर्ण साक्ष देताना म्हणतात, 'सरकारने १२ वर्षाखालील मुलामुलींना प्राथमिक शिक्षण सक्तीचे व मोफत दिले पाहिजे.' (०३. भिडे जी.एल. व पाटील एन.डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८८, पृ.क्र.८१) तसेच महाविद्यालयीन शिक्षण समाजोपयोगी व व्यवहारिकतेऐवजी कारकून निर्मितीस उपयुक्त ठरणारे आहे असे वास्तव भाष्यही महात्मा फुले यांनी केले. महात्मा फुले यांच्या निर्भिड साक्षीने तत्कालीन भारतीय शिक्षणावर सविस्तर प्रकाश पडल्याचे दिसते. हंटर आयोगाने आपल्या शिफारशींमध्ये प्राथमिक शिक्षण बोलीभाषेतून, शिक्षक प्रशिक्षण केंद्र निर्मिती, होतकरु विद्यार्थ्यांना परदेशी शिक्षणाकरिता शिष्यवृत्ती योजना, व्यावहारिक शिक्षण, सार्वजनिक शाळांमधून धार्मिक शिक्षणास विरोध इत्यादी बाब समोर ठेवल्या ज्या व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपनने

स्वीकारून अंमलात आणल्या. इ.स.१८८२ मध्ये पंजाब व अलाहाबाद विद्यापीठाची स्थापना, वाराणसीत क्वीन्स कॉलेज स्थापन करण्यात आले. सार्वजनिक बांधकाम खात्यातील नोकऱ्यात भारतीयांना संधी मिळावी म्हणून रुकी येथील अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील प्रवेश अटी भारतीयांसाठी शिथिल केल्या. व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपनने 'इ.स.१८८३ नंतर सार्वजनिक बांधकाम खात्यात भारतीय इंजिनअर्स पात्र मानले जातील' असे घोषित केले. (०४. वैद्य सुमन व कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगाबाद, १९८५, पृ.क्र.५५) परिणामी रुकी अभियांत्रिकी महाविद्यालयातील गोर्या विद्यार्थ्यांची संख्या कमी झाली व त्याचा लाभ भारतीय विद्यार्थ्यांना होऊ लागला. भारतीय पारतंत्र्यात असले तरी आता शैक्षणिक प्रगतीने वेग धरला होता. इंग्रजी वृत्तपत्रे सुशिक्षित भारतीय तरुणांची टिंगल व हेळसांड कशा रितीने करत असत याचे एक उदाहरण 'सैदपूर येथील रहिवाशांकरिता भंगी व हमाल पाहिजेत. प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या सुशिक्षित बंगाली बाबूंनीच फक्त अर्ज करावेत.' (०५. वैद्य सुमन व कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगाबाद, १९८५, पृ.क्र.५८) तात्पर्य, सरकारकडून बहुतांश स्तरावर भारतीयांचे शोषणच झाल्याचे वास्तव ठळकपणे दिसून येते. असे असले तरी भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत व्हाईसरॉय लॉर्ड रिपनचे योगदान अमूल्य आहे.

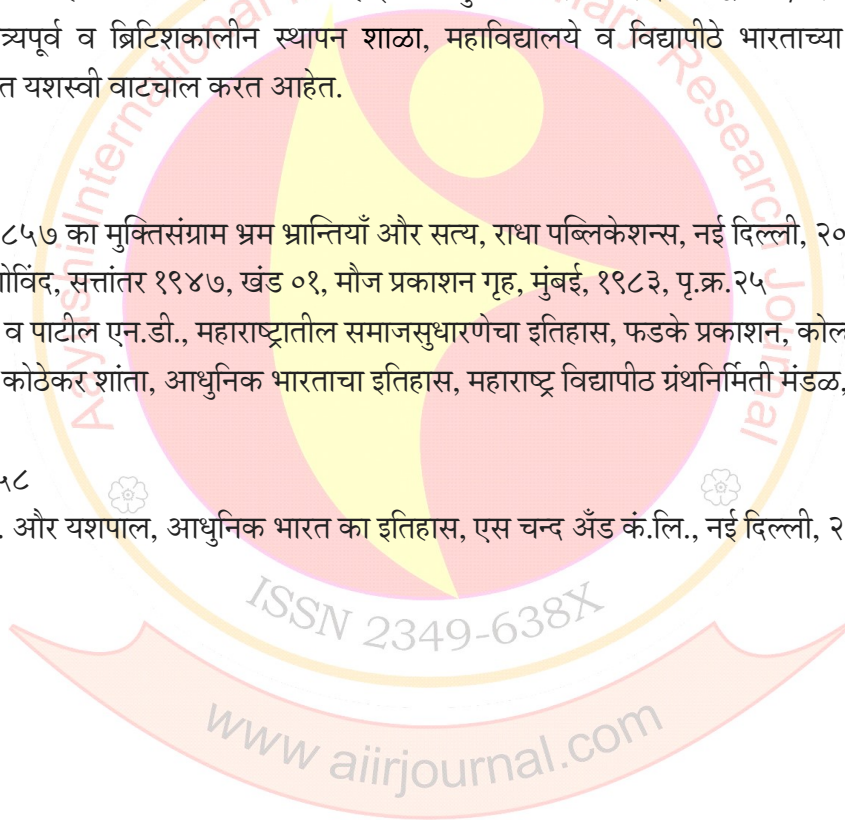
शिक्षणाने माणसाचा वैचारिक व मानसिक विकास होतो, अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्याचे बळ मिळते, समाजप्रबोधनासाठी शिक्षण हे प्रमुख माध्यम आहे असे सर्व काही योग्य असले तरी सुशिक्षित मनुष्य स्वार्थ व संकुचित विचार घेऊन चालत असल्यास त्याचा समाजालाही धोका असतो याची काही उदाहरणे ब्रिटिश काळात दिसतात. अलीगढ महाविद्यालयाचे प्राचार्य थिओडोर मॉरीसन यांनी टोकाची सांप्रदायिकता जोपासली, प्रसारित केली. भारतामध्ये भारतीयांसाठी इंग्रजी भाषेतून पाश्चात्य शिक्षण व ज्ञान - विज्ञानाची सुरुवात करून आपणच आपल्या हाताने आपल्या साम्राज्यास धक्का देण्याचे कार्य करीत आहोत अशी भावना पार्लमेंट व सरकारकडून व्यक्त होऊ लागली. विशेषतः शिक्षणाने सरकारचे स्थैर्य डळमळीत होत असल्याकडे लक्ष वेधण्यात येवू लागले. परिणामी इ.स.१८९९ ते १९०५ या कालावधीत भारताचा व्हाईसरॉय म्हणून पदारूढ व्हाईसरॉय लॉर्ड कर्झनने शिक्षण विभागाकडे जादा लक्ष केंद्रित केले. शिक्षण क्षेत्र सरकारच्या हाती केंद्रित झाले पाहिजे यानुषंगाने धोरणे राबवण्यास सुरुवात केली. भारतीय उच्च शिक्षण व विद्यापीठांच्या कामकाजाचा आढावा घेण्याकरिता इ.स.१९०१ मध्ये सिमला येथे परिषद भरविण्यात आली. या परिषदेतून सर थॉमस रॅले यांच्या अध्यक्षतेखाली 'रॅले आयोग' स्थापन करण्यात आला. 'रॅले आयोगात सैय्यद हुसेन बिलग्रामी व न्या.गुरुदास बॅनर्जी वगळता इतर सर्व सदस्य ब्रिटिश होते. ज्या भारतीयांना भारतात उच्च शिक्षण घ्यावयाचे आहे त्यांनाच सरकारकडून आयोग व समित्यांत अत्यल्प स्थान होते. सर थॉमस रॅले यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोगाच्या तरतुदी सरकारकडून 'विद्यापीठ कायदा इ.स.१९०४' म्हणून संमत करण्यात आल्या. विद्यापीठ कायदा इ.स.१९०४ नुसार इंग्रजी भाषेतून उच्च शिक्षण, संलग्नित महाविद्यालयांवर विद्यापीठ नियंत्रण, शिक्षक प्रशिक्षण केंद्र, सरकारनियुक्त सिनेट सदस्य, अंतीम अधिकार सरकारकडे इत्यादी तरतुदींमधून उच्च शिक्षणावरील सरकारची पकड लक्षात येते. 'सन् १९०४ के अधिनियम अनुसार भारतीय विश्वविद्यालय विद्या के स्थान पर नौकरियों के दौड़ में अधिकाधिक बाधाएं उत्पन्न करने का साधन बन गए।' (०६. ग्रोवर बी.एल. और यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास, एस चन्द अँड कं.लि., नई दिल्ली, २००२, पृ.क्र.२१७) ब्रिटिशकाळापासून चालत आलेले विद्यापीठांवरील नियंत्रण व नियमन हे आज स्वतंत्र भारतातही केंद्र व राज्य सरकारांकडून वेळोवेळी होत असल्याचे दिसून येते. सर जमशेदजी टाटा यांनी बंगलोर येथे सुरु केलेल्या Institute of Science या विज्ञान व कृषी क्षेत्रात कार्यरत संस्थेस व्हाईसरॉय लॉर्ड कर्झनने परवानगी दिली सोबतच आर्थिक सहकार्य करून भारतीयांचा सरकारप्रती असलेला असंतोष कमी करण्यात पुढाकार घेतला. एकोणीस व विसाव्या शतकाच्या स्वातंत्र्यपूर्व ब्रिटिशकाळात भारतात भारतीय व सरकारकडून मोठ्या प्रमाणात शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे उघडण्यात आली ज्याद्वारे लाखो तरुण-तरुणींना शिक्षण घेण्यास मदत झाली. डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी पुणे, रयत शिक्षण संस्था सातारा, राष्ट्रीय शाळा हिप्परगे, बनारस हिंदू विद्यापीठ वाराणसी, अलीगढ मुस्लिम विद्यापीठ अलीगढ, जामिया मिल्लिया इस्लामिया विद्यापीठ नवी दिल्ली अशी अनेक विद्यापीठे व शैक्षणिक संकुले ब्रिटिशकाळापासून आजतागायत भारतात प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत पुढाकार घेत आहेत.

बंगालच्या फाळणीनंतर राष्ट्रीय काँग्रेसची अधिवेशने, लोकमान्य टिळकांच्या चतुःसूत्री कार्यक्रमातील राष्ट्रीय शिक्षण वा वर्धा योजना असो अशा विविध माध्यमातून भारतीय शिक्षणावर अधिक भर देण्यात आला. इ.स.१९१७ मध्ये सर सँडलर यांच्या

अध्यक्षतेखाली कलकत्ता विद्यापीठाचा शैक्षणिक आढावा व समस्या सोडवणूकीसाठी सँडलर आयोग / कलकत्ता विद्यापीठ आयोग नेमण्यात आला. इ.स.१९२९ मध्ये सर फिलीप हार्टोँग यांच्या अध्यक्षतेखालील समितीने माध्यमिक शिक्षण व ग्रंथालयांच्या समृद्धतेसाठी प्रयत्न केले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ब्रिटिश सरकारची अखेरची शैक्षणिक वाटचाल म्हणून इ.स.१९४४ मधील सर जॉन सार्जेन्ट योजना पहायला मिळते. याद्वारे पुढील चाळीस वर्षाकरिता योजना आखण्यात आली ज्यामध्ये तांत्रिक अभ्यासक्रमांसाठी तंत्रनिकेतन, शिक्षण क्षेत्रात चांगल्या व जाणकार व्यक्ती याव्यात म्हणून आकर्षक वेतनाची सोय, सहा ते चौदा वयोगटातील बालकांना मोफत शिक्षण इत्यादीचा समावेश होता. ब्रिटिशकालीन शिक्षणामुळे भारताच्या शैक्षणिक वाटचालीत मोलाची भर पडली. ब्रिटिशकालीन शिक्षणातून रुढी-परंपरांना छेद, राहणीमानात बदल, पाश्चिमात्यीकरण, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाची जोपासना, बुद्धी व तर्कास प्राधान्यभाव, वर्गाखोल्यांमधून जातीयता निर्मूलनास हातभार, इंग्रजी साहित्याची ओळख इत्यादी सकारात्मकता पहायला मिळते. त्यासोबतच ब्रिटिशकालीन शिक्षणातून कारकून व शिपाई पदाच्या नोकरीचे व नोकरीसाठीचे शिक्षण, भौतिकवादाची जोपासना, सरकारवर अवलंबून राहण्याच्या मानसिकतेत वाढ इत्यादी बाबही दिसून येतात. शिक्षणाचे महत्त्व व आवश्यकता ओळखून स्वतंत्र भारताने शिक्षण हा विषय समवर्ती सूचीत ठेवला आहे. एकंदरीत ब्रिटिशकाळाचा प्रभाव आजही थोड्याफार प्रमाणात का होईना आधुनिक भारतीय शिक्षण पद्धतीत / शिक्षण व्यवस्थेत पहावयास मिळतो. तसेच स्वातंत्र्यपूर्व व ब्रिटिशकालीन स्थापन शाळा, महाविद्यालये व विद्यापीठे भारताच्या शिक्षण क्षेत्रात आपले असाधारण योगदान देत यशस्वी वाटचाल करत आहेत.

संदर्भ

- ०१) नाथ धर्मेन्द्र, १८५७ का मुक्तिसंग्राम भ्रम भ्रान्तियाँ और सत्य, राधा पब्लिकेशन्स, नई दिल्ली, २०११, पृ.क्र.१५
- ०२) तळवलकर गोविंद, सत्तांतर १९४७, खंड ०१, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, १९८३, पृ.क्र.२५
- ०३) भिडे जी.एल. व पाटील एन.डी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९८८, पृ.क्र.८१
- ०४) वैद्य सुमन व कोठेकर शांता, आधुनिक भारताचा इतिहास, महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, औरंगाबाद, १९८५, पृ.क्र.५५
- ०५) किता, पृ.क्र.५८
- ०६) ग्रोवर बी.एल. और यशपाल, आधुनिक भारत का इतिहास, एस चन्द अँड कं.लि., नई दिल्ली, २००२, पृ.क्र.२१७

नवीन शैक्षणिक धोरण आणि भाषेचे महत्त्व

डॉ. बालाजी हरिश्चंद्र वाघमारे
मराठी विभाग
(एम.ए.,एम.एड., एम. फिल, पी. एचडी)

प्रस्तावना :

प्रसिद्ध वैज्ञानिक डॉ. के. कस्तुरीरंगन यांच्या नेतृत्वाखाली स्थापन झालेल्या ११ सदस्यीय समितीने २०१८ च्या डिसेंबरमध्ये देशाच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाला शिक्षणाच्या नवीन धोरणांचा मसुदा सादर केला. तेव्हापासून आजवर या मसुद्यावर देशभर वेगवेगळ्या स्तरांवर अनेक चर्चा घडल्या आहेत. अनेकांनी आपली मतेदेखील मंत्रालयाला कळवली होती. एवढेच नव्हे तर देशभरातील अडीच लाख ग्रामपंचायतींकडूनही माहिती गोळा करण्यात आली. त्याआधारे या धोरणाचा मसुदा तयार करण्यात आला. त्यानंतर २९ जुलै २०२० या दिवशी देशाच्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाने 'राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० ला मंजुरी दिली. स्वातंत्र्यानंतर तीन दशकांनी १९८६ मध्ये प्रथम राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर करण्यात आले आणि १९९२ मध्ये त्यात काही बदल झाले. ३४ वर्षांनंतर आधीच्या धोरणांचा फेरआढावा घेऊन आपण नव्या धोरणाचा स्वीकार केला आहे.

शालेय शिक्षणाच्या दर्जाचा निर्देशांक (स्कूल एजुकेशन क्वालिटी इंडेक्स) हा उपक्रम नीती आयोगाने सुरू केला होता. शिक्षणातील मानवी भांडवलात सातत्याने आणि आमूलाग्र बदल घडवण्याचा कृती कार्यक्रम आणि प्रगतीशील जिल्हा कार्यक्रमही हाती घेण्यात आला होता. अशा व्यापक प्रयत्नांमुळे काळाची हाक ओळखणारे प्रागतिक धोरण आकाराला आले. देशाचे भवितव्य हे शाळा आणि शाळांच्या वर्गातून घडत असते असे निरीक्षण प्रख्यात शिक्षणतज्ञ डॉ. डी. एस. कोठारी (१९६४-६६) यांच्या आयोगाच्या अहवालात नोंदवण्यात आले आहे. ते किती खरे आहे हे जगात अनेक देशांनी शिक्षणव्यवस्थेच्या माध्यमातून घडवलेल्या बदलांनी सिद्ध केले. डॉ. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने रचनात्मक बदल सुचविले आहेत. यात पूर्व प्राथमिक स्तरापासून आणि त्यापुढील शिक्षणाचा एकत्रित विचार केला आहे. हे करत असताना प्राचीन भारतीय विचार परंपराची सांगड पाश्चिमात्य शिक्षण पद्धतीशी घालण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सार्वत्रिक शिक्षण संधी, दर्जा, पायाभूत सुविधा, प्रशासकीय कारभार आणि शिकवण्याची प्रक्रिया या सर्व पैलूंना यामध्ये स्पर्श केला आहे. नवीन धोरण विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्य जोपासण्याबरोबरच, चिकित्सक वृत्ती, कलात्मकता, सौंदर्यदृष्टी, शारीरिक क्षमता आणि संवाद कौशल्य अशा अंगभूत गुणांचा विकास करण्यावर भर देणारे आहे. यात शिक्षण व्यवस्था बहुविध, बहुभाषिक करण्याकडे अधिक भर आहे. या धोरणात जीडीपीचा ६ टक्के इतका निधी शिक्षणासाठी देण्याची व्यवस्था करण्यात आली आहे.

आता सहावीनंतर व्यावसायिक शिक्षणही दिले जाईल तर मातृभाषेत शिक्षणाला प्राधान्य असेल. या धोरणात पूर्वप्राथमिक शिक्षणाची तीन वर्षे प्राथमिकमध्ये जोडण्यात आली आहेत. दहावी आणि बारावी या परीक्षा मंडळांचे महत्त्व आता कमी होणार आहे.

भाषेचे महत्त्व

कोणतेही मूल मुळात भाषेच्या माध्यमातून शिकते. ते एकदा का औपचारिक शिक्षणव्यवस्थेत आले की, लेखन व वाचन या दोन कौशल्यांवरच भर दिला जातो. पुढे मग खासगी शिकवणीच्या मार्फत त्यांची चरकात पिळून काढल्यासारखी अवस्था केली जाते. खरे तर भाषेच्या घडणीसाठी श्रवण व संभाषण ही दोन कौशल्ये लहानपणापासून विकसित होणे गरजेचे ठरते. नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण मातृभाषा, प्रादेशिक व स्थानिक भाषांना महत्त्वाचे स्थान देते. शिक्षणाच्या सर्व स्तरांवर प्रादेशिक भाषा अध्ययन अध्यापनाच्या कक्षेत याव्यात, असे सुचवते म्हणजे इंजिनीअरिंगचा किंवा विज्ञान शाखेचा विद्यार्थी मराठी नाटक किंवा कविता अभ्यासू शकतो. आताच्या शिक्षणव्यवस्थेत अशा प्रकारची लवचिकता दिसत नाही. नव्या शैक्षणिक धोरणात भाषांच्या आनुषंगाने अशा संधी आहेत. विज्ञान, वाणिज्य, मेडिकल, इंजिनीअरिंग अशा विविध क्षेत्रांचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमातून बारावीनंतर भाषा विषय हद्दपार झालेले असतात.

आता या अभ्यासक्रमाच्या चौकटीत अशा संधी या क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना प्राप्त होणार आहेत. कौशल्य विकास, आधुनिक भाषांचा अभ्यास, व्यावसायिक कौशल्ये, मूल्यशिक्षण अशा अनेक अंगांनी नवीन शिक्षणव्यवस्थेत उच्च शिक्षणात भाषांशी निगडित अभ्यास कुणालाही करता येणार आहे. मात्र अशा प्रकारच्या संधी निर्माण करण्याची जबाबदारी शैक्षणिक संस्थांना, महाविद्यालयांना घ्यावी लागेल. त्याकरिता भाषा विभागांना विविध अभ्यासक्रमांची निर्मिती करावी लागेल. विविध शाखांच्या विद्यार्थ्यांना आकर्षित करण्यासाठी हे सृजनात्मक पाऊल उचलणे गरजेचे ठरेल. मराठी ही ज्ञानभाषा व्हावी म्हणून मराठी विभाग किती पावले उचलतात? शासन त्यांच्यामागे किती उभे राहते? नि विद्यार्थ्यांची भाषांकडे पाहण्याची मानसिकता किती बदलते? हे महत्त्वाचे!

नव्या शैक्षणिक धोरणातील भाषा विषयक प्रमुख तरतुदी

नव्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात 'बहुभाषावाद आणि भाषेची सक्ती' या शीर्षकाखाली ४.११ ते ४.२२ या परिच्छेदांत भाषा धोरण पुरेशा विस्तृत प्रमाणात विशद केले आहे. या भाषा धोरणाच्या प्रमुख शिफारशी पुढीलप्रमाणे आहेत-

- नव्या धोरणातही कोठारी आयोगाचे त्रैभाषिक धोरण कायम ठेवण्यात आले आहे. पण तामिळनाडूतील तीव्र प्रतिक्रियेमुळे हिंदीचा वेगळा स्पष्ट उल्लेख नाही, पण तो यापूर्वीच प्रत्येक राज्यात - तामिळनाडूच्या अपवाद वगळता इतर सर्व राज्याने स्वीकारला आहे. त्यानुसार राज्याची प्रादेशिक भाषा, हिंदी आणि इंग्रजी हे त्रैभाषिक धोरण कमी-अधिक प्रमाणात देशभर सर्वत्र स्वीकारले गेले आहे. त्यामुळे बहुभाषा विविधता जपण्यासाठी व राष्ट्रीय एकात्मतेसाठी या पुढेही त्रैभाषिक भाषासूत्र नव्या धोरणात कायम ठेवण्यात आले आहे.
- नव्या धोरणात किमान पाचव्या इयत्तेपर्यंत व शक्यतोवर आठव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम हे मातृभाषा म्हणजेच राज्यभाषा असले पाहिजे, यावर भर दिला आहे. त्या पलीकडेही शक्य आहे, तिथे स्थानिक भाषा शिकवली जावी.
- विज्ञान-गणितासहित सर्व विषयांची पाठ्यपुस्तके मातृभाषेत/राज्यभाषेत सुलभ आकलनासाठी उपलब्ध करून विद्यार्थ्यांना दिली जातील. तसेच द्विभाषीय अध्यापन-अध्ययन सामग्रीसह शिक्षकांना द्विभाषा पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल. त्यामुळे विद्यार्थी मातृभाषा व इंग्रजी या दोन्ही भाषांमध्ये विचार करण्यासाठी व बोलण्यासाठी सक्षम बनतील.
- विद्यार्थ्यांचे सुरुवातीच्या दोन वर्षात म्हणजे पहिली व दुसरीमध्ये लेखन व वाचन कौशल्य विकसित झाल्यानंतर इयत्ता तिसरीपासून पुढे इतर भाषांचे लेखन व वाचन शिकवले जाईल. त्यासाठी सर्व भाषांच्या शिक्षकांची मोठ्या संख्येने तरतूद करण्यात येईल. त्रिभाषा सूत्र लागू करण्यासाठी एकमेकांच्या राज्यातून मोठ्या प्रमाणावर शिक्षकांची भरती करण्यासाठी तरतूद केली जाईल. तसेच देशभरात त्रिभाषा सूत्र लागू करण्यासाठी विविध राज्ये आपसात द्विपक्षीय करार करतील.
- परिच्छेद ९.३(अ)मध्ये अशी शिफारस आहे की, प्रत्येक जिल्ह्यात किंवा जवळपास एक मोठे बहुशाखीय विद्यापीठ आणि महाविद्यालय असेल, ज्यांचे शिकवण्याचे किंवा कार्यक्रमांचे माध्यम स्थानिक भारतीय भाषा असेल.
- संस्कृत भाषा शालेय शिक्षणच्या सर्व स्तरांमध्ये, तसेच उच्चशिक्षणाचा एक महत्त्वाचा तसेच त्रिभाषा सूत्रात एक पर्याय म्हणून उपलब्ध असेल.
- संस्कृत भाषेसोबत अभिजात भारतीय भाषा, पाली, पर्शियन व प्राकृत या भाषा व त्यांचे साहित्य विद्यार्थ्यांना ऑनलाइन मोड्युल्सद्वारे अनुभवात्मक व नावीन्यपूर्ण मार्गांनी उपलब्ध असतील.
- माध्यमिक स्तरावर परदेशी भाषा उदा. कोरियन, थाई, फ्रेंच, स्पॅनिश, पोर्तुगीज आणि रशियन यांच्यासुद्धा संधी उपलब्ध करून दिल्या जातील.
- भारतीय सांकेतिक भाषा - Indian Sign Language देशभर प्रमाणित केल्या जातील.

भाषाधोरणाची चिकित्सा

कस्तुरीरंगन समितीच्या केंद्राने स्वीकारलेल्या भाषा धोरणावर एक सहज दृष्टीक्षेप टाकला तर हे भाषा धोरण भारतासारख्या बहुभाषिक व बहुसांस्कृतिक देशासाठी योग्य वाटू शकेल. तसे ते बऱ्याच प्रमाणात आहे, पण बहुभाषिकता जपण्यासाठी अनेक भाषा शिकण्याचे फार अधिक ओझे विद्यार्थ्यांवर टाकले जात आहे, असे प्रथमदर्शनी वाटल्यावाचून राहत नाही. कुठल्याही धोरणाची प्रस्तुतता व स्वीकारार्थता ही तपशीलावर अवलंबून असतो. कारण 'Devil lies in details' म्हणून

आता तपशिलात जाऊन नव्या भाषा धोरणाची आपण १) योग्य विद्यार्थी व देशहित आणि २) अयोग्य न म्हणता अवाजवी व विद्यार्थ्यांवर अतिरिक्त ओझे टाकणारे म्हणून अव्यवहार्य अशा दोन कसोट्यांच्या आधारे चिकित्सा करू या. त्याचेही भाग पाडून विवेचन करणे स्पष्टतेसाठी आणि दिशा दिग्दर्शन आणि महाराष्ट्र सरकारला अंमलबजावणीसाठी करावयाच्या शिफारशीसाठी आवश्यक आहे.

केवळ मातृभाषेतून प्राथमिक शिक्षण की, त्रैभाषिक शिक्षण, काय इष्ट आहे?

नव्या शैक्षणिक धोरणातील सर्वात महत्त्वाचा स्वागतार्ह आणि स्वीकारार्ह भाग म्हणजे मातृभाषा/राज्यभाषेतून किमान आठवीपर्यंतच्या शालेय शिक्षणाचा आग्रह हा आहे. बहुभाषिकता महत्त्वाची असली तरी विषय, सैद्धान्तिक तत्त्वे व नियम यांचे आकलन हे मातृभाषेत मुलास अधिक सहजतेने व नीटपणे होऊ शकते, हे कस्तुरीरंगन समितीने स्पष्टपणे मान्य केले आहे. पण वाढत्या प्रमाणातील इंग्रजी शाळा व इंग्रजीचे ज्ञान भाषा म्हणून कमी न होणारे व भविष्यात कदाचित अधिक वाढणारे महत्त्व लक्षात घेता आपल्या महाराष्ट्रात किमान पाचवी व पुढे आठवीपर्यंत मराठीतून शिक्षण देण्यात दोन अडचणी येतील-

१) इंग्रजी भाषेत (तसेच हिंदी/उर्दूसह अन्य काही भाषेत) संपूर्ण शिक्षण देणाऱ्या CBSC/ ISCE / केम्ब्रिज बोर्डाच्या शाळेत पहिली ते पाचवीपर्यंत फक्त इंग्रजी व हिंदी याच दोन भाषा शिकवल्या जातात व बाकी विषयांच्या अध्ययन-अध्यापनाचे माध्यम हे पूर्णतः इंग्रजी असते. आता महाराष्ट्राने कायदा करून मराठी भाषा सक्तीची केली आहे. त्यामुळे पहिलीपासून अमराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये मराठीसह तीन भाषा शिकवणे सुरू झाले आहे. मराठी सक्तीचा कायदा हा नवे शैक्षणिक धोरण येण्यापूर्वीचा आहे. त्यामुळे या कायद्यात काही बदल करणे आवश्यक झाले आहे काय?

२) २००१पासून महाराष्ट्रात मराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये पहिलीपासून इंग्रजी ही भाषा शिकवली जाते. या धोरणाचा पुनर्विचार करायचा का?

या दोन्ही प्रश्नांचे उत्तर माझ्या मते 'नाही' असे आहे. त्याचे प्रमुख कारण म्हणजे आपल्या मराठीसह सर्व भारतीय पालकांची इंग्रजी शिक्षण म्हणजे ज्ञान ही मनात घट्ट रुजलेली मानसिकता. वाढत्या इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा व राजकीय नेतृत्वापेक्षाही अधिक IAS/ IPS या वरिष्ठ नोकरशाहीची इंग्रजाळलेली मानसिकता. त्यामुळे पुढील काही काळाचा विचार करता इंग्रजी व अन्य अमराठी भाषा व माध्यमांच्या शाळेत मराठीसह तीन भाषा शिकवणे अपरिहार्य आहे. कारण तेथे इंग्रजी व हिंदी पहिल्यापासून शिकवल्या जातात, तेथील अमराठी भाषिक विद्यार्थ्यांना व इंग्रजी माध्यमातील बहुसंख्य मराठी भाषिक मुलांसह सर्व भाषिक विद्यार्थ्यांना मराठी भाषा राज्यात राहण्यासाठी, नोकरी व उद्योगधंद्यासाठी, महाराष्ट्राशी एकरूप होण्यासाठी आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे महाराष्ट्राचे धोरण म्हणून शिकणे आवश्यक आहे.

नव्या शैक्षणिक धोरणात असे स्पष्ट नमूद केले आहे की, लहान वयातले मूल म्हणजेच २ ते ८ वयोगटातील मुलं अनेक भाषा जलदगतीने आत्मसात करू शकते व अशी बहुभाषाकौशल्यता हे मुलांच्या ज्ञानात्मक आकलनासाठी फार उपयुक्त असते. म्हणून नव्या शैक्षणिक धोरणातील किमान पाचवीपर्यंत व शक्यतो आठवीपर्यंत केवळ मातृभाषेतून शिक्षण देण्याची शिफारस महाराष्ट्राने (या अन्य राज्यांनीही) उद्या समजा स्वीकारली, तर ती फक्त मराठी माध्यमांच्या शाळांपुरतीच मर्यादित राहिल. कारण इंग्रजी माध्यमांच्या शाळा सुरूच राहणार आहेत. सक्तीच्या मराठी कायद्याने २०२०पासून अमराठी भाषा माध्यमांच्या शाळांत इंग्रजी, हिंदी किंवा अन्य भाषांसोबत मराठी शिकवणे आता सुरू झाले आहे, ते मराठी भाषा व संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी अत्यावश्यक आहे. म्हणून अमराठी शाळेतले त्रैभाषिक तत्त्व पुढेही चालू राहणे अपरिहार्य झाले आहे. कायद्याने त्यात बदल करून हिंदी व अन्य भाषा पहिलीपासून शिकवण्याऐवजी पाचवीपासून शिकवावी, अशी तरतूद करावी लागेल. पण इंग्रजी माध्यमांच्या CBSC तत्सम बोर्डाच्या शाळांमध्ये प्रारंभापासून हिंदी अनिवार्य आहे. त्यामुळे हा उपाय उचित वाटत नाही. अमराठी माध्यमांच्या शाळांमध्ये सक्तीच्या मराठी शिकवण्याच्या कायद्याने त्रैभाषिक तत्त्व नवे शैक्षणिक धोरण येण्यापूर्वीच लागू झाले आहे. आजची अपरिहार्यता आहे की, इंग्रजीप्रमाणे हिंदी पण देशातील विविध राज्यांना एका भारतीय सूत्रात बांधणारी ठरत चालली आहे. त्यामुळे अमराठी शाळांमध्ये तिसरी भाषा म्हणून सम दर्जाने हिंदीपण शिकवणे आवश्यक आहे.

याच्यापेक्षा भिन्न स्थिती मराठी माध्यमांच्या शाळांची आहे. तेथे मराठी व इंग्रजी असे द्विभाषिक शालेय शिक्षण पाचवीपर्यंत सद्यस्थितीत आहे. त्यामुळे अर्थातच मराठी माध्यमाच्या विद्यार्थ्यांना किमान पाचवीपर्यंत हिंदी आजच्या घडीला शिकता येत नाही. साहजिकच त्यांचे हिंदी भाषेवरील प्रभुत्व इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांच्या विद्यार्थ्यांच्या तुलनेत बरेच कमी राहिल.

हा भाषिक भेदभाव योग्य नाही. कारण इंग्रजी खालोखाल देशात हिंदी ही जनसंपर्काची भाषा हिंदी सिनेमा व प्रसारमाध्यमांमुळे झाली आहे. पुन्हा केंद्र शासनाची भाषा ही देवनागरी लिपीतली हिंदी आहे.

राजकीय दृष्टीने पण विचार करता मराठी खासदारांना संसदेत उत्तम हिंदी आणि किंवा इंग्रजी बोलता येणे, किती महत्त्वाचे आहे, हे वेगळे सांगायची गरज नाही. प्रत्येक पक्ष आपल्या राष्ट्रीय प्रवक्त्याची निवड त्यांचे हिंदी व इंग्रजीवरील प्रभुत्व पाहूनच करत असतो. त्यामुळे मराठी माध्यमांच्या शाळेतही हिंदी पहिलीपासून शिकवण्याचे धोरण महाराष्ट्राने स्वीकारावे, म्हणजे महाराष्ट्रातील सर्व भाषा माध्यमांच्या शाळांमध्ये समान पद्धतीने पहिलीपासून मराठी, हिंदी आणि इंग्रजी त्रैभाषिक धोरण लागू करणे विद्यार्थ्यांच्या हिताचे राहिल.

द्विभाषिक अध्यापन हा भाषिक धोरणाचा गाभा असला पाहिजे!

नव्या शैक्षणिक धोरणात भाग दोनमध्ये जी वैशिष्ट्ये नमूद केली आहेत, त्यामध्ये विज्ञान व गणितासह सर्व विषयाची पाठ्यपुस्तके मातृभाषेत/राज्यभाषेत सुलभ आकलनासाठी निर्माण करून दिली जातील आणि द्विभाषीय अध्ययन-अध्यापन सामग्रीसह शिक्षकांना विद्यार्थ्यांना शिकवण्यासाठी द्विभाषा पद्धती वापरण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाईल, असे नमूद केले आहे. ही विद्यार्थी हिताच्या दृष्टीने फार सकारात्मक शिफारस आहे. यामुळे विद्यार्थी आपली मातृभाषा आणि इंग्रजीमध्ये विचार करण्यासाठी व बोलण्यासाठी सक्षम बनतील, हे मराठीच्या भल्यासाठी सर्वाधिक महत्त्वाचे भाषा धोरण असणार आहे. ते महाराष्ट्राने पूर्णपणे शब्दशः व तत्त्वतः म्हणजेच Letter and Spirit मध्ये स्वीकारले पाहिजे. त्याचे तपशीलवार अंमलबजावणीचे धोरण व कृती कार्यक्रम तयार केला पाहिजे. आज जे सेमी इंग्लिशचे धोरण विविध महानगरपालिका आपल्या स्तरावर फारसा विचार न करता आखातात आणि खेदाची बाब म्हणजे त्यातून फारसे काही निष्पन्न होत नाही, त्याला हे धोरण अधिक चांगला व विद्यार्थीहिताचा पर्याय आहे. मुख्य म्हणजे शैक्षणिक बदलाचा अधिकार हा राज्याच्या शिक्षण विभागाच्या असला पाहिजे. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी शैक्षणिक बदल करायचा असेल तर शिक्षण विभागाची पूर्वपरवानगी घेतली पाहिजे, असा निर्णय करण्याची गरज आहे.

विज्ञान व गणितासाठी द्विभाषिक अध्यापन-अध्ययनाची शिफारस ही सेमी-इंग्लिशपेक्षा अधिक शास्त्रशुद्ध आहे. पाचवीपासून किंवा सातवी पासून ही द्विभाषिक अध्ययन-अध्यापनाची शिफारस लागू करावी. दुसरी बाब म्हणजे द्विभाषिक अध्ययन-अध्यापनासाठी मातृभाषेत म्हणजेच मराठीमध्ये स्वतंत्रपणे विज्ञान, गणित व अन्य विषयाची पाठ्यपुस्तके करण्याऐवजी द्विभाषिक पाठ्यपुस्तके निर्माण केली पाहिजेत. अशे केल्यास विद्यार्थ्यांसाठी अधिक फायदेशीर ठरतील

निष्कर्ष

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० हे शिक्षण व्यवस्थेमध्ये रचनात्मक बदल सुचविणारे धोरण आहे. आंतरविद्याशाखीय दृष्टिकोन आणि धोरणातील लवचीकता शैक्षणिक क्षेत्रातील बदलामध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल असे वाटते. नवीन धोरणामुळे शालेय आणि उच्च शिक्षण संदर्भात क्रांतिकारक स्वरूपाचे बदल घडून येतील. तसेच राष्ट्रीय शिक्षण आयोग, नॅशनल रिसर्च फौंडेशन, नॅशनल टेक्नॉलॉजी फोरम यासारख्या नवीन संस्थांमार्फत अपेक्षित शैक्षणिक बदल घडून येतील अशी अपेक्षा आहे. नव्या शैक्षणिक धोरणात पाठांतराऐवजी विद्यार्थ्यांची कल्पकता, सर्जनशीलता, कला-कौशल्य, प्रयोगशील उपक्रम यांना अधिक महत्त्व देण्यात आल्याने विद्यार्थ्यांचा शिक्षणाकडील कल वाढेल, शैक्षणिक गळती रोखणे शक्य होईल. असे असले तरी सरकारने या धोरणाची अंमलबजावणी करताना विविध शिक्षण तज्ञांच्या सूचना विचारात घेणे आवश्यक वाटते.

थोडक्यात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण- २०२० कालसुसंगत आणि नव्या आव्हानांना कवेत घेणारे असून समाजासाठी उपयुक्त आहे. परंतु कोणतेही धोरण म्हटले की त्याचे यश आणि अपयश हे अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. अंमलबजावणी नीट होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आवश्यक तयारी, लागणारी चिकाटी व दृढनिश्चय याची आज नितांत गरज आहे.

संदर्भ सूची

1. लोकसत्ता, १३ ऑगस्ट, २०२०, उच्च शिक्षणाच्या फेररचनेचे संकल्पचित्र', प्रा. डॉ. जे. एफ. पाटील
2. राष्ट्रीय नवीन शैक्षणिक धोरण आराखडा समितीच्या सदस्य वसुधा कामत यांनी लोकसत्ताला दिलेली प्रतिक्रिया
3. National Education Policy 2020, Ministry of Human Resource Development Government of India.
4. The Times India, 8 August, 2020, 'unlock the New'.

ऑनलाइन आणि डिजिटल शिक्षण : तंत्रज्ञानाचा समान वापर करणे

श्री शिरुरे ऋषिकेश वैजनाथ
शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव
ता. चाकूर जि. लातूर

प्रस्तावना :

मानवाला आपल्या पूर्ण क्षमता वापरता येण्यासाठी, समान आणि न्याय समाज विकसित करण्यासाठी तसेच राष्ट्रीय विकासाचा चालना देण्यासाठी शिक्षण हा पाया आहे. भारताच्या सातत्यपूर्ण प्रगतीसाठी आणि आर्थिक विकास, सामाजिक न्याय आणि समानता, शास्त्रीय प्रगती, राष्ट्रीय एकात्मता आणि संस्कृतीचे या क्षेत्रांमध्ये वैश्विक पातळीवर नेतृत्व करण्यासाठी सर्वांना दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देणे महत्वाचे आहे. व्यक्ती, समाज, देश आणि जगाच्या हितासाठी आपल्या देशातील समृद्ध प्रतिभा आणि साधनांचा पुरेपूर वापर करण्याकरिता उच्च दर्जाचे सार्वभौमिक शिक्षण हा भविष्यासाठी सर्वात चांगला मार्ग आहे. पुढच्या दशकात जगातील सर्वात मोठी युवकांची लोकसंख्या भारतामध्ये असेल आणि त्या सर्वांना चांगल्या गुणवत्तेच्या शिक्षणाच्या संधी पुरवण्याच्या आपल्या क्षमतेवर आपल्या देशाचे भवितव्य ठरेल.

ज्ञानाच्या बाबतीत जगामध्ये वेगाने बदल होत आहेत, बिग डेटा, मशीन लर्निंग, कृत्रिम बुद्धिमत्ता यासारख्या विज्ञानाच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रामधील वेगाने होत असलेल्या विकासांमुळे जगभरातील अकुशल कामे आता माणसांऐवजी यंत्रे करू शकतील. त्याच वेळी, विशेषतः गणित, संगणक विज्ञान, आणि डेटा विज्ञान यातील कुशल कर्मचा-यांना तसेच विज्ञान, समाजशास्त्र आणि मानवशास्त्रे यांच्यातील बहुशाखीय क्षमता असलेल्या कुशल कर्मचा-यांना वाढती मागणी असेल. खरोखर, रोजगाराची परिस्थिती आणि वैश्विक परिसंस्था वेगाने बदलत असताना, मुलांनी केवळ शिकणेच महत्वाचे ठरणार नाही तर कसे शिकायचे हे शिकणे जास्त महत्वाचे ठरणार आहे. त्यामुळे मजकूर कमी करून शिक्षण तार्किक विचार कसा करायचा आणि समस्या कशा सोडवायच्या, कल्पक आणि बहुशाखीय कसे व्हायचे, नाविन्यपूर्णता कशी आणायची, जुळवून कसे घ्यायचे आणि नवनवीन आणि बदलणाऱ्या क्षेत्रातील नवीन सामग्री कशाप्रकारे आत्मसात करायची, या दिशेला वळले पाहिजे.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे 21 व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे आणि या धोरणाचे ध्येय आपल्या देशातील वाढत्या विकासात्मक आवश्यकतांवर उपाययोजना करणे हे आहे. या धोरणामध्ये मध्ये SDG4 सह 21 च्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी नवीन प्रणाली तयार करण्यासाठी, भारताच्या परंपरा आणि मूल्ये यांवर भर देऊन शैक्षणिक रचनेचे नियमन आणि व्यवस्थापन यासह या रचनेच्या सर्व पैलूंमध्ये बदल आणि सुधारणा प्रस्तावित आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण विशेषतः प्रत्येक व्यक्तीच्या सृजन क्षमतेच्या विकासावर जास्त भर देते. शिक्षणाने केवळ आकलन क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत असे नाही तर साक्षरता आणि संख्याज्ञान या 'मूलभूत क्षमता' आणि उच्च-दर्जाच्या तार्किक आणि समस्या निराकरण क्षमतांचे नव्हे तर सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक क्षमतांचा विकाससुद्धा केला पाहिजे.

विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी अध्ययनात परिवर्तन

AI तंत्रज्ञानावर आधारित सॉफ्टवेअर विकसित करता येईल जे अध्यापनाचा डेटा माहिती आणि पालक विद्यार्थी व शिक्षकांसाठी असलेल्या परस्परसंवादी प्रश्नावली वर आधारित असेल आणि त्याचा वापर करून शालेय वर्षांमध्ये होणाऱ्या स्वतःच्या विकासावर विद्यार्थ्यांना लक्ष ठेवता येईल यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांची कुवत आवडीची क्षेत्रे आणि लक्ष केंद्रित करायची गरज असलेली क्षेत्रे याविषयी महत्त्वपूर्ण माहिती मिळेल. या माहितीचा वापर करून त्यांना स्वतःसाठी करिअरचे सर्वोत्कृष्ट पर्याय निवडायला मदत होईल. एकदा का सर्व घरे किंवा शाळेमध्ये इंटरनेट कनेक्शनयुक्त स्मार्टफोन किंवा टॅब्लेट उपलब्ध झाले की, पालक आणि शिक्षकांच्या योग्य देखरेखीखाली विद्यार्थ्यांसाठी गटाचे उपक्रम म्हणून प्रश्नमंजुषा, स्पर्धा, मूल्यांकन, समृद्धी साहित्य असलेली ऑनलाईन ॲप आणि समान आबडी असलेल्यांसाठी ऑनलाईन कम्युनिटीज विकसित केल्या जातील आणि उपरोक्त सर्व उपक्रम अधिक चांगले बनवण्यासाठी प्रयत्न केले जातील. डिजिटल अध्यापनशास्त्र वापरण्यासाठी आणि त्याद्वारे ऑनलाईन संसाधने आणि सहयोगाद्वारे अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया अधिक समृद्ध करण्यासाठी शाळा टप्प्याटप्प्याने स्मार्ट क्लासरूम्स विकसित करतील.

तंत्रज्ञानाचा वापर

माहिती व संचार तंत्रज्ञान आणि इतर अत्याधुनिक क्षेत्रांमध्ये (उदा. अंतराळ) भारत जागतिक पातळीवर नेतृत्व करत आहे. डिजिटल भारत मोहिमेमुळे संपूर्ण राष्ट्राचे एका डिजिटलदृष्ट्या सक्षम आणि ज्ञानावर आधारित अर्थव्यवस्थेमध्ये रुपांतर व्हायला मदत होत आहे. या रूपांतरामध्ये शिक्षण एक महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावेल, पण शैक्षणिक प्रक्रिया आणि निष्पत्ती यामध्ये सुधारणा करण्यामागे तंत्रज्ञानाचा मोठा हात असेल, अशा प्रकारे तंत्रज्ञान आणि शिक्षणामधील संबंध सर्व स्तरांवर दोन्ही बाजूनी काम करतील. तांत्रिक विकासाच्या तीव्र वेगाला, तंत्रज्ञानाचे जाणकार शिक्षक आणि उद्योजकांसहित विद्यार्थी उद्योजकांच्या कल्पकतेची जोड मिळाल्यावर, तंत्रज्ञानाचा शिक्षणावर अनेक प्रकारे परिणाम होईल हे निश्चित. सध्या यातील फक्त काही परिणामांचा अंदाज लावता येईल, आर्टिफिसियल इंटेलिजन्स, मशीन लर्निंग, ब्लॉक चेन्स, स्मार्ट बोर्ड्स, हस्त-चलित (हॅडहेल्ड) कंप्युटिंग डीवायसेस, विद्यार्थ्यांच्या विकासासाठी अडॅप्टिव्ह कंप्युटर टेस्टिंग आणि इतर स्वरूपातील सॉफ्टवेअर आणि हार्डवेअर यासारख्या नवीन तंत्रज्ञानांमुळे, विद्यार्थी वर्गात काय शिकतात फक्त यामध्ये बदल होणार नाही तर ते कसे शिकतात यातदेखील बदल होईल आणि म्हणूनच, तांत्रिक आणि शैक्षणिक आघाडीवर या आणि इतर क्षेत्रांमध्ये विस्तृत संशोधन होणे गरजेचे आहे.

शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या वेगाने बदलत्या क्षेत्रात सुसंबद्ध राहण्यासाठी, NETF शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे नवप्रवर्तक आणि अभ्यासकांसह एकाहून अधिक स्रोतांकडून नियमितपणे अधिकृत डेटा मिळवत राहिल आणि डेटाचे विश्लेषण करण्यासाठी संशोधकांच्या विविध गटांसोबत काम करेल. ज्ञानविषयक आणि त्याचा उपयोग करणारी एक उत्साही संस्था निर्माण करण्यास मदत म्हणून, राष्ट्रीय आणि अंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान संशोधक, उद्योजक आणि व्यावसायिकांकडून सूचना मिळवण्यासाठी, NETF अनेक प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय परिषदा, कार्यशाळा इत्यादींचे नियोजन करेल. तंत्रज्ञानाच्या वापराचा भर प्रामुख्याने अध्यापन-अध्ययन आणि मूल्यांकन प्रक्रिया सुधारणे, शिक्षकांच्या तयारीस आणि व्यावसायिकांच्या विकासास सहाय्य करणे, शिक्षणाची उपलब्धता वाढवणे आणि प्रवेश, उपस्थिती, मूल्यांकन इत्यादींशी संबंधित प्रक्रियासह शैक्षणिक नियोजन, व्यवस्थापन व प्रशासन सुलभ करणे यांवर असेल. या सर्व उद्देशांसाठी अनेक प्रकारची शैक्षणिक सॉफ्टवेअर्स विकसित केली जातील आणि सर्व स्तरांवरील विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी उपलब्ध करून दिली जातील. अशी सर्व सॉफ्टवेअर्स सर्व प्रमुख भारतीय भाषांमध्ये उपलब्ध असतील आणि दुर्गम भागातील विद्यार्थी व दिव्यांग विद्यार्थ्यांसह बऱ्याच प्रकारच्या वापरकर्त्यांसाठी सहज वापरता येण्याजोगी असतील. सर्व राज्ये तसेच NCERT, CIET, CBSE, NIOS, आणि इतर संघटना संस्था ई-मजकुराचे अध्यापन-अध्ययन सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये विकसित करणे सुरू ठेवतील आणि ते DIKSHA प्लॅटफॉर्मवर अपलोड केले जाईल. या प्लॅटफॉर्मचा उपयोग ई-मजकुराद्वारे शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासासाठी केला जाऊ शकतो. DIKSHA तसेच इतर शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या पुढाकारांचा प्रचार आणि विस्तार करण्यासाठी CIET अधिक बळकट केले जाईल. शाळांमध्ये शिक्षकाना योग्य उपकरणे उपलब्ध करून दिली जातील जेणेकरून शिक्षक अध्यापन-अध्ययन पद्धतींमध्ये ई-मजकूर योग्यरित्या समाविष्ट करू शकतील. DIKSHA/SWAYAM सारखे तंत्रज्ञानाधारित शैक्षणिक प्लॅटफॉर्म शाळा आणि उच्च शिक्षणामध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे समाविष्ट केले जातील आणि त्यात वापरकर्त्याद्वारे रेटिंग नोंदवण्याचा समावेश असेल जेणेकरून मजकूर विकसक (कंटेंट डेव्हलपर्स) वापरण्यास सोपे आणि दर्जेदार मजकूर तयार करू शकतील. शिक्षण व्यवस्थेत अनिवार्यपणे परिवर्तन घडवणाऱ्या उदयोन्मुख क्रांतिकारी तंत्रज्ञानांकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक असेल. 1986/1992 मध्ये राष्ट्रीय शिक्षण धोरण तयार केले गेले तेव्हा इंटरनेटमुळे घडू शकणाऱ्या क्रांतिकारी बदलांच्या परिणामांचा अंदाज बांधणे कठीण होते. या जलद आणि क्रांतिकारी बदलांना तोंड देण्याची आपल्या सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेची असमर्थता, वाढत्या स्पर्धात्मक जगात, वैयक्तिकरित्या आणि राष्ट्रीय पातळीवर आपल्यासाठी प्रतिकूल परिस्थिती निर्माण करते. उदाहरणार्थ, संगणकांनी वास्तविक आणि प्रक्रियात्मक ज्ञानाचा फायदा करून घेण्याबाबत मानवाला मोठ्या प्रमाणात मागे टाकले आहे, मात्र आपले शिक्षण सर्व स्तरांवर, विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणाची क्षमता विकसित करण्याकडे दुर्लक्ष करून त्यांच्यावर अशा ज्ञानाचा अतिरिक्त भार टाकते.

नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानामधील (डिसरप्टीव्ह टेकॉलॉजी) संशोधन करण्यातच नाही तर अत्याधुनिक कार्यक्षेत्रातील सूचनात्मक साहित्य आणि अभ्यासक्रम (ऑनलाईन अभ्यासक्रमासहित) यांच्या पहिल्या आवृत्त्या तयार करणे आणि त्यांचा व्यावसायिक शिक्षण यासारख्या विशिष्ट क्षेत्रांवर होणारा परिणाम याचे मूल्यमापन करणे. यामध्येदेखील HEIs ची सक्रिय भूमिका असेल, तंत्रज्ञानाने परिपक्वतेची विशिष्ट पातळी गाठल्यावर, हजारो विद्यार्थी असलेल्या HEIs साठी अध्यापन आणि

कौशल्ये निर्मितीचे प्रयत्न वाढवण्याच्या दृष्टीने परिस्थिती अनुकूल असेल आणि यामध्ये नोकरीच्या सज्जतेसाठी विशिष्ट प्रशिक्षणाचा देखील समावेश असेल. नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानामुळे काही नोकऱ्या निरर्थक ठरतील, आणि म्हणूनच रोजगार तयार करणे आणि टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने, कौशल्ये निर्माण करायच्या आणि कौशल्ये कमी करायच्या (स्किलिंग आणि डीस्किलिंग) पध्दती कार्यक्षम आणि गुणवत्तापूर्ण असणे अधिकच महत्त्वाचे असेल. अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देण्याकरता संस्थात्मक आणि गैर-संस्थात्मक भागीदारांना मान्यता देण्याची स्वायत्तता संस्थांकडे असेल, कौशल्ये आणि उच्च शिक्षण आराखड्याबरोबर या प्रशिक्षणांचे एकात्मिकरण करण्यात येईल. मशीन लर्निंगसारख्या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये तसेच बहुशाखीय क्षेत्रे "AI + X" आणि आरोग्य सेवा, कृषी आणि कायदा यासारख्या व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये Ph.D. आणि मास्टर्स कार्यक्रम उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट विद्यापीठांसमोर असेल, विद्यापीठे SWAYAM सारख्या प्लॅटफॉर्मावर हे अभ्यासक्रम तयार करू शकतील आणि त्यांचा प्रसार करू शकतील. याचा अवलंब जलद गतीने होण्याकरता HEIs कडून पदवीपूर्व आणि व्यवसाय शिक्षण कार्यक्रमांच्या ऑनलाईन अभ्यासक्रमाची सांगड पारंपरिक अध्यापनाबरोबर घातली जाईल. AI ला सहाय्य करण्याकरता, डेटा अनोटेशन, इमेज क्लासिफिकेशन आणि स्पीच ट्रान्स्क्रिप्शन यासारख्या कमी कौशल्यांच्या कामांसाठी HEI द्वारा विशिष्ट प्रशिक्षणसुद्धा दिले जाईल. शालेय विद्यार्थ्यांना भाषा शिकवण्याचे प्रयत्न आणि भारताच्या विविध भाषांकरता नैसर्गिक भाषा प्रक्रियेला (नॅचरल लॅंग्वेज प्रोसेसिंग) प्रोत्साहन देण्याचे प्रयत्न, या दोन्हीची योग्य सांगड घातली जाईल. नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाच्या उदयाबरोबर, त्याच्या संभाव्य परिणामांविषयी सर्वसाधारण जनतेमधील जागरूकता वाढवण्याकरता आणि त्याच्याशी संबंधित समस्यांचे निराकरण करण्याकरता, शालेय शिक्षण आणि निरंतर शिक्षणाची मदत होईल. या तंत्रज्ञानांशी संबंधित बाबींवर माहितीपूर्वक सार्वजनिक संमती मिळवण्याच्या दृष्टीने ही जागरूकता महत्त्वाची आहे. शाळेमध्ये चालू घडामोडी आणि नैतिक समस्यांचा अभ्यास करताना क्रांतिकारी तंत्रज्ञानावरील चर्चेचा त्यामध्ये समावेश केला जाईल. उदा. NETF/MHRD ने निहित केलेले क्रांतिकारी तंत्रज्ञान, निरंतर शिक्षणासाठी योग्य सूचनात्मक आणि चर्चात्मक साहित्य तयार केले जाईल. A1-आधारित तंत्रज्ञानासाठी बेटा हे प्रमुख इंधन आहे आणि, बेटा हाताळणे (हेडलिंग), डेटा संरक्षण (प्रोटेक्शन) इत्यादीशी संबंधित गोपनीयता, कायदे आणि मानके यांच्याशी जोडलेल्या समस्यांविषयी जागरूकता निर्माण करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. A1-आधारित तंत्रज्ञानाचा विकास आणि उपयोजन (डिप्लॉयमेंट) यांच्याशी संबंधित नैतिक समस्यांवर प्रकाश टाकणे गरजेचे आहे. या जागरूकता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शिक्षण एक मोठी भूमिका बजावेल. स्वच्छ आणि अक्षय ऊर्जा, पाणी संरक्षण, शाश्वत शेती, पर्यावरणाचे संरक्षण आणि इतर हरित उपक्रम यासारख्या क्रांतिकारी तंत्रज्ञानामुळे जीवन जगण्याच्या पद्धतीत आणि विद्यार्थ्यांना शिकवण्याच्या पद्धतीत बदल होणे अपेक्षित आहे; शिक्षणामध्ये अशा क्रांतिकारी तंत्रज्ञानाकडेदेखील प्राधान्याने लक्ष दिले जाईल.

ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षण: तंत्रज्ञानाचा समान वापर सुनिश्चित करणे

नवीन परिस्थिती आणि बास्तविकता यासाठी नवीन उपक्रमांची गरज असते. सध्या वाढत असलेले साथीचे रोग आणि महामारीची परिस्थिती लक्षात घेता, जेव्हा कधी आणि जिथे कुठे पारंपरिक आणि प्रत्यक्ष शिकवण्याच्या माध्यमांचा वापर शक्य नसेल, तेव्हा दर्जेदार शिक्षणाची पर्यायी माध्यमे तयार ठेवणे गरजेचे झाले आहे. या संदर्भात, तंत्रज्ञानामुळे मिळणाऱ्या फायद्याचा लाभ घेण्याचे महत्त्व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ने मान्य करत, तंत्रज्ञानाशी संबंधित जोखमा आणि धोक्यांचीसुद्धा दखल घेतली आहे. ऑनलाईन शिक्षणातील तोटे दूर करत किंवा त्यांचे निराकरण करत, ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे कशा प्रकारे मिळवता येतील हे निश्चित करण्यासाठी, काळजीपूर्वकपणे तयार केलेल्या आणि योग्यरितीने प्रमाणबद्ध केलेल्या पथदर्शी अभ्यासाची (पायलट स्टडी) गरज आहे. या दरम्यान, सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्यातील वर्तमान आणि भविष्यातील आव्हानांचा सामना करण्याकरता, विद्यमान डिजिटल प्लॅटफॉर्म्स आणि ICT-आधारित शैक्षणिक उपक्रमांचा दर्जा वाढवावा लागेल आणि त्यांचा विस्तार करावा लागेल. तथापि, जोपर्यंत डिजिटल भारत मोहीम आणि परवडणारी कंप्युटिंग उपकरणांची उपलब्धता यासारख्या एकत्रित प्रयत्नांमधून डिजिटल दरी भरून काढली जात नाही, तोपर्यंत ऑनलाईन डिजिटल शिक्षणाच्या फायद्यांचा लाभ घेणे शक्य नाही. ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करत असताना समानतेविषयक शंका समस्यांची योग्य दखल घेतली जाणे महत्त्वाचे आहे. प्रभावी ऑनलाईन प्रशिक्षक होण्यासाठी शिक्षकांना योग्य प्रशिक्षण आणि विकासाची गरज आहे. पारंपरिक वर्गातील एक चांगला शिक्षक ऑनलाईन वर्गातदेखील तेवढीच चांगली कामगिरी करेल असे गृहित धरता येणार नाही. अध्यापनशास्त्रातील आवश्यक बदलांव्यतिरिक्त, ऑनलाईन

मूल्याकनासाठीदेखील वेगळ्या दृष्टिकोनाची गरज आहे. मोठ्या प्रमाणावर ऑनलाईन पद्धतीने परीक्षा आयोजित करण्यात अनेक आव्हाने आहेत जसे की, ऑनलाईन पद्धतीने विचारता येऊ शकणाऱ्या प्रश्नांच्या प्रकारांवर मर्यादा, नेटवर्क आणि वीजपुरवठा खंडित होणे, आणि परीक्षेतील अनैतिक प्रकार रोखणे, ऑनलाईन डिजिटल शिक्षणाच्या अवकाशात, ललित कला आणि विज्ञान प्रात्यक्षिके जशा काही विशिष्ट प्रकारच्या अभ्यासकम/विषयांना मर्यादा आहेत, ज्यांवर नाविन्यपूर्ण उपायानी काही प्रमाणात मात करता येऊ शकेल. याशिवाय, ऑनलाईन शिक्षणाचा अनुभवात्मक आणि उपक्रम-आधारित शिक्षणाशी मेळ घातला जात नाही तोपर्यंत, ते केवळ स्क्रीन-आधारित शिक्षण बनण्याची शक्यता आहे. ज्यात अध्ययनाच्या सामाजिक, भावात्मक आणि सायकोमोटर (मनोकारक) पैलूंकडे मर्यादित लक्ष असेल.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उदय आणि शाळेपासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर अध्यापन-अध्ययनासाठी तंत्रज्ञानाचा फायदा करून देण्याचे महत्व लक्षात घेता हे धोरण खालील प्रमुख उपक्रमांची शिफारस करते.

- (a) **ऑनलाईन शिक्षणासाठी पथदर्शी अभ्यास:** सामान्य शिक्षणाचे ऑनलाईन शिक्षणाची एकात्मिकरण करण्याच्या फायद्यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी व दोष कमी करण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना उपकरणाची सवय लागणे, ई-मजकुरासाठी सर्वाधिक पसंतीचा फॉरमेट असा इतर संबंधित बाबींचा अभ्यासदेखील करण्यासाठी, समांतरपणे काही पथदर्शी अभ्यासाची मालिका आयोजित करण्यासाठी योग्य संस्था जसे की, NETF, CIET, NIOS, IGNOU, IITs, NITs इ. निश्चित केल्या जातील. या पथदर्शी अभ्यासांचे निकाल सार्वजनिकरित्या जाहीर केले जातील आणि सतत सुधारणा करण्यासाठी वापरले जातील.
- (b) **डिजिटल पायाभूत सुविधा:** भारताचा मोठा आकार, विविधता, गुंतागुंती आणि उपकरणांची उपलब्धता यावर उपाय म्हणून एकाहून अधिक प्लॅटफॉर्मद्वारा आणि विशिष्ट उपायांद्वारे वापरता येईल असा, मुक्त, आंतरकार्यक्षम (इंटरऑपरेबल), विकसनक्षम, सार्वजनिक डिजिटल पायाभूत सुविधा शिक्षण क्षेत्रात निर्माण करण्यासाठी गुंतवणूक करण्याची गरज आहे. यामुळे हे सुनिश्चित होईल की तंत्रज्ञानावर आधारित उपाय तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे कालबाह्य होणार नाहीत.
- (c) **ऑनलाईन अध्यापन आणि साधने:** शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी, संरचित, वापरण्यास सोप्या, समृद्ध सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यासाठी SWAYAM, DIKSHA अशा समर्पक विद्यमान ई-अध्ययन प्लॅटफॉर्मचा विस्तार केला जाईल, ऑनलाईन वर्ग घेण्यासाठी टू-वे-व्हिडिओ आणि टू-वे-ऑडिओ इंटरफेस यांसारखी साधने ही काळाची गरज आहे हे सध्याच्या महासाथीने दाखवून दिले आहे.
- (d) **मजकूर निर्मिती, डिजिटल भांडार :** कोर्स वर्क, गोम्स आणि सिम्युलेशन शिकणे, ऑगमेंटेड वास्तव आणि व्हर्चुअल वास्तव यासह मजकुराचे एक डिजिटल भांडार विकसित केले जाईल, ज्यामध्ये परिणामकारकता आणि गुणवत्तेबाबत वापरकर्त्यांद्वारे रेटिंग देण्याची एक स्पष्ट सार्वजनिक प्रणाली असेल. मजा घेऊन शिकण्यासाठी, ऑप्स, भारतीय कला व संस्कृती यांवर आधारित गोम्स अशी विद्यार्थ्यांना साजेशी साधने देखील, एकाहून अधिक भाषांमध्ये, वापरण्याच्या स्पष्ट सूचनांसह, तयार केली जातील, विद्यार्थ्यांपर्यंत ई-सामग्रीचा प्रसार करण्यासाठी एक विश्वासाह बँकअप यंत्रणा प्रदान केली जाईल.
- (e) **डिजिटल दरी कमी करणे:** अत्यंत मर्यादित डिजिटल सुविधा उपलब्ध असलेला लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग अजूनही अस्तित्वात आहे हे वास्तव लक्षात घेता, दूरदर्शन, रेडिओ आणि कम्युनिटी रेडिओ अशा विद्यमान प्रसारमाध्यमांचा चित्रप्रक्षेपण आणि प्रसारणासाठी व्यापकपणे वापर केला जाईल, असे शैक्षणिक कार्यक्रम, विद्यार्थ्यांच्या विविध गरजा भागवण्यासाठी वेगवेगळ्या भाषांमध्ये 24/7 उपलब्ध करून देण्यात येतील. सर्व भारतीय भाषांमध्ये मजकूर निर्मितीला महत्व दिले जाईल आणि ते आवश्यक असेल, डिजिटल मजकूर शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांपर्यंत शक्यतो त्यांच्या शिक्षणाचे माध्यम असलेल्या भाषेतून पोहोचणे आवश्यक आहे.
- (f) **व्हर्चुअल प्रयोगशाळा:** व्हर्चुअल प्रयोगशाळा तयार करण्यासाठी DIKSHA, SWAYAM आणि SWAYAMPRAKSHA यासारख्या विद्यमान ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा उपयोग केला जाईल, जेणेकरून सर्व विद्यार्थ्यांना दर्जेदार प्रात्यक्षिक आणि प्रत्यक्ष प्रयोग-आधारित अध्ययन उपलब्ध होईल. आधीच मजकूर लोड केलेल्या

टॅबलेट्ससारख्या योग्य डिजिटल उपकरणाद्वारे SEDG विद्यार्थ्यांना आणि शिक्षकांना पुरेशा सुविधा उपलब्ध करून देण्याची शक्यता विचारात घेऊन ती विकसित केली जाईल

- (g) **शिक्षकांना प्रशिक्षण आणि प्रोत्साहन:** विद्यार्थी-केंद्रित अध्यापनशास्त्राचे आणि ऑनलाईन शिक्षण प्लॅटफॉर्म आणि साधने वापरून स्वतःच उच्च गुणवत्तेने ऑनलाईन मजकूर निर्माते कसे बनावे यांचे शिक्षकांना काटेकोर प्रशिक्षण दिले जाईल, मजकुरासोबत आणि एकमेकासोबत विद्यार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग सुलभ करण्यातील शिक्षकांच्या भूमिकेवर भर दिला जाईल.
- (h) **ऑनलाईन मूल्यांकन आणि परीक्षा:** राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्र किंवा परखसारख्या प्रस्तावित संस्था, शालेय बोर्डर्स, NTA किंवा इतर मान्यताप्राप्त संस्था क्षमता, पोर्टफोलियो, रब्रिक्स, मानक मूल्यांकने, आणि मूल्यांकनाचे विश्लेषण यांच्या रचनेसह मूल्यांकनाच्या आराखड्याची रचना आणि अंमलबजावणी तयार करतील. 21 व्या शतकातील कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करून शैक्षणिक तंत्रज्ञाने वापरून मूल्यांकनाचे नवीन मार्ग निश्चित करण्यासाठी अभ्यास हाती घेतले जातील.

निष्कर्ष :

शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर हे केवळ साध्य नाही तर एक प्रवास आहे आणि या धोरणातील उद्दिष्टांनी अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध परिसंस्था एकत्र येण्याची क्षमता आवश्यक आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक डिजिटल सामग्री आणि क्षमता निर्माण करण्यासाठी समन्वय साधण्यासाठी शालेय आणि उच्च शिक्षण, दोन्हीच्या इ-शिक्षणाच्या गरजा भागवण्यासाठी मंत्रालयात एक समर्पित युनिट तयार केले जाईल. तंत्रज्ञान वेगाने बदलत असल्यामुळे आणि उच्च दर्जाचे ई-शिक्षण देण्यासाठी तज्ज्ञाची गरज असल्यामुळे एक चैतन्यमय परिसंस्थेला फक्त भारतापुढील संख्या, विविधता, समानता यांच्या अड्डानावर उपाय योजण्यासाठीच नाही तर दरवर्षी अर्ध- आयुष्य कमी होणाऱ्या तंत्रज्ञानातील जलदगतीने होणाऱ्या बदलांबरोबर राहण्यासाठी उत्क्रांत होण्यासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. त्यामुळे, या केंद्रात प्रशासन, शिक्षण, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, डिजिटल अध्यापन शास्त्र असा सर्व क्षेत्रातील तज्ञाना समाविष्ट केले जाईल.

संदर्भ ग्रंथ :

- 1) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२०, प्रा. विजयकुमार पाईकराव
- 2) Internet
- 3) वर्तमानपत्रे

भारतीय शिक्षण आणि विविध आयोग : एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. जयश्री सखाराम भावे

भूगोल विभाग

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव

ता. चाकूर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

कोणत्याही देशाचा विकासासाठी शिक्षण हा मूलभूत घटक आहे. हे शिक्षण दर्जेदार व्हावे आणि देशाचा विकास व्हावा यासाठी सरकार वेळोवेळी क्षेत्र सुधारण्यासाठी नवनवीन प्रयोग करत असतो. त्यासाठी जी आखणी केली जाते त्याला शैक्षणिक धोरण म्हटले जाते. आपल्याही देशात औपचारिक शिक्षणाची सुरुवात ब्रिटिश कालखंडात झालेली आहे ब्रिटिश कालखंडात पासून ते आज पर्यंत विविध प्रकारच्या कालखंडात आपल्या देशाच्या विकासासाठी अनेक शैक्षणिक धोरणे जाहीर झालेले आहेत. शिक्षक हे समाज परिवर्तन अच्छा एक प्रभावी साधन आहे. समाजाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक विचार प्रवाहांना सुयोग्य वळण मिळवून देण्याचे काम शिक्षणाचे आहे.

कोणत्याही देशाचा विकास करायचा असेल तर भौतिक साधन संपत्ती पेक्षा सर्वात महत्त्वाची साधन संपत्ती मानव! एखाद्या इमारतीचा पाया मजबूत असेल तरच ती मजबूत होते. त्याचप्रमाणे मानव व शिक्षण या दोन्ही बाजू विकसित झाल्याशिवाय राष्ट्रीय विकास होऊ शकत नाही. शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. त्यातून सुजाण व सक्षम मानव घडतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

1. नवीन शैक्षणिक धोरणातील वेगळेपणा अभ्यासणे.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील शैक्षणिक आयोग :-

1. **राधाकृष्णन आयोग १९४८** : राधाकृष्णन यांच्या अध्यक्षतेखाली मांडला. केंद्रीय शिस्त सल्लागार मंडळाने या आयोगाची शिफारस केली. हा आयोग उच्च शिक्षणासाठी व माध्यमिक शिक्षणाची पुनर्रचना करण्यासाठी स्थापन केला होता. हा एक स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतरचा पहिला आयोग होता. यामध्ये मातृभाषेला महत्त्व, स्त्री शिक्षणावर भर, संस्कृती संवर्धन यावर भर होता.
2. **मुदलियार आयोग-1952-53** : डॉ. अल्लादी लक्ष्मण स्वामी मुदलियार यांच्या अध्यक्षतेखाली मांडला. यालाच माध्यमिक शिक्षण आयोग असे संबोधले जाते. शाळा बहुउद्देशीय असाव्यात, विद्यार्थ्यांसाठी परीक्षा या व्यक्ती निष्ठा नसाव्यात तर वस्तुनिष्ठ असाव्यात तसेच गुणा ऐवजी श्रेणी द्यावी.
3. **कोठारी आयोग 1964-66** : डॉ. डी एस कोठारी यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापना केली. शैक्षणिक विस्तार, गुणवत्ता यावर भर दिला. देशाचे भवितव्य हे वर्गा वर्गातून घडत असते, त्रिभाषा सूत्र, मातृभाषेला महत्त्व, आश्रम शाळेत वाढ, स्त्री शिक्षण, पदवीपर्यंत शिक्षण मातृभाषेत व पदवीनंतरचे शिक्षण हे इंग्रजी माध्यमातून अंशकालीन प्रौढ वर्ग सुरुवात, शिक्षक वेतनश्रेणीत सर्वत्र समानता, प्रार्थमिक शाळेत पुस्तके व साहित्य मोफत द्यावे आदिवासी मुलांना वस्तीगृह, विद्यार्थी कल्याण योजना राबवावी व सर्व स्तरावर विज्ञान विषयाला महत्त्व, श्रम शिबिर, समाजसेवा कार्यक्रम यातून बालकांचा सामाजिक विकास साधावा व समाजाच्या गरजेनुसार पाठ्यक्रम असावा. 10+2+3 हा आकृतीबंध सुचवला.
4. **राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968** : डॉ. त्रिगुणासेन अध्यक्ष मूल्यमापन पद्धतीत सुधारणा, प्राथमिक शाळात गळती मनापासून च्या प्रमाणात कमी करण्यासाठी कार्यक्रम, पाठ्यपुस्तकाचा गुणात्मक विकास, माध्यमिक शाळांना पाचवी ते सातवी चे वर्ग जोडावेत, याबरोबर प्रत्येक बालकाला चालत जाता येईल एवढ्या अंतरावर प्राथमिक शाळा असावी तसेच कार्यानुभव विषयावर भर दिला.

5. ईश्वर भाई पटेल पुनर्वलोकन समिती 1968 : औपचारिक वाणोपचारिक शिक्षणावर भर दिला अभ्यासक्रम लवचिक असावा पर्यायी शिक्षणावरही भर दिली पहिली व चौथी गृहपाठ नसावा समाज उपयोगी माध्यमातून शिक्षण द्यावे प्राथमिक स्तरावर पुस्तके नसावी फक्त भाषा विषयाची पाठ्यपुस्तके बोलीभाषेत असावी सर्वांना शिक्षणाच्या समान संधी असावी.
6. माल्कम आदिशेषयया समिती : या स्तरावर व्यावसायिक शिक्षण शेती ग्रामीण उद्योग व्यवस्थापन यावर भर तसेच व्यावसायिक शिक्षण व सर्वसाधारण शिक्षण दोन पर्याय राष्ट्रीय व राज्यस्तरीय व्यावसायिक शिक्षण परिषद असावी.
7. शालेय शिक्षण सुधार समिती 1984 : महाराष्ट्र राज्य संदर्भात पार्वतीबाई मेलगॅंडा यांच्या अध्यक्षतेखाली हा योग मांडला मधल्या वेळेत जेवण योजना, 3 कि.मी. अंतराच्या आज प्राथमिक शाळा असावी बालवाड्या व प्राथमिक शाळांना जोडल्यात शिक्षक प्रशिक्षण असावेत.
8. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 : राजीव गांधी यांच्या अध्यक्षतेखाली नवोदय विद्यालयाची स्थापना उच्च शिक्षण सर्वांना समान संधी शिक्षणाचा गुणात्मक विकास मुक्त विद्यापीठ प्रणाली प्रौढ निरंतर कार्यक्रम स्त्री शिक्षणावर भर प्राथमिक स्तरावर कृषी प्रधान शिक्षण पद्धती खडू फळा मोहीम शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण शालेय गळती प्रमाण कमी सहा ते चौदा वयोगटात मोफत व सक्तीचे शिक्षण प्राथमिक शिक्षण कॉमा माध्यमिक शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षणावर भर तसेच शिक्षणाचे खाजगीकरण करण्यात आले.

थोडक्यात 1952 ते 53 चा मुदलियार आयोग यात शिक्षण मातृभाषेतून 1964 66 कोठारी आयोग प्राथमिक शाळा 1 किमी अंतरावर असावी. 1986 राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार प्राथमिक शिक्षणात खडू फळा मोहीम भारतात सध्या आठवीपर्यंत शिक्षण मोफत आहे.

- 9 नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : विद्यार्थ्यांना आपल्या इच्छेनुसार पदवी शिक्षणातून बाहेर पडता येईल म्हणजेच मल्टिपल एंट्री अँड मल्टिपल एक्झिट ची सुविधा आहे. यामुळे शिक्षणाची नवी वाट खुली होणार आहे क्रेडिट पद्धतीत एक समान क्रेडिट पद्धतीने नुसार अभ्यासक्रम शिकवला जाणार आहे. राज्यातील सर्व विद्यापीठांच्या महाविद्यालयात विषयाचे क्रेडिट एक समान असणार आहेत. विद्यार्थ्यांला शिक्षणासाठी अनेक पर्याय उपलब्ध असतील. दहा क्रिकेटच्या दोन महिन्यांनी इंटरशिप आणि स्किल कोर्स पूर्ण करावा लागेल. विद्यार्थ्यांला विद्यापीठ पदवीची शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत विद्यापीठ बदलाची मुभा असेल. शिक्षण घेतना कोणत्याही टप्प्यावर अभ्यासक्रम सोडावा लागला तरी त्याने घेतलेले शिक्षण वाया जाणार नाही त्याच्या कौशल्यानुसार क्रेडिट व प्रमाणपत्र मिळेल. रोजगाराच्या संधी खुल्या होतील. टप्प्यावर अभ्यासक्रम सोडता येतो व प्रवेश घेता येतो. सात वर्षांपर्यंत पदवी पूर्ण करू शकतो. नोकरी करत शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना याचा मोठा फायदा आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणातील महत्त्वपूर्ण बदल पुढील प्रमाणे सांगता येईल एकसमान क्रेडिट पद्धती मल्टिपल एंट्री अँड मल्टिपल एक्झिट बहुउद्देशीय शिक्षण पद्धती संलग्नित महाविद्यालय, एवजी स्वायत्त महाविद्यालय, ABC Account, अंतराष्ट्रीयकरण, विद्यार्थ्यांना आर्थिक साहाय्य देण्यात येईल. अशी तरतूद नवीन शैक्षणिक धोरणात 2020 समाविष्ट केली आहे.

सारांश नवीन शैक्षणिक धोरणात उच्च शिक्षण पद्धतीमध्ये अनेक बदल सुचवले जून 2023 या शैक्षणिक वर्षापासून नवीन अभ्यासक्रमाची रचना करून अध्ययन अध्यापनाला सुरुवात केली. आजच्या भारतातील बेरोजगारीचे वाढते प्रमाण, खाजगी शिक्षण संस्थेतील, वाढलेली फीस, शिक्षण प्रणालीया सर्व कारणांमुळे विद्यार्थ्यांमध्ये उच्च शिक्षणाबाबत उदासीनता दिसत आहे. परंपरागत शिक्षण रोजगार देऊ शकत नाही आणि व्यावसायिक शिक्षण महागडे झाल्यामुळे ते शिक्षण घेणे सर्वसामान्य भारतीयांना कठीण झालेले आहे. याकडे दुर्लक्ष करता येणार नाही जून 2024 पासून या नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. या शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी कशी होईल याबद्दल उदासीनता तर आहेच पण संभ्रमावस्था पण आहे.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) शिक्षणशास्त्र इयत्ता अकरावी महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ पुणे. पृष्ठ क्रमांक १०.
- २) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार.
- ३) उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा डॉ. डी एन मोरे द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड पुणे.
- ४) <https://en.wikipedia.org>
- ५) भारत का संविधान एक परिचय : आचार्य डॉ. दुर्गादास बासू प्रकाशन Lexis Nexis
- ६) भारतीय राज्यव्यवस्था घागरेकर नागपूर प्रकाशन

उच्च शिक्षणातील समस्या आणि नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०

प्रा. डॉ. रामराव धेनू चव्हाण

सहयोगी प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख,
शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव
ता. चाकूर जि. लातूर (महाराष्ट्र)

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजाच्या जडणघडणीमध्ये शिक्षणाची भूमिका महत्त्वाची आहे. मानव हा एक बुद्धिमान प्राणी असून समाजाशिवाय व शिक्षणाशिवाय मानवास कोणताच विकास व प्रगती साध्य करता येत नाही. त्यामुळे आपला सर्वांगीण विकास घडविण्यासाठी शिक्षणाची आवश्यकता असते. शिक्षण हा माणसाचा तिसरा डोळा असून शिक्षण ही निरंतर चालणारी प्रक्रिया आहे. त्यामुळे प्राथमिक शिक्षणापासून ते पदव्युत्तर स्तरापर्यंत म्हणजे उच्च शिक्षण शिक्षण घेत असताना आपले वाचन, मनन, चिंतन व लेखन इत्यादी ज्ञानामुळे माणसाची प्रगती होत असते. म्हणून शिक्षण हे मानवी जीवनातील प्रगतीचे एक प्रभावी व महत्त्वाचे साधन आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेत शिक्षणाची परंपरा अती प्राचीन आहे. यामध्ये धार्मिक शिक्षणावर भर होता. कारण व्यक्तीच्या वर्तनावर धर्म संस्थेचे नियंत्रित होते. व्यक्तीला त्याच्या घरापासून ते शाळेपर्यंतचे सामाजिक नियम सामाजीकरणाद्वारे शिकवले जात असे. शिक्षणासाठी फारसा मोबदला घेतला जात नसे. परंतु आपल्या देशात औपचारिक शिक्षणाची सुरुवात खऱ्या अर्थाने ब्रिटिशांच्या काळात झाली व शिकविण्यासाठी ठराविक वेतन देण्यास प्रारंभ झाला. त्यावेळी विद्यार्थी हा केंद्रबिंदू मानला गेला. त्यामुळे "इ.स.१९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात आणि त्या अगोदरच्या अनेक आयोगाने प्राथमिक शिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला. भारतात शिक्षणावरील गुंतवणूक राष्ट्रीय उत्पादनाच्या किमान ०६ टक्के असावा असा आग्रह आहे. आपल्या देशात महाविद्यालय व विद्यापीठांची संख्यात्मक वाढ सतत होते. ब्रिटिशांनी १८५७ ला मुंबई, कलकत्ता, मद्रास येथे विद्यापीठाची स्थापना केली आणि उच्च शिक्षणाला प्रारंभ झाला. भारतात इ.स. १९९५ मध्ये २२८ विद्यापीठे, १००० महाविद्यालये आणि उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ६० लाख इतकी होती. तर आज भारतात अभिमत विद्यापीठांसह ४५० पेक्षा जास्त विद्यापीठे, २५०००० पेक्षा जास्त महाविद्यालये, उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या ६० लाखांपेक्षा अधिक आहे. तर सुमारे ०६ लाख शिक्षक कार्यरत असून त्यात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. उच्च शिक्षणाच्या संदर्भात पंडित जवाहरलाल नेहरू म्हणतात, "विद्यापीठ हे मानवता, सहिष्णुता, वस्तुनिष्ठता आणि सत्याचे एक प्रतीक आहे. विद्यापीठाने आपली सामाजिक जबाबदारी न पाळल्यास तो जनतेचा व राष्ट्राचा विश्वास घात आहे." यावरून लक्षात येते की, उच्च शिक्षणात विद्यापीठाची भूमिका अनन्यसाधारण स्वरूपाची आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधात उच्च शिक्षणातील समस्या व नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० या दृष्टीने अध्ययन करण्यात आले आहे. शिक्षणाच्या व्याख्या पाहणे आवश्यक आहे.

शिक्षणाचा अर्थ व व्याख्या :-

शिक्षण या शब्दाची उत्पत्ती संस्कृतमधील 'शिक्षा' या धातूपासून झाली असून याचा अर्थ उपदेश करणे, बदल घडवून आणणे असा आहे. इंग्रजीतील Education हा शब्द लॅटिन भाषेतील Educere पासून तयार झाला असून त्याचा अर्थ व्यक्तीच्या जन्मजात सुप्त गुणांचा सर्वांगीण विकास करणे होय.

१) महात्मा गांधी :-

"माणसाच्या शारीरिक, मानसिक व अध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण होय."

२) स्वामी विवेकानंद :- यांच्या मते, "मानवी पूर्णत्वाचा अविष्कार म्हणजे शिक्षण."

३) अॅरिस्टॉटल :- यांच्या मते, "सुख, सदगुण आणि सत्य म्हणजे शिक्षण."

उच्च शिक्षण म्हणजे :-

औपचारिक स्वरूपात दिले जाणारे विद्यापीठीय शिक्षण म्हणजे उच्च शिक्षण होय. विविध शैक्षणिक संस्था, महाविद्यालये व विद्यापीठांद्वारे उच्च शिक्षण दिले जाते. यामध्ये विविध ज्ञानशाखांमधून ज्ञानसंवर्धन केले जाते आणि ते ज्ञान समाजापर्यंत

पोहोचवले जाते. यालाच 'उच्च शिक्षण' असे म्हणतात. भारत सरकारच्या १९८६ या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा आकृतीबंध १०+२+३ असा ठरविण्यात आला आहे. आकृतीबंधातील शेवटचा +३ हा स्तर म्हणजे उच्च शिक्षणाचा टप्पा होय. व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाचे एक मुख्य साधन म्हणून उच्च शिक्षणाकडे पाहिले जाते.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे :-

- १) उच्च शिक्षणाचा अर्थ समजून घेणे.
- २) उच्च शिक्षणासमोरील समस्यांचा आढावा घेणे.

शोधनिबंधाची गृहीतके :-

- १) उच्च शिक्षणामुळे समाजात परिवर्तन होत आहे
- २) सध्याच्या काळात खाजगी शिक्षणामुळे उच्च शिक्षण गुंतागुंतीचे होत आहे.

संशोधन पद्धती :-

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी द्वितीयक तथ्य स्रोतांचा उपयोग करण्यात आला आहे. त्यामध्ये विविध ग्रंथ, मासिके, पुस्तके, वर्तमानपत्र व इंटरनेटचा इत्यादीचा आधार घेऊन शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

उच्च शिक्षणातील समस्या :-

आधुनिक काळात शिक्षणाची परिस्थिती व भूमिका बदललेली आहे. खाजगीकरण आणि उच्च शिक्षणाची जाळे निर्माण झाल्याने शिक्षणाची भूमिका व दिशा गुंतागुंतीची झाली. महागड्या शिक्षणामुळे गरीब लोक शिक्षणापासून वंचित राहत आहेत आणि शिक्षण ही श्रीमंताचीच मक्तेदारी होत आहे. उच्च शिक्षणाच्या नावाखाली जणू काही संस्थाचालकांचे पिकच उदयास आले आहे. नोकर भरतीसाठी गुणवत्तेपेक्षा पैशाला प्राधान्य दिले जाते. त्यामुळे हुशार व गरीब विद्यार्थ्यांची हेळसांड होत आहे. त्यांना बेकारीचा सामना करावा लागतो. शिक्षणाबद्दल त्यांचे अनास्था निर्माण झाली आहे. शिकून सुद्धा परिस्थितीमुळे वाममार्गाला किंवा अनैतिक मार्गाला लागल्याशिवाय पर्यावरण नाही. म्हणून उच्च शिक्षणातील अनेक समस्यांना विद्यार्थ्यांना तोंड द्यावे लागत लागते. आज उच्च शिक्षण दिशाहीन झाल्याचे दिसून येत आहे. परंतु नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण-२०२० च्या अंमलबजावणीमुळे उच्च शिक्षणात सुधारणा होऊन त्यातील समस्यांचे निराकरण होईल. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना रोजगाराला भिमुख शिक्षण, विविध विषयांचा अभ्यास करता येणार आहे. म्हणून नवीन उच्च शिक्षणाच्या धोरणामुळे समाजात व तरुणांमध्ये नवचैतन्य निर्माण होत जाईल. त्यासाठी उच्च शिक्षणातील समस्यांचा निराकरण करणे गरजेचे आहे.

१) **शिक्षकांची कमी संख्या :-** सद्यस्थितीत विविध विद्यापीठ व महाविद्यालयीन पातळीवर शिक्षकांची संख्या फार अल्प आहे. वेगवेगळ्या ठिकाणी अनेक जागा रिक्त असताना सुद्धा शासन त्या जागा भरण्यास परवानगी देत नाही. त्यामुळे रिक्त जागा भरण्याच्या संदर्भातील शासनाचे धोरण हे अनुकूल नाही.

२) **वर्गातील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती :-** कोणत्याही महाविद्यालयात प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची संख्या जास्त असते. पण प्रत्यक्ष वर्गामध्ये विद्यार्थ्यांची संख्या कमी असते. त्यामुळे गैरहजर राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण ग्रामीण भागात मोठ्या प्रमाणात आढळते. तसेच देशातील मोठ्या शहरातील काही नामांकित महाविद्यालय वगळता अन्य महाविद्यालयात विद्यार्थी सतत गैरहजर असतात. त्यामुळे आज सगळीकडेच उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांचे गैरहजर राहण्याचे प्रमाण जास्त आहे.

३) **पारंपरिक अभ्यासक्रम :-** अध्यापन पद्धती, पारंपरिक अभ्यासक्रम व वाढता राजकीय हस्तक्षेप अशा विविध कारणामुळे आज शिक्षण व्यवस्थेत अनेक अडचणी निर्माण झालेल्या आहेत. त्यामुळे अभ्यासक्रम ठरविताना विद्यार्थ्यांचा विचार न करता अभ्यासक्रम निश्चित केला जातो.

४) **परीक्षेतील गैरप्रकार :-** अलीकडील काळात विविध परीक्षेतील गैरप्रकारात दिवसेंदिवस वाढ होत आहे. त्यामुळे परीक्षेतील गैरप्रकारामुळे हुशार विद्यार्थ्यांपेक्षा महाविद्यालयात वर्गात अनुपस्थित असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनाच जास्त गुण मिळतात आणि ते उत्तीर्ण होतात. महाराष्ट्रात अनेक विद्यापीठातून व महाविद्यालयात परीक्षेमध्ये झालेले गैरप्रकार उघडकी येत आहेत.

५) **बेकारीचे वाढते प्रमाण :-** शिक्षणामुळे व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास होतो. उच्च शिक्षण जीवन उपयोगी असावे. पण या शिक्षणामुळे हा उद्देश पूर्ण होत नाही. शिक्षण घेऊन अनेक विद्यार्थी बेकारीचे जीवन जगत आहेत. उच्च शिक्षण घेऊन विविध

पदव्या घेऊन नोकरी मिळत नसल्याने अनेक तरुण विद्यार्थी आत्महत्या करतात. आजच्या शिक्षणामुळे नोकरीची हमी नसल्याने अनेक युवक बेकार असून उदरनिर्वाहासाठी मिळेल ते काम करताना दिसून येत आहेत.

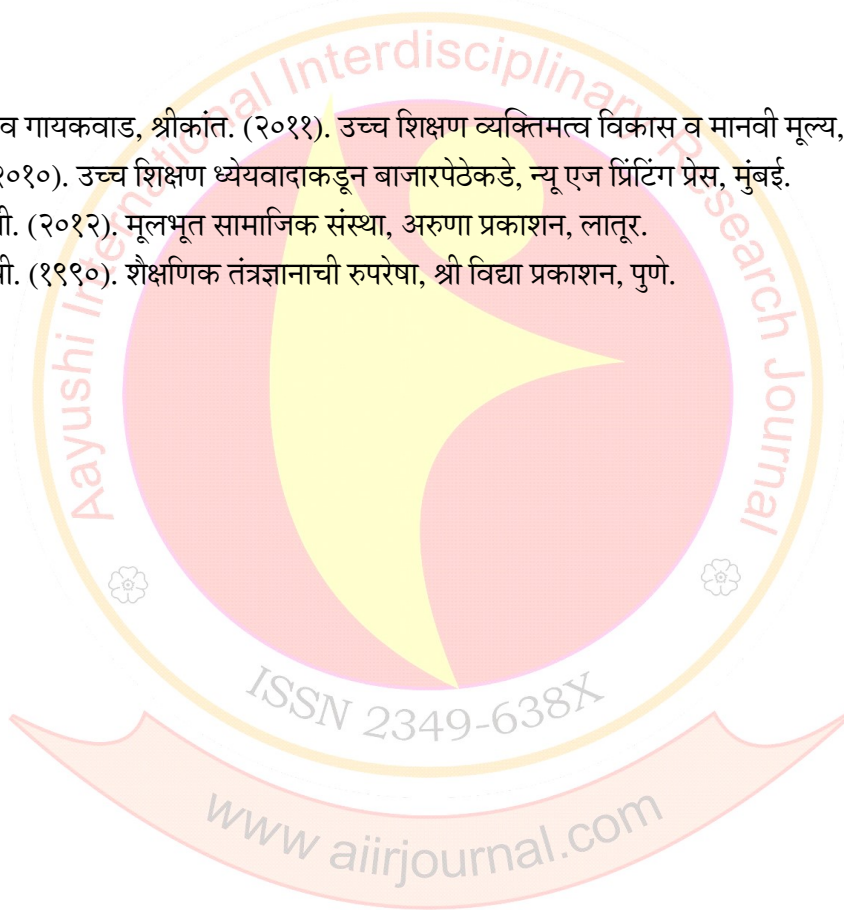
निष्कर्ष :-

- १) आजच्या या महागड्या शिक्षणामुळे आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल गटातील सदस्य शिक्षणापासून वंचित राहण्याची समस्या निर्माण होत आहे.
- २) आधुनिक शिक्षण संस्थेमध्ये मोठ्या प्रमाणात पैशाचे महत्व वाढलेले आहे.
- ३) नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे खाजगीकरणाची प्रक्रिया गतिमान होणार आहे.

अशाप्रकारे उच्च शिक्षणातील समस्या दिवसेंदिवस वाढत असून नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० च्या अंमबजावणीमुळे वरील समस्या काही प्रमाणात कमी होतील अशी अशा वाटते.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) कुंभार, नागोराव व गायकवाड, श्रीकांत. (२०११). उच्च शिक्षण व्यक्तिमत्व विकास व मानवी मूल्य, अरुण प्रकाशन, लातूर.
- २) धनागरे, द.ना. (२०१०). उच्च शिक्षण ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे, न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस, मुंबई.
- ३) वाखरडे, सोनाली. (२०१२). मूलभूत सामाजिक संस्था, अरुणा प्रकाशन, लातूर.
- ४) अकोलकर, ग.वी. (१९९०). शैक्षणिक तंत्रज्ञानाची रुपरेषा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि भाषा

प्रा. डॉ. विजय वारकड,

मराठी विभाग,

महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय मुखेड

जि. नांदेड

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजूरी दिली. त्यात शालेय शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत अनेक बदल करण्यात आले आहेत. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या केंद्रीय मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत नव्या शैक्षणिक धोरणाला मंजूरी मिळाली. हे नवे शैक्षणिक धोरण प्री स्कूल ते माध्यमिक स्तरावर सगळ्यांसाठी समान शिक्षण देण्यावर जोर देते. तसेच शिक्षणापासून दूर असलेल्या मुलांना पुन्हा शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठीही नवीन शैक्षणिक धोरणाद्वारे प्रयत्न केले जाणार आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 हे 21व्या शतकातील पहिले शैक्षणिक धोरण आहे. या धोरणाचे ध्येय आपल्या देशातील वाढत्या विकासात्मक आवश्यकता वर उपाययोजना करणे हे आहे. या धोरणामध्ये 21 व्या शतकातील शिक्षणाच्या महत्त्वाकांक्षी उद्दिष्टांशी सुसंगत अशी नवीन प्रणाली तयार करण्यासाठी भारताच्या परंपरा आणि मूल्य यावर भर देऊन शैक्षणिक रचनेचे नियमन आणि व्यवस्थापन यासह या रचनेच्या सर्व पैलूमध्ये बदल आणि सुधारणा प्रस्तावित आहेत. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण विशेषतः प्रत्येक व्यक्तीच्या सृजनक्षमतेच्या विकासावर जास्त भर देते. शिक्षणाने केवळ आकलन क्षमता विकसित केल्या पाहिजेत असे नाही तर साक्षरता आणि संख्याज्ञान या मूलभूत क्षमता आणि उच्च दर्जाच्या तार्किक आणि समस्या निराकरण क्षमतांचे नवे तर सामाजिक, नैतिक आणि भावनिक क्षमतांचा विकास सुद्धा केला पाहिजे.

प्राचीन आणि सनातन भारतीय ज्ञान आणि विचारांची समृद्ध परंपरा लक्षात घेऊन हे धोरण तयार करण्यात आले आहे. भारतीय विचार आणि तत्त्वज्ञान, प्रज्ञा आणि सत्याचा शोध ही नेहमीच मानवाची सर्वोच्च उद्दिष्टे मानली जातात. प्राचीन भारतात शिक्षणाचे लक्ष्य संसारिक जीवनाची तयारी किंवा शाळानंतरच्या जीवनाची तयारी म्हणून ज्ञान मिळविणे एवढेच नव्हे तर पूर्ण आत्मज्ञान किंवा मोक्ष होते. भारतीय संस्कृती आणि तत्त्वज्ञानाचा जगावर खूप मोठा प्रभाव आहे. पुढील पिढीसाठी जागतिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या असलेल्या या वारशाचे केवळ संवर्धन आणि जतनच नव्हे तर त्यावर संशोधन करणे आणि आपल्या नवीन शिक्षण व्यवस्थेत त्यांचा उपयोग करणे महत्त्वाचे आहे. भारताच्या समृद्ध विविधतेचा आणि संस्कृतीचा मान ठेवत आणि त्याचवेळी देशाच्या स्थानिक आणि वैश्विक संदर्भातील गरजा लक्षात घेऊन या सगळ्या गोष्टींचा धोरणात समावेश केला पाहिजे. भारतातील युवकांना भारत देशाविषयी आणि इथल्या विविध सामाजिक सांस्कृतिक आणि तांत्रिक गरजाबरोबरच येथील अद्वितीय कला, भाषा आणि ज्ञानाच्या परंपराविषयी राष्ट्रीय अभिमान, आत्मविश्वास, आत्मज्ञान, परस्पर सहयोग व एकतेसाठी ज्ञान होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणात काही उद्देश ठरविण्यात आली आहेत ते पुढीलप्रमाणे:

- 1) अंगणवाडी ते उच्च शिक्षणापर्यंतचे एकूण नोंदणी प्रमाण शंभर टक्के आणि 2035 पर्यंत उच्च शिक्षणात 50 टक्के पर्यंत वाढवून शिक्षणाचे जागतिकीकरण करण्याचे उद्दिष्ट आहे.
- 2) विद्यार्थ्यांची मातृभाषा, स्थानिक भाषा, प्रादेशिक भाषा, इयत्ता पाचवीपर्यंत असली पाहिजे.
- 3) राष्ट्रीय धोरण उच्च शिक्षणातील लवचिक अभ्यासक्रमासह पदवीपूर्व शिक्षण, विषयाचे सर्जनशील संयोजन, आवश्यकतेच्यावेळी अभ्यास बंद करणे आणि प्रमाणपत्र प्राप्त करणे सुलभ प्रवेशाची तरतूद करते.
- 4) अध्यापन, शिक्षण आणि मूल्यांकनामध्ये तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.
- 5) इ-कोर्सेस प्रादेशिक भाषांमध्येही सुरू केले जातील.
- 6) मुलांना शिकवताना एकाच भाषेच्या माध्यमातून अध्यापन न करता विविध प्रादेशिक भाषेचा वापर करता येणार.
- 7) विद्यार्थ्यांना यापुढे एम. फिल. करावे लागणार नाही. म्हणजेच रिसर्च करण्यासाठी पदवी अधिक एक वर्षाचा मास्टर्स अभ्यासक्रम असे चार वर्षांची पदवी असेल. यानंतर ते थेट पीएच.डी. करू शकतील.
- 8) मागास झोन गटासाठी विशेष क्षेत्राची निर्मिती, लिंग समावेशी निधीची निर्मिती राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात नमूद आहे.

९) दिव्यांग मुलांसाठी विशेष शिक्षण साधने, तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षण साधने, भाषा आधारित शिक्षण साधने दिली जातील.

१०) प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण क्षमता शोधणे, ओळखणे आणि त्या विकसित करण्यासाठी प्रयत्न केले जातील.

वरील उद्दिष्टांचा अभ्यास आपणास भाषेद्वारे करावयाचा आहे. भाषा ही एक कला आणि संस्कृतीशी अतूटपणे जोडलेली आहे. वेगवेगळ्या भाषा जगाकडे वेगवेगळ्या पद्धतीने पाहतात. म्हणूनच एखाद्या भाषेच्या रचनेवरून ती भाषा बोलणाऱ्याच्या अनुभवाची समज ठरते. विशेषतः भाषा कुटुंबातील सदस्य, अधिकाराच्या व्यक्ती सहाध्यायी आणि अनोळखी व्यक्तीसह इतर कशा प्रकारे बोलतात यावर आणि संभाषणाचा स्वर यावर परिणाम करतात. समाजभाषा बोलणाऱ्यांच्या संभाषणांचे स्वाभाविक घटक असलेल्या स्वर, अनुभवाची समज आणि परिचय, आपलेपण या गोष्टी म्हणजे त्या संस्कृतीचे प्रतिबिंब आणि नोंदी असतात. अशाप्रकारे संस्कृती ही आपल्या भाषांमध्ये गुंफलेली असते. साहित्य, नाटक, संगीत, चित्रपट इत्यादी स्वरूपातील कलेचा पूर्ण आस्वाद भाषेशिवाय घेतला जाऊ शकत नाही एखादी संस्कृती टिकवण्यासाठी आणि तिच्या प्रसारासाठी त्या संस्कृतीच्या भाषेचे जतन आणि तिचा प्रसार केला पाहिजे. दुर्दैवाने भारतीय भाषाकडे आवश्यक तितके लक्ष दिले गेलेले नाही. गेल्या पन्नास वर्षांत देशाने 220 पेक्षा जास्त भाषा गमावल्या आहेत. युनेस्कोने 197 भारतीय भाषा संकटग्रस्त म्हणून घोषित केले आहेत. विशेषतः लिपी नसलेल्या अनेक भाषांना नामशेष होण्याचा धोका आहे. जेव्हा अशा भाषा बोलणाऱ्या एखाद्या जमातीच्या किंवा समुदायाच्या ज्येष्ठ सदस्यांचा मृत्यू होतो तेव्हा अशा भाषा त्यांच्याबरोबरच नामशेष होतात. बऱ्याचदा या समृद्ध भाषांचे, संस्कृतीचे जतन करण्यासाठी किंवा त्या रेकॉर्ड करण्यासाठी कोणत्याही ठोस कृती किंवा उपाययोजना केल्या जात नाहीत. अभिजात भाषा, आदिवासी भाषा नामशेष होत चाललेल्या भाषा सहित सर्व भारतीय भाषांचे जतन आणि त्यांचा प्रचार करण्याचे प्रयत्न नव्या जोमाने केले जातील. इसवी सन 2025 पर्यंत पहिली ते तिसरी प्राथमिक भाषा आणि गणिताचे प्राथमिकता यावर लक्ष केंद्रित करण्याच्या प्राथमिकतेवर पायाभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र या विषयावरील राष्ट्रीय शिक्षण स्थापन केले जाईल. या धोरणानुसार इयत्ता पहिलीच्या सर्व विद्यार्थ्यांसाठी तीन महिन्यांचा प्ले आधारित शालेय तयारी विकसित करणे, वाचन, लेखन, बोलणे, मोजणी, अंकगणित आणि गणिताचे विचार यावर लक्ष केंद्रित करणे, प्रत्येक गावात शालेय ग्रंथालय उभारणे, नॅशनल बुक प्रमोशन पॉलिसी तयार केली जाईल. भौगोलिक भाषा स्तर आणि शैलीमध्ये पुस्तकांची उपलब्धता, प्रवेश योग्यता, गुणवत्ता आणि वाचकांची खात्री करून घेण्यासाठी पुढाकार हाती घेण्यात येतील.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये बहुभाषिकतेला चालना देण्यासाठी वेगवेगळे धोरण राबविण्यात येतील. जेणेकरून मुलांना त्यांच्या देशातील समृद्ध आणि विपुल भाषाबद्दल जाणून घेता येईल आणि शिकता येईल. कमीत कमी इयत्ता पाचवीपर्यंत शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा परंतु आठवी व त्यापुढे मुख्य भाषा मातृभाषा, स्थानिक भाषा, प्रादेशिक भाषा असेल. देशातील प्रत्येक विद्यार्थी प्रकल्प उपक्रमात भाग घेईल. तामिळ, तेलुगु, कन्नड, मल्याळम, ओडिया, पाली, पर्शियन आणि प्राकृत यासह भारतातील अन्य शास्त्रीय भाषा आणि साहित्य विद्यार्थ्यांना पर्याय म्हणून शाळांमध्ये मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध असतील. कोरियन, जपानी, थाई, फ्रेंच, जर्मन, स्पॅनिश, पोर्तुगीज आणि एशियन यासारख्या परदेशी भाषा देखील माध्यमिक स्तरावर दिल्या जातील.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात इयत्ता पाचवी पर्यंतचे शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मातृभाषा किंवा स्थानिक भाषेचा वापर करण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्याचबरोबर इयत्ता आठवीपर्यंत आणि त्यापूर्वी शिक्षण सुरू ठेवण्याची शिफारस केली आहे. या शिफारशीनुसार सर्व विद्यार्थ्यांना तिन्ही भाषा शिकण्याची संधी उपलब्ध असेल. मुलांनी शिकलेल्या तीन भाषा ही राज्य, प्रदेश आणि विद्यार्थ्यांची निवड असेल. तथापि तीन भाषा पैकी किमान दोन भाषा मूळ भारतातील असाव्यात. त्यापैकी एक स्थानिक, प्रादेशिक भाषा असणे आवश्यक आहे. हा नियम खाजगी आणि सार्वजनिक अशा दोन्ही शाळांना लागू होणार आहे. विज्ञानासह उच्च दर्जाची पाठ्यपुस्तके मातृभाषामध्ये उपलब्ध करून दिली जाणार आहेत. ज्या प्रकरणांमध्ये गृह भाषेतील पाठ्यपुस्तक सामग्री उपलब्ध नाही तेथे शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यातील भाषा अजूनही शक्य असेल तिथे मातृभाषाच राहिल.

सर्व अभिजात भाषा आणि साहित्याचे अध्ययन करणाऱ्या संस्था तसेच विद्यापीठांचा विस्तार केला जाईल. असे करण्याचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे दुर्लक्षित अशा हजारो लाखो हस्तलिखितांना एकत्रित करणे आणि त्यांचे जतन, भाषांतर आणि अभ्यास करण्याच्या दिशेने ठोस प्रयत्न करणे. संस्कृत आणि सर्व भारतीय भाषा शिकणाऱ्या देशभरातील संस्था आणि विभागांना बळकटी दिली जाईल. तसेच मोठ्या संख्येने अस्तित्वात असलेली हस्तलिखिते आणि इतर विषयाशी त्यांचा संबंध याविषयी अभ्यास करण्याकरता विद्यार्थ्यांच्या अनेक नवीन तुकड्यांना पुरेसे प्रशिक्षण दिले जाईल. आपली स्वायत्तता अबाधित राखत

विद्यापीठाबरोबर विलीन होण्याचे उद्दिष्ट अभिजात भाषा संस्थासमोर असेल. जेणेकरून सशक्त आणि सखोल बहुशाखिय कार्यक्रमांतर्गत अध्यापकांना काम करता येईल. आणि विद्यार्थ्यांना देखील प्रशिक्षण देता येईल. एखाद्या विद्यापीठाच्या कॅम्पसमध्ये पाली, पर्शियन, आणि प्राकृत या भाषांच्या राष्ट्रीय संस्थेची देखील स्थापना केली जाईल.

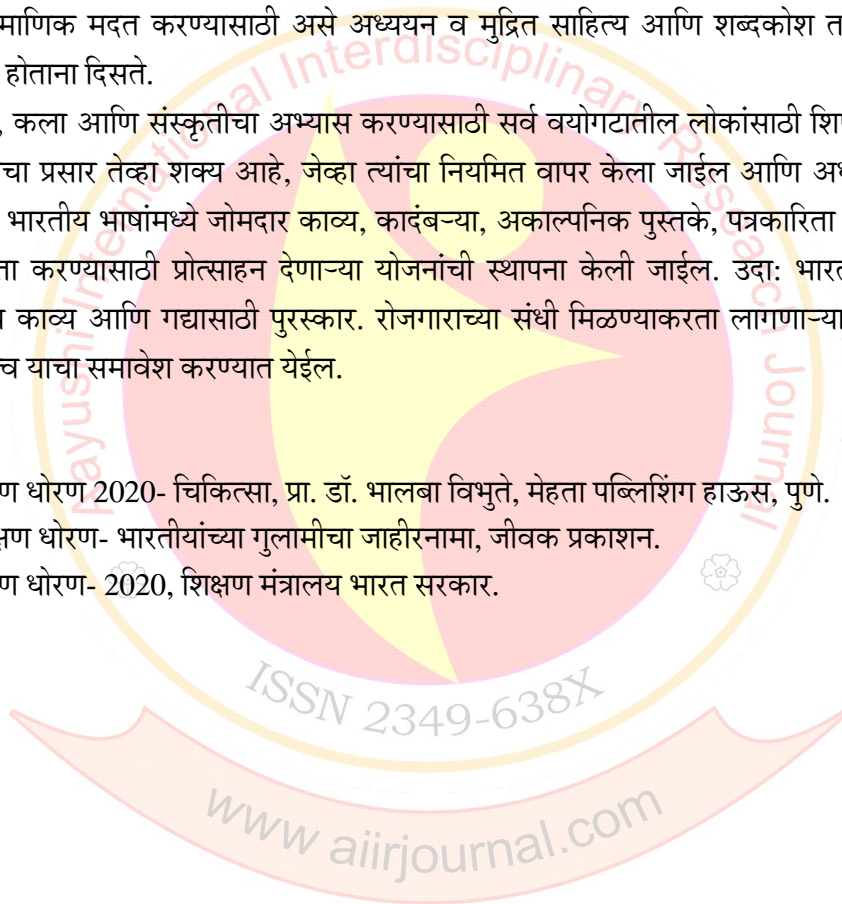
सारांश,

भाषा उपयुक्त आणि चैतन्यमय राहण्यासाठी पाठ्यपुस्तके, कार्यपुस्तिका, व्हिडिओ, नाटके, कविता, कादंबऱ्या मासिके इत्यादीसह या भाषांमध्ये उच्च गुणवत्तेच्या अध्यापन आणि मुद्रित साहित्याची सातत्याने निर्मिती होणे आवश्यक आहे. भाषांचे शब्दसंग्रह आणि शब्दकोश नियमितपणे अधिकृत रित्या अध्ययन करणे, व्यापकपणे प्रसारित करणे आवश्यक आहे. जेणेकरून या भाषांमध्ये सर्वात वर्तमान मुद्द्यावर आणि संकल्पनावर प्रभावीपणे चर्चा करता येऊ शकेल. जगभरातील देशाद्वारे इंग्रजी आणि जपानी यासारख्या भाषांमध्ये असे अध्ययन साहित्य मुद्रण साहित्य व जगातील भाषामधून महत्वपूर्ण साहित्याचे अनुवाद निर्माण करण्याचे आणि शब्दसंग्रह शब्द अद्यावत करण्याचे कार्य केले जाते. तथापि आपल्या भाषा चांगल्या प्रकारे जिवंत आणि प्रवाहित राहण्यास प्रामाणिक मदत करण्यासाठी असे अध्ययन व मुद्रित साहित्य आणि शब्दकोश तयार करण्यात भारताची वाटचाल जलद गतीने होताना दिसते.

भारतीय भाषा, कला आणि संस्कृतीचा अभ्यास करण्यासाठी सर्व वयोगटातील लोकांसाठी शिष्यवृत्तीची स्थापना केली जाईल. भारतीय भाषांचा प्रसार तेव्हा शक्य आहे, जेव्हा त्यांचा नियमित वापर केला जाईल आणि अध्ययन व अध्यापनासाठी त्यांचा उपयोग होईल. भारतीय भाषांमध्ये जोमदार काव्य, कादंबऱ्या, अकाल्पनिक पुस्तके, पत्रकारिता आणि इतर साहित्याच्या निर्मितीची सुनिश्चितता करण्यासाठी प्रोत्साहन देणाऱ्या योजनांची स्थापना केली जाईल. उदा: भारतीय भाषांमधील विविध प्रकारातील असामान्य काव्य आणि गद्यासाठी पुरस्कार. रोजगाराच्या संधी मिळण्याकरता लागणाऱ्या पात्रतेच्या मापदंडामध्ये भारतीय भाषावर प्रभुत्व याचा समावेश करण्यात येईल.

संदर्भ ग्रंथ

- १) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020- चिकित्सा, प्रा. डॉ. भालबा विभुते, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
- २) भारतीय शिक्षण धोरण- भारतीयांच्या गुलामीचा जाहीरनामा, जीवक प्रकाशन.
- ३) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण- 2020, शिक्षण मंत्रालय भारत सरकार.

प्राचीन भारतातील जगप्रसिद्ध शिक्षण केंद्र : नालंदा विद्यापीठ

प्रा. डॉ. विजया साखरे,

संशोधन मार्गदर्शक, इतिहास विभाग (पदवी, पदव्युत्तर व संशोधन केंद्र),
श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार, ता. कंधार, जि. नांदेड,
सदस्य, इतिहास अभ्यास मंडळ, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, नांदेड.

E-mail- vijayasakhare1969@gmail.com

प्रस्तावना

नालंदा हे शहर आजच्या बिहारची राजधानी पाटना या शहरापासून ४० कि. मी. अंतरावर आहे. प्राचीन विद्यापीठ म्हणून भारतात प्रसिद्ध होते. या ठिकाणी नालंदा विद्यापीठाची वास्तू आहे. सद्यस्थितीत ही वास्तू भग्नावशेष शिल्लक आहेत. प्राचीन साहित्यात नालंदाची नल, नालक, नालकग्राम, नालंद अशी विविध नावे आढळतात. नालंदा या नावासंबंधी अनेक आख्यायिका प्रसिद्ध आहेत. नालंदा याचा अर्थ न+अलम+दा म्हणजे पुरेसे देऊ न शकणारी असा करण्यात येतो. चिनी प्रवासी फाहियान याने इ. स. ४१० मध्ये नालंदाला भेट दिली होती. त्यावेळी नालंदाचे हे विहार बौद्ध विद्यालय असल्याची नोंद केली आहे. वडगावच्या या नालंदा बौद्ध विहारात तिसऱ्या शतकात नागार्जुन आणि इ.स. ३२० मध्ये आर्यदेव हे दोन विद्वान पंडीत निर्माण झाले होते. यावरून या विद्यापीठाचे प्राचीन काळातील महत्व स्पष्ट होते. चीन प्रवासी ह्यू – एन – त्संग हा ७ व्या शतकात भारतात आला होता. त्याने या विद्यापीठात बौद्ध तत्वज्ञानाचे अध्ययन केले. तसेच या विद्यापीठात त्याने अध्यापनाचेही कार्य केले. ह्यू – एन – त्संगाने आपल्या प्रवास वर्णनात नालंदा विद्यापीठासंबंधी सविस्तर माहिती लिहून ठेवलेली आहे.

नालंदा विद्यापीठाचा शोध

तरी देखील नालंदा विद्यापीठाचा शोध नालंदा विद्यापीठाच्या अवशेषांवर इ.स.१८११-१२ मध्ये येथे स्कॉटिश सर्व्हेयर फ्रान्सिस बुकानन-हॅमिल्टन (Buchanan Hamilton) याची प्रथम नजर पडली. इ.स.१८१२ मध्ये यांनी नालंदा विद्यापीठाच्या उत्खननास सुरुवात केली होती. परंतु या विद्यापीठाची वास्तविक ओळख जवळपास ५० वर्षांनंतर अलेक्झांडर कर्नीघम यांच्याकडून झाली. सर अलेक्झांडर कर्निगहॅम यांनी इ.स. १८७१ मध्ये चिनी प्रवाशांच्या प्रवास वर्णनावरून आणि उपलब्ध शिलालेखांच्या आधारे या विद्यापीठाची ओळख करून दिली. इ.स. १९१५ मध्ये भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण विभागाने नालंदा येथे उत्खनन कार्य सुरु केले. भारतातील ज्ञानाची प्राचीन परंपरा असलेल्या या महान केंद्राची प्रतिष्ठा पुन्हा स्थापित केली. प्रत्यक्ष उत्खनन मात्र इ.स.१९५६ पासून पुढे कित्येक वर्षे करण्यात आले. यात अनेक मंदिरे, विहार, स्तूप, मुद्रा व ब्राँझच्या मुर्ती सापडल्या. अनेक पायऱ्या असलेली उत्तुंग विहारे आणि सभागृहे आढळली. यावरून प्राचीन विद्यापीठीय जीवनाची कल्पना येते. या इमारतीचे स्तंभ आणि भिंती कलात्मक चित्रांनी व कोरीव कामाने सजविलेल्या होत्या. विद्यार्थ्यांचे जीवन कसे होते. यावर प्रकाश टाकणारा पुरावाही येथे मोठ्या प्रमाणावर उपलब्ध झाला आहे. विहार अनेक आगीच्या भक्षस्थानी पडल्याचा पुरावाही मिळतो. सुमात्रांच्या राजाच्या विनंतीवरून देवपाल राजाने विहारांना गावे इनाम ग्रंथाचा दिल्याचा ताम्रपट सापडला आहे. नालंदा विहार, खाजगी व श्रेणीच्या मुद्राही बऱ्याच मिळाल्या आहेत.

नालंदा विद्यापीठाची स्थापना

नालंदा विद्यापीठाचे महत्व हे इ.स. ५ व्या शतकापासून गुप्त घराण्यातील राजांच्या शासन काळापासून प्रकाशात येते. यापूर्वी भारतीय शिक्षण व्यवस्था दोन प्रकारची होती. पहिल्या प्रकारात शिक्षणात केवळ समाजातील उच्च वर्णीय लोकांकरिता होती. दुसऱ्या शिक्षण प्रकारात प्रसिद्ध आचार्य आपल्या घरी शिष्यांच्या समुहाला शिक्षण देत होते. यास गुरुगृह (पूर्वीची आश्रम व्यवस्था) म्हटल्या जाते. परंतु बुद्ध काळापासून शिक्षण हे जन सामान्यकरिता उपलब्ध झाले. विहारातून शिक्षणाची सुरुवात होऊन बौद्ध विद्यापीठात झाले. ज्यात नालंदा हे सर्वात पहिले विद्यापीठ होते. गुप्त सम्राट बालदित्य याने इ.स. ४७० मध्ये नालंदा येथे एक सुंदर विहार निर्माण केले. त्यामध्ये तथागत बुद्धाची ८० फूट उंचीची ताब्यांची मूर्तीची स्थापना केली. गुप्त घराण्यातील राजा कुमारगुप्त पहिला याच्या (इ.स. ३७० ते इ.स. ४५५) काळात या विद्यापीठाची स्थापना झाली. वर्धन घराण्यातील राजा सम्राट हर्षवर्धन याच्या हे विद्यापीठ भरभराटीला आलेले होते. सुरुवातीला या विद्यापीठाचे नाव नलविहार असे होते. येथे राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, कपडे, औषधोपचार व शिक्षण विनामूल्य होते. विद्यार्थ्यांकडून कोणत्याही प्रकारची शुल्क घेतले जात नव्हते. हा सर्व खर्च दान दिलेल्या २०० खेड्यांच्या उत्पन्नातून व इतर देणगी यातून चालत होता. ज्यांच्या मधून ५०% धन एकट्या सम्राट हर्षवर्धन याने दिलेले होते. सम्राट हर्षवर्धनने शंभर खेडी विद्यापीठाच्या खर्चासाठी दान दिलेली होती. या खेड्यातील लोक विद्यापीठाला अन्न, वस्त्र व दैनंदिन गरजेच्या वस्तू पुरविल्या जात.

विद्यापीठ परिसर

विद्यापीठाचा परिसर हा भव्य दिव्य व निसर्गरम्य होता. अनेक चौरस मैल क्षेत्रफळाचा होता. या विद्यापीठाच्या सभोवताली एक तट होता. त्यामुळे ही वास्तू एखाद्या किल्ल्याप्रमाणे दिसत होती. एका विस्तृत परकोटात विद्यापीठाच्या अनेक इमारती होत्या. नालंदा विद्यापीठाच्या सुमारे दीड कि. मी. लांब व सुमारे पाऊण कि. मी. रुंद क्षेत्रात विद्यापीठाची भव्य इमारत व वसतिगृह होते. यापैकी काही इमारती या अध्ययन-अध्यापनाच्या होत्या. काही इमारतीमध्ये ग्रंथालय होते. काही इमारती आचार्यांच्या व विद्यार्थ्यांच्या निवासासाठी वापरण्यात येत होत्या. यापैकी काही इमारती दोन मजली, चार मजली आणि काही नऊ मजली होत्या. इमारतीच्या भिंती व स्तंभ अलंकृत होते. विद्यापीठाच्या भोवताली अत्यंत रमणीय बाग होती. कमळाची सरोवरे होती. विद्यापीठाच्या परिसरात बागा, उपवने, तलाव आणि प्रशस्त रस्ते होते. निवास स्थानात विपूल प्रमाणात स्नानगृहे व इतर आवश्यक सोयी होत्या. जवळपास तीनशे खोल्यांचे वसतिगृह होते. तिथे विद्यादान हे निःशुल्क होते. विद्यापीठाच्या आचार्यांसाठी ज्याप्रकारे भोजन-निवासाची व्यवस्था होती. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांसाठी ही निवासाची व्यवस्था केलेली होती. ८० सभागृहे होते. १०० अध्यापनासाठी वर्ग खोल्या होत्या. तसेच विद्यापीठाच्या प्रांगणात क्रीडांगणे होती. ग्रह-तान्यांच्या खगोलशास्त्रीय अभ्यासासाठी उंच मनोरे होते.

ग्रंथालय

धर्मगंज या विभागात जगप्रसिद्ध विद्यापीठाचे विशाल ग्रंथ संग्रहालय होते. सुसज्ज ग्रंथालयासाठी रत्नसागर, रत्नोदय व रत्नरंजक अशा तीन अतिशय सुंदर इमारती होत्या. येथील ग्रंथांना रत्न समजून ग्रंथालयाच्या इमारतींना यथार्थ नावे दिलेली होती. या ग्रंथालयाच्या विभागास धर्मगंज म्हंटले जात होते. रत्नसागर ही इमारत ९ मजली होती. रत्नोदय आणि रत्नरंजन या दोन इमारती ६ मजली होत्या. या तीन इमारतीमध्ये नालंदा विद्यापीठाचे नऊ दशलक्ष हस्तलिखित ग्रंथ होते. एवढा प्रचंड ग्रंथ संग्रह तत्कालीन काळातील जगाच्या कोणत्याही शैक्षणिक संकुलात नव्हता. या ग्रंथालयाबाबत तिबेटचे बौद्ध विद्वान तारानाथ हे आकाशाला गवसणी घालणारी इमारत असे वर्णन करतात. हे विद्यापीठ आगीच्या भक्ष्यस्थानी सापडले तेव्हा आपला जीव वाचवून पळून जाणाऱ्या बौद्ध भिक्षूंनी काही हस्तलिखिते आपल्या सोबत नेली. आज ही हस्तलिखिते अमेरिकेतील लॉस एंजेलिस काउंटी म्युझियम ऑफ आर्ट आणि तिबेट मधील यारलुंग संग्रहालयात ठेवण्यात आली आहेत.

अध्ययन-अध्यापन

विद्यापीठात १०,००० विद्यार्थी शिक्षण घेत होते. त्यापैकी ३००० विद्यार्थी नालंदा विद्यापीठाच्या वसतिगृहात रहात होते. विद्यापीठाच्या प्रसिद्धीमुळे भारताच्या कानाकोपऱ्यातून विद्यार्थी शिक्षणासाठी येत होते. ही प्रसिद्ध भारताच्या बाहेर पोहोचली होती. त्यामुळे नालंदा विद्यापीठामध्ये चीन, मंगोलिया, थायलंड, श्रीलंका, बर्मा, तिबेट, कोरिया इ. परदेशातून सुद्धा विद्यार्थी नालंदा येथे शिक्षणासाठी येत होते. विद्यार्थ्यांसाठी भोजनाची व्यवस्था व वस्त्रे मोफत दिले जात होते.

प्रवेश परीक्षा

या विद्यापीठात प्रवेश मिळणे दुर्मिळ होते. वर्तमान काळात एखाद्या मोठ्या व नामांकित शैक्षणिक संस्थेत प्रवेश घेण्यासाठी प्रवेश परीक्षा (Entrance Test) द्याव्या लागतात. त्याचप्रमाणे नालंदा विद्यापीठात प्रवेश घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना अगोदर पात्रता परीक्षा द्यावी लागायची. या विद्यापीठात प्रवेश देण्यासाठी कठीण प्रवेश परीक्षा घेतली जात होती. प्रवेश परीक्षा दिलेल्या विद्यार्थ्यांपैकी २० ते ३० टक्के विद्यार्थी उत्तीर्ण होत होते. केवळ प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण झालेल्या विद्यार्थ्यांना विद्यापीठात प्रवेश मिळत होता. प्रवेशासाठी कमीत कमी २० वर्षे वयाची अट होती.

अभ्यासक्रम

नालंदा विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम हा प्रगत, उदार आणि व्यापक होता. त्यात सांप्रदायिकतेला स्थान नव्हते. या विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सोय होती. अभ्यासक्रमात बौद्ध धर्मातील हीनयान व महायान पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचे शिक्षण दिले जाते होते. बौद्ध व पाणिनीच्या सूत्रसंग्रह अभ्यासाला विशेष महत्त्व होते. बौद्ध धर्माबरोबरच जैन व हिंदू धर्माचेही तत्त्वज्ञान नालंदा विद्यापीठात शिकविले जात होते. योग, व्याकरण, साहित्य, तर्कशास्त्र, शब्दविद्या, चिकित्सा, दंडनीती, वेदविद्या, आयुर्वेद, सांख्यदर्शन, धर्मशास्त्रे, ज्योतिष, पाणिनीसूत्रे, खगोलशास्त्र या विषयांचा समावेश होता. धर्मग्रंथाबरोबरच व्यावहारिक विषयांचे ज्ञान तिथे दिले जात होते. चित्रकला, शिल्पकला, मंत्रविद्या, गणितशास्त्र, स्थापत्यकला अशा विविध विषयांचे शिक्षण नालंदा विद्यापीठात होत होते. तसेच प्रकारे विविध भाषांचेही शिक्षण दिले जात होते.

तज्ज्ञ अध्यापक

नालंदा विद्यापीठास तज्ज्ञ आचार्यांची फार मोठी परंपरा लाभली होती. शीलभद्र, प्रभामित्र, ध्यानचंद्र, शीलचंद्र यासारखे श्रेष्ठ विद्यापीठाचे प्रमुख आचार्य म्हणजे कुलगुरू होते. तसेच धर्मपाल, प्रभामित्र व चंद्रपाल, आतिश, कर्णमती, स्थिरमती, गुणमती, बुद्धकीर्ती, कमलशील, ज्ञानचंद्र इ. विविध विषयातील तज्ज्ञ आचार्य अध्यापनाचे कार्य करीत होते. नालंदा विद्यापीठाच्या प्रदीर्घ परंपरेत नागार्जुन, आर्यदेव, वसुबंधू, अंग, शीलभद्र, शांतरक्षित, जिनमित्र व ज्ञानचंद्र यासारखे थोर विद्वान

आचार्य नालंदा विद्यापीठातून होऊन गेले. विद्यापीठात एकूण १५७० अध्यापक होते. प्रत्येक दिवशी शंभर व्याख्याने आयोजित केले जात होते. विद्यापीठाच्या विविध सभागृहांमध्ये दिवस-रात्र अभ्यास, वादविवाद, परिसंवाद, प्रश्नोत्तरे व चर्चासत्रे चालत होती. येथील आचार्य सर्व प्रकारच्या विद्यामध्ये निपून होते. त्यांनी तत्त्वज्ञान, न्यायशास्त्र व तंत्रज्ञान यासारख्या विषयावर महत्त्वपूर्ण ग्रंथही लिहिले. चारित्र्यसंपन्न व्यक्तिमत्त्व आणि अजोड विद्वत्ता याबद्दल हे सर्व आचार्य सर्वत्र प्रसिद्ध होते.

विद्यापीठाचे पतन

इ.स.११९३ मध्ये बख्तियार खिलजी या तुर्की आक्रमकाने नालंदा शहरावर आक्रमण केले. या हल्ल्यात संपूर्ण नगर उध्वस्त केले. तसेच नालंदा विद्यापीठ देखील जाळून टाकले. विद्यापीठातील हजारों भिक्खू, विद्यार्थ्यां आणि अध्यापकांची कत्तल केली. विद्यापीठाचे ग्रंथालयात अनेक मूल्यवान ग्रंथ जाळल्या गेले. असे म्हंटले जाते की, विद्यापीठामध्ये इतकी पुस्तके होती की आग जवळपास तीन महिने धुमसत होती. हे विद्यापीठ नष्ट करण्यामागे बख्तियार खिलजीचा हेतू काय होता यासंबंधी विद्वानांमध्ये एकवाक्यता नाही. प्रसिद्ध भारतीय पुरातत्व शास्त्रज्ञ एच.डी. संकलिया इ.स.१९३४ मध्ये लिहिलेल्या 'नालंदा विद्यापीठ' या पुस्तकात लिहितात की, "या विद्यापीठाला लाभलेले किल्ल्यासारखे स्वरूप आणि तिथे असणाऱ्या संपत्तीच्या कथांमुळे विद्यापीठावर आक्रमण करण्यात आले. काही अभ्यासकांच्या मते, बौद्ध धर्माच्या असूयेपोटी हे आक्रमण झाले होते." ऑनसाइट संग्रहालयाचे संचालक शंकर शर्मा यांच्या मते, "आक्रमणाचे निश्चित कारण सांगणे कठीण आहे. नालंदा विद्यापीठावर झालेला हा पहिला हल्ला नव्हता. ५ व्या शतकात मिहीर कुलातील हूणांनी या विद्यापीठावर हल्ला केला होता. ७ व्या शतकात बंगालच्या गौड राजाने विद्यापीठावर आक्रमण केले होते. हूणांचा उद्देश हा लुटीचा होता. मात्र बंगालच्या राजाने केलेला हल्ला हा नेमका कशासाठी होता हे सांगणे कठीण आहे. तसेच त्या काळात शैव हिंदू आणि बौद्ध धर्मात वैमनस्य वाढत होते. याचा परिणाम म्हणून दुसरा हल्ला झाला का ? हे निश्चित सांगता येत नाही. मात्र दोन्ही हल्ल्यानंतर राज्यकर्त्यांच्या आर्थिक मदतीने विद्यापीठाची पुनर्बांधणी करण्यात आली. बख्तियार खिलजीने विद्यापीठावर आक्रमण केले त्यावेळी भारतातून बौद्ध धर्म नामशेष होण्याच्या मार्गावर होता. ८ व्या शतकापासून विद्यापीठाला संरक्षण देणाऱ्या पाल राजघराण्याचे पतन झाले होते. यामुळे खिलजीने केलेल्या आक्रमणात विद्यापीठाचा शेवट झाला." चाग लुत्सावा या तिबेटी माणसाने ज्यावेळी इ.स.१२३५ ला या ठिकाणी भेट दिली. त्यावेळी जिथे १०,००० विद्यार्थी व शेकडो आचार्य अध्ययन-अध्यापन करीत होते. तिथे त्याला ९० वर्षांचे वयोवृद्ध आचार्य राहुल श्रीभद्र हे केवळ ७० विद्यार्थ्यांच्या लहान तुकडीवर अध्यापन करतांना आढळले.

समारोप

फाहियान, ह्युएनत्संग, इत्सिंग या तिन्ही चीनी प्रवाशांनी आपल्या प्रवास वर्णनात नालंदा विद्यापीठाविषयी माहिती लिहून ठेवली आहे. हुशार, बुद्धिमान आणि चरित्र्य संपन्न शिक्षक, जिज्ञासू, अभ्यासू व होतकरू विद्यार्थी, कुशल प्रशासन, राज्यकर्त्यांचा लाभलेला आश्रय यामुळे नालंदा विद्यापीठाची उत्तरोत्तर ८ शतके भरभराट होत राहिली. भारतीय अध्ययन-अध्यापनाच्या श्रेष्ठ परंपरेला सातत्य व समृद्धी लाभून देण्यात या विद्यापीठाचा खूप मोठा वाटा आहे. यामुळे दलाई लामा यांनी म्हंटले आहे की, "नालंदा विद्यापीठ हे बौद्ध ज्ञानाचा मुख्य स्रोत आहे." परंतु विक्रमशीला विद्यापीठाच्या प्रगतीबरोबर नालंदा विद्यापीठास उतरती कळा लागली. तरी देखील भारतीय शैक्षणिक इतिहासात सुवर्णयुग निर्माण झाले होते. या विद्यापीठाची स्मरण म्हणून त्याच ठिकाणी इ.स. १९५१ मध्ये नव नालंदा महाविहार (नालंदा पाली प्रतिष्ठान) स्थापन या महाविहाराची स्थापना बिहार सरकारच्या सहकार्याने महान विद्वान व भिक्खू जगदीश काश्यप यांनी केली आहे. नालंदा विद्यापीठाच्या अवशेषांच्या जवळच्या परिसरात नव्याने नालंदा आंतरराष्ट्रीय विद्यापीठ निर्मितीच्या हालचाली मोठ्या प्रमाणात सुरू झाल्या. २१ ऑगस्ट २०१० रोजी राज्यसभेने आणि २६ ऑगस्ट २०१० रोजी लोकसभेने नालंदा विद्यापीठ कायदा २०१० हा मंजूर केला आहे. राष्ट्रपतींच्या मंजूरीनंतर २५ नोव्हेंबर २०१० पासून नालंदा विद्यापीठ कायदा २०१० अस्तित्वात आला. जपान, चीन आणि सिंगापूरच्या सरकारने या नवीन विद्यापीठास मोठी आर्थिक मदत दिली आहे. सात शतकांपेक्षा अधिक काळ नालंदा विद्यापीठाची भरभराट होत राहिली. जगप्रसिद्ध असलेल्या या विद्यापीठाप्रमाणे जगात इतर कोणतेही विद्यापीठ नव्हते. ऑक्सफर्ड विद्यापीठ आणि युरोपमधील सर्वात जुने विद्यापीठ अशी ख्याती असलेल्या बोलोग्ना विद्यापीठाच्याही आगोदर जवळपास ५०० वर्षे हे विद्यापीठ अस्तित्वात होते. नालंदांमध्ये शिकविले जाणारे तत्त्वज्ञान आणि धर्माविषयीचा दृष्टिकोन यामुळे आशियातील संस्कृतीला आकार मिळाला आहे हे नाकारता येत नाही.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- १) महाजन व्ही. डी., (२००४), प्राचीन भारत का इतिहास, एस.चंद अँड कंपनी लि., नई दिल्ली.
- २) शर्मा रिता, (१९९६), प्राचीन भारत का इतिहास, बोहरा प्रकाशन, जयपूर.
- ३) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), (१९७९), मराठी विश्वकोश, खंड ०८, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. पृ.५४५

- ४) जोशी महादेवशास्त्री (संपा), (१९९१), भारतीय संस्कृती कोश, खंड ०५, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे, पृ. ७६-७९.
- ५) मेश्राम उद्धव, (२००४), बौद्ध स्थळांचा इतिहास, सुधीर प्रकाशन, वर्धा.
- ६) गजभिये माणिक, (२०१३), प्राचीन भारतातील प्रमुख बौद्ध विद्यापीठे, पारमिता प्रकाशन, नागपूर.
- ७) रगडे सुभाष, (२०२३), भारतीय धर्म, संस्था व चळवळीचा इतिहास, शिवानी प्रकाशन, पुणे.
- ८) साखरे विजया, (२०२२), भारताचा इतिहास, शिवानी प्रकाशन, पुणे.
- ९) शेटकार गणेश व शारदा शेवतेकर, (२००३), भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद.
- १०) झा डी. एन. श्रीमाली कृष्ण, (संपा.), (२००४), प्राचीन भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, दिल्ली.

नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति और हिंदी भाषा

डॉ.श्रीदेवी बिरादार
हिंदी विभाग

शिक्षा मनुष्य के जीवन का सबसे महत्वपूर्ण अंग है। इस आधुनिक जीवन में अविभाज्य घटक है। विकास का सबसे बड़ा पहिया शिक्षा है। वर्तमान समय में नई शिक्षा नीति नई शिक्षा जगत के विभिन्न आयामों को बदल दिया है। यह एक पहल है जिसमें पुरानी बंधिषों को परिवर्तित कर एक नए रूप में शिक्षा के हर एक पहलू को तराशा गया है।

भारत प्राचीन काल से शिक्षा क्षेत्र में विश्व के लिए विश्व गुरु रहा है। अपने उच्च स्तरीय शिक्षा स्थलों जैसे तक्षशिला, नालंदा आदि पवित्र स्थान के बल पर उसकी ख्याति विश्व पटेल पर प्राप्ति होती है। अनादि काल से देश- विदेश से विद्यार्थी यहां शिक्षा ग्रहण करने आते थे। शिक्षा स्थल ही वह केंद्र बिंदु है जहां से राष्ट्र का निर्माण और विनाश दोनों ही संभव हो सकते हैं। हर मनुष्य, जाति, देश का बनाना-बिगड़ना दोनों कार्य यही से प्रारंभिक होते हैं।

जीवन में शिक्षा के इसी महत्व को देखते हुए वर्तमान में सरकार ने शिक्षा के क्षेत्र में नए बदलाव के साथ 'राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020' को पारित किया है। भारतीय शिक्षा व्यवस्था में यह परिवर्तन की एक नई शुरुआत है। आजादी के बाद से शिक्षा को ही हर बार परिवर्तन का माध्यम माना जाने लगा है। शिक्षा में नए प्रयोग कर विकास के लक्षण को प्राप्त करने का प्रयास किया जाता रहा है। डॉ.के. कस्तूररंजन की अध्यक्षता में नई शिक्षा नीति 2020 को बनाया गया। जिसकी घोषणा 29 जुलाई 2020 को की गई। जिस देश में शिक्षा का स्तर मजबूत होगा वह देश तेजी से विकास की ओर बढ़ता है। जिसे वर्तमान भारत सरकार के प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी द्वारा राष्ट्रीय शिक्षा नीति पारित हुई। इससे पूर्व उच्च शिक्षा संबंधी बहुत सारे परिवर्तन किए गए। लेकिन कुछ अभाव रहे। जिसे यह नई शिक्षा नीति परिपूर्ण करेगी। 21वीं सदी ज्ञान प्रधान सदी है। जिसमें विज्ञान एवं तकनीकी विकास परिवर्तन के आधार स्तंभ है। देश में वर्ष 1986 में शिक्षा नीति बनाई गई थी और वर्ष 1992 में इसमें संशोधन किया गया। यह नीति कर्मियों से भरी हुई थी। नई शिक्षा नीति 2020 के अंतर्गत उसमें सुधार और परिवर्तन है। जो बेहतर और असरदार नजर आती है। नई शिक्षा नीति भारतीय जीवन मूल्य पर आधारित होने के साथ-साथ भारतीय परंपराओं, भारतीय संस्कृति एवं भारतीय भाषाओं को प्रोत्साहन, पुनर्स्थापना एवं प्रसार पर जोर देती है। भाषा ही मनुष्य के विकास की प्रथम इकाई है। जिसे बताते हुए भारतेंदु हरिश्चंद्र ने कहा था कि - "निज भाषा उन्नति अहै, सब उन्नति को मूल, बीनू निज भाषा ज्ञान के, मिटत न हिय सुल।" भारत सरकार ने 'नई शिक्षा नीति 2020' के अंतर्गत राजभाषा आयोग 1955 की सिफारिश में से भारतीय भाषाओं के ज्ञान और सीखने की सिफारिश को शामिल किया है। नई शिक्षा नीति 2020 के अंतर्गत 'बहुभाषा वाद और भाषा की शक्ति' शीर्षक द्वारा प्रावधान एवं सुझाव है। 14 सितंबर को पूरे देश में 'हिंदी दिवस' मनाया जाता है। 14 सितंबर 1949 को संवैधानिक स्तर पर भारत संघ की राजभाषा हिंदी और लिपि देवनागरी को मान्यता प्राप्त हुई थी। धारा 343(1) में कहा गया था कि- "संघ की राजभाषा हिंदी और लिपि देवनागरी होगी और अंकों का रूप भारतीय अंकों का अंतरराष्ट्रीय रूप होगा। 2) खंड(1) में शासकीय प्रयोजन के लिए अंग्रेजी भाषा का प्रयोग 15 वर्ष की अवधि तक किया जाता रहेगा।" हिंदी को राजभाषा के रूप में पूर्णता स्थापित करने की प्रक्रिया में आयोग द्वारा 13 सुझाव दिए गए हैं। जिन पर सरकार द्वारा कोई ठोस कदम नहीं लिए गए। हिंदी को राजभाषा के रूप में स्थापित करने के आश्वासन को अनिश्चित समय तक बढ़ा दिया गया। जिसका सबसे बड़ा कारण गैर हिंदी भाषा क्षेत्र में हिंदी का घोर विरोध रहा।

सरकारी नीतियों के कारण हमारा दुर्भाग्य है कि, हिंदी भाषा राजभाषा में सहायक के रूप में कार्य कर रही है। अंग्रेजी भाषा जो विदेशी है वह प्रमुख राजभाषा के रूप में शासकीय परियोजनाओं की भाषा बनी हुई है। हिंदी भाषा देश की राष्ट्रभाषा बन सकती है। विश्व स्तर पर आज वह दूसरे क्रमांक की भाषा है। जिसके बोलने वालों की संख्या अधिक है। भाषा ज्ञान के किरणों को फैलाता है। हमारी मातृभाषा हमारी लोक व्यापकता, जनसंवाद तथा संप्रेषण की भाषा है। यह हमारे राष्ट्र की धरोहर है। यदि हम इसके प्रति ही स्वाभिमान का भाव पैदा नहीं कर सकते तो राष्ट्र के प्रति भी स्वाभिमान का भाव नहीं रख सकते। महात्मा गांधी ने वर्षा शिक्षा योजना 1937 शिक्षा में मातृभाषा की अनिवार्यता पर कहीं बात वक्त के साथ बहस का हिस्सा बनकर रह गई। अंग्रेजी पर सब की अति- निर्भरता ने विद्यार्थियों को अंग्रेजी भाषा ज्ञान अभाव के कारण और तकनीकी ज्ञान से वंचित कर दिया। ज्ञान-विज्ञान को भाषा के द्वारा प्रसारित करने में हम आज भी पिछड़े नजर आते हैं। भाषा की दुरूहता के कारण हमारी बहुत सी प्रतिभाओं को सामने आने का मौका नहीं मिल पा रहा है। हमारे देश की वि विडंबना है कि, आजादी के बाद भी विदेशी भाषा हमारे ज्ञान- विज्ञान, प्रचार-प्रसार की माध्यम भाषा है न्याय व्यवस्था से लेकर प्रशासकीय व्यवस्था तक में विदेशी भाषा प्रयोग सहजता से होता है। आजादी के बाद भाषाई गुलामी ने हमारे युवा अपनी भाषा के प्रति हीनता बोध से ग्रसित है। कई वर्षों की तपस्या और मांग अनुरूप 'नई शिक्षा नीति 2020' में प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी एवं शिक्षा मंत्री या मानव संसाधन विकास मंत्री रमेश चंद्र पोखरियाल निशंक द्वारा भाषा की अनिवार्यता को अपनाकर भारत भर में निज भाषा में शिक्षा के महत्व को प्रतिपादित

किया है। हिंदी भाषा के महत्व एवं प्रभुत्व को स्थापित करने हुए प्रावधान किए हैं। यह प्रावधान भविष्य में हिंदी युग की स्थापना का कारक बनेगा।

नई शिक्षा नीति 2020 में मातृभाषा को पुनर्जीवित करने का प्रयास किया है। हमारी भाषा ही हमारा प्रतिनिधित्व करती है। व्यापक जन समुदाय की पहचान भाषा हिंदी है। हिंदी का शब्द भंडार तो उसकी मातृभाषा, क्षेत्रीय बोलियां एवं भारतीय भाषाओं के शब्दों के भंडार से निर्मित है। डॉ. जाकिर हुसैन के शब्दों में कहे तो- "हिंदी वह धागा है जो विभिन्न मातृ भाषाओं रूपी फूलों को पिरोकर भारत माता के लिए सुंदर हार का सृजन करेगा।" हमारे संविधान की सबसे बड़ी खूबी ही अनेकता में एकता की है। 21वीं सदी के भारत की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए केंद्रीय मंत्रिमंडल ने 'नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020' का निर्माण किया गया है। भारत सरकार द्वारा जारी यह शिक्षा नीति भारत की भावी शिक्षा व्यवस्था और राष्ट्र के उन्नयन के लिए मार्गदर्शन करने वाली नीति है। इसका प्रयोग सफल तरीके से होता है। तो केवल हमारे भाषा समृद्ध ना होगी बल्कि हमारी युवा पीढ़ी भी भाषाई बंधन, कटघरेसे आजाद होकर हिंदी के माध्यम से ज्ञान क्षेत्रीय भाषा, मातृभाषा के माध्यम से ज्ञान के नए रास्ते तलाश कर राष्ट्र विकास में अपना योगदान दे सकती है। साथ ही अत्याधुनिक क्षेत्र में रोजगार क्षमता में वृद्धि भी प्राप्त कर सकते हैं।

संदर्भ-

- 1) हिंदी साहित्य की युगीन प्रवृत्तियां- डॉ. नामदेव उतकर - पृष्ठ क्रमांक 168
- 2) हिंदी भाषा तथा साहित्य शास्त्र - डॉ. पी. टी. देशपांडे - पृष्ठ क्रमांक 110
- 3) www.tv.hindi.com/India/hindi-diwass-2021

तक्षशिला विद्यापीठ : प्राचीन भारतातील प्रसिद्ध शिक्षण केंद्र

डॉ. सुभाष रा. रगडे,

सहाय्यक प्राध्यापक, पदवी, पदव्युत्तर इतिहास विभाग व संशोधन केंद्र,
श्री शिवाजी कॉलेज, कंधार, ता.कंधार, जि. नांदेड ४३१७१४

E-mail- subhashragade@gmail.com

प्रस्तावना

प्राचीन भारतात अनेक जग प्रसिद्ध विद्यापीठे होती. त्यापैकी एक विद्यापीठ म्हणजे तक्षशिला विद्यापीठ होय. तक्षशिला या ठिकाणास प्रदीर्घ अशी ऐतिहासिक परंपरा लाभलेली आहे. तक्षशिला ही नगरी प्राचीन गांधार देशाची राजधानी होती. पूर्वी भारतात असलेले हे ठिकाण फाळणी नंतर पाकिस्तान मध्ये गेले आहे. पाकिस्तानच्या पंजाब प्रांतात हे ठिकाण आहे. रावळपिंडी शहरापासून ३५ कि. मी. अंतर वायव्येस हे शहर सिंधू नदीच्या काठावर वसलेले आहे. याठिकाणीचे अवशेष हे ३,००० वर्षे जुने आहेत. ज्ञानार्जनासाठी या ठिकाणी भारताच्या विविध भागांतून तसेच परदेशांतून देखील विद्यार्थी येत होते. तक्षशिला नगरी व विद्यापीठ यांचे उल्लेख रामायण, महाभारत आणि जातक कथांमध्ये आढळतात. ग्रीक व चिनी परकीय प्रवाशांच्या प्रवास वर्णनात या विद्यापीठाचा उल्लेख आला आहे. राजा दशरथ-कैकेयी यांचा मुलगा-भरत याने एक नगर वसविले. या शहरास आपला मुलगा तक्ष याचे नाव दिले असे म्हंटले जाते. या नावावरून तक्षशिला हे नाव रूढ झाले असावे असे इतिहासकारांनी मत नोंदविले आहे.

तक्षशिला विद्यापीठाचा शोध

तक्षशिला विद्यापीठ इ. स. पू. ८०० ते इ. स. पू. ४०० पर्यंत म्हणजे १२०० वर्षे अस्तित्वात होते. इ. स. पू. ३२७ मध्ये सिकंदरने जेव्हा तक्षशिलेवर आक्रमण केले. तेव्हा तेथे बॅसिलियस हा राजा असून आंभी हा त्याचा पुत्र होता. इ.स. पाचव्या शतकात हूण टोळ्यांनी आक्रमण करून तक्षशिला नष्ट केले. तक्षशिला हे प्राचीन भारतीय व्यापारी मार्गावरील महत्त्वाचे केंद्र होते. त्यामुळे या शहराचा झपाट्याने विकास झाला होता. इ.स.१८६३ मध्ये जनरल कनिंघम यांनी या शहराचा शोध घेतला. जमिनीखाली दडलेले पुरातत्त्वीय अवशेषांचा शोध घेतला. भारतीय पुरातत्त्व विभागाचे प्रमुख संचालक सर जॉन मार्शल यांनी १९१२ मध्ये या भागात उत्खनन केले. इ.स. १९१२ ते १९२९ पर्यंत सर जॉन मार्शल यांनी शास्त्रीय पद्धतीने उत्खनन करून या शहराचा इतिहास जगापुढे आणला. या उत्खननात भीर, सिरकम आणि सिरमुख या तीन शहराचा शोध लावला. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माच्या चळवळीचे केंद्र म्हणून तक्षशिला प्रसिद्ध झाले होते. तक्षशिला परिसरात अनेक स्तूप सापडले आहेत. बहुतेक स्तूप हे सम्राट अशोकाच्या काळातील आहेत.

तक्षशिला विद्यापीठाची स्थापना

सर जॉन मार्शल यांच्या मते, तक्षशिला हे शहर त्याच्या भौगोलिक स्थितीमुळे उपखंडाच्या उत्तर-पश्चिम प्रवेशद्वारावर आणि लोकसंख्येचे वैश्विक स्वरूप यामुळे पर्शियन विजयानंतर शिक्षणाचे केंद्र म्हणून उदयास आले होते. सुरुवातीच्या बौद्ध साहित्यात विशेषतः जातक कथांमध्ये तक्षशिला हे एक विद्यापीठ केंद्र असल्याचा वारंवार उल्लेख केला आहे. तक्षशिला विद्यापीठातून पदवीधर होणे हे तत्कालीन समाजात अभिमानास्पद मानले जाई. याठिकाणी गरीब आणि श्रीमंत अशा दोन्ही विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासाची व्यवस्था केलेली होती. श्रीमंत विद्यार्थी शिक्षकांना भोजन, निवास आणि अभ्यासाची फी देत होते. गरीब विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण दिले जात होते. गरीब विद्यार्थी शिक्षण घेताना विद्यापीठाचे कामे करीत असत. शिक्षण पूर्ण झाल्यावर फी भरण्याचे वचन ते देत होते.

अध्यापक

तक्षशिला विद्यापीठास तज्ज्ञ अध्यापकांची मोठी परंपरा लाभली होती. या विद्यापीठात अध्यापनाचे काम करणाऱ्या प्रभावशाली शिक्षकांमध्ये अनेक नामवंत व्यक्तींचा समावेश होतो. अजोड विद्वत्ता, चारित्र्यसंपन्न व्यक्तिमत्त्व याबद्दल हे सर्व शिक्षक सर्वत्र प्रसिद्ध होते. इ.स ५ व्या शतकातील महान भारतीय व्याकरणकार पाणिनी यांनी या विद्यापीठात अध्यापनाचे काम केले होते. मौर्य घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त मौर्य याचे प्रभावशाली मंत्री कौटिल्य हा देखील तक्षशिला येथे शिकवत होते असे

म्हटले जाते. ३ शतकातील चिनी बौद्ध भिक्खू आणि चीनी प्रवासी युआन च्वांग यांच्या मते, सौत्रांतिका शाळेचे संस्थापक कुमारलता हे तक्षशिला विद्यापीठात उत्कृष्ट शिक्षक होते. त्यांनी चीनच्या विद्यार्थ्यांना आकर्षित केले होते. येथील शिक्षक सर्व प्रकारच्या विद्यामध्ये निपून होते. तक्षशिला विद्यापीठात शिकविणाऱ्या शिक्षकांना आजच्या प्रमाणे पगार किंवा मानधन मिळत नव्हते.

अभ्यासक्रम

तक्षशिलेवर राज्य करणाऱ्या सत्ताधारी वंशाचा अभ्यासक्रम व भाषेवर परिणाम झाला. इराणी व ग्रीक संस्कृतींच्या अनेक विषय व संकल्पना अभ्यासक्रमात समावेश झाल्या होत्या. या विद्यापीठाचा अभ्यासक्रम हा व्यापक, प्रगत आणि उदार होता. त्यात सांप्रदायिकतेला स्थान नव्हते. या विद्यापीठात उच्च शिक्षणाची सोय होती. हे धार्मिक आणि धर्मनिरपेक्ष विषयांचे शिक्षण केंद्र होते. बौद्ध धर्मातील महायान पंथाच्या चळवळीस या ठिकाणी मोठा राजाश्रय मिळाला होता. बौद्ध व पाणिनीच्या सूत्रसंग्रह अभ्यासाला विशेष महत्त्व होते. बौद्ध धर्माबरोबरच जैन व हिंदू धर्माचेही तत्त्वज्ञान तक्षशिला विद्यापीठात शिकविले जात होते. वेदविद्या, आयुर्वेद, सांख्यदर्शन, धर्मशास्त्रे, ज्योतिष, योग, व्याकरण, साहित्य, तर्कशास्त्र, शब्दविद्या, चिकित्सा, दंडनीती, पाणिनीसूत्रे, खगोलशास्त्र इ. प्रमुख विषय शिकविले जात होते. धर्मग्रंथाबरोबरच व्यवहारिक विषयांचे ज्ञान तिथे दिले जात होते. गणितशास्त्र, स्थापत्यकला, शल्यक्रिया, युद्धतंत्र, चित्रकला, शिल्पकला, मंत्रविद्या, कृषिविज्ञान, फलज्योतिष, वाणिज्य, सांख्यिकी, विज्ञान, वैद्यक, धनुर्विद्या, लेखाशास्त्र, संगीत, नृत्य असे विषयही शिकविले जात होते. अशा विविध विषयांचे शिक्षण तक्षशिला विद्यापीठात होत होते. तसेच विविध भाषांचेही शिक्षण दिले जात होते. हे विद्यापीठ राजनीति आणि शस्त्रविद्यासाठी प्रसिद्ध होते. या विद्यापीठात एकाच वेळी शस्त्रविद्या विभागात १०३ राजपुत्र शिक्षण घेत असल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यावेळी निश्चित असा अभ्यासक्रम नव्हता. आजच्या प्रमाणे या अभ्यासक्रमाचा कालावधी देखील निश्चित नव्हता. विशिष्ट प्रमाणपत्र किंवा पदवी दिली जात नव्हती. विद्यार्थ्यांची क्षमता, अभिरुची, आवड लक्षात घेऊन शिक्षक स्वतः विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाचा कालावधी निश्चित करीत. परंतु काही अभ्यासक्रमांसाठी कालमर्यादा निश्चित करण्यात आली होती. यावरून तक्षशिला विद्यापीठात सखोल अभ्यासावर भर दिला होता हे लक्षात येते.

तक्षशिला विद्यापीठाचे प्रसिद्ध विद्यार्थी

इ. स. पू. चौथ्या शतकात तक्षशिला विद्यापीठाची कीर्ती सर्वदूर पसरली होती. तक्षशिला हे प्राचीन काळातील एक वैभव संपन्न आणि सामर्थ्यशाली शिक्षण केंद्र म्हणून प्रसिद्ध झाले होते. या विद्यापीठात अनेक आपापल्या क्षेत्रात प्रसिद्ध झालेल्या व्यक्तींनी शिक्षण घेतले होते. गौतम बुद्धांचे अनेक समकालीन आणि जवळचे अनुयायी यांनी तक्षशिलामध्ये अभ्यास केल्याचा उल्लेख ऐतिहासिक साधनांमध्ये येतो. गौतम बुद्ध यांचा समकालीन असलेला राजा अजातशत्रू याचा राजवैद्य असलेला जीवक वैद्य याने तक्षशिला विद्यापीठामध्ये शिक्षण घेतले होते. कोसलचा राजा प्रसेनजीत, मल्ल सेनापती बंधुला हा या विद्यापीठाचा विद्यार्थी होता. बुद्धांचा अनुयायी अंगुलीमाला याच्या बदल बौद्ध कथा सांगते की, त्याच्या पालकांनी त्यास एका सुप्रसिद्ध शिक्षकांकडे शिकण्यासाठी तक्षशिला येथे कसे पाठवले, तेथे तो अभ्यासात उत्कृष्ट होतो आणि शिक्षकाचा आवडता विद्यार्थी बनतो, त्याच्या शिक्षकांच्या घरात विशेषाधिकारांचा आनंद घेतो, पण अन्य विद्यार्थ्यांना त्याच्या प्रगतीचा हेवा वाटू लागतो आणि ते त्याच्या गुरूला त्याच्याविरुद्ध वळवण्याचा प्रयत्न करतात अशी कथा सांगितली आहे. चरक भारतीय वैद्यकशास्त्राचे जनक आणि आयुर्वेदातील एक अग्रगण्य नाव. त्यांनी तक्षशिला येथे शिक्षण घेतले. तेथे त्याने सराव केला असे म्हटले जाते. मौर्य घराण्याचा संस्थापक चंद्रगुप्त मौर्य याचे शिक्षण हे या विद्यापीठात झाले होते. बौद्ध साहित्यात असे म्हटले आहे की, कौटिल्याने चंद्रगुप्तास प्रशिक्षण आणि शिक्षणासाठी तक्षशिला येथे नेले. तेथे त्याला सर्व विज्ञान व लष्करी ज्ञान तिथे घेतले. तेथे त्याने ८ वर्षे निवासी शिक्षण घेतले. प्रसिद्ध व्याकरणकार पाणिनी, वैद्य चरक हे देखील या विद्यापीठाचे विद्यार्थी होते. या शिक्षण केंद्रांमधून अनेक विद्यार्थी शिक्षण घेऊन नावारूपाला आले होते. सिकंदर सोबत आलेल्या ग्रीक इतिहासकारांनी तक्षशिलाची वर्णन करताना ग्रीसमध्ये कोठेही अशा प्रकारचे विद्यापीठ याकाळामध्ये अस्तित्वात नव्हते असे लिहून ठेवलेले आहे.

विद्यापीठाचे पतन

या भागावर अनेक आक्रमणे झाली. वेळोवेळी राज्यकर्ते बदलत गेले. त्यात ग्रीक, इराणी, मौर्य, इंडो-बॅक्ट्रियन, सिथियन, कुशाण इ. राज्यकर्त्यांचा समावेश होतो. या राजकीय घडामोडीचा त्या भागातील समाज, संस्कृती आणि भाषांवर प्रभाव पडला. साहजिकच त्याचा परिणाम विद्यापीठातील भाषा आणि अभ्यासक्रम यावरही झाला. त्यामुळे हे विद्यापीठ बंद

पडले. इ.स. पू. चौथ्या शतकापासून भारताच्या वायव्य भागातून परकीय हल्ले सुरू झाले. परकीय आक्रमकांनी या विद्यापीठाचे खूप नुकसान केले. शेवटी इ.स. ५ व्या शतकात हूण शासकांनी तक्षशिलेचा पूर्ण विध्वंस केला

समारोप

जगातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठे भारतात झालेली आहेत. त्यात नालंदा, तक्षशिला व वल्लभी ही तीन अतिशय संपन्न अशी विद्यापीठे होती. हे प्राचीन भारताच्या प्रगतीचे ठळक वैशिष्ट्ये आहे. असा समृद्ध शैक्षणिक वारसा लाभलेल्या भारताचे एकही विद्यापीठ आज जगातील पहिल्या १०० उच्च दर्जाच्या विद्यापीठांच्या यादीमध्ये समाविष्ट नाही. जिज्ञासू, अभ्यासू व होतकरू विद्यार्थी, बुद्धिमान आणि चरित्र्य संपन्न शिक्षक, कुशल प्रशासन, राज्यकर्त्यांचा लाभलेला आश्रय यामुळे तक्षशिला या विद्यापीठाची दिवसेंदिवस १२ शतके भरभराट होत गेली. भारतीय अध्ययन-अध्यापनाच्या श्रेष्ठ परंपरेला सातत्य व समृद्धी लाभून देण्यात या विद्यापीठाचा खूप मोठा वाटा आहे. तक्षशिला येथे सर जॉन मार्शल यांनी उत्खनन करून संशोधन केले. त्यावरून तक्षशिला विद्यापीठ हे जगातील सर्वात प्राचीन विद्यापीठ मानले गेले आहे. इ.स. १९४७ मध्ये भारत-पाक फाळणी झाली. यामुळे हे ऐतिहासिक ठिकाण पाकिस्तानात गेले. विश्वविख्यात तक्षशिला सारखे बुद्धीचे केंद्र त्यांच्या भागात असून सुद्धा पाकिस्तानला धार्मिक कट्टरतेमुळे ज्ञानाचे महत्त्व समजू शकले नाही. तेथील राजकीय अराजकता व धर्माधपणा यामुळे ऐतिहासिक वारशाकडे दुर्लक्ष होत आहे ही खेदाने म्हणावे लागते.

संदर्भ ग्रंथसूची :-

- 1) रगडे सुभाष, (२०२३), भारतीय धर्म, संस्था व चळवळीचा इतिहास, शिवानी प्रकाशन, पुणे.
- 2) साखरे विजया, (२०२२), भारताचा इतिहास, शिवानी प्रकाशन, पुणे.
- 3) शेटकार गणेश व शारदा शेवतेकर, (२००३), भारतीय शिक्षणाचा इतिहास, मृण्मयी प्रकाशन, औरंगाबाद.
- 4) मेश्राम उद्धव, (२००४), बौद्ध स्थळांचा इतिहास, सुधीर प्रकाशन, वर्धा.
- 5) गजभिये माणिक, (२०१३), प्राचीन भारतातील प्रमुख बौद्ध विद्यापीठे, पारमिता प्रकाशन, नागपूर.
- 6) महाजन व्ही. डी., (२००४), प्राचीन भारत का इतिहास, एस. चंद अँड कंपनी लि., नई दिल्ली.
- 7) शर्मा रिता, (१९९६), प्राचीन भारत का इतिहास, बोहरा प्रकाशन, जयपूर.
- 8) Altekhar Anant Sadashiv, (1965), Education in Ancient India, Nand Kishore & Brother's.
- 9) जोशी लक्ष्मणशास्त्री (संपा.), (१९७७), मराठी विश्वकोश, खंड ०७, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई. पृ. २४६-२४८.
- 10) जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), (१९९१), भारतीय संस्कृती कोश, खंड ०४, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ, पुणे, पृ. ६७-६८.

भारतातील शैक्षणिक आयोग, फायदे व तोटे

श्री. सातलिंग काशिनाथ गोंड

(कार्यालय अधीक्षक)

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव

भारतामध्ये स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये तसेच स्वातंत्र्यानंतरही शैक्षणिक प्रश्नांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि शिक्षण व्यवस्थेसंबंधी शिफारशी करण्यासाठी अनेक समित्या व आयोग नेमले गेले. भारतीय नागरिकांमध्ये शिक्षणाचा पुरस्कार करण्यासाठी भारत सरकारने आखलेले शैक्षणिक धोरण, भारतातील ग्रामीण व नागरी भागातील प्राथमिक ते महाविद्यालयीन शिक्षण कसे असावे, याची आखणी सदर शैक्षणिक धोरण हे करत असते. 1968 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी प्रथमतः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ठरविले तेव्हापासून त्यात वेळोवेळी आवश्यक ते बदल करण्यात येत आहेत. 1947 नंतर स्वतंत्र भारतातील नागरिकांच्या निरक्षरतेची समस्या दूर करण्यासाठी भारत सरकारने विविध कार्यक्रम आखले, त्यामध्ये भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना अबुल कलाम आझाद यांनी देशासाठी समान शैक्षणिक शिक्षण व्यवस्थेमध्ये आधुनिकता आणण्यासाठी विद्यापीठ शिक्षण आयोग, मुदलियार आयोग आणि कोठारी आयोग हे आयोग प्रस्तावित केले होते. भारतामध्ये शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार करण्यासाठी भारत सरकारने सन 1968 मध्ये पंतप्रधान इंदिरा गांधी, दुसरे पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी 1986 मध्ये आणि तिसरे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी 2020 मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक आयोग जाहीर केले. स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारने ग्रामीण आणि शहरी या दोन्हीही भारतातील निरक्षरतेच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी विविध कार्यक्रम आखले.

भारतातील राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968

सन 1968 साली कोठारी आयोगाच्या शिफारशींवर राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आधारित होते. आणि कोठारी आयोगाने ज्या शिफारसी केल्या, त्याची अंमलबजावणी केंद्र व राज्य सरकार आणि प्राधिकरणांना मार्गदर्शन करण्याची त्यांनी शिफारस केली.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968 ची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण.
2. शिक्षकांचे शिक्षण आणि पात्रता प्रशिक्षण.
3. अनेक भाषांचा विकास सर्वांना शिक्षणाची संधी.
4. एकसमान शैक्षणिक संरचना.
5. वेळोवेळी प्रगतीचा आढावा.

सरकारने वेळोवेळी प्रगतीचा आढावा घेऊन भविष्यकालीन विकास करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वे मांडली. आणि खर्च राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या सहा टक्के असावा. अशी शिफारस केली.

वरील वैशिष्ट्ये 1968 राष्ट्रीय धोरणाची होती. परंतु हे धोरण फारसे यशस्वी झाले नाही, कारण त्यावेळी योग्य कृतीचा योग्य कार्यक्रम अंमलात आणला गेला नाही. आणि त्यावेळी भारताची आर्थिक परिस्थिती ही बिकट होती. तसेच त्यावेळी शिक्षण हे राज्याच्या यादीत होते. त्यामुळे प्रत्येक राज्य योजना कशी राबवित आहे. याकडे केंद्र सरकारचे फारसे नियंत्रण नव्हते.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986

पंतप्रधान इंदिरा गांधींच्या निधनानंतर राजीव गांधी हे पंतप्रधान झाले आणि त्यांनी 1986 साली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण लागू केले. त्यानंतर पी. व्ही. नरसिंहराव पंतप्रधान असताना 1992 मध्ये त्यांनी काही सुधारणा केल्या. आणि ते राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अद्यावत करण्यात आले.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 ची प्रमुख वैशिष्ट्ये

1. समाजातील असमानता दूर करणे. आणि प्रत्येकाला शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे.
2. महिला आणि अनुसूचित जाती जमातीसह सर्वांना शिक्षणाची समान संधी प्रदान करणे.
3. शिक्षणाचे विकेंद्रीकरण तसेच जिल्हा शिक्षण आणि प्रशिक्षण संस्था स्थापन करणे.

4. देशभरात 10+2+3 हा पॅटर्न तात्काळ राबवून त्यांचे अंमलबजावणी करण्यासाठी शिफारस करणे .
5. प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च माध्यमिक स्तरावर शैक्षणिक कार्यक्रमांची तसेच शालेय अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करण्याची शिफारस त्यामध्ये करण्यात आली.
6. शाळांमधून अन्न आणि आरोग्यदायी वातावरणासाठी योग्य ती उपलब्धता करण्याची शिफारस त्यामध्ये होती.
7. प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे करणे.
8. भाषा, गणित, विज्ञान, सामाजिक विज्ञान, सांख्यिकीय, इतिहास हे विषय आणि नागरिकांची राष्ट्रीय आणि घटनात्मक जबाबदारी यासारख्या संकल्पना शिकवण्यासाठी प्राधान्य दिले गेले.
9. सदरील धोरणामध्ये मुक्त विद्यापीठ आणि दुरस्थ शिक्षण संस्था उघडून उच्च शिक्षणाचा विस्तार आणि या दुरुस्थ शिक्षण पद्धतीला यूजीसी कडून समान दर्जा आणि मान्यता दिली गेली.
10. यूजीसी, एनसीईआरटी, एनआईटी, एआयसीटीई, आयसीएमआय, आयएमसी इत्यादी संस्थांना राष्ट्रीय शिक्षण व्यवस्थेला आकार देण्यासाठी आणि राष्ट्राच्या उदयोन्मुख मागण्यासाठी त्यांना सक्षम बनविण्याचे त्यांनी जाहीर केले .
11. खडू-फळा मोहीमेत, क्रीडा साहित्य आणि खेळणी, वातानुकलीत वर्गखोल्या, प्राथमिक विज्ञान संच पेटी, राष्ट्रीय अभ्यासक्रमाची आणि नवोदय विद्यालयाचा समावेश या धोरणामध्ये करण्यात आला होता.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020

केंद्रीय मंत्रिमंडळाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ला मोदी सरकारच्या काळात मंजुरी दिली आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत शालेय शिक्षणापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत अनेक बदल केले गेले.

भारताला जागतिक ज्ञान देणे, महासत्ता बनवणे, मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय करण्यासही मंत्रिमंडळाने मंजुरी दिली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची वैशिष्ट्ये

1. 2030 पर्यंत शालेय शिक्षणात शंभर टक्के सकल नोंदणी गुणवत्तेसह पूर्व स्कूल ते माध्यमिक स्तरापर्यंत शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण करणे.
2. दोन कोटी शाळाबाह्य मुलांना मुक्त शाळा प्रणालीद्वारे मुख्य प्रवाहात आणणे.
3. सध्याचे 10+2+3 प्रणाली अनुक्रमे 3-8, 11-14 आणि 14-18 वर्ष व वयोगटातील विद्यार्थ्यांना नवीन 5+3+3+4 अशी संरचना केली आहे.
4. तीन ते सहा वर्ष वयोगट जागतिक स्तरावर मुलांच्या मानसिक क्षमतांच्या विकासासाठी महत्त्वाचा टप्पा असतो. त्यांच्यासाठी वयाच्या तीन वर्षांला अंगणवाडी पूर्व शालेय शिक्षण यासह बारा वर्षांचे शालेय शिक्षण देखील असेल.
5. एस. एस. सी. व एच. एस. सी. बोर्डांच्या परीक्षा सोप्या करून सर्व विद्यार्थ्यांना दोन वेळा परीक्षा देण्याची सुविधा केलेली आहे. जेणेकरून विद्यार्थ्यांचे वर्ष वाया जाणार नाही.
6. बहुविद्याशाखीय शिक्षणाला या धोरणामध्ये भर देण्यात आला आहे. पाठ्यपुस्तकीय शिक्षणाच्या पुढे जाऊन संधीज्ञात्मक, सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासावर हे धोरण लक्ष केंद्रित करते.
7. विद्यार्थ्यांला त्यांच्या आवडीनुसार अभ्यासक्रम निवडण्यास हे धोरण परवानगी देते.
8. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शिक्षणातील तंत्रज्ञानाची परिवर्तनीय क्षमता ओळखते आणि अध्यापन प्रशासनामध्ये नवीन तंत्रज्ञान वापरण्यास समर्थन देते.
9. सामाजिक, आर्थिक, भौगोलिक इत्यादीची पर्वा न करता सर्वांसाठी दर्जेदार शिक्षणाचा सार्वत्रिक प्रवेश निश्चित करते.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे फायदे

1. सर्वांगीण विकास - नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देते. त्यामध्ये संज्ञात्मक, सामाजिक, भावनिक व शारीरिक विकासाचा समावेश होतो.

2. लवचिकता - नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे एक लवचिक अभ्यासक्रम प्रदान करते जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीनुसार विषय निवडण्याची परवानगी देते
3. बहुविद्याशाखीय शिक्षण - हे धोरण अनेक विषय घेऊन शिक्षण घेण्यास प्रोत्साहन देते. म्हणजेच विद्यार्थी विविध विषय आणि विविध क्षेत्रांमध्ये अभ्यास पूर्ण करू शकतात.
4. नवीन तंत्रज्ञानावर भर - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ने शिक्षणातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व लक्षात घेऊन अध्यापनात तंत्रज्ञानाच्या वापराचे समर्थन केले आहे.
5. शिक्षणाचे सार्वत्रिकरण - प्राथमिक ते उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरावर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणासाठी सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे हे या धोरणाचा फायदा आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चे तोटे

1. अंमलबजावणीचे आव्हाने - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे. त्याची प्रभावीपणे अंमलबजावणी केली, तरच हे धोरण प्रभावीपणे काम करेल. त्यासाठी महत्त्वपूर्ण संसाधने आणि राजकीय इच्छाशक्तीची आवश्यकता आहे.
2. भाषेच्या समस्या - सदरील धोरणामध्ये किमान पाचवीपर्यंतच शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा सुरू करण्याचा प्रस्ताव आहे. जे या भाषेशी परिचित नसलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आवाहन ठरू शकते.
3. निधी - या धोरणासाठी पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण आणि संशोधनांमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान आवश्यक आहे, जे सरकारसाठी आव्हानात्मक ठरू शकते. त्यासाठी सरकारवर आर्थिक बोजा पण वाढतो.
4. प्रमाणिकरण - या धोरणाचे उद्दिष्ट हे देशभरातील शिक्षणाचे प्रमाणिकरण करणे आहे, ज्यामुळे संस्कृती आणि विविधतेचे एकसंधीकरण होऊ शकते.
5. शिक्षणातील असमानता - सदरील धोरणाचे उद्दिष्ट ग्रामीण आणि शहरी भागातील शिक्षणाची दरी कमी करणे आहे, परंतु त्यासाठी लागणारी संसाधने आणि पायाभूत सुविधांमधील असमानता लक्षात घेता या ध्येयाची अंमलबजावणी करताना अडचणी येऊ शकतात.

अशा प्रकारे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणामध्ये त्याची अंमलबजावणी करताना काही आव्हाने आहेत. तरीपण हे धोरण निश्चितच भारतातील शिक्षणात परिवर्तन घडवू शकते.

संदर्भसूची:-

1. अरोरा, शालेय, न्यू एज्युकेशन पॉलिसी 2020 अँड ऑनलाईन एक, ई-जर्नल 2023.
2. कृष्णस्वामी एन आणि कृष्णस्वामी, एल. (2006) द स्टोरी ऑफ इंग्लिश इन इंडिया, फाउंडेशन बुक्स
3. जयपालन, एन., (2005), भारतातील शिक्षणाचा इतिहास, अटलांटिक प्रकाशन
4. अँड.आग्रवाल, (1992), डेव्हलपमेंट ऑफ एज्युकेशन इन इंडियाना, न्यू दिल्ली
5. नाईक, जे अँड, पी सय्यद (1992), स्टूडेंट्स हिस्टरी ऑफ एज्युकेशन इन इंडियाना, न्यू दिल्ली।
6. नॅशनल एज्युकेशन पॉलिसी 2020, मिनिस्ट्री ऑफ ह्युमन रिसोर्स डेव्हलपमेंट, गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया
7. www..maharashtra.gov.in

भारतातील शिक्षण प्रणाली भूत, वर्तमान आणि भविष्य

डॉ. अमोल अरुण पगार

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय,
नळेगाव ता.चाकूर जि.लातूर

[Email- pagar.amol121@gmail.com](mailto:pagar.amol121@gmail.com)

शिक्षण ही मानवाला ज्ञान आणि कौशल्य प्रदान करण्याची प्रक्रिया असून शिक्षणामुळे व्यक्तींना त्यांच्या क्षमता, बौद्धिक, नैतिक, सामाजिक आणि भावनिक दृष्ट्या विकसित करता येतात. त्याचबरोबर लोकांना त्यांच्या सभोवतालच्या परिस्थितीबद्दल शिकण्याची आणि त्यांना यशस्वी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक ती कौशल्य विकसित करण्यास मदत करण्याची प्रक्रिया आहे. मनुष्य हा पृथ्वीवरील सगळ्यात हुशार व गतिमान प्राणी असून तो औपचारिक व अनौपचारिक अशा दोन्ही पद्धतीने शिकत असतो, त्याच्या प्रगतीत शिक्षणाचा फार महत्त्वाचा वाटा असून काळ बदलेल तसे शिक्षण प्रणालीमध्ये बदल होत जातात आणि त्याच पद्धतीने मानवी जीवनामध्येही बदल होत जातात. शिक्षण व्यवस्था कशा प्रकारची आहे यावर समाजाची व देशाची प्रगती अवलंबून असते म्हणून जगात शिक्षण व्यवस्थेत झालेल्या बदलांनी मानवी विकासाची दिशा ठरवलेली आहे.

भारत प्राचीन काळापासून ज्ञान आणि शिक्षणाचे केंद्र राहिले आहे. भारतातील शिक्षण व्यवस्थेला ज्ञान, परंपरा आणि प्रथा यांचे स्रोत मानले जाते. गेल्या काही दशकांमध्ये भारतातील शिक्षण व्यवस्थेत लक्षणीय बदल झाले आहेत. भारत देशाला शिकण्याचा आणि ज्ञानाचा प्रदीर्घ इतिहास असून भारतीय शिक्षण प्रणालीला अनेक आव्हानांचाही सामना करावा लागला आहे. ज्यात शिक्षणाचा असमान प्रवेश, कालबाह्य अभ्यासक्रम, अपुरा निधी यांचा समावेश आहे. ही आव्हाने असूनही भारतातील शिक्षण व्यवस्थेने अलीकडच्या काही वर्षात प्रगती केली आहे आणि देशात आता मोठ्या संख्येने वेगवेगळी विद्यापीठे, महाविद्यालय स्थापन होत आहेत. हे सर्व एका दिवसात उभे राहिले नाही तर या पाठीमागे भारतातील पारंपारिक शिक्षण प्रणालीचेही योगदान महत्त्वाचे आहे. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्राचीन काळातील शिक्षण प्रणाली वर्तमान काळातील शिक्षण प्रणाली आणि भविष्यकाळात शिक्षण प्रणाली याचा आढावा घेतला आहे.

प्राचीन काळातील शिक्षण-

भारतात प्राचीन काळात शिक्षण देणाऱ्या प्रामुख्याने दोन पद्धती अस्तित्वात होत्या त्या म्हणजे वैदिक व बौद्ध शिक्षण पद्धत होय. वैदिक व्यवस्थेत संस्कृत भाषा माध्यम होते तर बौद्ध व्यवस्थेत पाली ही भाषा मध्यम म्हणून वापरली जात असे त्यावेळी वेद, ब्राह्मण, उपनिषद आणि धर्म सूत्रांचे शिक्षण दिले जात होते. प्राचीन शिक्षणात विद्यार्थ्यांना नम्रता, शालीनता, शिस्त, स्वावलंबन आणि सर्व सृष्टीचा आदर करणे यासारख्या नैतिकतेवर भर दिला जात असे. शिक्षण प्रामुख्याने आश्रम, गुरुकुल, मंदिरे आणि घरांमध्ये दिले जात होते. कधीकधी मंदिरांचे पुजारी विद्यार्थ्यांना शिकवत असत. प्राचीन काळातील भारतीय शिक्षण पद्धतीत खुल्या आभाळाखाली जंगलात विद्यार्थ्यांना शिक्षण दिले जात असे ज्यामुळे विद्यार्थ्यांचे मन ताजे आणि जिवंत ठेवले जात असे, प्राचीन काळातील लोक अत्यंत साधे जीवन जगत असत आणि त्यांचे शिक्षणाचे कार्य अत्यंत निष्ठा आणि परिश्रमाने करत असत. प्राचीन काळातील शिक्षणाचा उद्देश प्रामुख्याने चांगल्या दर्जाचे शिक्षण देणे हा होता. शिक्षणात मुख्य करून संस्कृती, चारित्र्य, व्यक्तिमत्त्व आणि आदर्शांचे संवर्धन यावर जोर दिला जात होता. त्याबरोबरच शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक व्यक्तिमत्त्व तयार करणे विद्यार्थ्यांना भविष्यासाठी आणि कोणत्याही परिस्थितीत टिकून राहण्याचे प्रशिक्षण देणे हा होता. याकाळात राजेशाही व्यवस्थेत शिक्षणामध्ये राज्य सरकार कधीही अभ्यासक्रमाची आखणी, शुल्क भरणे, अध्यापनाची वेळ इत्यादी बाबतीत हस्तक्षेप करत नसत म्हणजेच गुरुकुल स्वायत्त होते त्यामुळे विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यातील नातेसंबंध अत्यंत घट्ट निर्माण झालेले असायचे प्राचीन काळातील राजघराणे शिक्षणाचा दर्जा वाढावा, गुणवत्ता सुधारावी म्हणून संपत्ती दान करत होते. विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत घरापासून लांब म्हणजेच गुरुकुल राहत होते. त्याकाळातील पुस्तकांसारखी व्यवस्था नसल्याने सर्व ज्ञान आकलन करून घ्यावे लागत असे. विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन विशेष करून त्यांच्या ज्ञान आत्मसात करण्याची पातळी आणि मौखिक वाद विवादांद्वारे केले जात होते. शिक्षणात प्रामुख्याने वर्गात शिकवल्या जाणाऱ्या व्यावहारिक ज्ञानावर अधिक भर दिला

जात होता. प्राचीन काळी गुरुकुल हे शिक्षकांचे मूळ ठिकाण असायचे विद्यार्थी शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत गुरुकुलातच राहात असत. या प्रणालीत विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर लक्ष दिले जात होते. रँक मिळवणे असा विद्यार्थ्यांचा उद्देश नसायचा तर ज्ञान प्राप्त करणे असा होता. अभ्यासाशी संबंधित कुठल्याही बाबींवर दबाव टाकला जात नसे. या काळात महिलांना गुरुकुलात प्रवेश दिला जात नसे आणि शिकण्यासाठी केवळ क्षत्रियांना परवानगी होती. तसेच इतर जातीतील लोकांना शिकण्यास मनाई केलेली होती.

मध्ययुगीनकाळातील शिक्षण-

मध्ययुगीन काळात भारतात इस्लामी राजवट प्रस्थापित झाली होती. सत्ताधीशांनी लुटलेल्या संपत्तीने देशात मोठ्या प्रमाणात शाळा आणि ग्रंथालय उभे केली नंतरच्या काळात मुस्लिम नेत्यांनी भारतात आपली कायमचे साम्राज्य प्रस्थापित केले आणि नवीन शिक्षण प्रणाली आणली त्यांनी प्राचीन शिक्षण प्रणालीत अमुलाग्र बदल केला. या शिक्षण पद्धतीतला मुख्य उद्देश ज्ञानाचा प्रसार आणि इस्लामचा प्रसार असा होता. इस्लामी शिक्षणाची तत्त्वे, सामाजिक परंपरा यांचा प्रसार करणे लोकांना धार्मिक प्रतीचे बनवणे असा या शिक्षणाचा उद्देश होता. इस्लामी राज्यकर्त्यांनी शिक्षणाचा विकास करण्यास खूप मदत केली. त्यासाठी त्यांनी वेगवेगळ्या संस्थांची स्थापना केली. मोठ्या जमीनदारांनी यासाठी संपत्तीही दान दिली. मध्ययुगीन काळातील विद्यार्थी शिक्षकांसोबत राहत नसत. विद्यार्थ्यांना वैयक्तिकरित्या शिकण्याची सवय लावली जात असे. या काळात पुस्तके नसल्यामुळे विद्यार्थ्यांना टाक्यांवर लिहिण्याची सवय होती. प्रथम अक्षरे आणि नंतर शब्द शिकण्यावर पहिल्यापासून ताण देण्यात आला होता. कॅलिग्राफी आणि व्याकरण मोठ्या प्रमाणावर विद्यार्थ्यांना शिकवले जात असे अरबी आणि फारसी या संवादाच्या मुख्य भाषा या काळात होत्या आणि विद्यार्थ्यांना कुराणाचे पठण सक्तीचे करण्यात आले होते. विद्यार्थ्यांना धार्मिक शिक्षणाबरोबरच आपल्या आवडीचे विषय निवडण्याची संधी दिली जात होती. यात धर्मनिरपेक्ष आणि धार्मिक शिक्षण असे दोन शिक्षणाचे प्रकार होते धार्मिक शिक्षणामध्ये कुराण मोहम्मद आणि त्यांचे आक्रमण इस्लामी कायदे, इस्लामी इतिहास यांचा अभ्यास असे तर धर्मनिरपेक्ष शिक्षणामध्ये अरबी साहित्य, व्याकरण, इतिहास, तत्वज्ञान गणित, भूगोल, राजकारण, अर्थशास्त्र, ग्रीक भाषा आणि शेती इत्यादी विषयांचा समावेश होता. मध्ययुगीन काळात विद्यार्थी तोंडी चर्चा आणि शिकवलेल्या धड्यांचे पठण करत असत. सम्राट अकबराने विद्यार्थ्यांना वाचन आणि लेखनावर अधिक लक्ष केंद्रित करण्यास प्रोत्साहित केलेले पुरावे आहेत. धार्मिक केंद्रे ही या काळातील मुख्य शैक्षणिक संस्था होत्या.

आधुनिक शिक्षण-

भारतात आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात इंग्रज राजवटीत झाली. ब्रिटिशांनी आधुनिक शिक्षणाचा मुख्य उद्देश ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार करणे असा ठेवला होता परंतु जसा काळ बदलत गेला तसतसे त्यांनी शिक्षण व्यवस्थेमध्ये बदल केले. 21 व्या शतकात विज्ञान तंत्रज्ञान आणि नवनवीन शोधांच्या युगात प्रवेश केल्यामुळे आधुनिक औद्योगिक क्षेत्रे दिवसेंदिवस वाढत गेल्याने नवीन बदल करण्यात येऊ लागले. नंतरच्या काळातील शिक्षणाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांमध्ये समानता, धर्मनिरपेक्षता, सर्वांसाठी शिक्षण, पर्यावरणाचे रक्षण इत्यादी बाबींसाठी होता. तसेच देशातील संस्कृती समजून घेणे आणि विद्यार्थ्यांला मूलभूत ज्ञान प्राप्त करून देणे असा या शिक्षणाचा उद्देश होता. विद्यार्थी आणि शिक्षक यांच्यामधील संबंध प्राचीन आणि मध्ययुगीन काळासारखेच आधुनिक काळात होते परंतु विद्यार्थी शिक्षकांच्या घरात राहत नव्हते. तंत्रज्ञानामध्ये दिवसेंदिवस बदल होत गेल्याने शिक्षणक्षेत्र देखील ऑनलाइन लेक्चर्स, कोर्सेस इत्यादी द्वारे शिकवून तंत्रज्ञानाचा कल अनुसरत ही प्रणाली कार्यरत आहे. या व्यवस्थेमध्ये ज्ञानाच्या अनेक शाखा निर्माण केल्या गेल्या आणि विशेषीकरणावर जोर दिला गेला. महिलांच्या शिक्षणावर जोर देण्यासाठी शासनाने अनेक कार्यक्रम सुरू केले. विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी आधुनिक प्रोजेक्टर, संगणक, इलेक्ट्रॉनिक उपकरणे इत्यादींचा वापर या शिक्षण पद्धतीमध्ये सुरू झाला. खडू फळा, पुस्तके वहा इत्यादी अनेक साधनांचा वापर या शिक्षण पद्धतीत करण्यात येऊ लागला. विद्यार्थ्यांचा अभ्यासक्रम प्राथमिक, माध्यमिक, पदवी अशा तीन विभागांमध्ये विभागला गेला. त्यांना पुढील व्यावसायिक संधी निवडण्यासाठीचे पूर्ण स्वातंत्र्य देण्यात येऊ लागले. शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थी अनेक आधुनिक प्लॅटफॉर्मचा वापर करू लागला. ऑनलाइन शिकणे, युट्युब, व्हिडिओ, पीपीटी इत्यादींचा उपयोग ज्ञानार्जनासाठी करू लागला. विद्यार्थ्यांचे ज्ञान तपासण्यासाठी वर्षाच्या मध्ये व शेवटी लेखी परीक्षा, प्रात्यक्षिक परीक्षा घेण्यात येऊ लागल्या. वादविवाद, शंका निरसन इत्यादी पद्धतींचा वापर शिकण्यामध्ये करण्यात येऊ लागला. शिकण्यासाठी शाळा, महाविद्यालये इत्यादींची निर्मिती करण्यात आली. आधुनिक काळातील शिक्षणात प्रचंड बदल झाल्याने मानवी जीवन अत्यंत गतिमान झाले शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर

खूप वाढला. रोजगार वाढवण्यासाठी अनेक कार्यक्रम, मोहिमा सुरू झाल्या शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी अनेक उच्चतर पायाभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या. या काळातील शिक्षण व्यवस्थेत सरकारचा हस्तक्षेप अतिरेकी वाढला. दर्जेदार अध्यापनाचा अभाव तसेच सरकारी शाळा आणि महाविद्यालयांमध्ये वातावरण निर्मितीचा अभाव तर खासगी संस्थांमध्ये भरमसाठ फी वाढ व्यवहारभिमुख ज्ञानाचा अभाव, आणि शिक्षणाचे व्यावसायिक दृष्टीकोन निर्माण झाला. शिक्षण आपल्या मूळ उद्देश्यापासून दूर गेले.

भविष्यकालीन शिक्षण व्यवस्था-

अलीकडील वर्षात भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत अमुलाग्र बदल झालेले आहेत. डिजिटल लर्निंग आधारित शिक्षण साधनांचा अवलंब वाढला असून गुरु शिष्य परंपरा मोडीत निघाली आहे. तंत्रज्ञानाने शिकण्याच्या आणि शिकवण्याच्या पद्धतीत क्रांती घडवून आणली आहे. डिजिटल साधनांच्या माध्यमाने विद्यार्थी त्यांच्या गतीने शिकू शकतात. रियल टाईम फीडबॅक देऊ शकतात. वर्गातील व्यस्तता आणि सहयोग देखील वाढवू शकतात ज्यामुळे शिकणे अधिक आनंददायी होईल. आर्टीफिशियल इंटेलिजन्स च्या मदतीने विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याच्या पद्धतीचे विश्लेषण करून त्यांना त्यांच्या गरजेनुसार आवश्यक माहिती पुरवली जाऊ शकते. त्यांच्या ज्ञानातलं अंतर ओळखले जाऊ शकते. भविष्यामध्ये विद्यार्थ्यांना कौशल्य आधारित शिक्षणावर अधिक अधिक भर देण्यात येईल. भविष्यात विद्यार्थ्यांना शाळा, महाविद्यालयांमध्ये शिकण्यासाठी जाण्याची गरज नाही. तसेच विद्यार्थी गुरु शिवाय शिकू शकतील. आपल्या वेळेनुसार शिकतील त्यांना वेळेचे व शिकण्याचे बंधन असणार नाही. सर्व शिक्षण हे तंत्रज्ञानावर आधारित होईल.

निष्कर्ष:

प्राचीन काळातील शिक्षणात विद्यार्थ्यांना नम्रता, शालिनीता, शिस्त, स्वावलंबन आणि सृष्टीचा आदर करणे शिकवणे हा शिक्षणाचा मुख्य उद्देश होता. विद्यार्थी गुरुकुल आणि मंदिरांमध्ये शिकत होता. शासकीय हस्तक्षेप अजिबात नव्हता. विद्यार्थी सुसंस्कृत, चारित्र्यसंपन्न बनला पाहिजे आणि त्याने आदर्शांचे संवर्धन केले पाहिजे, त्याचा शारीरिक, मानसिक आणि बौद्धिक विकास झाला पाहिजे यासाठी ही व्यवस्था काम करत होती. तर या व्यवस्थेत महिला आणि कनिष्ठ जातीतील लोकांना शिकण्यास मनाई केल्याने शिक्षण ही उच्चभू लोकांची मक्तेदारी होती. मध्ययुगीन काळात धार्मिक शिक्षणाचा प्रसार वाढला आणि लोकांची धार्मिक वृत्ती वाढली तर शिक्षणाचे विविधकरण झाले धार्मिकतेबरोबर धर्मनिरपेक्ष शिक्षणावर जोर दिला गेला. आधुनिक शिक्षण व्यवस्थेने समानता, धर्मनिरपेक्षता सर्वांसाठी शिक्षण, पर्यावरण इत्यादी बाबी समाजामध्ये रुजवल्या तर संस्कृतीचे ज्ञान देऊन विद्यार्थ्यांना मूलभूत ज्ञान प्राप्त करून देण्यासाठी ही व्यवस्था काम करत होती. आधुनिक व्यवस्थेने अनेक नवनवीन बदल आणले परंतु व्यावसायिक शिक्षणाच्या अभावाने ही व्यवस्था फक्त पदवी वाटपाचा कार्यक्रम ठरली तर शिक्षणात व्यावसायिक दृष्टिकोन शिरल्याने मुख्य उद्देश्यांपासून पासून व्यवस्था दूर गेली.

संदर्भ-

1. <https://www.yourarticlelibrary.com/essay/education-in-the-past-present-and-future/39224>
2. <https://www.intechopen.com/chapters/73290>
3. <https://thenorthlines.com/education-in-bharat-past-present-and-future/>
4. <https://ncert.nic.in/textbook/pdf/heih111.pdf>
5. <https://www.pehchan.org.in/changes-in-education-system-in-past-present-and-future/>

नवीन शैक्षणिक धोरणात खेळांचे महत्त्व

डॉ. कैलास शिवहरराव पाळणे

क्रीडा निर्देशक

शिवजागृती वरिष्ठ महाविद्यालय, नळेगाव

ता. चाकूर जि. लातूर

प्रस्तावना-

अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मूलभूत गरजांबरोबरच शिक्षण हे देखील मानवासाठी तितकच महत्त्वाचं असून शिक्षणामधून मानवाचा सर्वांगीण विकास होत जातो. शिक्षणात ज्या विविध बाबींचा समावेश केला जातो त्यात शारीरिक शिक्षण आणि खेळ यांचे महत्त्व फार पूर्वीपासून ओळखले गेले असून खेळ आणि क्रीडा शिवाय आपण शिक्षणाची कल्पना करू शकत नाही. कारण कुठलेही शिक्षण हे खेळाच्या माध्यमातून दिले जावे असाच शिक्षण तज्ञांचा जोर आहे. कारण खेळ ही माणसाची सहज प्रवृत्ती असते आणि खेळातून माणूस सहजतेने शिकतो. म्हणून खेळ किंवा क्रीडा हे मानवी विकासाचे मूलभूत अंग आहे. माणसाच्या बौद्धिक विकासाबरोबरच शारीरिक विकासही तितकाच महत्त्वाचा असतो. नुसता बौद्धिक विकास होऊन चालत नाही त्याबरोबरच शारीरिक क्षमतेचाही विकास होणे आवश्यक असते आणि म्हणून सध्याच्या शिक्षणामध्ये शारीरिक शिक्षणावर जास्त भर दिला जात आहे. शिक्षणतज्ञ आणि धोरणकर्ते यांचा असा विश्वास आहे की, शारीरिक शिक्षणाशिवाय तरुण पिढीसाठी कुठलेही शिक्षण घेणं शक्य नाही. खेळ हे सर्व समावेशक शिक्षणाचा अविभाज्य भाग आहेत म्हणून आधुनिक शिक्षणामध्ये खेळांना प्राधान्य देणे आवश्यक बनले आहे. प्रस्तुत शोध निबंधाच्या माध्यमातून खेळांचे शैक्षणिक क्षेत्रातील महत्त्व अधोरेखित करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्राचीन काळातील शिक्षणामध्ये गुरुकुलांमध्ये विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक शिक्षणावर अधिक लक्ष दिले गेले होते. शारीरिक सर्व गुणसंपन्नता हा शिक्षणाचा मुख्य उद्देश त्या काळात होता. विद्यार्थ्यांना धनुर्विद्या, तलवारबाजी, कुस्ती, भाला फेकणे अशा विविध बाबींमध्ये प्रवीण बनवलं जात असे आणि हे विद्यार्थी राज्याचं आणि राष्ट्राचं संरक्षण करत असत. परंतु जसा जसा काळ पुढे गेला तसं राजेशाही व्यवस्था गेल्यानंतर संरक्षणाचे महत्त्व कमी झाले आणि खेळांचे शिक्षणातील महत्त्व कमी होऊ लागले. परंतु खेळांचे शिक्षणातील महत्त्व कमी झाल्याने देशातील नागरिकांच्या आरोग्यावर त्यांचे विपरीत परिणाम दिसू लागले त्याबरोबरच बौद्धिक क्षमतांच्या विकास न होणे ही बाब सुद्धा सर्व शिक्षण तज्ञांच्या लक्षात आली आणि पुन्हा शिक्षणामध्ये खेळांचे महत्त्व वाढले. विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा दृष्टिकोन समोर ठेवून खेळाला अभ्यासक्रमाचा भाग बनवला गेला पाहिजे. विद्यार्थ्यांच्या शारीरिक क्षमतेचा विचार करून त्यांना शारीरिक दृष्ट्या तंदुरुस्त बनवण्यासाठी त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वांमध्ये बदल घडवण्यासाठी दररोज शालेय शिक्षणात 60 मिनिटांचा काळ शारीरिक क्रिया कलापांसाठी देणे आवश्यक आहे. तसेच शारीरिक दृष्ट्या अपंग विद्यार्थ्यांना समान संधी प्रदान करून त्यांना त्यांच्या अनुरूप खेळांचा समावेश शिक्षणामध्ये करणे अपेक्षित आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये क्रीडा संस्कृतीचा विकास होऊन विद्यार्थी क्रियाशील बनतात त्यांचे आरोग्य चांगले राहते, जीवनशैली सुधारते आणि विविध क्षमतांचा विकास त्यांच्यामध्ये खेळाच्या माध्यमातून होत जातो. वेळ व्यवस्थापन, मानसिक तणाव व्यवस्थापन, शारीरिक तणाव व्यवस्थापन, बिकट परिस्थितीतून मार्ग काढणे, निर्णय क्षमता विकसित करणे, समूह भावनेचा विकास होणे, एकमेकांना मदत करणे यासारख्या अनेक बाबी खेळाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये विकसित होत जातील आणि विद्यार्थी सर्व गुण संपन्न बनतील म्हणून शालेय स्तरावरील शिक्षणामध्ये खेळाला महत्त्व देणे आवश्यक आहे. शिक्षणाचा मुख्य उद्देश विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करणे असे आहे आणि शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून सर्वांगीण विकास शक्य आहे म्हणून शारीरिक शिक्षणाचा समावेश शालेय स्तरापासून होणे आवश्यक आहे. सध्याच्या जीवनशैलीमध्ये अनेक बदल झाल्याने क्रीडा आणि योग शिक्षण यांचा समावेश शिक्षणात करणे अभिप्रेत आहे. पारंपारिक आणि व्यावसायिक उच्च शिक्षणामध्ये इतर विषयांबरोबर योग आणि क्रीडा यांचा समावेश होणे ही काळाची गरज आहे.

21 व्या शतकातील नागरिकांना गंभीर विचार समस्या सोडवणे त्यांच्यामध्ये तार्किक क्षमतेचा विकास होणे, संकल्पनां सहज समजणे इत्यादी बाबीसाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने विस्तृत मार्गदर्शन तत्वे तयार केली आणि त्यासाठी महाविद्यालय आणि विद्यापीठांसाठी शारीरिक शिक्षण क्रीडा आणि योग शिक्षण याची एक विस्तृत रूपरेषा तयार केलेली असून यामध्ये

शारीरिक शिक्षणाच्या माध्यमातून व्यवसायांची निर्मिती करून शारीरिक शिक्षण, क्रीडा आणि योगास लोकांसाठी अत्यंत सुलभतेने उपलब्ध करून देण्याचा आराखडा तयार केला आहे. म्हणजेच उच्च शिक्षण संस्थांद्वारे खेळ आणि योगाच्या माध्यमातून भारतातील प्रत्येक नागरिकाला निरोगी आणि तंदुरुस्त आयुष्य जगण्यासाठी मदत होईल. जागतिक महासत्ता म्हणून भारत झपाट्याने विकास करत आहे जागतिक स्पर्धेतील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी निरोगी समाजाची आवश्यकता नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून पूर्ण होईल अशी या धोरणातून अपेक्षा आहे. यासाठी सरकारने अनेक उपक्रमही सुरू केली आहेत. फिट इंडिया, खेळो इंडिया, राष्ट्रीय क्रीडा दिवस, आंतरराष्ट्रीय योग दिवस इत्यादी उपक्रमांची निर्मिती आणि अंमलबजावणी सुरू झालेली आहे. खेळाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये व्यावसायिक कौशल्य गुणांचा त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास होईल यात शंका नाही.

निष्कर्ष –

खेळ ही माणसाची स्वाभाविक प्रवृत्ती असून खेळाचा शिक्षणातील समावेश आणि त्याची काटेकोर अंमलबजावणी आजच्या घडीला आवश्यक असून खेळातून मानसिक ताणतणाव व्यवस्थापन , शारीरिक मजबुती, बिकट परिस्थितीत निर्णय घेण्याची क्षमता, कठीण परिस्थितीवर मात करण्याचे सामर्थ्य, संकटातून संरक्षण करण्याचे सामर्थ्य, बौद्धिक आणि व्यक्तिमत्त्वाचा विकास इत्यादी बाबी साध्य होत असून खेळाशिवाय शिक्षणाची प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकत नाही म्हणून खेळ आणि शिक्षण ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत.

संदर्भ:-

1. मोरे, डी.एन. २०२३. उच्च शिक्षण धोरण: आव्हाने आणि दिशा. पुणे: द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि.
2. धनागरे, द.ना. २०१०. उच्च शिक्षण ध्येयवादाकडून बाजारपेठेकडे. मुंबई: लोकवाङ्मयग्रह.
3. <https://statetimes.in/games-and-sports-in-nep-2020/>
4. <https://www.sportanddev.org/latest/news/sports-education-building-thriving-future>
5. <https://theprint.in/india/nep-2020-envisages-sports-as-part-of-curriculum-lays-emphasis-on-sports-integrated-learning-minister-pradhan/1107083/>

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि उच्च शिक्षणातील परिवर्तने

श्री. दोडके शिवराम,

सहा.प्राध्यापक,

शिवजागृती महाविद्यालय नळेगांव,

ता. चाकूर जि. लातूर — ४१३५२४

प्रस्तावना :-

एखादया देशाचे स्थान व त्या देशाचा विकास तेथील शिक्षण पद्धतीनुसार ठरत असते. दि.२९ जुलै २०२० या दिवशी नवीन शैक्षणिक धोरणला मान्यता मिळाली,हे धोरण तिसरे शैक्षणिक धोरण आहे.

भारतामध्ये मोठया प्रमाणात तरुण पिढी आणि भारताला तरुणाचा देश असे म्हटले जाते. कोणत्याही देशाचा विकास आणि समृद्धी ही तरुणांवर आधारीत असते,यासाठी महत्वाचा घटक म्हणजे शिक्षण होय. शिक्षणाच्या पायावर देश उन्नती मोठया प्रमाणात होऊ शकतो. सध्या भारत सरकारने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० लागू केले. हे शैक्षणिक धोरण २१ व्या शतकातील पहिले धोरण होय.

१९८६ च्या शैक्षणिक धोरणाचे २०२० च्या नवीन शैक्षणिक धोरणाने जागा घेतली आहे. सुमारे ३४ वर्षांच्या जुन्या शैक्षणिक धोरण बदल करण्यात आले.

या शैक्षणिक धोरणामध्ये भविष्याचा पाया मजबूत करणे हे महत्वाचे निर्णय घेतले आहे. पूर्वीच्या शैक्षणिक धोरणाच्या तुलनेत भविष्य उज्वल होण्यासाठीचा निर्णय आहे. शिक्षण क्षेत्रात खरे उद्दीष्टये साध्य करण्यासाठी काही समस्या येणारे याचे उत्तरे शोधून काढणे गरजेचे आहे. सर्वांना समानतेचे शिक्षण उपलब्ध करून देणे, ज्ञान आणि न्यायावर आधारीत समाज स्थापन करणे. भारताला जागतीक नेतृत्व प्रस्थापीत करण्यासाठी विद्यार्थ्यांच्या कलागुणांना समजून सर्वासमोर चालना देणे.

उद्दीष्टये :-

- १) उच्च शिक्षणात राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अमंलबजावणी करताना येणाऱ्या आव्हानांना तोंड देणे.
- २) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० च्या क्षेत्रात प्रमुख उद्दीष्टांचा अभ्यास करणे.
- ३) उच्च शिक्षण क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांवर या धोरणाचा काय परिणात होईल.
- ४) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० यामध्ये शिक्षकांवर काय परिणाम होईल.
- ५) उच्च शिक्षणावरील होणाऱ्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० प्रमुख उद्दीष्टये राष्ट्रीय शिक्षणात सुधारणा करणे व हे साध्य करण्यासाठी नव्या जगाशी सुसंगत असने गरजेचे आहे. हे शैक्षणिक धोरण जुन्या धोरणापेक्षा प्रभावशाली आहे. मावन संसाधन मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय असे करण्यात आले. व या धोरणात ५+३+३+४ या रचनेवर आधारीत आहे. या धोरणात मातृभाषेत भाषेत शिक्षण घेण्यासोबत सहशैक्षणिक उपक्रमांना चालना देऊन विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देण्यात आले. नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये विद्यार्थ्यांसाठी विशेष तरतुदी करण्यात आले आहे. एका पेक्षा जास्त शाखेमध्ये प्रवेश घेता येईल तो कोणत्याही शाखेतील विषय निवडून त्याला पदवी अभ्यासक्रम पूर्ण करता येईल. कला शाखेतील विद्यार्थ्यांला विज्ञान शाखेतील विषय निवड करता येईल. विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे वैयक्तिक स्वातंत्र देण्यात आले आहे, तो वेगवेगळ्या टप्यामध्ये आपला अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतो. पदव्युत्तर पदवीसाठी बाह्यतम मार्ग निवडण्याचा अधिकार आहे. जर पदवी अभ्यासक्रम ४ वर्ष पूर्ण केला तर पदवीनंतर पदव्युत्तर पदवी एक वर्षे कालावधी असेल. जर एखादया विद्यार्थ्यांने ४ वर्षांची पदवी पूर्ण करण्यासाठी त्याला काही कारणास्तव महाविद्यालय सोडले तर त्याला १ वर्ष पूर्ण केल्यानंतर प्रमाणपत्र २ वर्ष पूर्ण केल्यानंतर पदवीका आणि ३ न्या वर्षी सोडल्यानंतर पदवी मिळेल. यासोबतच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकासासाठी शैक्षणिक विकासासह शालेय उपक्रमावर भर देण्यात येणार असून या शिवाय या धोरणात व्यावसायिक शिक्षण, दुरुस्त शिक्षण ,ऑनलाईन शिक्षण आदींवर भर देण्यात आला आले. या शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांना अनेक प्रकारच्या शिष्यावर्ती योजनेवर भर देण्यात आला आहे.

उच्च शिक्षण क्षेत्रातील शिक्षकावर काय परिणाम होतो :-

उच्च शिक्षणामध्ये महत्वपूर्ण घटक हा शिक्षक होय. व त्याची महत्वाची मध्यवर्ती भूमिका असते. त्याचे एकंदरीत उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी त्याचे योगदान खूप जास्त असते, म्हणून याकडे दर्लक्ष करता येणार नाही. त्यामुळे या धोरणात प्राध्यापकांना डोळयासमोर ठेवून प्राध्यापक हा गुणवत्तापूर्ण असला पाहिजे. त्यांचे मार्गदर्शन विकास कार्यक्रम, पदोन्नती आणि उत्कृष्ट प्राध्यापक नियुक्ती इत्यादी महत्वाचे निर्णय घेण्यात आले.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० संपूर्ण शिक्षणावर होणारा परिणाम :-

पदवी व पदव्युत्तर शिक्षणामध्ये मोठया प्रमाणात बदल करण्यात आला आहे. जसे की, पदवी ४ वर्षे पदव्युत्तर १ वर्षास फिल नियम रद्द करण्यात आला असून पीएचडी अभ्यासक्रम ४ वर्षासाठी अनिवार्य करण्यात आला. यामध्ये नियमित संस्था स्थापन करण्यात येणार असून राष्ट्रीय शिक्षण आयोग, एन.सी.टी.ई. आणि एन.आय.सी.टी.ई. रद्द करण्यात आल्या. महाविद्यालयांना स्वायत्ता देण्यात येणार व सलगीकरण प्रक्रिया १५ वर्षात पूर्णपणे रद्द करण्यात येईल. परदेशी विद्यापीठांना भारतात विद्यापीठ स्थापित करण्यासाठी मुभा देण्यात आली आहे. भौगोलिक वातावरण आणि ऑनलाईन शिक्षणासाठी महाविद्यालयाचे शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांना डिजीटल संसाधने उपलब्ध करून देण्यात येतील.

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० चा शिक्षणावर होणारा परिणाम पुढील प्रमाणे :-

- * एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या ६% योगदान शिक्षणावर राहिल व राज्य व केंद्र एकत्रितपणे काम करतील.
- * विद्यार्थ्यांना भारतातील इतर प्राचीन भाषांचा अभ्यास करण्याचा पर्याय उपलब्ध करून देण्यात येईल व राज्य त्यांच्या स्तरावर ठरवतील.
- * या धोरणानुसार जर एखाद्या विद्यार्थ्याला अभ्यासक्रम सोडून दुसऱ्या अभ्यासक्रमात प्रवेश द्यायचा असेल तर त्याला काही काळ सुट्टी घेता येईल व दुसऱ्या अभ्यासक्रमात सहभागी होऊ शकेल. आणि त्यानंतर पहिला अभ्यासक्रम ही करू शकेल.
- * २०३३ पर्यंत नाव नोंदणी ५०% पर्यंत वाढविण्याचे उद्दीष्टे आहे.
- * या धोरणाचे हे एक महत्वपूर्ण वैशिष्ट्य आहे की अनेक प्रकारे सहभागी होता येईल व बाहेर पडण्यासाठी संधीपण असेल.
- * नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये परदेशातील कॅम्पस व भारतातील कॅम्पस यामधील संस्कृती व बोद्धीक देवाणघेवाण यांचा समन्वय करण्यात आला आहे.
- * उच्च शिक्षण क्षेत्रातील संशोधन नवोप्रकमांना चालना देण्यासाठी नॅशनल रिसर्च फाऊंडेशन स्थापन करण्याचे उद्दीष्टे ठेवण्यात आले आहे.

उच्च शिक्षणामध्ये नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० ची अमंलबजावणी करताना येणारी आव्हाने :-

या धोरणाचा अभ्यास करताना उच्च शिक्षण क्षेत्रात केलेल्या तरतुदी साध्य करणे हे आव्हानात्मक आहे. व प्रत्यक्षात त्याचे अमंलबजावणी करणे हे क्रांतीकारकच ठरते. एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा ६% खर्च पूर्वीच्या धोरणात असून सुध्दा त्याची परीपूर्णाता झाली नाही. केवळ ३% निधी देण्यात आला. नवीन शैक्षणिक धोरण २०२० मान्यता मिळाली त्याच वर्षी निधी कपात करण्यात आला. व यावेळी जवळ-जवळ ४ कोटी लोक उच्च शिक्षण घेत होते. भारत हा विविधतेच नटलेला आहे. म्हणून या धोरणाचे अमंलबजावणी करणे आव्हानात्मक आहे. तरीपण काही राज्यांनी राष्ट्रीय निती २०२० लागू करण्यात आली आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण -२०२० च्या उच्च शिक्षणावर झालेले बदल व लोकांच्या मानसिकतेत बदल करणे हे एक क्रांतीकारक असेल. या धोरणाची योग्य दिशेने वाटचाल करण्यासाठी नियमित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे.

शेवटी 'राष्ट्र प्रथम चारित्र्य आवश्यक' या वाक्यावर आधारीत भारताच्या भविष्याचा पाया आहे. असे आपण म्हणू शकतो. या धोरणामध्ये आलेले शिक्षण व्यवस्था या बद्दलची दृष्टी ही पूर्वीच्या धोरणापेक्षा वेगळी ठरते. या धोरणाची असलेले शिक्षण पातळी बदलून नवीन साच्यात कशा प्रमाणे बसवता येईल हे एक महत्वपूर्ण आहे. या शैक्षणिक धोरणाचे उद्दीष्टे साध्य

करण्यासाठी सर्वांना एकत्र येऊन बदल घडवण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावावी लागेल. नवीन शैक्षणिक धोरण योग्य रितीने अमलात आणले तर भविष्यासाठी सुवर्ण भारताची पायाभरणी व विकासाच्या दिशेने वाटचाल करेल.

निष्कर्ष:-

उच्च शिक्षण क्षेत्रात नवीन शैक्षणिक धोरणाचे उद्दीष्टे पूर्ण करणे भविष्यासाठी एक आव्हानात्मक आहे. मात्र या धोरणाची खऱ्या अर्थाने अमलबजावणी करणे व प्रत्यक्षात उतरवणे यासाठी खरी कसोटी आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० द्वारे उच्च शिक्षण क्षेत्रात महत्वपूर्ण बदलाचे लक्ष्य गाठण्यात आले. भारतीय सर्वोत्कृष्ट विद्यापीठांना इतर देशांचे विद्यापीठ त्यांच्या शाखा स्थापित करून प्रोत्साहन देणे व नियमित शिक्षण भरती संशोधन कार्याला चालना मिळण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण आयोग एकच उच्च शिक्षणात नियामक आहे. या धोरणामध्ये एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नाचा वाटा शैक्षणिक क्षेत्रात एकत्रितपणे गुंतवण्याचे उद्दीष्टे राज्य आणि केंद्र सरकार आहे. कित्येक वर्षांनंतर शैक्षणिक धोरणाचा काही आव्हाने उच्च शिक्षण क्षेत्रात सकारात्मक परिणाम होणार आहे.

संदर्भ :-

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण -२०२० मसुदा
2. <https://youtu.be/Zs0AecybBRw?si=c4ZieFHJg23h4LZX>
3. <https://english.tupaki.com/amp/highlights/article/board-exams-changed-15-years-for-higher-education>
4. [http://amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2\(5\)/33.pdf5](http://amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue2(5)/33.pdf5)
5. <https://innovate.mygov.in/wpcontent/uploads/2019>

नवीन शैक्षणिक धोरण : उच्च शिक्षणातील परिवर्तनाच्या अनुषंगाने

प्रा.श्रीमती वंदना कृष्णाजी बच्छाव

ग्रंथपाल

समाजश्री प्रशांतदादा हिरे कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,

नामपूर, ता.बागलाण, जि.नाशिक.

प्रस्तावना

उच्च शिक्षण हे मानवाच्या विकासात अतिशय महत्त्वाची भूमिका पार पाडते. जर जीवनात यशाचे शिखर सर करावयाचे असेल तर त्यासाठी उच्च शिक्षण घेणे आवश्यक असते. आजच्या या जागतिक स्पर्धेत टिकाव धरणे म्हणजे प्रत्येक व्यक्तिसाठी तारेवरची कसरत ठरते. यामध्ये जो आपल्या शिक्षणाचा, बुद्धिचा व कौशल्याचा चांगला वापर करतो, तो या स्पर्धेमध्ये तग धरतो. म्हणजेच आजच्या या जागतिक स्पर्धेत यश मिळविण्यासाठी उच्च शिक्षण अतिशय महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच उच्च शिक्षणास यशस्वी जीवनाची चावी असे संबोधले आहे. उच्च शिक्षण म्हणजे एक समाजाला मिळालेले अतिमहत्त्वाचे वरदान असून ज्यामुळे व्यक्तीला त्याच्या हक्काची जाणिव होते, त्याच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची जाणीव होते व तसेच उच्च शिक्षणामुळे व्यक्तीला स्वावलंबी बनण्याचा मार्ग मिळतो. उच्च शिक्षणामुळे व्यक्तीचे जगण्याचे मापदंड बदलतात.

Higher Education is an important instrument and a powerful tool to build knowledge based society it provides the specialized knowledge and skilled labor to country. The core mission of higher education is to educate. Train, undertake research and provide service to the community.

या अनुषंगाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या माध्यमातून भारतात नवीन शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे. यासाठी शिक्षण क्षेत्रात काही नवीन बदल करण्यात आले आहेत. त्यात मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे नाव बदलून शिक्षण मंत्रालय ठेवले गेले आहे. या शैक्षणिक धोरणाच्या निमित्ताने 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून भारतातील शिक्षण प्रणालीतील हा तिसरा मोठा बदल आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या पूर्वी 1968 आणि 1986 मध्ये शैक्षणिक यंत्रणेचे सुधारणा करण्यात आली होती. त्यानंतर आता 2020 साली शैक्षणिक सुधारणा करण्याच्या उद्देशाने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 लागू करण्यात येणार आहे. प्रथमतः राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हे ठरवणार आहे की भारतातील उच्च शिक्षणावर एकल नियामक संस्था देखरेख करणार आहे. अशाप्रकारच्या उच्च शिक्षणाच्या विविध पैलूंना लक्षात घेऊन नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या निमित्ताने शोधनिबंधा द्वारे उहापोह करण्यात आला आहे. त्याचा आढावा घेण्याच्या उद्देशाने हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आला आहे. त्यासाठी काही उद्दिष्टे ठरविण्यात आली आहेत. ती प्रामुख्याने पुढील प्रमाणे आहेत.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 या धोरणाचा आढावा घेणे.
2. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा भारताच्या शिक्षण पद्धतीवर पडणारा प्रभाव जाणून घेणे.
3. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि या धोरणानुसार उच्च शिक्षणातील संभावित बदल अभ्यासणे.

संशोधन पद्धती:

कोणत्याही विषयाचे किंवा घटनेचे अध्ययन करीत असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण आणि या धोरणानुसार उच्च शिक्षणातील संभावित बदल याचे अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरण आणि या धोरणानुसार उच्च शिक्षणातील संभावित बदल याचे अध्ययन पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणातील उच्च शिक्षणातील बदल

- अंडर ग्रॅज्युएट प्रोग्राम हा लवचिक एक्झिटसह 4 वर्षांचा कार्यक्रम असेल. ज्यामध्ये, विद्यार्थ्यांता एक वर्षाचा कोर्स पूर्ण केल्यानंतर प्रमाणपत्र 2 वर्ष पूर्ण केल्यानंतर डिप्लोमा पदवी, 3 वर्षांनंतर बॅचलर डिग्री आणि 4 वर्षांचे संशोधन कार्य पूर्ण केल्यानंतर आणि अभ्यास पूर्ण केल्यानंतर केलेल्या विषयाशी संबंधित शोधाशी एकरूप केले जाईल.
- विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांना निधी आणि वित्तपुरवठा करण्यासाठी उच्च शिक्षण अनुदान परिषद असेल. ते AICTE आणि UGC ची जागा घेईल.
- नॅशनल टेस्टिंग एजन्सी NEET आणि JEE तसेच विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांसाठी - सामायिक प्रवेश परीक्षा चे आयोजन केले जाईल.
- मास्टर ऑफ फिलॉसॉफी कोर्स बंद केला जाईल, कारण हा मास्टर्स आणि पीएचडी दरम्यानचा इंटरमिजिएट कोर्स होता.
- संशोधन आणि नवकल्पनांना चालना देण्यासाठी नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन (NRA) विकसित केले जाईल.
- आपल्या देशात परदेशी विद्यापीठांचे कॅम्पस इंटरव्यू आणि विदेशात आपल्या देशाची कॅम्पस इंटरव्यू घेतली जातील.

नवीन शैक्षणिक धोरणाचे फायदेशीर परिणाम

- नवीन शैक्षणिक धोरण हे आत्म- कार्यक्षमतेवर शिकणाऱ्यांच्या संज्ञानात्मक कौशल्यांवर भर देते. जर मूल जन्मतः प्रतिभावान असेल तर ते त्यांच्या कौशल्यांचा विकास करण्यास मदत करेल.
- पूर्वीच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासासाठी फक्त एकच विषय निवडण्याचा पर्याय होता, पण आता ते वेगवेगळे विषय निवडू शकतात, उदाहरणार्थ गणितासह कला आणि हस्तकला.
- प्रत्येक विषयाला समानतेने हाताळण्यावर भर.
- विद्यार्थ्यांमध्ये नाविन्यपूर्ण कल्पनांचा अंतर्भाव करून परस्परसंवादाची क्षमता, टीकात्मक विचार आणि तर्कशक्ती विकसित करणे हा या धोरणाचा मुख्य उद्देश आहे.
- ग्रॅज्युएट कोर्सेसमधील एकापेक्षा जास्त एक्झिट पर्याय विद्यार्थ्यांना अनुभवाचा लाभ घेण्याची आणि दरम्यानच्या काळात कुठेतरी काम करून आणि नंतर पुढे चालू ठेवून कौशल्ये मिळवण्याची संधी देतात.
- नवीन शैक्षणिक धोरण कोणताही विषय शिकण्याच्या व्यावहारिक पैलूवर लक्ष केंद्रित करते, कारण संकल्पना समजून घेण्याचा हा एक चांगला मार्ग मानला जातो.

2040 पर्यंत सर्व संस्था आणि उच्च शिक्षण संस्था बहुविद्याशाखीय बनतील.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार उच्च शिक्षणातील संभावित बदल

या धोरणानुसार उच्च शिक्षणातील अध्यापनाचा दर्जा सुधारवा, म्हणून चार वर्षांची पदवी आणि इतर शिक्षक पात्रता परीक्षा सुचवण्यात आल्या आहेत. तसेच शिक्षकांवरचा प्रशासकीय भार हलका व्हावा म्हणून यापुढे निवडणुकांसाठी शिक्षकांची मदत घेतली जाणार नाही असे म्हटले आहे. शिवाय इतर प्रशासकीय काम हलके व्हावे म्हणून समाजातील स्वयंसेवकांची मदत घ्यावी असे नमूद केले आहे. यातील स्तुत्य गोष्ट ही की ज्ञानाचे आदान- प्रदान इथे अधिक सुकर होईल आणि वातावरण अधिक उत्साही बनेल या दृष्टीने पाऊले उचलण्यात आलेली दिसून येतात.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार एकसमान क्रेडिट पद्धती

या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार उच्च शिक्षणातील पदवीच्या पहिल्यावर्षी प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना क्रेडिट गुणांकन पद्धतीनुसार अभ्यासक्रम शिकवला जाणार आहे. म्हणजेच प्रत्येक विषयाचे क्रेडिट निश्चित केले जाणार आहे. या बरोबरच या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार, पदवी अभ्यासक्रमात क्रेडिट गुणांकन पद्धती आणि विषय निवडीचे स्वातंत्र्य असणार आहे. तसंच पदवी आणि पदव्युत्तर प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांला शिकणासाठी अनेक पर्याय उपलब्ध असतील. अशीही तरतूद या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार करण्यात आली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पदवीचा अभ्यासक्रम चार वर्षांचा

या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार येत्या शैक्षणिक वर्षापासून चार वर्षांच्या पदवी अभ्यासक्रमाचा पर्याय विद्यार्थ्यांना असेल असेही स्पष्ट करण्यात आले आहे. याला ऑनर्स पदवी असं म्हटलं जाईल. परंतु याबरोबरच तीन वर्षांचा पदवी अभ्यासक्रम कायम राहील. अशीही तरतूद या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार करण्यात आली आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार मल्टिपल एन्ट्री आणि मल्टिपल एक्झिट

या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पदवी किंवा पदव्युत्तर शिक्षण सुरू असताना काही अटींसह विद्यार्थ्यांना मध्येच शिक्षण सोडून पुन्हा प्रवेश घेत आपलं शिक्षण पूर्ण करता येणार आहे. यासाठी विद्यार्थ्यांना सात वर्षांची मुदत दिली जाणार आहे. यापूर्वी ही मुदत सहा वर्षांपर्यंत होती. अशीही तरतूद या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार करण्यात आली आहे.

शिक्षणासाठी बहुविद्याशाखीय पर्याय

या नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पदवीचा अभ्यास करताना शिक्षणासाठी बहुविद्याशाखीय पर्याय उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. म्हणजेच एका शाखेतील विद्यार्थ्यांला दुसऱ्या कोणत्याही अन्य विषयात किंवा दुसऱ्या शिक्षण संस्थेत शिकायचे असल्यास त्यासाठी त्याला पर्याय उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. परंतु त्यासाठी पात्रता काय असावी याचे निकष तयार करण्याचं काम सध्या सुरू आहे. उदा. कला शाखेतील एखाद्या विद्यार्थ्यांला गणित किंवा रसायनशास्त्र शिकायचे असल्यास त्यासाठी त्याला पर्याय उपलब्ध करून देण्यात येणार आहे. त्यासाठी काही निकष असणार आहेत यावर सध्या काम सुरू आहे. पदवीचा अभ्यास करताना अभ्यासक्रमात मेजर आणि मायनर असे विभाग केले जाणार असून मायनर विभागांतर्गत विद्यार्थ्यांना आपल्या शाखेव्यतिरिक्त इतर विषय शिकता येणार आहेत. तसंच शिक्षणाचा हा पर्याय उपलब्ध करून देणारी महाविद्यालय सुद्धा निश्चित केली जाणार आहेत.

समारोप

उच्च शिक्षणामुळे समाजातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय अशा स्वरूपाचे असलेले अंतर/दरी कमी करण्यास मदत होते. उच्च शिक्षण म्हणजे असे शिक्षण ज्यामुळे तरुणांच्या ध्येयपुर्तीस व कौशल्य विकासास मदत होते. उच्च शिक्षणामध्ये शिकविणे, संशोधन, प्रात्यक्षिक, सामाजिक सेवा इत्यादींचा समावेश होतो, असे उच्च शिक्षण विद्यापीठे, महाविद्यालये, संशोधन केंद्र अशा ठिकाणी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष अशा दोन्ही स्वरूपात दिले जाते. उच्च शिक्षण म्हणजे ज्या शिक्षणामुळे व्यक्ती स्वातंत्र्य, नैतिकता, चारित्र्य, शिस्त, समता, सांघिक भावना, मानवता, व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक विकास, अध्यात्मिक विकास, पारंपारिक अघोर परंपरांना विरोध, आत्मविष्कार, सृजनशीलता विकास, निसर्गसानिध्य मानवतेचे मूल्य जपणूक, वैश्विक एकात्मता अशा सर्व उद्दिष्टांची पूर्ती होते. म्हणजेच मानवास शिक्षणामुळे स्वतंत्र वातावरण मिळते, तर उच्च शिक्षणामुळे व्यक्ती स्वातंत्र्य मिळते व व्यक्ती स्वातंत्र्यामुळे मानवाच्या वैयक्तिक विकासास चालना मिळते. या दृष्टीने नवीन शैक्षणिक धोरणास भारतातील शिक्षण क्षेत्रात महत्वपूर्ण स्थान आहे. आजच्या परिस्थितीत शिक्षणाला गुणवत्तापूर्ण आणि जीवनोपयोगी बनवणे गरजेचे बनत चालले आहे. या दृष्टीने नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांमध्ये जीवन कौशल्ये विकसित करण्याबरोबरच सॉफ्ट स्किल्सवरही भर दिला जाणार आहे. या दृष्टीने नवीन शैक्षणिक धोरण महत्वपूर्ण ठरेल अशी अपेक्षा व्यक्त करून पुढे चालणे आवश्यक असल्याचे दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
2. मीनल नरवाडे - भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या.
3. शैलेंद्र देवळणकर - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार महाराष्ट्रात कॉलेज शिक्षणात होणार बदल.
4. विशाल गांगुर्डे - शैक्षणिक धोरण : महत्त्वाचे पाऊल, महाराष्ट्र टाइम्स, 9 Aug 2020
5. मनीषा सावेकर - नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020: स्वरूप,संधी आणि आव्हाने, 23 फेब्रुवारी, 2023
6. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, मनुष्य बळ विकास मंत्रालय, भारत सरकार.
7. निरंजन साहू- नवे शैक्षणिक धोरण आणि पाच आव्हाने, डिसेंबर 07 2021
8. शिक्षण संक्रमण- नोव्हेंबर 2021
9. डॉ. जी. एच. जैन - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची अंमलबजावणी बहुविद्याशाखीय शिक्षण.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची गरज

प्रा. अंकुश रणजीत जाधव
बी. पी. आर्ट्स,

एस.एम. ए. सायन्स आणि के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज, चाळीसगाव

प्रस्तावना :

भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर नागरिकांची निरक्षरता ही समस्या दूर करण्याच्या उद्देशाने भारत सरकारने विविध कार्यक्रम हाती घेतले. यात भारताचे पहिले शिक्षणमंत्री मौलाना अब्दुल कलाम आझाद यांनी देशासाठी "समान शैक्षणिक पद्धत" अस्तित्वात आणली आणि शिक्षण आयोग आणला. डॉ. राधाकृष्णन आयोग, मुदलियार आयोग, कोठारी आयोग असे अनेक आयोग स्थापन केले. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968 मध्ये सुरू करण्यात आले होते. त्यानंतर दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 मध्ये लागू करण्यात आले. 1992 मध्ये या धोरणात काही बदल करण्यात आले. 2009 मध्ये मोफत व सक्तीच्या शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम RTI Act 2009 संमत केला गेला. या कायद्याने प्रत्येक बालकाला प्राथमिक शिक्षणाचा अधिकार मिळाला. त्यानंतर नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण निश्चित करण्यासाठी अभ्यास गट स्थापन करण्यात आला. यामध्ये सर्वप्रथम 31 ऑक्टोबर 2015 मध्ये टी.एस.आर. सुब्रमण्यम यांच्या अध्यक्षते खाली पाच सदस्य समिती गठीत करण्यात आली. या समितीने 27 मे 2016 रोजी आपला अहवाल सादर केला. त्यानंतर 24 जून 2017 मध्ये डॉ. के. कस्तुरियन यांच्या अध्यक्षतेखाली 9 सदस्य समिती स्थापन करण्यात आली. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा मसुदा बनवण्याचे काम या समितीकडे होते. त्यांनी 2019 मध्ये अहवाल सादर केला. 31 मे 2019 मध्ये रमेश पोखरीयाल आयोग नेमण्यात आला. त्यावेळी पोखरीयाल हे मानव संसाधन मंत्री होते. त्यावेळेस त्यांनी त्यांनी अभ्यासू लोकांची मते मागवली होती आणि जवळपास दोन लाख लोकांनी या शैक्षणिक धोरणाला आपली मते नोंदविली. केंद्र सरकारने 29 जुलै 2020 रोजी झालेल्या मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 धोरणास मंजुरी दिली. या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची अंमलबजावणी 2023 मध्ये सुरू करण्यात आली आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ही एक शिक्षण क्षेत्रात क्रांती घडवण्यासाठी चांगली संधी आहे. 21 व्या शतकातील नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार शैक्षणिक ढाच्यामध्ये, नियमांमध्ये, प्रशासकीय व्यवस्थांमध्ये अनेक सुधारणा व अमुलाग्र बदल नमूद करण्यात येणार आहेत. या शतकातील शाश्वत विकास ध्येय प्राप्त करणे शक्य होईल. अशी समर्थ सशक्त शैक्षणिक व्यवस्था उभारणे हे या धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक 2020 या धोरणाने शैक्षणिक व्यवस्था व संस्था यांच्या करिता मूलभूत तत्वे निश्चित करण्यात आली आहेत. भारतीय मूल्य जोपासून अभ्यासक्रम व अध्यापन शास्त्राच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांमध्ये मूलभूत कर्तव्य, सावधानिक मूल्य तसेच देशाशी असलेले व्रत तयार करणे हे या धोरणातून अपेक्षित आहे. भारतीय अर्थव्यवस्था जागतिक दिशेने नेण्यासाठी आणि युवकांच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी आज या धोरणाची गरज आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे 21 व्या शतकातील पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आहे. तब्बल 34 वर्षांनंतर नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 29 जुलै 2020 रोजी मंजूर करण्यात आले आहे. या धोरणामध्ये अनेक अमुलाग्र बदल करण्यात आले आहेत. केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालय आता "शिक्षण मंत्रालय" नावाने ओळखण्यात येणार आहे. सर्वांसाठी समावेशक व समान गुणवत्तेचे शिक्षण आणि सर्वांसाठी निरंतर अध्यापनाच्या शिक्षणाच्या नवीन संधीना प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने या धोरणाची आखणी करण्यात आली आहे.

या शिक्षण धोरणात अत्यंत व्यापक दृष्टिकोन ठेवण्यात आला आहे. आपली संस्कृती आणि उद्याचे भविष्य याचा संगम घालण्याचा प्रयत्न केला आहे. शिक्षण आनंददायी करण्याबरोबर ते जीवनाभिमुख आणि अधिक रोजगाराभिमुख करण्यावर भर देण्यात आला आहे. धोरण सशक्त आणि स्पर्धा शिक्षण व्यवस्था उभी करणारे आहेत. गुणवत्तेच्या दृष्टीने देखील कालबद्ध कार्यक्रम हाती घेण्यात आला आहे त्यामुळेच यशाची अपेक्षा उंचावल्या आहेत. धोरणाची अंमलबजावणी प्रभावी झाली तर परिवर्तन निश्चित होईल. या धोरणाने आकृतीबंधात बदल केला आहे. आकृतीबंधात बालकाच्या वयाच्या तीन वर्षांपासूनचा समावेश केला आहे. विद्यार्थ्यांच्या आयुष्यातील पहिली आठ वर्षे अधिक महत्त्वाची असतात. या वयात आपण काय पेरणी करतो हे महत्त्वाचे असते. जगातील विविध संशोधनातून हे वय महत्त्वाचे असल्याचे समोर आले आहे. या वयात सुमारे 80 ते

85 टक्के मेंदूचा विकास होत असतो. त्यामुळे या वयात मुलांच्या शिक्षणाचा विचार महत्त्वाचा आहे. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मुळे जे मागील वर्षामध्ये, पारंपारिक विषय शिकण्यावर किंवा प्राविण्य मिळवण्यावर जास्त भर दिला गेला आणि व्यावसायिक कौशल्ये विकसित करण्यावर कमी भर दिला गेला ते या नवीन शैक्षणिक धोरणात भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत असणाऱ्या सर्व त्रुटी आणि मर्यादांची दखल घेण्यात आली आहे. शिवाय व्यावसायिक आणि औपचारिक शिक्षण यातील अंतर कमी करण्यासाठी या धोरणाची किती गरज आहे हे लक्षात येते .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1 नवीन शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे
2. नवीन शैक्षणिक धोरणाची गरज अभ्यासणे
3. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा वापर करून ज्ञान सुपर पावर बनवणे.

प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. हे संशोधन पूर्णपणे दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या संशोधनाशी संबंधित माहिती मिळवण्यासाठी मासिके, नियतकालिके, विविध प्रकाशित लेख, वर्तमानपत्रे, दैनिक, साप्ताहिके, संदर्भ साहित्य , इंटरनेट वरील माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाची गरज :

1. नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मातृभाषा वापरली जाणार आहे. शिकवत असताना भाषा कोणावरही लादली जाणार नाही याची खात्री करून शिकविण्याचे माध्यम म्हणून विद्यार्थ्यांच्या मूळ भाषेवर जोर दिले जाणार आहे. मातृभाषा, स्थानिक भाषा किंवा प्रादेशिक भाषा किमान इयत्ता पाचवी पर्यंत शिक्षणाचे माध्यम म्हणून वापरली जाणार आहे.
2. नवीन शैक्षणिक धोरणात वयाच्या तिसऱ्या वर्षी शालेय शिक्षण सुरू होणार असल्याने या धोरणात शालेय शिक्षण अनिवार्य केले आहे.
3. सुरुवातीपासूनच विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास निश्चित करण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शिक्षणात सार्वत्रिक प्रवेश निश्चित करण्यावर लक्ष केंद्रित करण्यात आले आहे. या धोरणानुसार विद्यार्थ्यांची प्रगती आणि त्यांची शिकण्याची क्षमता यांचा वेळेवर मागोवा घेतला जाणार आहे. म्हणून हे शैक्षणिक धोरण गरजेचे वाटते.
4. नवीन शैक्षणिक धोरणात असे म्हटले आहे की, शालेय अभ्यासक्रम आणि अध्यापन शास्त्राचे उद्दिष्ट विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी असायला हवे ,जे त्यांना 21व्या शतकातील कौशल्यांनी सुसज्ज करेल. विद्यार्थ्यांना कमी अभ्यासक्रमाच्या सामग्रीचा अभ्यास करावा लागेल जो अनुभवात्मक शिक्षण आणि गंभीर विचारांवर भर देईल आणि विद्यार्थ्यांना त्यांना ज्या विषयांचा अभ्यास करायचा आहे. त्याची निवड ते करू शकतील.
5. नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 अंतर्गत कला आणि विज्ञान अभ्यासक्रम आणि अतिरिक्त अभ्यासक्रम किंवा व्यावसायिक आणि शैक्षणिक कार्यक्रमांमध्ये कोणतेही औपचारिक भेद नसतील . विद्यार्थी संपूर्ण प्रवाहात विविध विषयांमधून निवड करू शकतात.
6. सरकार विविध HEI मध्ये मिळवलेले शैक्षणिक क्रेडिट डिजिटल स्वरूपात साठवण्यासाठी एक शैक्षणिक बँक ऑफ क्रेडिट देखील तयार करेल जेणेकरून ते हस्तांतरित केले जाऊ शकतील. आणि अंतिम पदवी मध्ये मोजले जाऊ शकतात. या दृष्टीने या धोरणाची आज गरज वाटते.
7. नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे दूरस्थ शिक्षण कार्यक्रमाचे मानक नियमित अभ्यासक्रमांच्या बरोबरीने आणण्यासाठी सरकारने बरेच प्रयत्न केलेले आहे. ऑनलाइन अभ्यासक्रम डिजिटल रिपॉझिटरीज ,सुधारित विद्यार्थी सेवा आणि संशोधनासाठी वेगवेगळे उपक्रम आणि उपाययोजना करण्याच्या उद्देशाने या धोरणाची गरज आज आहे.
8. नवीन शैक्षणिक धोरणाने असे निदर्शनास आले आहे की, गेल्या काही वर्षात फार कमी विद्यार्थ्यांनी उच्च शिक्षणाचा पर्याय निवडला आहे. त्यामुळे ही चिंता लक्षात घेता व्यवसायिक शिक्षणासह उच्च शिक्षणामध्ये जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करण्याच्या उद्देशाने या धोरणाची आखणी करण्यात आलेली आहे. जी आज गरजेची आहे .

शेवटी असा निष्कर्ष काढता येईल की हे धोरण विद्यार्थ्यांसाठी अत्यंत उपयुक्त असून अत्यंत आवश्यक समायोजन लागू करते. पूर्वी एकसमान व्यवस्था नव्हती. ती आता संपुष्टात आली आहे. यामध्ये अधिक पारदर्शकता आहे आणि देशातील संपूर्ण शिक्षण व्यवस्थेवर देखरेख करण्यासाठी एकच राष्ट्रीय एजन्सी असेल.

संदर्भ:-

1. देशमुख डॉ. लक्ष्मीकांत (संपा.) - नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास - अक्षरनामा - प्र. आ. 19 डिसेंबर 2021
2. माळी, एम.जी.१९७०. शैक्षणिक प्रश्न, पुनर्रचना आणि राष्ट्र विकास. पुणे : निळकंठ प्रकाशन.
3. कोठारी आयोग, शिक्षण आयोग अहवाल,(१९६४-६६), शिक्षण आणि राष्ट्रीय विकास शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
4. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/English1.pdf
5. <https://ncert.nic.in/textbook/pdf/heih111.pdf>

श्रीगोंदा तहसील, अहमदनगर जिल्हा, भूमी उपयोजन , जल सिंचन आणि पीक प्रारूप

डॉ. पी. के. मोरखंडे.

भूगोल विभाग

उज्वल ग्रामीण महाविद्यालय घोणसी.

ता - जळकोट. जि- लातूर.

भारतात एकूण लोकसंख्येपैकी 80% पेक्षा जास्त लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहे. गावांचा विकास होणे गरजेचे आहे. भारतीय संदर्भात जीवनपद्धतीबद्दल कृषी कार्य हे केवळ उपजीविकेचे साधन नाही. भारतात कृषी क्षेत्राचे वर्चस्व आहे. त्यामुळे साहजिकच कृषी नियोजन हा एकूण नियोजनाचा गाभा असेल. राष्ट्रीय उत्पन्नापैकी एकूण कृषी क्षेत्राचा वाटा ४२% आहे. त्यामुळे कृषी क्षेत्रातील कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेची पातळी भारतीय अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता ठरवते. अशा प्रकारे अप्रत्यक्षपणे ग्रामीण विकास हा देशाच्या कृषी विकासावर अवलंबून असतो. जेव्हा लोकसंख्या अन्नधान्य, तेलबिया, कडधान्ये इत्यादींमध्ये स्वयंपूर्ण झाली की त्यातून निर्माण होणारे अतिरिक्त उत्पन्न शेतीच्या विकासासाठी इतर आवश्यक पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी वापरले जाऊ शकते, पाण्याची उपलब्धता भरवशाची आणि पुरेशा प्रमाणात आहे. अट. पंचवार्षिक योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण विकास आणि सिंचनाच्या माध्यमातून समृद्धी हा भारतीय नियोजनात प्रमुख विषय आहे.

श्रीगोंदा हा अहमदनगर जिल्ह्यातील एक तालुका आहे. जो त्याच्या विलक्षण कृषी-हवामानामुळे आर्थिक विकासास अनुकूल आहे. 2011 च्या जनगणनेच्या हॅडबुक नुसार श्रीगोंदा तहसिल 114 गावांमधील 2, 35,706 लोकसंख्येला आधार देते. 2001 च्या जनगणनेच्या तुलनेत निव्वळ लोकसंख्या 55,000 पेक्षा जास्त आहे. यावरून असे दिसून येते की, तहसिलचा लोकसंख्या वाढीचा दर 29.22% पेक्षा जास्त आहे. यामुळे या भागातील जमीन आणि संसाधनांवर नक्कीच प्रचंड दबाव निर्माण झाला आहे. शेतकऱ्यांचे राहणीमान आणि उत्पन्नाची पातळी तितकीशी योग्य नाही. तरुण लोकसंख्या बहुतांशी बेरोजगार असल्याचे दिसते. दुसरीकडे, एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या पडीक जमिनीचे फार मोठे प्रमाण (21.64%) आहे.

भूमी उपयोजन आणि जल सिंचन :-

तक्ता I एकूण भूमी उपयोजन आणि जल सिंचन संदर्भात मूल्ये देते. तयार संदर्भासाठी एकूण मूल्ये परिपूर्ण आकृत्यांमध्ये दिली आहेत. सुरुवातीला, आधारभूत तुलना दर्शविते की सिंचनाखालील गावांमध्ये लागवड करणाऱ्यांच्या संख्येत दहा वर्षांत (2006 सह) 10% वाढ झाली आहे. वाढ खूपच किरकोळ (2.0%) असल्याचे दिसते. एकूण लागवडीखालील जमिनीचे कालांतराने नुकसान झाल्याचे दिसते. लागवडीखालील क्षेत्राचे नुकसान सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये (-2.3%) सिंचित गावांपेक्षा (-1.3%) जास्त आहे. त्यामुळे सिंचन नसलेल्या खेड्यांपेक्षा जमिनीवरचा दबाव जास्त असल्याचे दिसते. कारण स्पष्ट आहे: सिंचन. या गावांमधील जमीन पुरुषाचे प्रमाण या समस्येला आणखी एक परिमाण देते. सिंचनापूर्वी, बागायती गावांमध्ये, दरडोई 4.81 हेक्टर जमीन उपलब्ध होती. 2001 मध्ये यापेक्षा जास्त सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये (4.24) उपलब्ध होते. लागवडीतील वाढ (+10.0) आणि क्षेत्रामध्ये घट (-1.3) सह, नैसर्गिकरित्या, कालांतराने जमिनीवर दबाव वाढला आहे. यामुळे सिंचित गावांमध्ये प्रति डोके उपलब्ध जमीन 4.32 हेक्टरपर्यंत कमी झाली आहे. (प्रति डोके जवळजवळ अर्धा हेक्टर घट). सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये लागवड करणाऱ्यांची संख्या केवळ 2% वाढली आहे. आणि उपलब्ध जमीन देखील दहा वर्षांत 2.3% ने कमी झाली आहे. त्यामुळे, सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये दहा वर्षांत दरडोई जमिनीची उपलब्धता केवळ ०.१८ हेक्टरने कमी झाली आहे. अशा प्रकारे सिंचनानंतरच्या काळातही (2011) अर्धा हेक्टर कपात, सिंचित गावांमध्ये अजूनही प्रति डोके जास्त क्षेत्र आहे.

तक्ता- 1 भूमी उपयोजन आणि जल सिंचन :-

Sr.no.	प्रकार वापरा	बागायत गावे		सिंचन नसलेली गावे	
		2001	2011	2001	2011
1	एकूण भौगोलिक क्षेत्र (हेक्टर)	19032	19032	4967	4967
2	वन	4.75%	4.75%	14.3%	14.3%
3	लागवडीसाठी जमीन उपलब्ध नाही	3364	3376	1046	996
4	N.C. जमीन/पतन	2860	3540	1240	1310
5	निव्वळ क्षेत्र पेरणी केली	14488	13230	3017	2912
6	निव्वळ क्षेत्र सिंचन	4162	4425	683	692
7	सिंचनाचा % (कालव्याद्वारे)	73%	76%	-	-
8	टाक्या	28%	35%	10%	8%
9	विहिरी	37%	32%	75%	64%

सिंचन नसलेल्या गावांचे एकूण भौगोलिक क्षेत्र 4,967 हेक्टरच्या तुलनेत 19,032 हेक्टर आहे. 2011 मध्ये निव्वळ पेरणी केलेले क्षेत्र, (एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या % प्रमाणे) 76.12% होते. सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये हे प्रमाण ६०.७४% होते. आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे, सिंचनानंतर, बागायत क्षेत्रामध्ये पेरणी केलेले निव्वळ क्षेत्र 69.51% पर्यंत खाली आले आहे. आणि बिनसिंचन केलेल्या सिंचनमध्ये, सिंचित क्षेत्रामध्ये किरकोळ 58.62% पर्यंत खाली आले आहे. हे कदाचित खूप दूर असेल, जास्त उंचीवर असेल, कालव्यापासून दूर असेल, किफायतशीर नसेल आणि गावांच्या बाहेरील असेल, कारण या जमिनी, ज्यांची लागवड पावसावर अवलंबून होती, त्यामुळे गावांना सिंचन सुरू झाल्यानंतरही लागवडीसाठी टाकून दिले गेले असावे.

2011 मध्ये सिंचित गावांमध्ये पेरणी केलेल्या निव्वळ क्षेत्रामध्ये हलकी घट. सध्या दाखवलेल्या 69.51% जमिनीचा पूर्ण वापर झाला असे म्हणता येईल. परंतु सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये पेरणी केलेल्या निव्वळ आकारामध्ये केवळ 2.12% घट झाल्यामुळे आधीच अस्तित्वात असलेल्या पावसावर आधारित लागवडीवर कोणताही परिणाम होत नाही. सिंचित गावांमध्ये सन 2011 मध्ये 2 आणि 2 सिंचित गावांमध्ये सिंचन करण्यात आले होते. आणि 2011 मध्ये ते 24% पर्यंत वाढले आहे. तर 2001 मध्ये सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये सिंचनाखालील आरा 13.75% होते. आणि ते केवळ 13% वर गेले आहे. 2010 मध्ये 13.230 हेक्टर क्षेत्र कालव्याद्वारे सिंचन केले गेले. (२०११ दरम्यान) ७६% गावे अशी आहेत की कालवा सिंचन सुविधा उपलब्ध नाहीत, तर ६४% गावे विहिरींनी सिंचन केली जातात.

2011 मध्ये कालव्याद्वारे सिंचन केलेल्या विहिरींची संख्या 1057 होती. तर बिगर सिंचनात आणि ते 1265 (20% वाढ) वर गेले आहेत. तर सिंचन विहिरींची संख्या सिंचित गावांमध्ये 1830 राहिली. अशाप्रकारे कालवा सिंचन हे सिंचित खेड्यांमध्ये प्रबळ आहे, तर या शब्दाच्या मर्यादित अर्थाने, बिगरसिंचन खेड्यांमध्ये तसेच सिंचन खूप लोकप्रिय आहे. वर सादर केलेल्या वस्तुस्थिती आणि आकडेवारीच्या आधारे, सिंचित गावे (सिंचित क्षेत्राच्या 23.25% सह) विरुद्ध (13.93% सिंचित आर्टा) - अधिक समानता असलेली सिंचित गावे विकासातील भिन्नता आणि जे काही फरक असतील, त्यांच्याशी तुलना करता येईल. महत्त्वाचे आणि मुख्य फरक म्हणजे सिंचन याला श्रेय दिले जाते.

तक्ता- 2 पीक प्रारूप : (%) क्षेत्र :

पिके	बागायती गावे		सिंचन न केलेले गावे	
	2001	2010	2001	2010
ज्वारी	23.7	20.2	35.1	38.4
बाजरी	19.4	16.4	17.4	19.1
गहू	23.6	27.3	9.3	12.2

ऊस	32.9	42.6	5.5	6.3
भुईमूग	4.6	5.6	2.1	2.5
कडधान्ये	3.2	5.1	0.9	0.8
HVY अंतर्गत क्षेत्र	10.5	7.3	1.1	1.3

जल सिंचन :-

भौतिक-सामाजिक-आर्थिक घटकांशी संबंधित आहेत. आणि सिंचन बंद करण्यावर लक्षणीय प्रभाव पडतो, या सर्वांचा परिणाम ओमवर समान प्रमाणात होत नाही आणि क्षेत्रामध्ये कृषी घटनेचा लक्षणीय विकास होत आहे. विघटन टाळण्यासाठी आणि बेरड हे प्राथमिक, निर्णायक घटक निवडा जे स्थानिक आणि तात्पुरती फरकांना कारणीभूत ठरू शकतात. शेतीच्या विकासासाठी खते, इंडीज, उच्च बियाणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाव्यतिरिक्त पाणी हे महत्त्वाचे आणि दुर्मिळ निविष्टापैकी एक आहे. अशाप्रकारे अंतःकिरणनाशके, उच्च श्रेणीतील संपूर्ण कृषी क्रियाकलाप फिरतात. कमी पर्जन्यमान आणि निसर्गातील उच्च फरक या परिस्थितीत आर्द्रता पुरवठा करण्यासाठी कृत्रिम साधनांचा विकास करणे अत्यंत आवश्यक आहे.

पाण्याचा पुरवठा जलस्रोतांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असतो. पर्यावरणीय वातावरण पिकांच्या श्रेणीवर मर्यादा घालू शकते परंतु मानवी घटक कोणते पीक शक्य आहे हे ठरवतात. शेतकरी निवडतील आणि इनपुट तीव्रतेसह त्याच्या शेतात. सिंचनामुळे शेतातील पर्यावरणीय व्यवहार्य पिकांची श्रेणी आणि निवड वाढते आणि निविष्टांची व्यवहार्यता आणि नफा पातळी वाढते. श्रीगोंदा तहसीलमध्ये मर्यादित जलस्रोत आहेत. पाण्याचा स्रोत भूपृष्ठ आणि भूजल आहे. तहसीलमधील नद्या आणि नाले ओलांडून मोठ्या, मध्यम आणि लघु पाटबंधारे योजना बांधून पृष्ठभाग आणि भूजल स्रोतांचा वापर केला जातो.

पीक प्रारूप :

या दोन प्रकारातील गावांमध्ये ज्वारी, बाजरी गहू आणि ऊस, मंगळ, हरभरा, भाजीपाला आणि इतर काही कडधान्ये ही प्रमुख अन्नधान्य पिके घेतली जातात. सिंचन क्षेत्राच्या वाढीमध्ये पिकांचा वाटा लक्षात घेता पीक पद्धतीत बदल होण्याचे संकेत आहेत. 2011 मध्ये गहू, ऊस, बाजरी यांसारख्या पिकांच्या शेअर्समध्ये सुधारणा होऊनही एकूण अन्नधान्याचे घटते सापेक्ष महत्त्व दिसून आले आहे.

2011 मध्ये तृणधान्ये आणि कडधान्याखालील क्षेत्र सिंचनाखालील गावांमध्ये पेरलेल्या एकूण निव्वळ क्षेत्राच्या 70.6% होते. ज्यामध्ये गहू २३.६% ज्वारी २३.७% आणि डाळी ३.२ होती. दहा वर्षांनंतर अन्नधान्याखालील क्षेत्र फक्त 1% वाढले आहे. आनंद देणारा घटक म्हणजे कडधान्याखालील क्षेत्र वाढले आहे. काळाची गरज सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये अन्नधान्याखालील क्षेत्र सिंचनाखालील गावांमधील संबंधित क्षेत्रापेक्षा कमी (48%) होते (70.6%). ज्वारीखालील क्षेत्र तुलनेने योग्य आहे, परंतु गहू आणि कडधान्याखालील क्षेत्र कमी आहे (२०११ साठी). ज्वारी, एक पारंपारिक आणि निर्वाह पीक, पावसावर अवलंबून असलेल्या स्थितीत जास्तीत जास्त संभाव्य क्षेत्रात घेतले जाते. जरी उत्पादन उत्साहवर्धक नसले तरी, बहुतेक लागवड करणार्यांसाठी ते स्वतःच्या वापरासाठी पुरेसे आहे. दहा वर्षांनंतर सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये अन्न पिकाखालील क्षेत्र ७.१% कमी झाले आहे.

हे उच्च व्यापारीकरणामुळे असू शकते. सिंचनाचा (कालवा किंवा विहीर) फायदा झालेल्या सर्व क्षेत्रांवर कमी उत्पादन, कमी विक्रीयोग्य अतिरिक्त आणि कमी बाजारभाव असलेले अन्नधान्य फायदेशीर नाही. अन्नधान्य कमी झाल्यानंतर उदरनिर्वाहाची गरज भागवण्यासाठी अन्नधान्यही खाली आले आहे. इतर क्षेत्र व्यावसायिक उभारण्यासाठी वळवले जातात.

दहा वर्षांत, सिंचनाखालील गावांमध्ये ऊसाची स्थिती 42.6% वरून 32.9% पर्यंत सुधारली आहे. कुकडी कानाखाली 20% सिंचित क्षेत्र 'कापूस आणि लिंबू यांसारख्या दोन हंगामातील पिकांसाठी खास राखून ठेवलेले आहे. तर, 2001 मध्ये सिंचित गावांमध्ये या क्षेत्राचा पूर्ण वापर झाला. एकूण व्यावसायिक पिकांनी त्यांची स्थिती 27.7% (2010) पर्यंत सुधारली आहे, 19.5% (2001). विविध पिकांनी 2001 मध्ये पेरलेले क्षेत्र लक्षणीय (10%) व्यापले आहे, आणि सिंचनाच्या परिणामानंतर 2010 मध्ये ते कमीत कमी 0.7% पर्यंत कमी झाले आहे. सिंचन सुरू झाल्यानंतर, लोकांना विनामोबदला आणि दीर्घ कालावधीच्या पिकाखाली जमीन पडीक करणे परवडत नाही. 2001 मध्ये सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये अन्नधान्य पिकांनी पेरणी केलेल्या निव्वळ पेरणीपैकी

जवळपास निम्मी (62.8%) जागा व्यापली होती. भुईमूग आणि सूर्यफूल ही तेलबीज पिके असल्याने विहिरीखाली (सिंचन विहिरींची संख्या; खूप जास्त (1057) आणि सिंचनाखालील क्षेत्र घेतले जाते.

बागायत नसलेल्या गावांमध्ये विहिरीखालील पाण्याचे प्रमाण ७५% आहे. लोकांनी कापूस, भुईमूग आणि जवसाची लागवड केली आहे. तथापि, बागायत नसलेल्या गावांमध्ये दहा वर्षांत व्यापारी दलाच्या एकूण क्षेत्राचे १०% नुकसान झाले आहे. विविध पिकांनी खूप महत्त्वाची भूमिका घेतली आहे. निव्वळ पेरणी केलेल्या क्षेत्राच्या २०% क्षेत्रापर्यंत भूमिका. अशा प्रकारे सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये जमिनीचे वैविध्य अधिक स्पष्टपणे दिसून येते जे सिंचित गावांमध्ये जवळपास शून्य आहे. अशा प्रकारे सिंचन (सिंचित गावांमध्ये ७६%, सिंचन नसलेल्या गावांमध्ये १२%) , बागायत नसलेल्या गावांमध्ये 12%) नमुना गावांमध्येही त्याचा पीक पद्धतीवर परिणाम होतो. कुकडी कालवा प्रकल्प मुळातच निसर्गाने संरक्षणात्मक असल्याने, तहसील हा वर्षानुवर्षे दुष्काळग्रस्त भाग असल्याने, लोकांनी भरतीसाठी पुरेशी अन्न पिके घेतली पाहिजेत. दुष्काळी परिस्थितीवर मात करणे आणि अन्नधान्यामध्ये स्वयंपूर्णता विकसित करणे.

श्रीगोंदा तहसील मधील सिंचन नसलेल्या गावांच्या कोरड्या ट्रॅकमध्ये जमिनीचा योग्य वापर केला जात नसताना सिंचन असलेल्या गावांमध्ये हेच केले जात आहे. नमुना गावांच्या दोन श्रेणींमध्ये उत्पन्नाचे दर देखील भिन्न आहेत. ज्वारी हे संपूर्ण तहसीलमधील सर्वात महत्त्वाचे पीक आहे. दक्षिणेकडील आणि पूर्वेकडील हलक्या जमिनीतही बाजरीने लक्षणीय प्रमाणात वाढ केली आहे. श्रीगोंदा पठारातील खोऱ्यात कडधान्ये फारच कमी महत्त्वाची आहेत आणि ती फक्त आच्छादित पिके म्हणून वाढवली जातात. दुसरीकडे नगदी पिके ही पठारावरील पिकांपेक्षा खूपच लक्षणीय आहेत आणि त्यापैकी ऊस हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. यानंतर भुईमूग आणि इतर तेलबिया महत्त्वाच्या आहेत.

निष्कर्ष:

सिंचन ही एक आवश्यक आणि पुरेशी स्थिती आहे, कोरडवाहू शेतीच्या तुलनेत दोन किंवा तीन पटीने उत्पादन सुधारते, इतर निविष्टांच्या न्यायसंगतीने, सिंचन पाण्याची खात्री देते, परिणामाची खात्री देते, हे दाखवण्यासाठी असंख्य संदर्भ आणि अभ्यास आहेत

परिणामाची अस्थिरता, उत्पन्नाची अस्थिरता कमी होते, भरड धान्यापासून व्यावसायिक पिकांकडे पीक पद्धती बदलते, एकाधिक पीक, लागवडीखालील प्रभावी क्षेत्र वाढते, ज्यामुळे विकासातील प्रादेशिक असमानता कमी करता येते. सिंचनामुळे ग्रामीण जनतेचे जीवनमान सुधारते आणि ग्रामीण विकासाला मदत होते का याचा अभ्यास करण्यासाठी, या अभ्यासाचा उद्देश सिंचन प्रकल्पांतर्गत शेतीच्या विकासाद्वारे, ग्रामीण विकासावर सिंचनाच्या प्रभावाचा आढावा घेणे हा आहे.

ग्रामीण भागाच्या आसपासच्या विकासाचा प्रारंभिक बिंदू म्हणून सिंचनाशी विकासाची विणलेली वैशिष्ट्ये प्रमाणबद्ध करणे आणि त्यांना जोडणे हे या अभ्यासाचे उद्दिष्ट आहे. कृषी विकासासाठी सिंचनाची गुरुकिल्ली कशी आहे आणि परिणामी सूक्ष्म स्तरावर ग्रामीण विकास कसा होतो याचा सखोल अभ्यास करणे ही मुख्य उद्दिष्टे आहेत. (शेती करणाऱ्यांची घरे). शेतकरी कौटुंबिक स्तरावर, सखोल अभ्यासासाठी काही विषय घेतले जातात. खालील विषय कोणत्याही अर्थाने सर्वसमावेशक नाहीत परंतु सिंचन प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी पुरेसे आहेत असे वाटते.

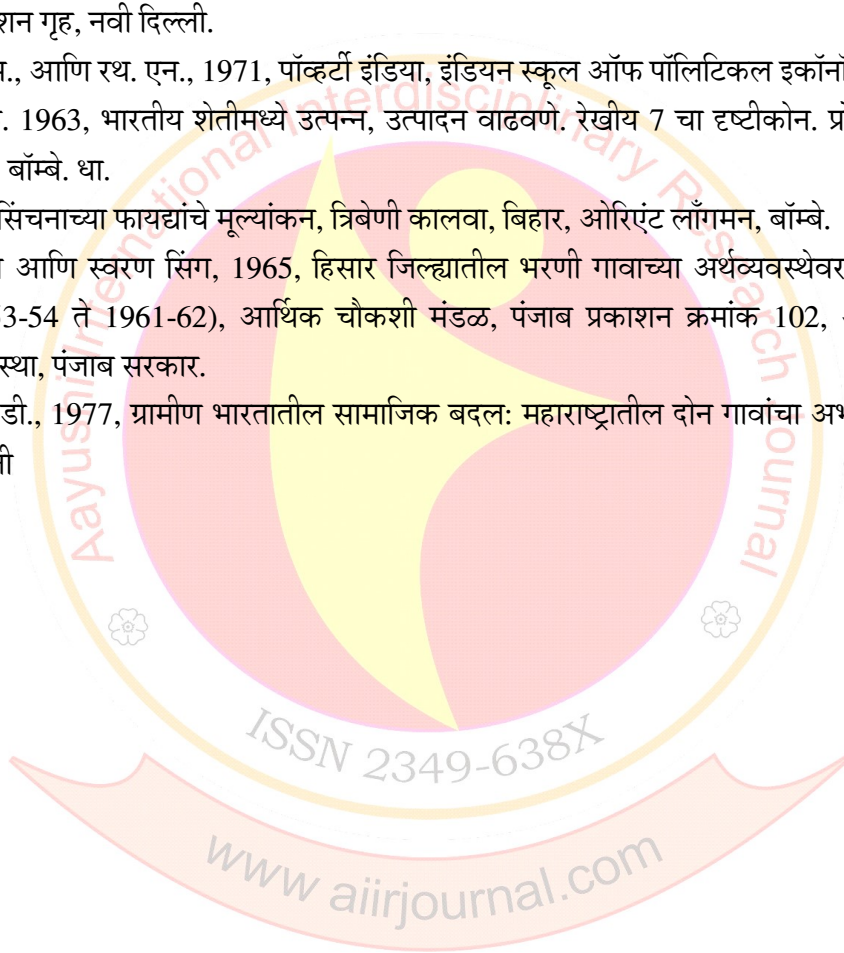
अभ्यासाचा उद्देश सिंचनानंतरच्या कालावधीतील बदलांचे निरीक्षण करणे हा आहे.

1. स्वतःच्या कौटुंबिक महिला कामगारांचा कामात सहभाग.
2. शाळेत जाणाऱ्या मुलांची (4-15 वर्षे) शाळेत किंवा कामासाठी उपस्थिती.
3. नगदी पिके, ऊस, कडधान्ये, तेलबिया, कापूस, लिंबू या पिकाखालील क्षेत्र.
4. निविष्टांचा वापर उदा. वेळेवर आणि पुरेशा प्रमाणात, त्यामुळे अपव्यय कमी होतो
5. इष्टतम (स्वतःच्या भाड्याने घेतलेले) कामगार वापर.
6. दर्जेदार पदार्थांचे सेवन (दूध, मांस, तूप इ.)ल
7. एकूण खर्चामध्ये खाद्येतर वस्तूंवरील (दरडोई वापर युनिट) खर्चाचे प्रमाण
8. एकूण दरडोई उत्पन्न आणि स्रोतानुसार
9. कर्जबाजारीपणा आणि त्याचा कृषी उत्पादनावर होणारा परिणाम

10. घरांची परिस्थिती आणि सुविधांची उपलब्धता (घरगुतीनुसार)
11. दारिद्र्यरेषेच्या संदर्भातील लोकांची स्थिती.

संदर्भ :

1. अग्रवाल, जे. सी., 1993, "आठवी पंचवार्षिक योजना" भारतातील नियोजन आणि विकास.
2. अहलुवालिया M.S., 1979, विकसनशील देशांमध्ये वाढ आणि गरीबी, जागतिक बँकेचे कर्मचारी कार्यरत पेपर 309.
3. अर्पुथराज, सी., 1968, भारतीय कृषी अर्थव्यवस्था, मॅकमिलियन, नवी दिल्ली.
4. बॅरेनर, वाय.एस., 1971, कमी उत्पन्न असलेल्या देशांचा कृषी आणि आर्थिक विकास सामाजिक अभ्यास संस्था - हेग.
5. बसू, एस.के., 1963, दामोदर कालव्याचे मूल्यांकन (59-60) दामोदर प्रदेशातील सिंचनाच्या फायद्यांचा अभ्यास - एशिया प्रकाशन गृह, नवी दिल्ली.
6. दांडेकर वि.म., आणि रथ. एन., 1971, पॉव्हर्टी इंडिया, इंडियन स्कूल ऑफ पॉलिटिकल इकॉनॉमी, पूना, 16 पीपी
7. देसाई, डी.के. 1963, भारतीय शेतीमध्ये उत्पन्न, उत्पादन वाढवणे. रेखीय 7 चा दृष्टीकोन. प्रोग्रामिंग तंत्र, Ind. Soc. एंग्रील. इको. बॉम्बे. धा.
8. डी., 1967, सिंचनाच्या फायद्यांचे मूल्यांकन, त्रिबेणी कालवा, बिहार, ओरिएंट लाँगमन, बॉम्बे.
9. गुरजित सिंग आणि स्वरण सिंग, 1965, हिसार जिल्ह्यातील भरणी गावाच्या अर्थव्यवस्थेवर भाक्रा धरण सिंचनाचा प्रभाव (1953-54 ते 1961-62), आर्थिक चौकशी मंडळ, पंजाब प्रकाशन क्रमांक 102, आणि अर्थशास्त्र आणि सांख्यिकी संस्था, पंजाब सरकार.
10. हिरामणी, ए.डी., 1977, ग्रामीण भारतातील सामाजिक बदल: महाराष्ट्रातील दोन गावांचा अभ्यास, बी.आर. प्रकाशन निगम, दिल्ली

अध्यापन आणि शिक्षणाच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन संसाधनाचा वापर

डॉ.सरोज गायकवाड

समाजशास्त्र विभाग
ग्रामीण (ACS) महाविद्यालय,
वसंतनगर ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रा.डॉ.मठपती जी.एच.

समाजशास्त्र विभागप्रमुख
ग्रामीण (ACS) महाविद्यालय,
वसंतनगर ता.मुखेड जि.नांदेड

gangadharmathpati1974@gmail.com

प्रस्तावना

परिवर्तन ही काळाची गरज आहे मग हे परिवर्तन सर्वच क्षेत्रांमध्ये, होत आहे. नवनवीन बदलाने जग हळूहळू एकेक शतक पुढे जात आहे. या बदलातूनच आज 21 वे शतक उजाडले आहे. या 21 व्या शतकात मानवाने आपल्या बुद्धीच्या बळावर चंद्र सूर्याचा अभ्यास करण्यासाठी अवकाशामध्ये यान पाठवण्याची प्रगती केली आहे. संशोधकाच्या शेती उद्योग व्यवसाय शिक्षण इत्यादी क्षेत्रात शेती उद्योग व्यवसाय शिक्षण इत्यादी क्षेत्रातील नवनवीन शोधामुळे विश्व प्रगतीपथावर आहे. तंत्रज्ञानाच्या परिवर्तनाचा विचार करता आज शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या जीवनात आनंद निर्माण केला आहे. विद्यार्थ्यांची गगनभरारी झेप त्यांच्या जीवनात यश सुख निर्माण करत आहे. ऑनलाईन शिक्षणाच्या माध्यमाने मुलांना शिक्षणातील अडचणींपासून सुटका मिळालेली आहे.

उद्देश :-

अध्ययन आणि अध्यापनाच्या प्रक्रियेत तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन संसाधनांचा अभ्यास करणे हा प्रमुख उद्देश समोर ठेवून सदरील शोधनिबंध तयार करण्यात आला आहे.

संशोधन पद्धती :-

शैक्षणिक तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन अध्ययन हा खूप व्यापक विषय आहे त्यामुळे शोधनिबंधाला काही मर्यादा येतात. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून यासाठी संदर्भ ग्रंथ मासिके लेख वर्तमानपत्र, शोध निबंध इत्यादी साहित्याचा वापर करण्यात आला आहे.

अध्ययन अध्यापनात तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन संसाधनांचा वापर:-

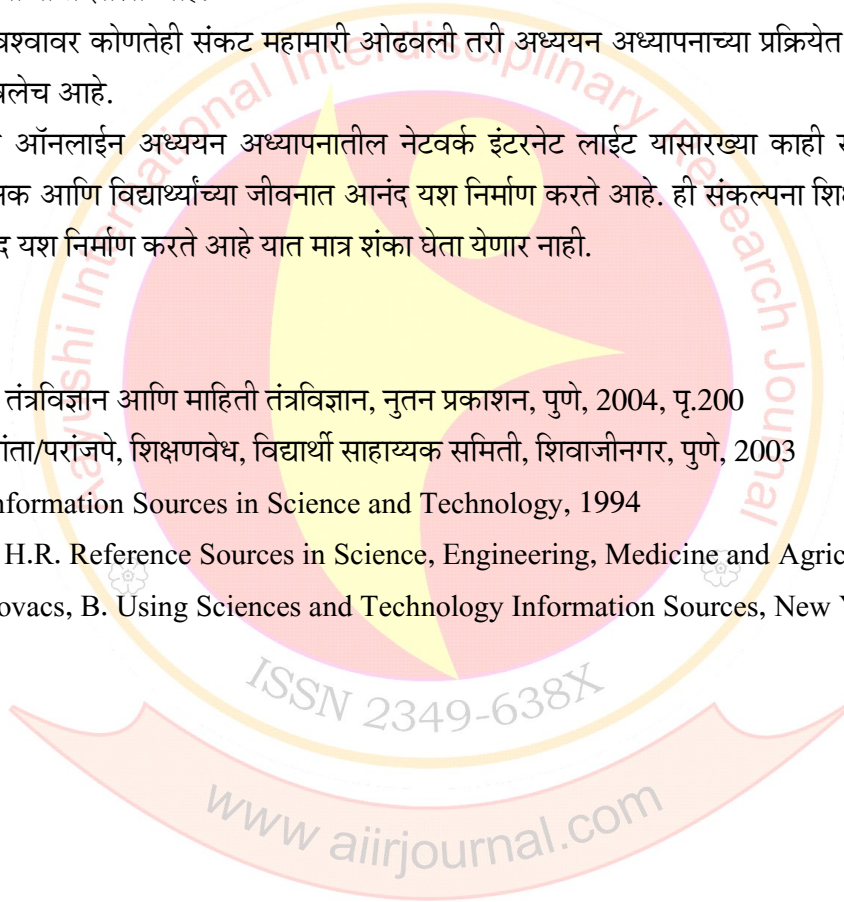
शैक्षणिक तंत्रज्ञानाने डिजिटल संसाधने निर्माण करून शिक्षणाच्या अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेत परस्पर संवाद आकर्षक आणि सहयोगी शिक्षणाचे वातावरण निर्माण केले आहे. यामुळे विद्यार्थ्यांना नवनवीन प्रेरणा प्राप्त होऊन विद्यार्थी यश संपादन करत आहेत. तंत्रज्ञानामुळे शिक्षक प्राध्यापकांना मल्टीमीडिया सामग्रीचा वापर करता येत आहे. Google मीट, zoom अॅप whatsapp ऑनलाईन व्याख्यान आभासी वर्ग प्रोजेक्टर स्लाईड अशी विविध साधने वापरली जात आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांना शिक्षणाच्या अनेक संधी निर्माण झाल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना त्यांच्या घरी बसून मोबाईलद्वारे शिक्षण घेता येत आहे. शैक्षणिक तंत्रज्ञानाचे महत्त्व आपणास संपूर्ण विश्वावर कोविड किंवा महामारीचे संकट कोसळले तेव्हा त्याचे महत्त्व कळले. समाजातील सर्व मूलभूत गरजा तर पार पाडणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय समाजातील जनता सुखी समाधानी राहणार नाही. तेव्हा प्रशासकीय नेते शास्त्रज्ञ शिक्षक प्राध्यापकांनी वया यंत्रणेशी संबंधित सर्व व्यक्तींनी समाजाला डळमळीत न होऊ देता शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या साह्याने विद्यार्थ्यांना शिक्षणाचे ज्ञानदानाचे कार्य केले. त्यांची मानसिकता वैचारिकता आढळून देता समाज अविरोध चालू ठेवला. कारण आजचा विद्यार्थी उद्याचा भावी नागरिक आहे पिढ्यान्पिढ्या नुकसान होणारे कार्य शिक्षक प्राध्यापकांनी विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक तंत्रज्ञानाच्या साह्याने चालू ठेवले म्हणून अध्ययन अध्यापनामध्ये तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन शिक्षणाचा वापर करून संकटातही मार्ग काढला. समाजाची वैचारिकता आणि कार्याचे सातत्य कायम ठेवले.

निष्कर्ष:-

- १) तंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन संसाधनाचा वापर करून शिक्षक आणि विद्यार्थी यांच्यामध्ये शिक्षणाची आवड आणि शिकण्या शिकवण्याची प्रक्रिया सुलभ होते.
- २) तंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमुळे दूरतंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमुळे दूरतंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन अध्ययन अध्यापन प्रक्रियेमुळे दुरस्थशिक्षण व वेळ आणि अंतराच्या, मर्यादेची बंधने सैल होतात.
- ३) तंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन अध्ययन अध्यापनाच्या प्रेरणेतून आज कराळे मास्तर, खान सर, डॉ.विकास दिव्यकीर्ती सर अशा अनेक व्यक्तींनी विद्यार्थ्यांच्या जीवनात यशाची शिखरे गाठण्यास सहाय्यक ठरत आहेत.
- ४) तंत्रज्ञान आणि ऑनलाइन अध्ययन अध्यापनाच्या संसाधनामुळे दुर्गम भागातील गरीब व होतकरू विद्यार्थ्यांना शिकण्याची संधी प्राप्त झाली आहे.
- ५) तंत्रज्ञानामुळे विश्वावर कोणतेही संकट महामारी ओढवली तरी अध्ययन अध्यापनाच्या प्रक्रियेत सातत्य राहते हे आपण सर्वांनी अनुभवलेच आहे.
- ६) तंत्रज्ञान आणि ऑनलाईन अध्ययन अध्यापनातील नेटवर्क इंटरनेट लाईट यासारख्या काही समस्या सोडल्या तर ही संकल्पना शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या जीवनात आनंद यश निर्माण करते आहे. ही संकल्पना शिक्षक आणि विद्यार्थ्यांच्या जीवनात आनंद यश निर्माण करते आहे यात मात्र शंका घेता येणार नाही.

संदर्भ सूची

- 1) प्रगत शैक्षणिक तंत्रविज्ञान आणि माहिती तंत्रविज्ञान, नुतन प्रकाशन, पुणे, 2004, पृ.200
- 2) मालेगावकर शांता/परांजपे, शिक्षणवेध, विद्यार्थी साहाय्यक समिती, शिवाजीनगर, पुणे, 2003
- 3) Hurt, C.D. Information Sources in Science and Technology, 1994
- 4) Mallinowsy, H.R. Reference Sources in Science, Engineering, Medicine and Agriculture, 1994
- 5) Mount E., Kovacs, B. Using Sciences and Technology Information Sources, New York, 1991

नवीन शैक्षणिक धोरण-2020 व तंत्रज्ञानात्मक संस्था

डॉ. सुदाम वसंतराव पवार

अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,

सरस्वती संगीत कला महाविद्यालय लातूर

प्रस्तावना :

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण जाहीर झाल्यामुळे भारतीय शैक्षणिक विकासाच्या इतिहासात एक नवा आयाम प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न सुरू आहे. संपूर्ण देशातील शिक्षणामध्ये असलेल्या विसंगतींमध्ये एकसमानता यावी आणि ही एकसमानता शिक्षणात क्रांती घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त ठरेल यासाठी भारत सरकार एक नवीन शिक्षण प्रणाली सुरू करण्याचा प्रयत्न करत आहे. अभ्यासक्रमातील बदल, शिक्षणातील व्यावसायिकीकरण, औद्योगिक आणि तांत्रिक शिक्षणाची व्यवस्था, मुक्त विद्यापीठांद्वारे शिक्षण, दूरस्थ शिक्षण, निरक्षरांसाठी सतत शिक्षणाच्या खुल्या संधी, इंटरनेट, दूरदर्शन आणि दूरसंचार आणि व्हिडिओ असा साधनांद्वारे दुर्गम भागातील लोकांना शिक्षण देण्यासाठी कार्यक्रम शिक्षणाचे आव्हान कमी करण्याचा प्रयत्न यामध्ये करण्यात आला आहे.

या नवीन शिक्षण व्यवस्थेत प्रत्येकाला शिक्षणाची समान संधी देण्याची व्यवस्था आहे जेणेकरून त्याने आपल्या आवडीचे शिक्षण घ्यावे आणि त्याचे पालन करून आपले जीवन विकसित करावे. या सर्वसमावेशक कार्यक्रमात, प्राथमिक शिक्षणापासून ते उच्च शिक्षणापर्यंत आणि निरंतर शिक्षणापर्यंत, त्या सर्व शैक्षणिक सुविधांची व्यवस्था करण्यात आली आहे, ज्यात ब्लॅक बोर्ड ऑपरेशनपासून ते घरोघरी टीव्ही, संगणक, इंटरनेट, यूट्यूब, सोशल मिडिया, आणि इतर अभ्यास साहित्य पोहोचवण्यापर्यंतचा समावेश आहे. पुस्तके व नियतकालिके यांच्या अभ्यासाची थेट सोय किंवा वाचनालय व ग्रंथालय यांचा थेट संबंध, नवीन शिक्षणपद्धती विद्यार्थ्यांकडे ठेवल्याचे जाणवते.

संशोधनाची उद्दिष्टे -

प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील उद्दिष्टे ठरविण्यात आले आहे.

- नवीन शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणातील तंत्रज्ञानाचा वापराबाबतचा अभ्यास करणे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणातील राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच चा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके

नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये तंत्रज्ञानाची भूमिका महत्त्वाची ठरते.

संशोधनाची पध्दती

प्रस्तुत संशोधन पध्दतीत वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक पध्दतीचा अवलंब करण्यात आले आहे.

तथ्य संकलन पध्दती

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी तथ्य संकलन करताना प्राथमिक स्वरूपातील निरीक्षण पध्दतीचा व द्वितीय स्वरूपामध्ये ग्रंथ, लेख, इंटरनेटवरील माहिती याचा आधार घेण्यात आलेला आहे.

शिक्षणात समान संधी, समान अभ्यासक्रम आणि गुणात्मक बुद्धिमत्ता हे नवीन शैक्षणिक धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. शैक्षणिक प्रक्रिया आणि निष्पत्ती यामध्ये सुधारणा करण्यामागे तंत्रज्ञानाचा मोठा हात आहे. अशाप्रकारे, तंत्रज्ञान आणि शिक्षणामधील संबंध सर्व स्तरांवर दोन्ही बाजूंनी कायम करीत असतात. शिक्षणाच्या विविध पैलूंमध्ये सुधारणा करण्यासाठी, तंत्रज्ञानाच्या वापराला आणि एकात्मिकरणाला पाठिंबा देऊन त्याचा अवलंब केला जाईल. तंत्रज्ञानाचा वापर करून शाळा आणि उच्च शिक्षण या दोन्हीतील अध्ययन, मूल्यांकन, नियोजन आणि प्रशासन इत्यादींची गुणवत्ता वाढवण्याच्या दृष्टीने, मुक्तपणे

विचारांची देवाणघेवाण करण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध असावे, या विचाराने राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच (नॅशनल एज्युकेशन टेक्नॉलॉजिकल फोरम स्थापना केली जाईल. छम्ज्थु) या स्वायत्त संस्थेची

राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंच चे कार्ये :

या स्वायत्त संस्थेच्या माध्यमातून नवीन शैक्षणिक धोरणांमध्ये तंत्रज्ञानाचा जो वापर करण्यात येणार आहे यामध्ये तंत्रज्ञानाची काय भूमिका असेल याबाबत कार्य पुढील काही सल्लात्मक कार्य करवी लागतात ज्यामुळे नवीन शैक्षणिक धोरण हे कार्यक्षमपणे राबविले जावू शकते. यामध्ये प्रामुख्याने -

केंद्र आणि राज्य सरकारच्या शालेय संस्थांना तंत्रज्ञानावर आधारित हस्तक्षेपाबद्दल साधनांबद्दल पुराव्यांसह स्वतंत्र सल्ला प्रदान करणे.

- शैक्षणिक तंत्रज्ञानामध्ये बौद्धिक आणि संस्थात्मक क्षमता विकसित करण्यासाठी साधनांची माहिती व पुरवठा करणे.
- शिक्षण क्षेत्रातील धोरणात्मक भर देणे तसेच संशोधन आणि नावीन्यपूर्ण उपक्रमांसाठी नवीन दिशा स्पष्ट करणे. हे कार्य असल्यामुळे त्यासाठी लागणा-या तंत्रज्ञानांचा विकास करणे त्यासंबंधी सल्ला देणे.
- राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान संशोधक, उद्योजक आणि व्यावसायिकांकडून सूचना मिळवण्यासाठी, छम्ज्थु अनेक प्रादेशिक आणि राष्ट्रीय परिषदा, कार्यशाळा इत्यादींचे आयोजन करण्याचे कार्य करते.

तंत्रज्ञानाच्या वापराचा भर प्रामुख्याने अध्यापन-अध्ययन आणि मूल्यांकन प्रक्रिया सुधारणे, शिक्षकांच्या तयारीस आणि व्यावसायिकांच्या विकासास साहाय्य करणे, शिक्षणाची उपलब्धता वाढवणे आणि प्रवेश, उपस्थिती, मूल्यांकन इत्यादींशी संबंधित प्रक्रियांसह शैक्षणिक नियोजन, व्यवस्थापन व प्रशासन सुलभ करणे यांवर असल्यामुळे त्यांच्यासाठी लागणारे तंत्रज्ञान, नवनवीन कार्यपध्दती याचा विकास करण्याचा प्रयत्न करणे. त्याचबरोबर वरील सर्व उद्देशांसाठी अनेक प्रकारची शैक्षणिक सॉफ्टवेअर्स विकसित केली जातील आणि सर्व स्तरांवरील विद्यार्थी आणि शिक्षकांसाठी उपलब्ध करून दिली जातील. ई-मजकुराचे अध्यापन अध्ययन सर्व प्रादेशिक भाषांमध्ये विकसित करणे सुरू ठेवतील आणि ते क्जैम्। प्लॅटफॉर्मवर अपलोड केले जाईल. शाळांमध्ये शिक्षकांना योग्य उपकरणे उपलब्ध करून दिली जातील. जेणेकरून शिक्षक अध्यापन अध्ययन पद्धतींमध्ये ई-मजकूर योग्यरीत्या समाविष्ट करू शकतील, असा प्रयत्न केला जाईल. शिक्षण व्यवस्थेत अनिवार्यपणे परिवर्तन घडवणार्या उदयोन्मुख क्रांतिकारी तंत्रज्ञानाकडे विशेष लक्ष दिले जाईल.

कृत्रिम बुद्धिमत्ता व आभासी वास्तविकता (व्हर्चुअल रिअॅलिटी) हे एक निर्विवादपणे क्रांतिकारी तंत्रज्ञान म्हणून उदयास आले आहे. कामाच्या ठिकाणी देखील क्रांतिकारी बदल घडवविण्यासाठी आणि शिक्षणव्यवस्था याला त्वरित प्रतिसाद देण्यासाठी सज्ज असणे आवश्यक आहे. यासाठी माहितीच्या आधारे, तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करण्यास शिक्षण व्यवस्थेकडून प्रतिसाद प्राप्त होण्याची गरज आहे ते मानव संसाधन व्यवस्थापन मंत्रलयाकडून औपचारिकपणे ठरवून घेणे आवश्यक आहे.

संशोधन तंत्रज्ञानात नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाला शासनाने मान्यता दिल्याच्या परिणामस्वरूप, राष्ट्रीय संशोधन संस्था (नॅशनल रिसर्च फाउंडेशन) निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांना गती किंवा त्यांचा विस्तार करण्याचे कार्य या संदर्भात, राष्ट्रीय संशोधन संस्था त्रिसूत्री दृष्टिकोनाचा विचार करू शकेल यामध्ये (अ) संशोधनाला चालना देणे, (ब) अनुप्रयोग-आधारित संशोधन विकसित करणे आणि (क) आरोग्यसेवा, शेती आणि हवामानबद्दल यांसारख्या क्षेत्रातील जागतिक आव्हानांचा सामना करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संशोधन प्रयत्नांना चालना देणे.

नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानामुळे काही नोकऱ्या निरर्थक ठरतील. म्हणूनच नवे रोजगार तयार करणे आणि टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने, कौशल्ये निर्माण करण्याच्या आणि अनावश्यक, निरपयोगी कौशल्ये कमी करायच्या (स्किलिंग आणि डी-स्किलिंग) पद्धतीचा कार्यक्षम आणि गुणवत्तापूर्ण उपयोग करणे अधिकच महत्त्वाचे ठरते. कौशल्ये आणि उच्च शिक्षण आराखड्याबरोबर या प्रशिक्षणांचे एकात्मिकरण करण्यात येईल. आणि मशीन लर्निंगसारख्या मूलभूत क्षेत्रांमध्ये, तसेच बहुशाखीय क्षेत्र, सेवा, कृषी आणि कायदा यांसारख्या व्यावसायिक क्षेत्रांमध्ये पीएच.डी. आणि मास्टर्स कार्यक्रम उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट विद्यापीठांसमोर असेल.

शाळांमध्ये चालू घडामोडी आणि नैतिकतेच्या समस्यांचा अभ्यास करताना नावीन्यपूर्ण तंत्रज्ञानावरील चर्चेचा त्यामध्ये समावेश करण्यात येत आहेत निरंतर शिक्षणासाठी योग्य सूचनात्मक आणि चर्चात्मक साहित्य तयार केले जाईल. आधारित

तंत्रज्ञानासाठी डेटा हे प्रमुख इंधन आहे आणि डेटा हाताळणे (हॅन्डलिंग), डेटा संरक्षण (प्रोटेक्शन) इत्यादींशी संबंधित गोपनीयता, कायदे यांच्याशी जोडलेल्या समस्यांविषयी जागरूकता निर्माण करणे अतिशय महत्त्वाचे आहे. या जागरूकता निर्माण करण्याच्या प्रयत्नांमध्ये शिक्षणव्यवस्था ही एक मोठी भूमिका बजावेल यामध्ये शंका नाही. त्यामुळे नवीन शैक्षणिक धोरणांमध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर करून ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षण तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यात येणार आहे. यासाठी

नवीन परिस्थिती आणि वास्तविक जीवन यासाठी नवीन उपक्रमांची गरज असते. सध्या काळात वाढत असलेले साथीचे रोग आणि महामारीची परिस्थिती लक्षात घेता, जेव्हा जेव्हा आणि जिथे कुठे पारंपरिक आणि प्रत्यक्ष शिक्षणव्यवस्था माध्यमांचा वापर शक्य नसेल तेव्हा तेव्हा दर्जेदार शिक्षणाची पर्यायी माध्यमे तयार ठेवणे गरजेचे झाले आहे. या संदर्भात, तंत्रज्ञानामुळे मिळणार्या फायद्यांचा लाभ घेण्याचे महत्त्व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० ने मान्य करत, तंत्रज्ञानाशी संबंधित जोखीम आणि धोक्यांचीसुद्धा दखल घेतली आहे.

तथापि, जोपर्यंत डिजिटल भारत मोहीम आणि परवडणार्या कॉम्प्युटिंग उपकरणांची उपलब्धता यांसारख्या एकत्रित प्रयत्नांमधून डिजिटल दरी भरून काढली जात नाही, तोपर्यंत ऑनलाईन डिजिटल शिक्षणाच्या फायद्यांचा लाभ घेणे शक्य नाही. ऑनलाईन आणि डिजिटल शिक्षणासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर करत असताना समानतेविषयक शंका धसमस्यांची योग्य दखल घेतली जाणे महत्त्वाचे आहे. त्याचबरोबर अध्यापनातील आवश्यक बदलांव्यतिरिक्त, ऑनलाईन मूल्यांकनासाठीदेखील वेगळ्या दृष्टिकोनाची गरज आहे. ऑनलाईन शिक्षणाचा अनुभवात्मक आणि उपक्रम-आधारित शिक्षणाशी मेळ घातला जात नाही तोपर्यंत, ते केवळ स्क्रीन-आधारित शिक्षण बनण्याची शक्यता आहे.

जागतिक दर्जाच्या डिजिटल पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक डिजिटल सामग्री आणि क्षमता निर्माण करण्यासाठी एक समर्पित युनिट तयार करणे शिक्षणात तंत्रज्ञानाचा वापर हे केवळ साध्य नाही तर एक प्रवास आहे आणि या धोरणातील उद्दिष्टांची अंमलबजावणी करण्यासाठी विविध परिस्थिती एकत्र येण्याची क्षमता आवश्यक आहे. डिजिटल पायाभूत सुविधा, शैक्षणिक डिजिटल सामग्री आणि क्षमता निर्माण करण्यासाठी, समन्वय साधण्यासाठी शालेय आणि उच्च शिक्षण, दोन्हींच्या ई-शिक्षणाच्या गरजा भागवण्यासाठी मंत्रालयात एक समर्पित युनिट तयार केले जाईल. या केंद्रात प्रशासन, शिक्षण, शैक्षणिक तंत्रज्ञान, डिजिटल अध्यापनशास्त्र आणि मूल्यांकन, ई-शासन अशा सर्व क्षेत्रांतील तज्ज्ञ समाविष्ट करून एक दर्जेदार तंत्रज्ञानाचा वापर करून एक प्रभावी शिक्षणप्रणाली निर्माण होत असल्याचे चित्र दिसून येते आहे. याचा केवळ प्रभावीपणे अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे यासाठी लागणारे आर्थिक पाठबळ देवून पूर्ण करणे आवश्यक आहे.

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. रामशकल पाण्डेय, नई शिक्षा नीति, एस व्ही पी एम, आग्रा
2. पी.डी. त्यागी, कोठारी कमीशन, एस व्ही पी एम, आग्रा
3. विभुते भालबा, राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-2020, मेहता पब्लिकेशन हाउस, पुणे
4. डॉ. डी.एन. मोरे, उच्च शिक्षण धोरण : आव्हाने आणि दिशा, युनिक पब्लिकेशन, पुणे
5. नई एज्युकेशन अहवाल.2020

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 संधी व आव्हाने

निळकंठ शिवाजी बोळेगावे

(सहशिक्षक)

शिवजागृती महाविद्यालय, नळेगाव

ता.चाकूर जि.लातूर

प्रस्तावना :-

कोणत्याही देशाच्या विकासात शिक्षण खूप महत्त्वपूर्ण भूमिका पार पाडते त्यासाठी शिक्षण प्रणाली फार महत्त्वाची असते. भारतात सर्वप्रथम 1968 मध्ये शिक्षण आयोग निर्माण केला गेला त्यानंतर 1986 मध्ये आणि आता 34 वर्षांनंतर भारतात नवीन शैक्षणिक धोरण लागू करण्यात आले आहे. शिक्षणात काळानुरूप बदल करणे फार महत्त्वाचे असते. या आधीचे शैक्षणिक धोरण त्या त्या काळानुरूप तयार केले गेले होते. 2020 चे नवीन शैक्षणिक धोरणही आजच्या काळानुरूप आणि काळाच्या गरजेनुसार तयार करण्यात आले आहे. या शैक्षणिक धोरणामध्ये अनेक नवनवीन बाबींचा समावेश करण्यात आला असून सध्या लागू असलेल्या शैक्षणिक प्रणालीमध्ये अनेक रचनात्मक बदल करण्यात आलेले आहेत. भारत हा खंडप्राय देश असून भारतात विविध जाती धर्माचे, पंथाचे लोक राहतात दर सहा किलोमीटर ला येथे भाषा बदलते आणि प्रत्येक राज्यातील संस्कृती, सण, उत्सव, खानपान, राहणीमान, पेहराव यामध्ये विविधता आढळते. या विविधतेत एकता निर्माण करण्याचं काम शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून होणार आहे. या धोरणासमोर अनेक आव्हाने आहेत या आव्हानांचा व संधीचा विचार प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माध्यमातून करण्यात आला आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणासमोरील आव्हाने:-

शैक्षणिक दृष्टिकोनातून भारत हा जगातला दुसरा सगळ्यात मोठा देश असून भारतात जवळपास 15 लाखांपेक्षा जास्त शाळा आणि 25 कोटी पेक्षा जास्त विद्यार्थी असून त्यामध्ये 85 लाख शिक्षक आहेत तसेच उच्च शिक्षणात जवळपास 4 कोटी विद्यार्थी प्रवेशित असून भारतामध्ये 1000 पेक्षा जास्त विद्यापीठे आणि 35 हजार पेक्षा अधिक महाविद्यालये आणि जवळपास 10000 स्वतंत्र संस्था आहेत. या सगळ्यांचा विचार करता नवीन शैक्षणिक धोरण या सगळ्यांना लागू करून अमलात आणणे ही अत्यंत तारेवरची कसरत असून त्यात देशातील विविध जिल्हे, तालुके, गाव, शाळा, शिक्षक, विद्यार्थी हे सगळे घटक समावेशित असून या प्रत्येकाला धोरणाच्या अंमलबजावणीत सामील करून घेणे अभिप्रेत असून पाहिजे तितके सोपं नाही.

- देशातील कुठलेही धोरण राबवताना त्यासाठी आवश्यक आर्थिक तरतूद महत्त्वाचे असते. नवीन शैक्षणिक धोरणात शिक्षणावर सरकारला जीडीपीच्या सहा टक्के खर्च करणे अभिप्रेत आहे परंतु वर्तमान स्थितीत भारत सरकार तीन टक्के पेक्षा कमी खर्च शिक्षणावर करते शैक्षणिक दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांवर होणारा शासनाच्या खर्चाचा विचार केला भारताचा जगात 62 वा क्रमांक लागतो.
- नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून सरकारकडून अनेक आदर्शवादी बाबींची कल्पना मांडलेली आहे परंतु वास्तवात आणताना सरकार त्यावर खर्च करेल का हे सगळ्यात मोठे आव्हान आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांना आठवीपर्यंतचे शिक्षण हे मातृभाषेतून देण्याचे नमूद करण्यात आले आहे. मात्र खाजगी क्षेत्रातील विद्यालयांमध्ये अशा प्रकारची सक्तीकरी करण्यात येणार नाही. त्यामुळे भाषेवरून भेदभाव केल्याचे दिसते.
- या धोरणात पदवी स्तरापर्यंत अंतरविद्याशाकीय पद्धतीने शिक्षण घेण्याचे मान्य करण्यात आले आहे त्यात स्त्री शिक्षण, लैंगिक शिक्षण, सांस्कृतिक शिक्षण, विषमता, पर्यावरण या विषयांना स्थान देणे महत्त्वाचे होते परंतु हे विषय मागे पडण्याची शक्यता आहे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणात प्रशिक्षित शिक्षक तयार करणे हे सगळ्यात मोठे आव्हान असणार आहे. कारण त्यासाठी लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा वित्तीय व्यवस्था यांची पूर्तता होईल का हे खूप मोठे आव्हान आहे.

- भारत सरकार द्वारा नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये सर्वसमावेशक शिक्षण यावर जोर देण्यात आला आहे. यात अनुसूचित जाती जमाती ही मागासवर्गी वर्गातील मेरिट मधील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देण्यासंबंधीची तरतुदी करण्यात आल्या असून खुल्या प्रवर्गातील मेरिट मधील आर्थिक दृष्ट्या कमकुवत विद्यार्थ्यांवर या माध्यमातून अन्याय होण्याची शक्यता आहे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणातून डिजिटल तंत्रज्ञानावर जोर देण्यात आला आहे. परंतु भारत हा खेड्यांचा देश असून बऱ्याच खेड्यांमध्ये अजूनही संगणक, इंटरनेट, चांगले रस्ते, वीज ह्या गोष्टी पोहोचलेल्या नाहीत सर्व दूर आणि सर्वसमावेशक अशा सुविधा पुरवणे ही सरकारसाठी खूप मोठे आव्हान आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरण व संधी :-

- नवीन शैक्षणिक धोरणात विद्यार्थ्यांच्या कौशल्य विकास आणि व्यक्तिमत्व विकास यावर लक्ष केंद्रित केले जाणार असून विद्यार्थ्यांचे आरोग्य कार्ड तयार केले जाणार आहेत.
- नवीन शैक्षणिक धोरण अंतर्गत आता विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचा अधिकार असून एका शाखेचा विद्यार्थी दुसऱ्या शाखेतील विषय निवडू शकतो तसेच तो आर्ट, सायन्स, कॉमर्स अशा तीनही शाखातील विषय घेऊन पदवी संपादित करू शकतो.
- नवीन शैक्षणिक धोरणात बोर्ड परीक्षेचे स्वरूप बदललेले असून विद्यार्थ्यांवरील परीक्षेचे ओझं कमी करण्याचा प्रयत्न असणार आहे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणात स्थानिक भाषा आणि राष्ट्रभाषा यांना अधिक महत्त्व देण्यात आले असून विद्यार्थ्यांना आपल्याच भाषेत शिक्षण कसे घेता येईल यावर जोर दिलेला असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना दुसऱ्या भाषा न शिकता आपल्याच भाषेतून शिक्षण मिळणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना ज्ञान मिळवण्याची प्रक्रिया अधिक सोपी होणार आहे.
- नवीन शैक्षणिक धोरणामध्ये तंत्रज्ञानावर आधारित शिक्षणावर लक्ष केंद्रित केले असल्यामुळे आरटीफिशल इंटेलिजन्स सॉफ्टवेअरचा वापर करण्यात येणार आहे. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमधील असणाऱ्या कमतरता शोधता येणार आहेत त्यांच्यातील असणारे सुप्त गुण ओळखता येणार आहेत.
- शिक्षणाबरोबरच विद्यार्थी निरोगी राहिले पाहिजे आणि त्याचे आरोग्य चांगले राहिले पाहिजे यासाठी शिक्षणात क्रीडा, कला यांचा समावेश करण्यात आला आहे.
- या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थ्यांना शिकण्यासाठी ऑफलाइन, ऑनलाईन असे दोन्ही पर्याय उपलब्ध असणार आहेत. तसेच विद्यार्थी आपल्या वेळ आणि सवडीप्रमाणे शिकू शकणार आहे त्याला वेळेचे बंधन असणार नाही.
- हे धोरण विद्यार्थी केंद्रित असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना अनेक संधी उपलब्ध असणार आहेत.

निष्कर्ष:-

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 हे एक सर्वसमावेशक शैक्षणिक धोरण असून बदलत्या काळाप्रमाणे अनेक नवीन गोष्टींचा समावेश त्यात करण्यात आला आहे. या धोरणातून अनेक संधीची निर्मिती होणार असून सरकार समोर खर्च वाढवणे, पायाभूत सुविधा, डिजिटल तंत्रज्ञानाचा वापर, यासारख्या आव्हानांचाही खूप मोठा प्रश्न उभा राहणार आहे. काळ जाईल तश्या पद्धतीने यावर मार्ग निघतीलच परंतु नवीन शैक्षणिक धोरण हे काळानुरूप बदलास अनुसरून आहे यात शंका नाही.

संदर्भ-

1. डॉ. मोरे डी. एन., उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा, द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे २०२३
2. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार,
3. <https://dainikgomantak.esakal.com/blog/national-education-policy-new-dawn-of-education>
4. <https://www.mahamtb.com/Encyc/2023/4/15/New-Education-Policy.html>
5. <https://aplamitra.com/national-education-policy-2020-opportunities-and-challenges/>

आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद आणि ब्रिटीशकालीन भारतातील शैक्षणिक स्थित्यंतरे

डॉ. सुभाष गणपतराव बेंजलवार
इतिहास विभाग प्रमुख,
महाराष्ट्र महाविद्यालय, निलंगा

ब्रिटीश सत्तेच्या आगमनापर्यंत भारतात शिक्षण हा केवळ खाजगी विषय होता. यामध्ये शासन व्यवस्थेचा कसलाही हस्तक्षेप नव्हता. किंबहुना शिक्षण घेणे अथवा देणे ही खाजगीच बाब मानली जात असे. त्यामुळे भारतातील कोणत्याही राजवटीत राजांनी शिक्षणासाठी ठोस अशा उपाययोजना केलेल्या आढळत नाहीत. काही अपवादात्मक राजघराण्यातील शासकांनी शैक्षणिक केंद्रांना राजाश्रय देवू केला, अशी केंद्र उभारण्यास मदत केली परंतु यात फार काळ नियमितता राहिली नाही. अगदी अठराव्या शतकापर्यंत धार्मिक प्रार्थनेची केंद्रांमधील शिक्षणाची केंद्रे म्हणून ओळखली जात होती. वैदिक कालखंडातील गुरुकुल शिक्षणव्यवस्था लुप्त होत चाललेली होती. हिंदू धर्मीयांची मंदिरे आणि इस्लाम धर्मीयांच्या मस्जिदी या शिक्षणाची केंद्रे म्हणून प्रसिद्ध पावली होती. भारतात इंग्रजांची सत्ता स्थापन झाल्यानंतरही इंग्रजांनी बराच काळपर्यंत यात फारसा फेरबदल केला नाही. परंतु इस्ट इंडिया कंपनी सोबत भारतात आलेल्या ख्रिस्ती मिशनर्यांनी धर्मप्रसाराच्या प्रत्यक्ष कार्याऐवजी अप्रत्यक्ष धार्मिक प्रभाव निर्माण करण्यासाठी म्हणून शिक्षणप्रसाराचे कार्य सुरु केले. त्याचा परिणाम कंपनीच्या अधिकारी वर्गाचे शिक्षण कार्याकडे लक्ष वेधण्यात झाले. वारेन हेस्टिंगने भारतातील कलकत्ता येथे मदरसा स्थापन केला तर बनारसचा ब्रिटीश रेसिडेंट डंकन याने संस्कृत महाविद्यालय सुरु करून पारंपारिक अरबी व संस्कृत भाषेतील शिक्षणालाच प्रोत्साहित करण्याचे प्रयत्न केले. यातून कंपनी आणि कंपनी सरकारची प्रारंभिक शिक्षणविषयक भूमिका ही तटस्थतेची होती हे लक्षात येते. परंतु पुढे या भूमिकेत हळूहळू बदल होत गेला आणि त्यातूनच आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद उद्भवला व त्यापाठोपाठ भारतात शैक्षणिक स्थित्यंतरे घडून आली. या अनुषंगानेच प्रस्तुत लेखात विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

१८१३ चा कायदा आणि शिक्षणविषयक पहिली तरतूद:

१८१३ चा चार्टर कायद्यात ब्रिटीश सरकारने प्रथमता शिक्षणासाठीची तरतूद केली. भारतात विद्येच्या प्रसारासाठी वार्षिक एक लक्ष रुपये संमत करण्यात आले. विद्याप्रसाराचा हा एक क्षीण प्रयत्न होता. ह्या राशीचा उपयोग साहित्याच्या उन्नती व पुनरुद्धारासाठी करावा तसेच भारतातील स्थानिक विद्वानांना प्रोत्साहन देण्याकरिता आणि इंग्रज प्रदेशातील रहिवाशांच्या उन्नतीसाठी करावा असे म्हटले होते. (ग्रोवर/बेल्हेकर : २०२२: ३१०) या कायद्यातील तरतुदीने ब्रिटीश सरकारने शैक्षणिक क्षेत्रात फार मोठा बदल केला होता असे नव्हे, ब्रिटीशांना आपण भारतीयांसाठी परकीय आहोत हे माहित होते. त्यामुळे त्यांनी अर्थातच इंग्लंडमधील शिक्षण प्रणाली ते इथे राबवू शकत नव्हते. भारतात प्रचलित असलेल्या शिक्षण व्यवस्थेत त्यांना फेरबदल करून त्यांना त्यांच्या सत्तेला धोका निर्माण करून घ्यायचा नव्हता. या तरतुदीत एक लक्ष रु. एवढी केलेली आर्थिक तरतूद ही काही फार मोठी तरतूद होती असे नव्हे, परंतु भारताच्या शिक्षणतिहासातील नक्कीच एक मोठी घटना होती. कारण आतापर्यंत भारतात अशा पद्धतीने शिक्षणाच्या साठी सरकारी तिजोरीतून अशा पद्धतीची तरतूद करण्याची व्यवस्था नव्हती ती यामुळे सुरु झाली. आणि ब्रिटीश सरकारने प्रथमता भारतीयांच्या शिक्षणासाठी भलेही ते भारतीय साहित्य पुनरुद्धाराचेच का असेना ठोस असे पाऊल या कायद्याने उचलले होते हे मात्र नक्कीच मान्य करावे लागेल. या कायद्यानेच शिक्षणविषयक सुधारणेचा नवा मार्ग निर्माण केला.

पाश्चात्य शिक्षणाचे प्रयत्न:

१८१३ च्या कायद्यानंतर काही भारतीय आणि कंपनी अधिकाऱ्यांकडून शिक्षण संस्था स्थापण्याचे प्रयत्न सुरु झाले. त्याचे उदाहरण म्हणजे इ.स. १८१७ साली डेव्हिड हेअर नावाचे एक घड्याळ जी व राजा राममोहन यांच्या प्रयत्नांनी कलकत्त्यात हिंदू कॉलेज नावाची पाश्चात्य शिक्षणसंस्था निघाली. पुढे १८२४ साली संस्कृत कॉलेज या दोन संस्थांचे एकीकरण झाले. संस्कृत विद्देबरोबर पाश्चात्य विद्देचे ज्ञान देण्यात यावे या तत्वाला अशा रीतीने मान्यता मिळाली. (जावडेकर: २००९: ५९-६०) हेच तत्व पुढे भारतीय की, पाश्चात्य या विवादापर्यंत जाऊन पोहचले. त्याचे कारण म्हणजे राजा राममोहन यांच्या सारख्या पाश्चात्य विद्देने प्रभावित झालेल्या भारतीय सुधारकाला प्रचलित व्यवस्थेत बदल घडवण्यासाठी पाश्चात्य विद्या आवश्यक वाटू लागली आणि त्यातून त्यांनी पाश्चात्य विद्देची मागणी लावून धरली. त्यांनी पाश्चात्य विज्ञानाच्या शिक्षणाचे महत्व प्रतिपादन करताना म्हटले होते. 'देशाला अज्ञानात ठेवावयाचे हेच जर सरकारचे धोरण असेल तर संस्कृत शिकणे खूप फायद्याचे आहे. पण स्थानिक जनतेची प्रगती करणे हा उद्देश असेल तर गणित, रसायनशास्त्र, शरीररचना इत्यादींचा समावेश असलेल्या ज्ञानयुक्त

शिक्षणपद्धतीचा अवलंब करावा लागेल.' (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३११) या राममोहन रॉय यांच्या मागणीने ब्रिटीश सरकार व अधिकाऱ्यांचे लक्ष वेधले. आणि त्याचा परिणाम भारतातील शिक्षणाच्या स्थित्यंतरात झाला.

राजा राममोहन रॉय यांच्याप्रमाणेच काही प्रांतांतील ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी पाश्चात्य शिक्षणाचा पुरस्कार केला होता. विशेषतः बॉम्बे प्रेसिडेन्सीमध्ये मुनरो आणि एल्फिन्स्टन यांनी पाश्चात्य शिक्षण देशी भाषेत द्यायला सुरुवात केली. (शुक्ला:१९९६:१५०) यामुळे पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार काही प्रदेशात देशी भाषेतून का असेना होवू लागला होता. यामुळे पारंपारिक भारतीय शिक्षणाऐवजी पाश्चात्य विषय व ज्ञानपरंपरांची ओळख झाली. एल्फिन्स्टन मुंबई प्रांताचा पहिला गव्हर्नर होता. त्याच्या कार्यकाळातच खऱ्या अर्थाने महाराष्ट्रात आधुनिकीकरण प्रक्रियेला सुरुवात झाली याचे श्रेय त्याच्या शिक्षणविषयक दृष्टीकोनाला द्यावी लागते. एल्फिन्स्टन हा व्यवहारी व तात्विक पातळीवर जाऊन विचार करायचा. एक दिवस येथील लोकांच्या हाती राज्यकारभार सोपवून परत जाने श्रेयस्कर आहे; तो सांभाळण्याची क्षमता त्यांच्यात निर्माण व्हायला हवी; नाहीतर भलतेच लोक तो हिसकावून घेतील, अशा प्रकारचा तो विचार करत होता. (पाटणकर: १९९९:११६.) ब्रिटीश इस्ट इंडिया कंपनीचे काही अधिकारी जरी केवळ आर्थिक नफ्याच्या दृष्टीने विचार करत असले तरी, मिशनरी धार्मिक-नैतिकदृष्ट्या भारतीय लोकांच्या सुधारणेसाठी प्रयत्नशील होते. तर काही प्रशासकीय अधिकारीही भारताकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहत होते. त्यातून येतदेशीयांच्या शिक्षणाकडे व्यापक दृष्टीकोनातून पाहत होते. त्यांच्या मते, सामान्य गरीब जनतेचे सुख शिक्षणावर अवलंबून असते. व्यावहारिक शहाणपण व आत्मप्रतिष्ठा हे गुण आणि इतर अनेक चांगले गुण शिक्षणावर अवलंबून आहेत. या गुणांची जोपासना होणे भारतीयांच्या दृष्टीने फार आवश्यक आहे... येथील लोकांचे वाईट गोष्टीपासून संरक्षण करू म्हटले तरी जोपर्यंत या नव्या कायद्यांचा नीट उपयोग करण्यासाठी लागणारी मनोवृत्ती या लोकांत निर्माण होत नाही, तोपर्यंत ते कायदे फोल आहेत. या सर्वांवर एकाच उपाय आहे; तो म्हणजे शिक्षण.' (पाटणकर: १९९९:११७.) भारतीयांना पाश्चात्य शिक्षण देवून केवळ कंपनी सरकारला उपयुक्त मनुष्यबळ निर्माण करवून घेणे एवढा संकुचित विचार एल्फिन्स्टन करीत नव्हता तर व्यापक दृष्टीकोनातून भारतीयांना शहाणे बनविणारी शिक्षणव्यवस्था तो भारतीयांना देवू इच्छित होता. हे त्याच्या या विचारांमधून लक्षात येते.

आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद:

पाश्चात्य शिक्षणाचा आग्रह काही भारतीय आणि ब्रिटीश अधिकाऱ्यांकडून होत असतानाच काही पाश्चात्य विद्वान व अधिकारी मात्र प्राच्य विद्येचाच आग्रह धरत होते. यातून भारतात कोणत्या प्रकारची शिक्षण व्यवस्था असावी या विषयावर दुमत झाले, त्यातूनच हा विवाद निर्माण झाला. या विवादात प्राच्यवादी आणि आंग्लवादी (पाश्चात्यवादी) असे दोन गट निर्माण झाले. बंगाल प्रांतातील लोकशिक्षणाच्या सर्वसाधारण समितीत हे दोन गट भारतीयांच्या शिक्षणासंदर्भात परस्परासमोर उभे होते. पहिला गट हा प्राच्यविद्येचा पुरस्कर्ता होता. या गटाचे नेतृत्व लोक शिक्षा समितीतील सचिव एच.टी. प्रिन्सेप याच्याकडे होते. त्याच बरोबर प्राच्य विद्या विशारद एच.एच. विल्सन ही भारतीय भाषांमधून शिक्षण देण्याच्या पक्षाचे होते. यांच्या मते, संस्कृत आणि अरबी भाषेच्या अध्ययनाला प्रोत्साहन दिले पाहिजे आणि भारतात पाश्चात्य ज्ञान आणि विज्ञानाचेही शिक्षण याच भारतीय भाषांतून दिले जावे.' (शुक्ला:१९९६:१४९) या गटाची प्रेरणा ही प्रामुख्याने १८१३ च्या कायद्यातील तरतुदीनुसार भारतीय भाषांमध्ये पाश्चात्य ज्ञान प्रसारित करणे ही होती. या संदर्भात असे म्हटले जाते की, प्राच्यवादी गट हा पाश्चात्य ज्ञानाच्या विरोधी नव्हता तर तो भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत प्रचलित असलेल्या भारतीय भाषांचा तो शिक्षणासाठी पुरस्कार करत होता. प्रिन्सेप आणि विल्सन यासारख्या प्राच्य विद्या विशारदानी भारतीय भाषा अवगत करून त्यातील ज्ञान अवगत केले होते. म्हणून त्यांना याच भाषांमधून शिक्षण प्रसार व्हावा असे वाटत असावे.

परंतु आंग्ल (पाश्चात्य) प्रणालीच्या गटाला मात्र हे मान्य नव्हते. या गटात कंपनीचे अधिकारी आणि मिशनरी यांचा समावेश होता, त्यांच्या मते, प्राच्य शिक्षण व्यवस्था ही मरणासन्न अवस्थेत आहे, ती पुनर्जीवित करणे अवघड आहे. अरबी - फारसी आणि संस्कृत भाषेतील शिक्षणामध्ये पारंपारिक व संकुचित विचारांशिवाय इतर ज्ञान -तत्त्वज्ञाना याविषयी फार काही नाही.' (शुक्ला:१९९९:१५२.) म्हणून त्यांना ज्ञान-तत्त्वज्ञानाचा पुरस्कार करणारी शिक्षणव्यवस्था भारतात हवी होती. या विचार प्रणालीला प्राच्य शिक्षण व्यवस्थेच्या पुरस्कर्त्यांनी विरोध केला. तर राजा राममोहन रॉय आणि त्यांच्या समर्थकांनी हा पाश्चात्य शिक्षणासाठी आग्रह धरला. पाश्चात्य विद्येच्या पुरस्कारासाठीच राममोहन रॉय यांनी इ.स.१८२३ मध्ये गवर्नर जनरल लॉर्ड एमर्स्टला पत्र लिहिले होते. "संस्कृतच्या अध्ययनामुळे विद्यार्थ्यांचे व्याकरण चांगले होईल तसेच त्यांना अध्यात्माचे ज्ञान प्राप्त होईल पण त्याचा व्यावहारिक जीवनात फायदा नाही. हे विद्यार्थी दोन हजार वर्षापूर्वीचे ज्ञान मिळवतील-काल्पनिक किंवा संप्रमित करणारे वेदांताचे शिक्षण युवकांना आजच्या स्थितीत समाजाचे उपयुक्त घटक बनवू शकणार नाहीत." (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३१०.) या राममोहन रॉय यांच्या विचारात भारतीय तरुणांच्या वर्तमान व भविष्याची काळजी होती. यामुळेच त्यांनी प्राच्य विद्या गटाला विरोध करून पाश्चात्य विद्येच्या गटाला पाठींबा देवू केला किंबहुना त्याचा हिरीरीने आग्रह धरला.

पाश्चात्य विद्येचा पुरस्कर्ता असलेल्या गटाचा प्रमुख लॉर्ड मेकॉले हा होता. त्याने भारतात पाश्चात्य पद्धतीची शिक्षण व्यवस्था रुजली पाहिजे यासाठी प्रयत्न सुरु केले होते. इ.स. १८३४ मध्ये तो गवर्नर जनरलच्या कॉन्सिलचा विधी सदस्य म्हणून भारतात आला होता. मेकॉले पाश्चात्य विद्येचा पुरस्कर्ता तर होताच, त्याचबरोबर तो पाश्चात्य विद्येत प्रकांड पंडित होता. तत्कालीन गवर्नर जनरल लॉर्ड विलियम बेंटिंगने त्यास बंगाल प्रांताच्या लोक शिक्षा समितीचा प्रमुख म्हणून नियुक्त केले आणि भारतातील शिक्षणासंबंधी सुधारणेच्या तरतुदी आणि १८१३ च्या कायद्यातील शिक्षणविषयक तरतुदीचे परीक्षण करण्यास सुचवले. भारतातील शिक्षण व्यवस्थेचा अभ्यास करून मेकॉलेने ०२ फेब्रुवारी १८३५ रोजी आपले महत्वाचे टिपण कॉन्सिलसमोर ठेवले. त्याच्या समर्थनार्थ त्याने असे मत व्यक्त केले की, 'युरोपच्या एका चांगल्या ग्रंथालयातील एका आलमारीचा एक कप्पा म्हणजे भारत व अरबी साहित्यापेक्षा जास्त मूल्यवान आहे.' (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३१२.) हे मेकॉले याचे पाश्चात्य विद्येविषयीचे प्रतिपादन प्रभावित करणारे ठरले. आणि मेकॉलेचा दृष्टीकोन मान्य करून बेंटिंग सरकारने दिनांक ०७ मार्च १८३५ रोजी असा ठराव संत केला की, भविष्यात कंपनी सरकारने युरोपीय साहित्याच्या उन्नतीसाठी प्रयत्न करावा व त्यासाठी मध्यम म्हणून इंग्रजीचा वापर करावा आणि त्याकरिता सर्व पैसा खर्च केला जावा. (ग्रोवर/बेल्हेकर :२०२२: ३१२.) या शिक्षणपद्धतीलाच मेकॉले शिक्षण पद्धती असे म्हणतात. यात त्याने झिरपता सिद्धांतही मांडला होता तोही सरकारने स्वीकारला. ही शिक्षण पद्धती स्वीकारत असताना ब्रिटीश सरकारला प्राच्यविद्येचा पुरस्कार करणाऱ्या गटाकडून प्रचंड विरोध केला. या विरोधाला प्रत्युत्तर देताना मेकॉले याने पाश्चात्य शिक्षण प्रणाली भारतात लागू करण्यासंदर्भात सरकारशी जो युक्तिवाद केला, तो जवळपास माउंट स्टूआर्ट एल्फिन्स्टन याच्या विचारांशी साधर्म्य साधणारा होता. तो म्हणतो की, आपण एका शाहण्या देशाचे नागरिक या नात्याने ज्या प्रजेवर राज्य करतो आहोत त्या प्रजेला शहाणे बनवणे हे आपले कर्तव्य आहे. पाश्चात्य पद्धतीचे शिक्षण देवू केल्याने भारतीय लोक शहाणे होतील आणि पुढे ते आपल्या संस्थांची मागणी करू लागतील या भीतीने आपण त्यांना हि शिक्षणप्रणाली देवू नये असे वाटत असेल तर आपण स्वताला शहाण्या राष्ट्राचे नागरिक म्हणवून घेण्याच्या योग्यतेचे नाही. उलट आपण दिलेल्या शिक्षणामुळे भारतीय लोक आपल्या संस्थांची मागणी ज्या दिवशी करू लागतील तो दिवस आपल्यासाठी राज्यकर्ते म्हणून सुवर्ण अक्षरांनी नमूद करण्यासारखा असेल. या मेकॉलेच्या मताने ब्रिटीश सरकारचे मत परिवर्तित करण्यात मोलाची भूमिका बजावली असावी. त्यामुळेच मेकॉलेच्या पाश्चात्य पद्धतीच्या शिक्षण व्यवस्थेला मान्यता मिळू शकली असे म्हणावे लागेल.

सारांशतः मेकॉलेच्या शिक्षण पद्धतीचा स्वीकार करण्याने आंग्ल-प्राच्य विद्या विवाद संपुष्टात आला. या विवादात आंग्ल म्हणजेच पाश्चात्य शिक्षण प्रणालीला ब्रिटीश सरकारची मान्यता प्राप्त झाली. यामुळे भारतीय लोकजीवनात एक नवा अध्याय सुरु झाला. पाश्चात्य पद्धतीच्या शिक्षणामुळे पारंपारिक शिक्षणाऐवजी पाश्चात्य विषयांच्या परिघात भारतीय माणूस आला आणि त्याच्या जीवनात अनेक नवनवी स्थित्यंतरे घडून आली. मेकॉलेच्या शिक्षण व्यवस्थेविषयी अनेक प्रकारच्या उलट सुलट प्रश्न उपस्थित केले जातात. त्यातील एक महत्वाचा प्रश्न म्हणजे या शिक्षणव्यवस्थेतून त्यास रक्त आणि रंगाने भारतीय परंतु विचार आणि वृत्तीने ब्रिटीश असेल. हे विधान जरी सत्य मानले तरी विचार व वृत्तीने इंग्रज बनलेला भारतीय माणूस भविष्यात ब्रिटीश सत्तेकडून स्वातंत्र्याची मागणी करेल हा धोका पत्करून ही व्यवस्था भारतीयांसाठी लागू करण्याचे धाडस मेकॉले आणि त्याच्या सरकारने दाखवले हे सत्य मात्र नाकारता येत नाही. वर्तमान काळात येवू घातलेल्या नव्या राष्ट्रीय म्हणवल्या गेलेल्या शैक्षणिक धोरणात प्रचलित सत्तेला धोका निर्माण होवून जातेच्या हिताचे त्यांना विचार व वृत्तीने परिपक्व बनवणारे आणि तेव्हादेच स्वातंत्र्य बहाल करणारी शिक्षण प्रणाली अस्तित्वात येईल का अशी शंका मनात उपस्थित राहते. या शंकेचे समाधान आपल्याला भविष्यकाळातच शोधवे लागेल.

संदर्भ ग्रंथ सूची:

१. ग्रोवर बी.एल. आणि बेल्हेकर एन.के., आधुनिक भारताचा इतिहास, एस चंद आणि कंपनी, नवी दिल्ली, २०२२.
२. शुक्ला आर. एल.(संपा), आधुनिक भारत का इतिहास, हिंदी माध्यम कार्यान्वय निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, १९९६.
३. पाटणकर रा.भा., अपूर्ण क्रांती, मौज प्रकाशन, मुंबई, १९९९.
४. जावडेकर शं. द., आधुनिक भारत, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे, २००९.
५. कसबे रावसाहेब, डॉ. आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना, सुगावा प्रकाशन,पुणे, २०१४.
६. डॉ. उमेश बगाडे, महाराष्ट्रातील प्रबोधन आणि वर्गजाती प्रभुत्व, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २०२१.
७. मोरे दिनेश, आधुनिक महाराष्ट्रातील परिवर्तनाचा इतिहास,के.एस.पब्लिकेशन,पुणे, २००६.

नवीन शैक्षणिक धोरण : अनुकूल-प्रतिकूल परिणामाची मीमांसा

प्रा. महादेव राजेंद्र क्षीरसागर

सहाय्यक प्राध्यापक,

अर्थशास्त्र विभाग

समाजश्री प्रशांतदादा हिरे कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय,

नामपूर, ता.बागलाण, जि.नाशिक.

प्रस्तावना :

शिक्षण हे समाज परिवर्तनाचे महत्त्वाचे साधन आहे. विशेषतः भारतातील शैक्षणिक, सामाजिक परिस्थिती पाहता खऱ्या अर्थाने समाजपरिवर्तनाची आवश्यकता अधिक असल्याचे दिसून येते. अशापरिस्थितीत भारताचा विकास हा सर्वस्वी समाजपरिवर्तनावर आधारलेला आहे. या दृष्टीकोनातून समाज परिवर्तनात शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण ठरू शकते. याच कारणास्तव डॉ.अमर्त्य सेन म्हणतात, 'भारतातील जीवनमानाचा दर्जा सुधारणे (Improving the quality of Life) देशात आर्थिक सुधारणा घडवून आणणे (Economic Reforms) आणि देशात सामाजिक बदल किंवा समाजपरिवर्तन घडवून आणणे (Social change) यामध्ये शिक्षणाचे अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.' व्यक्ति विकासाबरोबरच समाजाचा विकास उच्चशिक्षणाच्या माध्यमातून केला जाऊ शकतो. तसेच राष्ट्रबंधणी आणि राष्ट्राच्या विकासामध्येही शिक्षणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते आणि भारतासारख्या विकसनशील देशात तर शिक्षणाचे महत्त्व अनन्यसाधारण अशा स्वरूपाचे आहे. या दृष्टीकोनातून शैक्षणिक धोरणे राबविणे गरजेचे आहे. परंतु नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने साधक-बाधक परिणामाचा परामर्श घेण्याचा अल्पसा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे घेण्यात आला आहे.

शोध निबंधाचे उद्देश :

1. नवीन शैक्षणिक धोरणातील तरतुदींचा अढावा घेणे.
2. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या उपयुक्ततेचा अभ्यास करणे.
3. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने अनुकूल-प्रतिकूल परिणामाचा परामर्श घेणे.

संशोधन पद्धती

संबंधित शोधनिबंध विषयाच्या अध्ययनासाठी विविध ग्रंथ, संदर्भ ग्रंथ अशा दुय्यम तथ्य संकलनाचा वापर यात केला आहे. कोणत्याही विषयाचे किंवा घटनेचे अध्ययन करित असताना ते वैज्ञानिक पद्धतीने होणे आवश्यक असते. या दृष्टीने प्रस्तुत संशोधन करण्यात आला आहे. सामाजिक संशोधन पद्धतीत सर्वात महत्त्वाचे कार्य म्हणजे तथ्य संकलन करणे होय. प्रस्तुत संशोधनासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने साधक-बाधक परिणामाचे अध्ययन करण्यासाठी हा विषय निश्चित करण्यात आला आहे. प्रस्तुत संशोधनात द्वितीयक स्रोतांद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले आहे. द्वितीयक तथ्य संकलनासोबतच विशेषतः प्राथमिक तथ्य संकलन आणि निरीक्षण पद्धतीवर अधिक भर देण्यात आला आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने अनुकूल-प्रतिकूल परिणामाचे अध्ययन पुढील मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

आतापर्यंत पूर्वप्राथमिक शिक्षण हा विषय दुर्लक्षित होता. पूर्वप्राथमिक वर्गासाठी निश्चित अभ्यासक्रम, प्रशिक्षित शिक्षण या शिक्षणातील किमान क्षमता याविषयीची अधिकृत अशी कोणतीही तरतूद आपल्याकडे नव्हती. आता पूर्वप्राथमिक शिक्षणाला अधिकृत शिक्षणाचा दर्जा मिळणार आहे. या नवीन शैक्षणिक धोरणातील सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे. शिक्षण हक्क कायदा हा पूर्वी सहा ते चौदा वयोगटातील मुलांसाठी लागू होता. आता तो कायदा तीन ते अठरा वर्षे वयोगटातील मुलांसाठी लागू असणार आहे. त्यामुळे पूर्वप्राथमिक ते बारावीपर्यंतचे शिक्षण हे सक्तीचे व मोफत असणार आहे. यात बालकाच्या वाचन, लेखन व गणन या मूलभूत क्षमता विकसित करण्यावर भर असणार आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणाच्या अनुषंगाने विद्यार्थ्यांना विषय निवडीचे स्वातंत्र्य असणार आहेत. कला, वाणिज्य, विज्ञान असे शाखांचे बंधन नसेल. बोर्डाच्या वार्षिक परीक्षांऐवजी सत्र परीक्षा असणार

आहेत, त्या परीक्षा बोर्ड घेणार आहे. तसेच पहिली ते बारावी प्रत्येक वर्गासाठी स्वतंत्र शैक्षणिक दुरचित्रवाणी वाहिनी निर्माण करण्याचा मानस व्यक्त करण्यात आला आहे व उत्तम शिक्षणासाठी उत्तम तंत्रज्ञानाचा वापर व्हावा म्हणून नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक तंत्रज्ञान मंचची स्थापना करण्यात येणार आहे. त्याचबरोबर आपल्या पारंपरिक लोककला, लोकविद्या, लोकसंगीत, स्थानिक कला, आपले आयुर्वेद, योग, शिल्पकला, पारंपरिक उद्योग, व्यवसाय यांचा शिक्षणात समावेश करून त्यांच्या विकासाचा चालना दिली जाणार आहे. बारावीपर्यंत सर्वांना मोफत व सक्तीचे शिक्षण दिले जाणार आहे. कृषी, कायदा, वैद्यकीय शिक्षण वगळता बाकी सर्व शिक्षण एका छताखाली आणले जाईल. शिक्षण क्षेत्रात एखाद्या विषयात विशेष नैपुण्य प्राप्त करणार्यांना गुण देताना 'क्रेडिट' पद्धतीचा अवलंब केला जाईल. उदाहरणार्थ - कला, संगीत, योग, समाजसेवा, शिल्प, खेळ, साहित्य, जीवन कौशल्य इत्यादी. या धोरणाचा बारकाईने विचार केला तर हे धोरण भारतीय शिक्षणव्यवस्थेला दिशा देणारे असेल. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक ज्ञानाबरोबर त्यांची व्यावसायिक कौशल्ये विकसित करणारे, संशोधक घडविणारे असणार आहे. त्यामुळे या धोरणाचे स्वागतच आहे. कोणतेही धोरण कागदावर आदर्शच असते, पण त्या धोरणाच्या अंमलबजावणीवर त्याचे यश-अपयश अवलंबून असते.

नवीन शैक्षणिक धोरणातील ठळक तरतूदी

पायाभूत शिक्षण (फाऊंडेशन) :

वय वर्षे तीन ते सातसाठी - मातृभाषेमध्ये शिक्षण - त्यात नर्सरी, ज्युनिअर केजी, सिनिअर केजी, पहिली, दुसरी अशी एकूण पाच वर्षे प्रामुख्याने बालकाला मेंदू विकासाच्या गतीने शैक्षणिक अनुभव देणे. वयवर्षे सहापर्यंत बालकाचा मेंदू विकास ८५ टक्क्यांपर्यंत पूर्ण होतो, असे मेंदूशास्त्र सांगते. त्यामुळे बालकाचा बौद्धिक, शारीरिक, सामाजिक, भावनिक, मानसिक विकास चांगला होण्यास मदत होणार आहे.

प्राथमिक शिक्षण :

वयवर्षे आठ ते दहासाठी येथे बालकाच्या अध्ययनविषयक कौशल्यांच्या विकासावर भर दिला जाणार आहे. इयत्ता तिसरी ते पाचवी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना असे शिक्षण दिले जाणार आहे.

माध्यमिक शिक्षण :

वयवर्षे ११ ते १३ साठी व्यावसायिक व कौशल्यावर आधारित शिक्षण व 'इंटरनॅशनल'ची सोय, किमान एका तरी कौशल्यावर प्रभुत्व प्राप्त करून देणे - इयत्ता सहावी ते आठवी. लहानपणापासून मुलांच्या व्यावसायिक कौशल्यांचा कसा विकास होईल, याची संकल्पना या धोरणात मांडण्यात आली आहे.

सेकंडरी स्कूल :

वयवर्षे १४ ते १७ साठी नववी ते बारावी. यात प्रत्येकाला आपल्या आवडीचे हवे ते विषय निवडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

परीक्षा पद्धतीतील बदल :

सततचे (निरंतर) मूल्यमापन असणारी शिक्षणपद्धती विषय समजण्याकडे व त्यावर त्या विद्यार्थ्यांचा विचार करता येतो का? स्वतःचे मत मांडता येते का? हे बघणारे नवीन धोरण आहे. पाठांतरावर आधारित परीक्षा पद्धती नसून वस्तुनिष्ठतेकडे लक्ष दिले जाईल व तिसरी, पाचवी, आठवी, बारावी या चार परीक्षा फक्त असतील. उत्तरपत्रिका फक्त शिक्षकच तपासतील, हे धोरण बंद करून स्वतः विद्यार्थ्यांचे स्वतःची उत्तर पत्रिका स्वतः तपासेल, नंतर त्याचे पालक तपासतील व त्यांचा अभिप्राय देतील. त्यानंतर त्या विद्यार्थ्यांची उत्तरपत्रिका त्यांच्या वर्गातील त्यांचा सहकारी तपासेल व त्याचाही अभिप्राय सोबत जोडला जाईल व शेवटी शिक्षक तपासतील व ते त्यांचा व आधीच्या सर्व अभिप्रायांचा एकत्रित मूल्यमापन करून अंतिम मूल्यमापन करतील. त्याशिवाय शिक्षकांनी त्या विद्यार्थ्यांचे केलेले सततचे मूल्यमापन असेलच. म्हणजेच निकाल हा सर्वांगीण विचार करून दिला जाईल. मूल्यमापन हे विविधांगी असेल. या मूल्यमापन पद्धतीमुळे विद्यार्थ्यांच्या स्वतःकडे, समाजाकडे व स्वतःच्या पालकांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात निश्चितच सकारात्मक बदल होईल. कारण मूल्यमापन प्रक्रियेत हे सर्व घटक सहभागी असतील.

नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 साधक -बाधक परिणाम

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हे एक सर्वसमावेशक धोरण आहे जे भारतातील शिक्षणाच्या भविष्यासाठीच्या दृष्टीकोनाची रूपरेषा देते. या धोरणाचे साधक -बाधक परिणाम खालील प्रमाणे आहेत.

साधक परिणाम:

- **सर्वांगीण विकास:** NEP 2020 विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासावर भर देते, ज्यामध्ये संज्ञानात्मक सामाजिक, भावनिक आणि शारीरिक विकासाचा समावेश होतो.
- **लवचिक अभ्यासक्रम:** धोरण एक लवचिक अभ्यासक्रम प्रदान करते जे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडी आणि अभिरुचीनुसार विषय निवडण्याची परवानगी देते.
- **बहुविद्याशाखीय शिक्षण:** धोरण बहु-विषय शिक्षणास प्रोत्साहन देते, याचा अर्थ विद्यार्थी विविध - विषय आणि क्षेत्रांमध्ये अभ्यासक्रम पूर्ण करू शकतात.
- **तंत्रज्ञानावर भर:** NEP 2020 ने शिक्षणातील तंत्रज्ञानाचे महत्त्व ओळखले आहे आणि अध्यापन आणि शिकण्यात तंत्रज्ञानाच्या वापराचे समर्थन केले आहे.
- **शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण:** प्री-स्कूल ते उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाची सार्वत्रिक प्रवेश सुनिश्चित करणे हे धोरणाचे उद्दिष्ट आहे.

बाधक परिणाम:

- **अंमलबजावणीची आव्हाने:** राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (NEP) 2020 हा एक सर्वसमावेशक धोरण दस्तऐवज आहे ज्याची करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण संसाधने आणि राजकीय इच्छाशक्ती प्रभावीपणे अंमलबजावणी आवश्यक आहे.
- **भाषेच्या समस्या:** या धोरणात किमान इयत्ता 5 वी पर्यंत शिक्षणाचे माध्यम म्हणून मातृभाषा किंवा प्रादेशिक भाषा सुरू करण्याचा प्रस्ताव आहे, जे या भाषेशी परिचित नसलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी आव्हान निर्माण करू शकते.
- **निधी:** धोरणासाठी पायाभूत सुविधा, शिक्षक प्रशिक्षण आणि संशोधनामध्ये महत्त्वपूर्ण गुंतवणूक - आवश्यक आहे, जे सरकारसाठी आव्हान असू शकते, विशेषतः आर्थिक अनिश्चिततेच्या काळात.
- **प्रमाणीकरण:** या धोरणाचे उद्दिष्ट देशभरातील शिक्षणाचे प्रमाणीकरण करणे आहे, ज्यामुळे संस्कृती आणि विविधतेचे एकसंधीकरण होऊ शकते.

शिक्षणातील असमानता: धोरणाचे उद्दिष्ट ग्रामीण आणि शहरी शिक्षणातील दरी कमी करणे आहे. परंतु संसाधने आणि पायाभूत सुविधांमधील असमानता लक्षात घेता या ध्येयाची अंमलबजावणी करणे आव्हानात्मक असू शकते. शेवटी, NEP 2020 चे अनेक फायदे आहेत जे भारतातील शिक्षणात परिवर्तन घडवू शकतील, परंतु धोरणामध्ये काही आव्हाने देखील आहेत ज्यांची प्रभावी - अंमलबजावणी सुनिश्चित करणे आवश्यक आहे.

समारोप

धोरणाचे खरे यश हे त्याच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. जे साध्य करायचे त्याबद्दल स्पष्टता, त्याचे महत्त्व व त्या अनुषंगाने स्वतःची भूमिका व जबाबदारीची जाणीव ही वरपासून खालपर्यंत प्रत्येकालाच व्हायला हवी. धोरण कार्यान्वित करताना अनेक उपक्रम परस्परालंबी असतात. त्यामुळे कामाशी निगडित संबंधितांमध्ये सुसंवाद व समन्वय असणे गरजेचे ठरते. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार पाचवीपर्यंतचे शिक्षण मातृभाषेतून देण्यास प्राधान्य देण्यात येणार आहे. सहावीपासून व्होकेशनल अभ्यासक्रम शिकता येणार आहे. महाविद्यालयीन शिक्षणात कला, वाणिज्य आणि विज्ञान अशा तीन शाखा प्रवेश प्रक्रियेत आहेत. पण नवीन मसुद्यानुसार कला आणि विज्ञान या शाखांमधले काही विषय निवडून विद्यार्थ्यांनी पदवीचे शिक्षण घेता येणार आहे. यामध्ये मानवी शिक्षण, विज्ञान, कला, स्पोर्ट्स, व्होकेशनल कोर्स असे पर्याय असणार आहे. अशाप्रकारच्या शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून शैक्षणिक परिवर्तन साधने कितपत शक्य होईल हे येणारा कालच ठरवेल. अशाप्रकारच्या महत्त्वपूर्ण तरतुदी या शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून राबविण्यात येणार आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. विशाल गांगुर्डे - शैक्षणिक धोरण : महत्त्वाचे पाऊल, महाराष्ट्र टाइम्स, 9 Aug 2020
2. शैलेंद्र देवळणकर - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार महाराष्ट्रात कॉलेज शिक्षणात होणार बदल.
3. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
4. प्रमोद चव्हाण - भारतातील शैक्षणिक प्रशासन
5. मीनल नरवाडे - भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या.
6. निरंजन साहू- नवे शैक्षणिक धोरण आणि पाच आव्हाने, डिसेंबर 07 2021
7. शिक्षण संक्रमण- नोव्हेंबर २०२१
8. डॉ. जी. एच. जैन - राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची अंमलबजावणी बहुविद्याशाखीय शिक्षण.

नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप,संधी व आव्हाने

प्रा. डॉ. अजय वासुदेव काटे

बी. पी. आर्ट्स,एस.एम. ए. सायन्स आणि
के. के. सी. कॉमर्स कॉलेज ,चाळीसगाव

प्रस्तावना:-

डी. के. कस्तुरीनंदन यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा मसुदा निर्माण करण्यात आला. प्रदीर्घ कालावधीनंतर भारताच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये एवढा मोठा अमुलाग्र बदल करण्यात आहे. NEP म्हणजे नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे मुख्यतः सहा घटकांमध्ये आहे . १) शालेय शिक्षण २) उच्च शिक्षण ३) भाषा ४) तंत्रज्ञान ५) अर्थविषयक बाबी ६) अमलबजावणी. यातील प्रत्येक टप्प्यावर मूलभूत बदल करण्यात आल्याचे आढळते. जसे की , शिक्षणाच्या आकृतीबंधामध्ये झालेला बदल, अभ्यासक्रमातील बदल, अध्यापन पद्धतीतील बदल, शिक्षक भरती व पात्रतेविषयीचे बदल, शिक्षण प्रक्रियेला तंत्रज्ञानाची जोड इ. तसेच शिक्षण व्यवस्थेतील घटक म्हणून विद्यार्थी , शिक्षक, पालक , प्रशासन, व्यवस्थापन, इत्यादींना अनेक बदलांना सामोरे जावे लागत आहे . अर्थातच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे आपल्या सोबत काही संधी आणि आव्हाने घेऊन आलेला आहे,

राष्ट्रसमोर असणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी मनुष्यबळ हे सर्वात महत्त्वपूर्ण संसाधन आहे. याचाच अर्थ जर राष्ट्रातील नागरिक सक्षम असतील तर ते राष्ट्र आव्हानांचे रूपांतर संधीमध्ये करू शकतात . त्यामुळे राष्ट्रातील नागरिक हे सक्षम बनवणे अत्यंत गरजेचे असते . नागरिकांना सक्षम बनवण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. याच उद्देशाने प्रत्येक राष्ट्र आपले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ठरवत असते . आपल्या राष्ट्रासमोर पेयजल. बेरोजगारी, महागाई, शिक्षण, , भ्रष्टाचार, , ऊर्जा, पर्यावरण इत्यादी समस्या आहेत. या सर्व समस्यांचे मूळ हे कुठेतरी शिक्षणात रुजलेले आपल्याला दिसते आणि त्यासाठीच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे. भारतात सर्वात पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968 साली राबविण्यात आले. त्यानंतर दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 साली राबविण्यात आले. याच धोरणात 1992 साली काही सुधारणा करण्यात आल्या आणि ते आजतागायत कार्यरत आहे. मागील 34 वर्षांपासून राष्ट्राच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये अमुलाग्र बदल झालेला आढळून येत नाही. याउलट देशाच्या व नागरिकांच्या आर्थिक , सामाजिक, आणि शैक्षणिक गरजा मात्र क्रांतिकारी रूपाने बदललेल्या आहेत. त्यातूनच राष्ट्रसमोर अनेक संधी आणि आव्हाने निर्माण होत आहेत. भविष्यातील या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि येणाऱ्या संधीचा उपयोग करून घेण्यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांना कुशल बनवणे अत्यंत गरजेचे आहे. ही बाबी लक्षात घेऊन नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्रात येत्या शैक्षणिक वर्षापासूनच नवीन शैक्षणिक धोरण लागू होणार असल्याची घोषणा नुकतीच राज्याचे शालेय शिक्षण मंत्री दीपक केसरकर यांनी केले. त्या निमित्ताने नेमके या नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप कसे असेल. विद्यार्थ्यांसाठी कोणकोणत्या संधी उपलब्ध असतील आणि एकूणच हे धोरण राबवितांना सरकार समोरील आव्हाने कोणती असतील हे या लेखात दिलेले आहे. कोणत्याही राष्ट्राचे भविष्य हे शिक्षण धोरणावर अवलंबून असते. आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक विकासाची प्रक्रिया शिक्षणातून उभी राहत असते. राष्ट्रासाठीचे शिक्षण धोरण हे राष्ट्राच्या भविष्यासाठी विकासाचा एक मार्ग असतो. त्यामुळे शिक्षण धोरण ठरविताना ते भविष्यवेधी असायला हवे. शिक्षण धोरण म्हणजे त्या देशाची भविष्याची विकासाची दिशा असते. भारत सरकारने 1984 च्या धोरणानंतर 34 वर्षाने नवीन शैक्षणिक धोरण आणले आहे आणि सध्या या धोरणावर मोठी चर्चा सुरू आहे. शिक्षण हे जीवन परिवर्तनाचे प्रभावी साधन आहे. यावर शिक्कामोर्तब झाल्याने समाजानेही शिक्षणासंदर्भात अधिक जागृत होत असल्याचे अधोरेखित होत आहे. केंद्राने धोरण तयार केल्यानंतर ते स्वीकारण्याची प्रक्रिया अनेक राज्यांनी केली आहे. काही राज्याने त्याला विरोध केलेला आहे. महाराष्ट्राने अंमलबजावणीसाठी पावले टाकण्यास सुरुवात केली आहे. सरकारने तशी घोषणा केली आहे. मात्र या धोरणाच्या अंमलबजावणीचे मोठे आव्हान सरकार समोर आहे. धोरणाचे यश, अपयश हे धोरणाची अपेक्षित भूमिका लक्षात घेऊन कार्यरत मनुष्यबळाच्या अंमलबजावणीवर अवलंबून असते. त्यामुळे एकदम

बदल घडवायचा असेल तर सक्षम व परिवर्तनवादी मनुष्यबळ कोटून आणणार म्हणूनच या धोरणात मोठ्या प्रमाणावर बदल सुचविले आहे. काही संस्थांची नव्याने उभारणी केली जाणार आहे. धोरणाप्रमाणे पावले टाकायची म्हटली तर मोठी संधी लाभणार आहे. त्यासाठी निधी उपलब्ध महत्त्वाची गोष्ट असणार आहे. म्हणून या धोरणातील संधी आणि आव्हानांचा अभ्यास करण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे .

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- 1 नवीन शैक्षणिक धोरणाचे स्वरूप ,संधी आणि आव्हाने अभ्यासणे
2. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे
3. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा वापर करून ज्ञान सुपर पावर बनवणे.

प्रस्तुत संशोधनात दुय्यम साधनसामग्रीचा वापर करण्यात आला आहे. हे संशोधन पूर्णपणे दुय्यम साधनसामग्रीवर आधारित आहे. या संशोधनाशी संबंधित माहिती मिळवण्यासाठी मासिके, नियतकालिके, विविध प्रकाशित लेख, वर्तमानपत्रे, दैनिक, साप्ताहिके, संदर्भ साहित्य , इंटरनेट वरील माहितीचा वापर करण्यात आला आहे.

नवीन शैक्षणिक धोरणात असणाऱ्या संधी :

- 1) बाल्यावस्थेतील प्रारंभिक शिक्षणाचा शालेय शिक्षणाच्या आकृतीबंधमध्ये समावेश केल्यामुळे बाल्यावस्थेपासून अतिशय उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होणार आहे .
- 2) शालेय शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यावर या शैक्षणिक धोरणात भर दिल्यामुळे दर्जेदार शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होणार आहे .
- 3) जास्तीत जास्त मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी नवीन शैक्षणिक संस्थांची उभारणी करणे. या धोरणात अपेक्षित आहे. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराची संधी निर्माण होणार आहे. प्रात्यक्षिक व अनुभवावर आधारित अध्ययन, अध्यापनास प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणामुळे रोजगारक्षम बनवणाऱ्या कौशल्यांचा विकास करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळणार आहे. शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तीने सातत्याने आपला व्यवसायिक विकास करत गेले पाहिजे हे या धोरणात अपेक्षित आहे. तसेच त्यास पूरक संधी सुद्धा या धोरणामध्ये अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.
- 4) ऑनलाइन किंवा ऑफलाइन यापैकी कोणत्याही माध्यमातून शिक्षण घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना निर्माण करून दिली जाणार आहे. त्यामुळे या धोरणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीनुसार व वेळेनुसार शिक्षण घेऊ शकणार आहे.
- 5) मातृभाषे बरोबरच शालेय स्तरावर किंवा उच्च शिक्षणामध्ये परराष्ट्रीय भाषांचे शिक्षण घेण्याचे धोरण बहुभाषिक बनण्याची संधी निर्माण होणार आहे.
- 6) अभ्यासक्रम निवडीच्या लवचिक धोरणामुळे या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार व गरजेनुसार शिक्षण घेऊ शकणार आहे.
- 7) पूर्व माध्यमिक स्तरावर कोडिंग व माध्यमिक स्तरावर आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स यासारखे विषय शिकवले जाणार असल्यामुळे विद्यार्थी तंत्रज्ञान कुशल बनविण्यास संधी मिळणार आहे . विविध अध्यापन पद्धती व तंत्रज्ञानाची साथ घेऊन शिक्षकास नवोपक्रम राबवण्यास व गुणवत्ता विकास करण्यास संधी निर्माण करून देण्यात आली आहे.
- 8) नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षक पात्रता व निवड प्रक्रियेत गुणवत्तेवर अधिक भर दिल्याचे आढळून येते, त्यामुळे गुणवंत व्यक्तीस शैक्षणिक क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळते. गुणवत्ता विकासासाठी व सर्वांना समान शैक्षणिक संधी निर्माण करण्यासाठी विविध शिष्यवृत्तीचे प्रयोजन या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आले आहे. त्यातून शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाची संधी निर्माण होणार आहे .
- 9) विविध शैक्षणिक विभागांची किंवा संस्थांची क्लबिंग करून शिक्षकांस राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी निर्माण करून दिली जाणार आहे .
- 10) शिक्षणाच्या विविध घटकांपैकी केवळ विद्यार्थी व शिक्षक लक्षात घेत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासमोरील संधी व आव्हानांची मांडणी केली. त्याचप्रमाणे शासन प्रशासन, संस्थापक, अभ्यासक्रम निर्मिती मंडळ, पालक यांच्यासमोर सुद्धा हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण विविध संधी व आव्हाने घेऊन घेऊ शकणार आहे .

नवीन शैक्षणिक धोरणासमोर असणारी आव्हाने :

1. विद्यार्थ्यांसमोरील आव्हाने –

- अ) ऑनलाइन माध्यमातून विविध विषयांचे अध्ययन करताना विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या एप्लीकेशन व वेबसाईटचा उपयोग करावा लागतो. त्यात विद्यार्थी उद्दिष्टापासून भटकण्याची शक्यता असते, त्यामुळे सायबर सिक्युरिटी हे अत्यंत मोठे आव्हान ठरू शकते .
- ब) जे विद्यार्थी जुन्या शैक्षणिक धोरणातील अभ्यासक्रमानुसार काही वर्षांपासून शिकत आहेत. त्यांना नवीन शैक्षणिक धोरणातील बदलानुसार अभ्यासक्रमाशी व शिकण्याच्या पद्धतीशी समायोजन करणे आव्हानात्मक ठरणार आहे.
- क) कोडींग, आर्टिफिशियल, इंटेलिजन्स यांसारख्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची विद्यार्थ्यांना ओळख करून दिली जाणार आहे. हे कामकाज करत असताना त्यांना कम्प्युटर, लॅपटॉप, इंटरनेट इत्यादी सारख्या भौतिक साधनांची आवश्यकता भासणार आहे . ही साधने उपलब्ध करणे हे नक्कीच एक आव्हान विद्यार्थ्यांसमोर असणार आहे.

2. शिक्षकांसमोरील आव्हाने –

- अ) शिक्षकांच्या निवड प्रक्रियेत अधिक पारदर्शकता व गुणवत्तेची अपेक्षा हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण करते. त्याअर्थी निवडीची प्रक्रिया ही सुद्धा तेवढीच काठीण्य पातळी असणारी राबवली जाण्याची शक्यता आहे.
- ब) शिक्षकांना नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार अध्यापन करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचे अद्ययावत ज्ञान असणे आवश्यक आहे. आणि सद्यस्थितीमध्ये मोजक्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा अध्यापनात उपयोग केला जातो. त्यामुळे तंत्रज्ञान शिकणे हे आव्हानात्मक कार्य शिक्षकांसमोर असणार आहे .
- क) नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अपेक्षित असलेले शिक्षण, शाळा आणि महाविद्यालयातून देण्यासाठी त्यास अनुकूल अशी परिस्थिती निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षकांच्या शिक्षणामध्ये अमुलाग्र बदल करणे गरजेचे असणार आहे.

देशातील सर्वसामान्य नागरिक, शिक्षक ,विद्यार्थी , प्रशासनातील अधिकारी, शिक्षण तज्ञ अशा सर्वांगीण मतांचा विचार करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा मसुदा तयार करण्यात आलेला आहे. यात त्रुटी राहणार नाही या दृष्टिकोनातून पुरेपूर प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते, असे असून सुद्धा आपल्या भारत देशाची भौगोलिक व सामाजिक विविधता लक्षात घेता काही आव्हानात्मक स्थिती निर्माण होऊ शकते. परंतु या स्थितीकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास त्यावर मात करून एक सुवर्णसंधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो. आपल्या भारताचे माजी राष्ट्रपती तथा महान वैज्ञानिक डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम हे असं म्हणाले आहेत, "Obstacles are Opportunities" अर्थात अडथळे हे संधी असतात .

संदर्भ:-

1. डॉ. डी. एन. मोरे, उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा, प्रकाशक द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन प्रायव्हेट लिमिटेड, पुणे
2. देशमुख डॉ. लक्ष्मीकांत (संपा.) - नवीन शैक्षणिक धोरण 2020 : एक चिकित्सक अभ्यास - अक्षरनामा - प्र. आ. 19 डिसेंबर 2021
3. एरंडे, व्ही.एल. २०१७. उच्च शिक्षणातील बदल: वास्तव आणि अपेक्षा. पुणे: हार्मिस प्रकाशन.

नवीन शैक्षणिक धोरणात डिजिटल माध्यमांचे महत्व

प्रभाकर वसंत पगार

बी.पी.आर्ट्स, एस.एम.ए.सायन्स &
के.के.सी.कॉमर्स कॉलेज चाळीसगाव जि. जळगाव

प्रस्तावना :

ज्ञानाच्या बाबतीत जगामध्ये वेगाने बदल होत आहेत. डेटा, online learning, कृत्रिम वृद्धीमत्ता यासारख्या ज्ञानाच्या तंत्रज्ञानाच्या क्षेत्रांमधील वेगाने होत असल्यामुळे जगभरातील असंख्य कामे आता माणसांऐवजी यंत्रे करू लागली आहेत. अशा वेळी, संगणक ज्ञान, डेटा यातील ज्ञान, समाजिक शास्त्र ज्ञान यांच्यातील बहुमुखीय क्षमता असलेल्या कर्मचाऱ्यांना वाढती मागणी असेल. हवामान बदलाबरोबर, वाढते प्रदूषण कमी होणारे नैसर्गिक स्रोत या परीणामांमुळे जगाची ऊर्जेची मागणी भागवण्यासाठी आता वेगळा दृशिकोन अंगीकारावा लागेल. संकटांमुळे महामारी यांच्या मुळे संसर्गजन्य रोगांच्या व्यवस्थापनात सहयोगाने लसींचा वापर करण्याची गरज निर्माण झाली आहे.. भारत महासत्ता होण्याकडे वाटचाल करत असताना, तसेच जगातील सर्वात मोठ्या तीन अर्थव्यवस्थांपैकी एक होत असताना कलेची मागणी वाढत जाईल.

रोजगाराची परिस्थिती वेगाने बदलत असताना, मुलांनी केवळ शिकणेच महत्त्वाचे ठरणार नाही तर कसे शिकायचे हे शिकणे जास्त महत्त्वाचे ठरणार आहे. त्यामुळे मजकूर कमी करून शिक्षण रोजगाराभिमुख कसे करायचे, कल्पक बहुमुखीय शिक्षण कसे व्हायचे, त्यात नाविन्यता कशी आणायची, परिस्थितीशी जुळवून कसे घ्यायचे अशा नवनवीन बदलणाऱ्या क्षेत्रातील नवीन सामग्री कशी वापरायची यांचा समावेश शिक्षणात होणार आहे.

संशोधन पद्धती

सदर संशोधन दुय्यम साधनावर आधारित असून संशोधनासाठी संदर्भ पुस्तके, जर्नल, वर्तमान पत्रे तथा संकेतस्थळांचा वापर केला जाणार आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

1. नवीन शैक्षणिक धोरणाचा अभ्यास करणे .
2. नवीन शैक्षणिक धोरणाची गरज अभ्यासणे
3. नवीन शिक्षणात डिजिटल माध्यमांचे महत्व तपासणे.

आपल्या राष्ट्रासमोर पेयजल, बेरोजगारी, महागाई, शिक्षण, भ्रष्टाचार, ऊर्जा, पर्यावरण इत्यादी समस्या आहेत. या सर्व समस्यांचे मूळ हे कुठेतरी शिक्षणात रुजलेले आपल्याला दिसते आणि त्यासाठीच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे. भारतात सर्वात पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968 साली राबविण्यात आले. त्यानंतर दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 साली राबविण्यात आले. राष्ट्रसमोर असणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी मनुष्यबळ हे सर्वात महत्त्वपूर्ण संसाधन आहे. याचाच अर्थ जर राष्ट्रातील नागरिक सक्षम असतील तर ते राष्ट्र आव्हानांचे रूपांतर संधीमध्ये करू शकतात . त्यामुळे राष्ट्रातील नागरिक हे सक्षम बनवणे अत्यंत गरजेचे असते . नागरिकांना सक्षम बनवण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. याच उद्देशाने प्रत्येक राष्ट्र आपले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ठरवत असते .

याच धोरणात 1992 साली काही सुधारणा करण्यात आल्या आणि ते आजतागायत कार्यरत आहे. मागील 34 वर्षांपासून राष्ट्राच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये अमूलाग्र बदल झालेला आढळून येत नाही. याउलट देशाच्या व नागरिकांच्या आर्थिक, सामाजिक, आणि शैक्षणिक गरजा मात्र क्रांतिकारी रूपाने बदललेल्या आहेत. त्यातूनच राष्ट्रसमोर अनेक संधी आणि आव्हाने निर्माण होत आहेत. भविष्यातील या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि येणाऱ्या संधींचा उपयोग करून घेण्यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांना कुशल बनवणे अत्यंत गरजेचे आहे. ही बाबी लक्षात घेऊन नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे.

नवीन परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी नवीन उपक्रमांची गरज असते. या संदर्भात नवीन तंत्रज्ञानामुळे होणाऱ्या फायद्यांचा लाभ घेण्याचे महत्त्व राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020 ने मान्य करत, तंत्रज्ञानासंबंधी धोक्यांचीसुद्धा दखल घेतली आहे.

ऑनलाईन शिक्षणातील तोटे दूर करत ऑनलाईन शिक्षणाचे फायदे कशे वाढतील याकडे लक्ष देण्यात आले आहे. हे साध्य करण्यासाठी, काळजीपूर्वकपणे तयार केलेल्या प्रमाणबद्ध केलेल्या सार्थ अभ्यासाची गरज आहे. या दरम्यान, सर्वांसाठी दजेदार शिक्षण उपलब्ध करून देण्याचे आव्हानांचा सामना करण्याकरता, ICT-आधारीत शैक्षणिक उपक्रमांचा दर्जा वाढवावा लागेल.

शिक्षकांना नवीन प्रशिक्षणाची गरज :

प्रभावी ऑनलाईन प्रशिक्षक होण्यासाठी शिक्षकांना योग्य प्रशिक्षण घेण्याची गरज आहे. पारंपारिक शिक्षणपद्धतीतील एक चांगला शिक्षक ऑनलाईन वर्गातदेखील तेवढीच चांगली कामगिरी करेल असे गृहीत धरता येणार नाही. अध्यापनातील आवश्यक बदलांव्यतिरीक्त, ऑनलाईन मूल्यांकनासाठीदेखील वेगळ्या दृशिकोनाची गरज आहे. मोठ्या प्रमाणावर ऑनलाईन पद्धतीने परीक्षा आयोजन करण्यात अनेक आव्हाने आहेत. जसे की, ऑनलाईन पद्धतीने विचारण्यात येणाऱ्या प्रश्नांच्या प्रकारांवर मर्यादा, नेटवर्क कमी असणे, वीजपुरवठा खंडित होणे, परीक्षेतील अनैतिक प्रकार रोखणे. ऑनलाईन/ डीजीटल शिक्षणाचा कमी प्रसार, ऑनलाईन प्रात्याक्षिके घेणे अशा अनेक मर्यादा आहेत, ज्यांवर नाविन्यपूर्ण उपायांनी काही प्रमाणात मात करता येऊ शकेल. याशिवाय, ऑनलाईन शिक्षणाचा अनुभवाआधारित, रोजगाराभिमुख शिक्षणाशी मेळ घातला जात नाही तोपर्यंत, ते केवळ स्क्रीन-आधारीत शिक्षण बनण्याची शक्यता जास्त आहे. ज्यात अध्ययनाच्या सामाजिक, भावात्मक लक्ष असेल.

डिजिटल तंत्रज्ञानाचा उदय

नवीन शैक्षणिक धोरणामुळे प्राथमिक शिक्षणापासून उच्च शिक्षणापर्यंत सर्व स्तरांवर अध्यापन-अध्ययनासाठी तंत्रज्ञानाचा फायदा करून घेण्याचे महत्त्व लक्षात घेता हे धोरण खालील प्रमुख उपक्रमांची शिफारस करते.

(a) ऑनलाईन शिक्षणासाठी विशेष अभ्यास:

सामान्य शिक्षणाचे ऑनलाईन शिक्षणाशी मेळ घालतानाण्याच्या फायद्यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी व दोष कमी करण्यासाठी अशा नाविन्यशैक्षणिक उपकरणांची सवय लागणे, ई-मजकुरासाठी तसेच इतर संबंधीत बाबींचा अभ्यास करण्यासाठी, समांतरपणे काही पर्यायी अभ्यासांची मालिका आयोजित करण्यासाठी योग्य संस्था जसे की, NETF, CIET, NIOS, IGNOU, IITs, NITs इ. मध्ये वाढ केल्या जातील. या नवीन अभ्यासांचे परिणाम जाहीर केले जातील

(b) व्हर्च्युअल प्रयोगशाळांचा प्रसार:

विद्यार्थ्यांना दर्जेदार शिक्षण देण्याच्या हेतूने व्हर्च्युअल प्रयोगशाळा तयार करण्यासाठी DIKSHA, SWAYAM अशा SWAYAMPURABHA यासारख्या विद्यमान ई-लर्निंग प्लॅटफॉर्मचा उपयोग अधिक केला जाईल. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांच्या सवडीप्रमाणे शिक्षण घेता येईल.

(c) ऑनलाईन अध्यापन प्लॅटफॉर्म साधने:

शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्याच्या प्रगतीवर नजर ठेवण्यासाठी, संरचित, वापरण्यास सोप्या, समृद्ध सहाय्यक साधनांचा संच प्रदान करण्यासाठी SWAYAM, DIKSHA यासारख्या ई-अध्ययन प्लॅटफॉर्मचा विस्तार केला जाईल. ऑनलाईन वर्ग घेण्यासाठी online इंटरफेस यांसारखी साधने ही काळाची गरज आहे हे कोरोनाच्या महासाथीने दाखवून दिले आहे.

(d) डिजिटल माहिती प्रसारण:

नवीन शैक्षणिक नीतीत जगातील माहितीचे हस्तांतरण डिजिटल पद्धतीने केले जात आहे. ज्यामध्ये कमी वेळेत पाहिजे तेव्हा शिक्षण घेणे सोपे जाणार आहे. विद्यार्थ्यांना शिक्षण कंटाळवाणे न वाटता मजा घेऊन शिकण्यासाठी वर्गात जाणे आवडू लागेल. विविध शैक्षणिक अॅप्स, भारतीय कला व संस्कृती यांवर आधारीत असणारे गेम्स विद्यार्थ्यांना एकापेक्षा जास्त भाषांमध्ये, वापरण्याच्या कला तयार केली जातील. विद्यार्थ्यांपर्यंत ई-सामग्रीचा प्रसार करण्यासाठी एक अॅप्स बँक यंत्रणा प्रदान केली जाईल.

(e) डिजिटली दरी कमी करणे:

आज देशात उपलब्ध असलेला लोकसंख्येचा एक मोठा वर्ग अजूनही अस्तित्वात आहे. हे वास्तव लक्षात घेता, दूरध्वनी, रेडीओ अशा प्रसारमाध्यमांचा प्रसारणासाठी व्यापकपणे वापर केला जाईल. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक गरजा

भागवण्यासाठी वेगवेगळ्या भाषांमध्ये 24/7 उपलब्ध करून देण्यात येतील. सर्व भारतीय भाषांमध्ये माहिती देण्याला महत्त्व दिले जाईल. विद्यार्थ्यांना समजेल त्या भाषेतून माहिती दिले जाईल.

(f) डीजीटल पायाभूत सुविधा:

भारताचा मोठा आकार, विविधता, गुंतागुंती उपकरणांची उपलब्धता यावर उपाय म्हणून एकाहून अधिक प्लॅटफॉम म्हणून उपायांद्वारे वापरता येईल.डिजिटल पायाभूत सुविधा शिक्षण क्षेत्रात सृजन करण्यासाठी गुंतवणूक करण्याची गरज आहे. यामुळे हे सुनिश्चित होईल की तंत्रज्ञानावर आधारीत उपाय तंत्रज्ञानाच्या वेगवान प्रगतीमुळे कालबाह्य होणार नाहीत.

(g) शिक्षकांना प्रशिक्षण प्रोत्साहन :

विद्यार्थी-केंद्रीत शिक्षण देण्यासाठी ऑनलाईन शिक्षण प्लॅटफॉम वापरत असतांना शिक्षकांना अध्यायावत प्रशिक्षण दिले जाईल.शिक्षणासोबत विद्यार्थ्यांशी सुसंवाद वाढवण्यासाठी वेगवेगळे नवीन कौशल्य निर्माण करावे लागेल. विद्यार्थ्यांना आकर्षिक करण्यासाठी त्यांच्या पिढीशी जळवून घेण्यासाठी शिक्षकांना प्रशिक्षण घ्यावे लागेल.

(h) ऑनलाईन मूल्यांकन आणि परीक्षा:

राष्ट्रीय मूल्यांकन केंद्र यासारख्या प्रशिक्षण संस्था, शालेय बोर्ड, NTA व इतर मान्यताप्राप्त संस्था या क्षमता, मानक मूल्यांकने आराखड्याची रचना तयार करतील. 21 व्या शतकातील कौशल्यांवर लक्ष केंद्रित करून शैक्षणिक तंत्रज्ञाने वापरून मूल्यांकनाचे नवीन मार्ग निर्माण करण्यासाठी अभ्यास हाती घेतले जातील. त्यामुळे ऑनलाईन मूल्यांकन आणि परीक्षा होत राहिल्यास विद्यार्थी शिक्षणात रुची दाखवू लागेल.

थोडक्यात जगातील बदलत्या परिस्थितीला धरून विद्यार्थ्यांना केवळ हातातील बाहुले बनवणारे शिक्षण नको तर जगाशी झुंज देणाऱ्या शिक्षणाची गरज आहे. ती गरज भागवण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरणात विशेष लक्ष देण्यात आले आहे. ही काळाची गरज देखील आहे.

नवीन धोरण कसे असणार याविषयी आजही अनेक साशंकता आहे. आणि ती असणारच. पण एकून अभ्यासातून असे लक्षात येते कि,काळानुसार परिवर्तन होत राहणे गरजेचे असते. तसे परिवर्तन शिक्षण क्षेत्रात देखील होत आहे. हे होऊ घातलेले बदल चांगले कि वाईट हे येणारा काळच सांगेल.पण शिक्षकांनी नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार तयार राहण्याची गरज आहे. नवीन तंत्रज्ञानाचा मोठा माहितीपट आपल्या समोर उभा आहे. त्याला सामोरे जाण्यासाठी आपणही सज्य होणे आवश्यक आहे. आपणास अनेकविध डिजिटल शैक्षणिक माध्यमे उपलब्ध आहेत.google meet, zoom अशा अनेक साधनाचा वापर कोविड काळात केलेलाच आहे.अशा अनेक साधने शोधून त्यांचा वापर करणे आवश्यक आहेत.

संदर्भ :

- 1) <https://www.youtube.com/watch?v=DoASHf5WVWg>
- 2) <https://www.youtube.com/watch?v=y0wmyHW3rxs>
- 3) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार महाराष्ट्रात जूनपासून कॉलेज शिक्षणात होणार 'हे' मोठे बदल BBC News Marathi 23 एप्रिल 2023
- 4) नवीन शैक्षणिक धोरण : स्वरूप संधी आव्हाने दै.तरुण भारत जानेवारी 2024
- 5) राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण : केंद्रीय शिक्षण मंत्रालय
- 6) Aithal, P. S.; Aithal, Shubhrajyotsna (2019). "Analysis of Higher Education in Indian National
- 7) Education Policy Proposal 2019 and Its Implementation Challenges". International Journal
- 8) Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times.
- 9) Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X
- 10) [Ajay Kurien](#) :Impact of New Education Policy 2020 on Higher Education

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० आणि विद्यार्थी-शिक्षकासाठी संधी

प्रा. राहुलदेव कदम ,
संगीत विभाग ,
शिवजागृती कनिष्ठ महाविद्यालय,
नळेगाव जि. लातूर.

भारत देशासमोर बेरोजगारी, शिक्षण, पेयजल, भ्रष्टाचार, महागाई, ऊर्जा, पर्यावरण इत्यादी अनेक समस्या आहेत. या सर्व समस्यांचे मूळ हे कुठेतरी शिक्षणात रुजलेले आपल्याला दिसतं आणि त्यासाठीच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे. भारतात सर्वात पहिले राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1968 साली राबविण्यात आले. त्यानंतर दुसरे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 1986 साली राबविण्यात आले. याच धोरणात 1992 साली काही सुधारणा करण्यात आल्या आणि ते आजतागायत कार्यरत आहे.

राष्ट्रसमोर असणाऱ्या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी मनुष्यबळ हे सर्वात महत्त्वपूर्ण संसाधन आहे. याचाच अर्थ जर राष्ट्रातील नागरिक सक्षम असतील तर ते राष्ट्र आव्हानांचे रूपांतर संधीमध्ये करू शकत. त्यामुळे राष्ट्रातील नागरिक हे सक्षम बनवणे अत्यंत गरजेचे असतं. नागरिकांना सक्षम बनवण्याचे एकमेव साधन म्हणजे शिक्षण होय. याच उद्देशाने प्रत्येक राष्ट्र आपलं राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण ठरवत असतं.

मागील 34 वर्षांपासून राष्ट्राच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये अमूलाग्र बदल झालेला आढळून येत नाही. याउलट देशाच्या व नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक गरजा मात्र क्रांतिकारी रूपाने बदलत आहेत. त्यातूनच राष्ट्रसमोर अनेक आव्हाने आणि संधी निर्माण होत आहेत. भविष्यातील या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि येणाऱ्या संधींचा उपयोग करून घेण्यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांना कुशल बनवणे अत्यंत गरजेचे आहे. ही बाबी लक्षात घेऊन नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे.

के कस्तुरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा मसुदा निर्माण करण्यात आला. नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण हे मुख्यतः सहा घटकांमध्ये विभागले जाऊ शकते १) शालेय शिक्षण २) उच्च शिक्षण ३) भाषा ४) प्रदीर्घ कालावधीनंतर भारताच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये एवढा मोठा अमूलाग्र बदल होताना दिसतो आहे.) तंत्रज्ञान ५) अर्थविषयक बाबी ६) अमलबजावणी. यातील प्रत्येक टप्प्यावर मूलभूत बदल करण्यात आल्याचे आढळते. जसे की ,शिक्षणाच्या आकृतीबंधामध्ये झालेला बदल, अभ्यासक्रमातील बदल, अध्यापन पद्धतीतील अपेक्षिलेले बदल, शिक्षक भरती व पात्रतेविषयीचे बदल, शिक्षण प्रक्रियेत तंत्रज्ञानाची जोड इ. शिक्षण व्यवस्थेतील घटक म्हणून प्रशासन, शिक्षक ,विद्यार्थी , पालक , व्यवस्थापन, इत्यादींना अनेक बदलांना सामोरे जावे लागेल. अर्थातच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे आपल्या सोबत शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यासाठी काही संधी घेऊन आलेले आहे.

विद्यार्थ्यांसाठी संधी

- दर्जेदार शिक्षण: शालेय शिक्षणापासून तर उच्च शिक्षणापर्यंत शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यावर या शैक्षणिक धोरणात भर दिल्यामुळे दर्जेदार शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होते.
- बाल्यावस्थेत लाभ: बाल्यावस्थेतील प्रारंभिक शिक्षणाचा शालेय शिक्षणाच्या आकृतीबंध मध्ये समावेश केल्यामुळे बाल्यावस्थेपासून अतिशय उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळण्याची संधी निर्माण होते.
- आवडीनुसार शिक्षण: अभ्यासक्रम निवडीच्या लवचिक धोरणामुळे या शैक्षणिक धोरणानुसार विद्यार्थी त्यांच्या आवडीनुसार व गरजेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.
- तंत्रज्ञान कुशलता : पूर्व माध्यमिक स्तरावर कोडिंग व माध्यमिक स्तरावर आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स यासारखे विषय शिकवले जाणार असल्यामुळे विद्यार्थी तंत्रज्ञान कुशल बनविण्यास संधी मिळते.

- रोजगारक्षम कौशल्य विकसन: प्रात्यक्षिक व अनुभवावर आधारित अध्ययन अध्यापनास प्रोत्साहन देण्याच्या धोरणामुळे रोजगारास सक्षम बनवणाऱ्या कौशल्यांचा विकास करण्याची संधी विद्यार्थ्यांना मिळते.
- सोयीनुसार शिक्षण: ऑनलाइन किंवा ऑफलाइन यापैकी कोणत्याही माध्यमातून शिक्षण घेण्याची संधी विद्यार्थ्यांना निर्माण करून दिली जाते, त्यामुळे या धोरणाच्या माध्यमातून विद्यार्थी स्वतःच्या सोयीनुसार व वेळेनुसार शिक्षण घेऊ शकतात.
- शिष्यवृत्ती : गुणवत्ता विकासासाठी व सर्वांना समान शैक्षणिक संधी निर्माण करण्यासाठी विविध शिष्यवृत्तीचे प्रयोजन या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आले आहे त्यातून शैक्षणिक गुणवत्ता विकासाची संधी निर्माण होते.
- बहुभाषिकत्व: मातृभाषेबरोबरच शालेय स्तरावर किंवा उच्च शिक्षणामध्ये परराष्ट्रीय भाषांचे शिक्षण घेण्याचे धोरण भाऊ बहुभाषिक बनण्याची संधी निर्माण करते.

शिक्षकांसाठी संधी

- गुणवत्तास संधी : नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार शिक्षक पात्रता व निवड प्रक्रियेत गुणवत्तेवर अधिक भर दिल्याचे आढळून येते, त्यामुळे गुणवत्त व्यक्तीस शैक्षणिक क्षेत्रात काम करण्याची संधी मिळते.
- रोजगाराची संधी : जास्तीत जास्त मुलांना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी नवीन शैक्षणिक संस्थांची उभारणी करणे या धोरणात अपेक्षित आहे. त्यामुळे शैक्षणिक क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर रोजगाराची संधी निर्माण होते.
- व्यावसायिक विकासाची संधी: शिक्षण क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या व्यक्तीने सातत्याने आपला व्यावसायिक विकास करत गेले पाहिजे हे या धोरणात अपेक्षित आहे. तसेच त्यास पूरक संधी सुद्धा या धोरणामध्ये अंतर्भूत करण्यात आल्या आहेत.
- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी: विविध शैक्षणिक विभागांची किंवा संस्थांची क्लबिंग करून शिक्षकांस राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर काम करण्याची संधी निर्माण करून दिली.
- नवोपक्रमास वाव: विविध अध्यापन पद्धती व तंत्रज्ञानाची साथ घेऊन शिक्षकास नवोपक्रम राबवण्यास व गुणवत्ता विकास करण्यास संधी निर्माण करून देण्यात आली आहे.
- संशोधन व गुणवत्ता विकास: संशोधन कार्यास विविध माध्यमातून निधी उपलब्ध करण्याचा प्रयत्न या धोरणाच्या माध्यमातून केला जाणार असल्याची लक्षात येते, त्यामुळे संशोधन व गुणवत्ता या दोन्ही कार्यात गतिमानता येते.

संदर्भ

१. डॉ. मोरे डी. एन., उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा, द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे २०२३
२. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२०, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
३. <https://aplmitra.com/national-education-policy-2020-opportunities-and-challenges/#%E0%A4%B0%E0%A4BE%E0%A4B6%E0%A5%88%E0%A4A7%E0%A5%8B%E0%A4B0%E0%A4A3 %E0%A5%A8%E0%A5%A6%E0%A5%A8%E0%A5%A6 %E0%A4%86%E0%A4A3%E0%A4BF %E0%A4B8%E0%A4%82%E0%A4A7%E0%A5%80 NEP 2020 and opportunities>
४. https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/MARATHI.pdf

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० विशेष संदर्भ विद्यार्थी-शिक्षकासाठी आव्हाने

प्रा. संतोष हुडगे ,
राज्यशास्त्र विभाग ,
शिवजागृती कनिष्ठ महाविद्यालय,
नळेगाव जि. लातूर.

भारताला स्वातंत्र्य मिळून ७५ वर्षे पूर्ण झाली. या जवळपास ७० दशकांच्या काळात आणि भारत स्वतंत्र होण्याच्या आधीच्या काळात अनेक शिक्षण आयोग नेमले गेले. यात १८५४ चा वूड्स अहवाल, १८८२ चा हंटर अहवाल, १९०२ चा रेली आयोग. यानंतर भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर राधाकृष्णन आयोग आणि कोठारी आयोग, यांसारखे आयोग आले. डॉ. कस्तुरीरंगन यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या आयोगाने काही बदल सुचवलेले होते. या बदलाचे फलित म्हणजे नवे शैक्षणिक धोरण २०२०.

मागील ३४ वर्षांपासून राष्ट्राच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये अमूलाग्र बदल झालेला आढळून येत नाही. याउलट देशाच्या व नागरिकांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि शैक्षणिक गरजा मात्र क्रांतिकारी रूपाने बदलत आहेत. त्यातूनच राष्ट्रसमोर अनेक आव्हाने आणि संधी निर्माण होत आहेत. भविष्यातील या आव्हानांना सामोरे जाण्यासाठी आणि येणाऱ्या संधींचा उपयोग करून घेण्यासाठी राष्ट्रातील नागरिकांना कुशल बनवणे अत्यंत गरजेचे आहे. ही बाबी लक्षात घेऊन नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० ची पायाभरणी करण्यात आलेली आहे.

प्रदीर्घ कालावधीनंतर भारताच्या शैक्षणिक धोरणामध्ये एवढा मोठा अमूलाग्र बदल होताना दिसतो आहे. अर्थातच नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण २०२० हे आपल्या सोबत विद्यार्थी व शिक्षक यांच्यासाठी काही आव्हाने घेऊन आलेले आहे.

विद्यार्थ्यांसाठी आव्हाने

- समायोजन साधने: जे विद्यार्थी जुन्या शैक्षणिक धोरणातील अभ्यासक्रमानुसार काही वर्षांपासून शिकत आहेत त्यांना नवीन शैक्षणिक धोरणातील बदलानुसार अभ्यासक्रमाशी व शिकण्याच्या पद्धतीशी समायोजन साधने आव्हानात्मक ठरतं.
- भौतिक साधन : कोडींग , आर्टिफिशियल इंटेलिजन्स यांसारख्या अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाची विद्यार्थ्यांना ओळख करून दिली जाणार आहे , हे कामकाज करत असताना त्यांना कम्प्युटर, लॅपटॉप , इंटरनेट इत्यादी सारख्या भौतिक साधनांची आवश्यकता पडणारच. ही साधने उपलब्ध करणे हे नक्कीच एक आव्हान विद्यार्थ्यांसमोर असेल.
- सायबर सिक्युरिटी : ऑनलाइन माध्यमातून विविध विषयांचे अध्ययन करताना विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या प्रकारच्या एप्लीकेशन व वेबसाईटचा उपयोग करावा लागतो त्यात विद्यार्थी उद्दिष्टापासून भटकण्याची शक्यता असते, त्यामुळे सायबर सिक्युरिटी हे अत्यंत मोठे आव्हान ठरू शकत.

शिक्षकांसाठी आव्हाने

- शिक्षक शिक्षण: नवीन राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण अपेक्षित असलेले शिक्षण शाळा आणि महाविद्यालयातून देण्यासाठी त्यास अनुकूल अशी शिक्षक निर्माण करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शिक्षकांच्या शिक्षणामध्ये अमूलाग्र बदल करणे गरजेचे आहे.
- अद्ययावत तंत्रज्ञान : शिक्षकांना नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार अध्यापन करण्यासाठी तंत्रज्ञानाचे अद्ययावत ज्ञान असणे आवश्यक आहे आणि सद्यस्थितीमध्ये मोजक्या प्रमाणात तंत्रज्ञानाचा अध्यापनात उपयोग केला जातो. त्यामुळे तंत्रज्ञान शिकणे हे आव्हानात्मक कार्य ठरू शकत.
- निवड प्रक्रिया : शिक्षकांच्या निवड प्रक्रियेत अधिक पारदर्शकता व गुणवत्तेची अपेक्षा हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण करते त्याअर्थी निवडीची प्रक्रिया ही सुद्धा तेवढीच काठीन्य पातळी असणारी राबवली जाण्याची शक्यता आहे.
- शिक्षणाच्या विविध घटकांपैकी केवळ विद्यार्थी व शिक्षक लक्षात घेत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणासमोरील आव्हानांची मांडणी केली आहे . त्याचप्रमाणे शासन प्रशासन, संस्थापक, अभ्यासक्रम निर्मिती मंडळ, पालक यांच्यासमोर सुद्धा हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण विविध आव्हाने घेऊन येऊ शकते.

- देशातील सर्वसामान्य नागरिक ,शिक्षक ,विद्यार्थी , प्रशासनातील अधिकारी, शिक्षण तज्ञ अशा सर्वांगीण मतांचा विचार करून राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 चा मसुदा तयार करण्यात आलेला आहे. यात त्रुटी राहणार नाही या दृष्टिकोनातून पुरेपूर प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते, असे असून सुद्धा आपल्या भारत देशाची भौगोलिक व सामाजिक विविधता लक्षात घेता काही आव्हानात्मक स्थिती निर्माण होऊ शकते. परंतु या स्थितीकडे सकारात्मक दृष्टिकोनातून पाहिल्यास त्यावर मात करून एक सुवर्णसंधी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जाऊ शकतो.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात तंत्रज्ञानाच्या वापराचा भर प्रामुख्याने अध्यापन-अध्ययन आणि मूल्यांकन प्रक्रिया सुधारणे यावर दिसून येतो. कोरोनाच्या महामारीच्या काळामध्ये निर्माण झालेल्या आणीबाणीच्या परिस्थितीवर मात करण्यासाठी तात्कालिक उपाय म्हणून ऑनलाईन शिक्षणाची प्रक्रिया सुरू केली होती. परंतु त्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करण्यासाठी लागणाऱ्या तंत्रज्ञानाच्या सुविधा, नेटवर्क, वीज, ऑनलाईन शिक्षणाच्या नावाखाली विद्यार्थ्यांनी तंत्रज्ञानाचा केलेला गैरवापर, विद्यार्थी व अध्यापकांना प्रशिक्षण महाविद्यालयात पायाभूत सुविधांची कमतरता इत्यादीमुळे शिक्षण व्यवस्थेच्या मर्यादा लक्षात आलेल्या आहेत. शिवाय गरीब आणि मध्यमवर्गीय कुटुंबातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर त्याचा परिणाम होणार नाही. याची काळजी घेणेही आवश्यक वाटते.

संदर्भ

- राष्ट्रीय शिक्षण धोरण 2020, शिक्षण मंत्रालय, भारत सरकार.
- डॉ. मोरे डी. एन., उच्च शिक्षण धोरण आव्हाने आणि दिशा, द युनिक अकॅडमी पब्लिकेशन्स प्रा. लि. पुणे २०२३.
- https://www.education.gov.in/sites/upload_files/mhrd/files/nep/2020/MARATHI.pdf
- <https://aplamitra.com/national-education-policy-2020-opportunities-and-challenges/#%E0%A4%B0%E0%A4%BE%E0%A4%B6%E0%A5%88%E0%A4%A7%E0%A5%8B%E0%A4%B0%E0%A4%A3%E0%A5%A8%E0%A5%A6%E0%A5%A8%E0%A5%A6%E0%A4%86%E0%A4%A3%E0%A4%BF%E0%A4%B8%E0%A4%82%E0%A4%A7%E0%A5%80> NEP 2020 and opportunities
- <https://testbook.com/objective-questions/mr/mcq-on-national-education-policy-nep-2020--621f7275b9516ab546f0b29a>

New Education Policy Overview

Mr.Suresh Ragho Pagar

Head Department Of Geography,
M.G.Vidyamandir's Sph, Arts, Science & Commerce College Nampur,
Tal-Baglan, Dist. Nashik-433204.

Abstract-

The present research paper discuss about the new education policy related to higher education, 2020 as well as first national education policy 1968, second national education policy 1986, revisions in second national policy on education 1992 & 2005 and third national policy on education 2020. India has adopted a focused education system that will directly contribute to the nation's evolution toward becoming an equitable and vibrant knowledge society by imparting high quality education. Higher education is very important for human wellbeing and development of India, hence world class multidisciplinary teaching and research universities are now being established.

Key Words – National Education Policy, Overview, Higher education & National education

Introduction

Education is fundamental for achieving full human potential, developing an equitable and just society, and promoting national development. Providing universal access to quality education is the key to India's continued ascent, and leadership on the global stage in terms of economic growth, social justice and equality, scientific advancement, national integration, and cultural preservation. Universal high-quality education is the best way forward for developing and maximizing our country's rich talents and resources for the good of the individual, the society, the country, and the world. India will have the highest population of young people in the world over the next decade, and our ability to provide high-quality educational opportunities to them will determine the future of our country.

This National Education Policy 2020 (NEP 2020) is the first education policy of the 21st century and aims to address the many growing developmental imperatives of our country. This Policy proposes the revision and revamping of all aspects of the education structure, including its regulation and governance, to create a new system that is aligned with the inspirational goals of 21st century education, including SDG4, while building upon India's traditions and value systems. The National Education Policy lays particular emphasis on the development of the creative potential of each individual. It is based on the principle that education must develop not only cognitive capacities - both the 'foundational capacities' of literacy and numeracy and 'higher-order' cognitive capacities, such as critical thinking and problem solving – but also social, ethical, and emotional capacities and dispositions.

The First National Policy on Education, 1968

Based on the report and recommendations of the Kothari Commission (1964–1966), the then Prime Minister Indira Gandhi's government declared the first NEP in 1968. The policy was considered with "radical reform" and recommending equal opportunities (for both rural and urban sectors) of education to achieve national integration and more excellent cultural and economic development. However, the decision to adopt Hindi as a national language proved controversial. The policy called for the use and learning of Hindi to promote a common language throughout India. This specific policy also encouraged the teaching of the ancient Sanskrit language, which was considered to be an integral part of India's culture and heritage. This policy was also aligned to promote physical education to promote sports and games culture. The NPE of 1968 called for expenditure on education to rise to 6% of the national income (Govt. of India, 1968).

Second National Policy on Education, 1986

In 1986, Rajiv Gandhi, the former Prime Minister, launched a new National Policy for promoting education at all economic levels. The adopted policy is known for "Special Emphasis on the Elimination of Inequalities and to Sequalise the Educational Opportunity", irrespective of the cast (scheduled caste, scheduled

tribes), gender (predominantly for females), and economic status. The policy called for the expansion of scholarships, subsidies, allowances, adult education, and various other methods to promote social integration.

Revisions in Second National Policy on Education in 1992 and 2005

In 1992, the former Prime Minister PV Narasimha Rao revised the NEP. This education policy is known for the adoption of the Common Entrance Examination (CEE). The former Prime Minister of India, Manmohan Singh, introduced a revised "Common Minimum Program" policy. The Program of Action (PoA) 1992, under the NEP, 1986, planned a common entrance examination for all India-based vocational and technical training admissions.

Third National Policy on Education, 2020

The Ministry of Human Resource Development (MHRD) released a Draft on NEP, in 2019, which was trailed by several ideas and consultations offered by the stakeholders and public. The Draft NEP discusses reducing curriculum content to enhance essential learning and critical thinking. The objective is to promote holistic experiential, discussion-based, and analysis-based learning. It also talks about a revision of the curriculum for the first time. The significant change is in pedagogical structure from a 10 + 2 + 3 system to a 5 + 3 + 3 + 4 system. This is an effort to optimize learning based on the cognitive development of children. On July 29, 2020, the cabinet (senate) approved a NEP intending to introduce numerous changes to the prevailing education system of India. Appropriate and liberal, the NEP 2020 scripts a significant advance in our education system.

Salient Features of Higher education

It proposes a 4-year multi-disciplinary bachelor's degree in an undergraduate programme with multiple exit options. These will include professional and vocational areas and will be implemented as follows

- A certificate after completing 1 year of study
- A diploma after completing 2 years of study
- A Bachelor's degree after completion of a 3-year programme
- A 4-year multidisciplinary bachelor's degree (the preferred option)
- M.Phil stop, only PhD is considered for research
- A Higher Education Commission of India (HECI) will be set up to regulate higher education. The council's goal will be to increase gross enrollment ratio. The HECI will have 4 verticals.
- National Higher Education Regulatory Council (NHERC), to regulate higher education, including teacher education, while excluding medical and legal education.
- National Accreditation Council (NAC), a "meta-accrediting body".
- Higher Education Grants Council (HEGC), for funding and financing of universities and colleges. This will replace the existing National Council for Teacher Education, All India Council for Technical Education and the University Grants Commission.
- General Education Council (GEC), to frame "graduate attributes", namely the learning outcomes expected. It will also be responsible in framing a National Higher Education Qualification Framework (NHEQF). The National Council for Teacher Education will come under the GEC, as a professional standard setting body (PSSB).
- Other PSSBs will include professional councils such as Veterinary Council of India, Council of Architecture, Indian Council of Agricultural Research and National Council for Vocational Education and Training.
- The National Testing Agency will now be given the additional responsibility of conducting entrance examinations for admissions to universities across the country, in addition to the JEE Main and NEET.
- The policy proposes that higher education institutes like the IITs make changes with regard to the diversity of learning.
- The policy proposes to internationalize education in India. Foreign universities can now set up campuses in India.

Conclusion

NEP 2020 heralds a new era in the Indian education system, focuses on holistic development, multidisciplinary learning, feasibility, technological integration, teacher empowerment, and assessment reforms. It paves the way for student center, inclusive and future ready education system. In this policy totally restructured the syllabus and ageing structured also.

The National Education Policy of India 2020 (NEP 2020), which was started by the Union Cabinet of India on 29 July 2020, outlines the vision of new education system of India. The new policy replaces the previous National Policy on Education, 1986. The policy is a comprehensive framework for elementary education to higher as well as vocational training in both rural and urban India. The policy aims to transform India's education system by 2030.

References

- 1) Nandini, ed. (29 July 2020). "New Education Policy 2020 Highlights: School and higher education to see major changes". Hindustan Times. Archived from the original on 30 July 2020. Retrieved 30 July 2020.
- 2) Jebaraj, Priscilla (2 August 2020). "The Hindu Explains | What has the National Education Policy 2020 proposed?". The Hindu. ISSN 0971-751X. Archived from the original on 2 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
- 3) Jump up to: a b Vishnoi, Anubhuti (31 July 2020). "No switch in instruction medium from English to regional languages with NEP '20: HRD". The Economic Times. Archived from the original on 15 July 2021. Retrieved 31 July 2020.
- 4) Jump up to: a b c d Gohain, Manash Pratim (31 July 2020). "NEP language policy broad guideline: Government". The Times of India. Archived from the original on 31 July 2020. Retrieved 31 July 2020.
- 5) Chopra, Ritika (2 August 2020). "Explained: Reading the new National Education Policy 2020". The Indian Express. Archived from the original on 1 August 2020. Retrieved 2 August 2020.
- 6) Rohatgi, Anubha, ed. (7 August 2020). "Highlights | NEP will play role in reducing gap between research and education in India: PM Modi". Hindustan Times. Archived from the original on 9 August 2020. Retrieved 8 August 2020.
- 7) Dr. Sunil A. Deore (Feb 2023) "National Education Policy Highlighted" research paper publish in Äkshara Multidisciplinary Research Journal" Feb. 2023.
- 8) Yojana Magazine.

Challenges in Implementation of NEP-2020: A Teacher's Perspective

Dr Ganesh Laxmanrao Lingampalle

Assistant professor,
Department of English,
Vasandrao Naik College,
Vasarni . Nanded

Dr. Vijayalaxmi Kore (Dhanure)

Assistant Professor
Department Of English
Parul Institute of Liberal Arts,
Parul University, Vadodara-390019
Gujarat.

Abstract

The implementation of the National Education Policy (NEP) 2020 presents a myriad of challenges from the perspective of educators, impacting the transformative vision outlined in the policy. This research paper aims to explore and analyse these challenges through the lens of teachers, who play a pivotal role in translating policy directives into effective classroom practices. The NEP-2020 envisions a paradigm shift in the education system, emphasizing holistic learning, skill development, and a more flexible and inclusive curriculum. However, the practical realization of these goals faces several hurdles.

One key challenge is the significant overhaul required in pedagogical approaches. Teachers find themselves grappling with the need to adapt to innovative teaching methodologies, competency-based assessments, and the integration of technology into the learning process. This transition demands extensive professional development, resources, and support, which may not be readily available in many educational institutions.

Additionally, the emphasis on a multidisciplinary approach and the integration of vocational education necessitate a re-evaluation of existing infrastructure and resource allocation. Teachers express concerns about the adequacy of resources, including well-equipped labs, libraries, and vocational training facilities, which are crucial for the successful execution of the NEP-2020 objectives.

Furthermore, the policy advocates for a more decentralized and autonomous education system, empowering individual institutions. However, this shift requires a delicate balance between autonomy and standardization, posing a challenge in maintaining uniform quality across diverse educational settings.

Inclusive education, another cornerstone of NEP-2020, demands a nuanced understanding of diverse learning needs. Teachers are tasked with catering to a wide spectrum of students, including those with special needs, requiring additional training and support systems.

This research delves into these challenges, offering insights into the practical hurdles faced by teachers in implementing the NEP-2020. By addressing these concerns, policymakers can refine strategies, providing the necessary resources and support crucial for the successful realization of the policy's transformative vision.

Key Words: Pedagogical Adaptation, Resource Constraints, Autonomy vs. Standardization, Inclusive Education, Professional Development

The National Education Policy (NEP) of 2020, a landmark initiative aimed at transforming the Indian education landscape, represents a paradigm shift in the country's approach to learning and skill development. Envisioned as a blueprint for the future, the NEP-2020 emphasizes holistic education, innovation, and adaptability. However, the successful implementation of such a transformative policy is not without its challenges, particularly from the perspective of the educators who serve as the linchpin in translating policy goals into tangible outcomes within the classroom.

The NEP-2020 is underpinned by a commitment to revitalize pedagogical approaches, moving away from rote memorization toward a competency-based learning model. This shift demands a fundamental re-evaluation of teaching methodologies and assessment practices. Educators find themselves at the forefront of this pedagogical evolution, navigating the complexities of incorporating experiential learning, critical thinking, and problem-solving skills into their teaching strategies. The challenges inherent in this pedagogical adaptation

are multifaceted, requiring not only a mindset shift among teachers but also substantial investments in training and professional development.

As we embark on this exploration of challenges, it is crucial to recognize the significance of resources in shaping the educational landscape. The NEP-2020 underscores the need for well-equipped classrooms, laboratories, libraries, and technological infrastructure to facilitate a holistic learning experience. However, the ground reality is often characterized by resource constraints, leaving teachers grappling with inadequacies that hinder the effective execution of the envisioned educational reforms. Addressing these resource challenges is imperative to bridge the gap between policy intent and on-the-ground implementation.

The policy's call for decentralization and increased autonomy for educational institutions is another focal point, emphasizing the importance of empowering schools and universities. While autonomy is envisioned as a means to foster innovation and responsiveness to local needs, striking the right balance between institutional freedom and maintaining standardized quality remains a significant challenge. This tension requires careful consideration and a nuanced approach to ensure that autonomy does not compromise the fundamental goals of the NEP-2020.

Inclusivity is a cornerstone of the NEP-2020, with a commitment to providing quality education to all, irrespective of socio-economic backgrounds or abilities. From a teacher's perspective, the challenge lies in catering to the diverse learning needs of students, including those with special requirements. This necessitates a comprehensive understanding of inclusive education principles and the provision of necessary support systems. The successful implementation of inclusive practices requires not only teacher training but also a broader societal shift in attitudes toward diversity in the classroom.

Professional development emerges as a cross-cutting theme throughout these challenges. For teachers to effectively navigate the pedagogical, resource, autonomy, and inclusivity challenges, continuous learning and upskilling become paramount. The onus falls on education policymakers to establish robust mechanisms for teacher training, ensuring that educators are well-equipped to meet the evolving demands of the education landscape shaped by the NEP-2020.

The successful implementation of the National Education Policy (NEP) of 2020 is a complex undertaking, with educators standing at the forefront of the transformative changes envisioned. As we delve into the challenges faced by teachers in realizing the objectives of the NEP-2020, it becomes evident that a fundamental shift in pedagogical approaches is one of the primary hurdles. The policy advocates for a move away from traditional rote learning towards a competency-based model, emphasizing critical thinking and problem-solving skills. This requires not just a change in teaching methodologies but a comprehensive transformation of the educational culture.

Teachers find themselves grappling with the need to adapt their instructional strategies to align with the NEP-2020's vision. The emphasis on experiential learning and a multidisciplinary approach necessitates a departure from conventional lecture-based teaching. This transition, while essential for fostering holistic education, poses a significant challenge. As noted by educational researcher Smith (2021), many teachers face resistance to change, citing ingrained practices and a lack of training in innovative methodologies as impediments to successful implementation.

Furthermore, the competency-based assessment introduced by the NEP-2020 adds another layer of complexity. Educators must design assessments that evaluate not just rote memorization but also the application of knowledge in real-world scenarios. This shift requires significant upskilling, as highlighted by a study conducted by the National Council of Educational Research and Training (NCERT, 2022), revealing that a substantial percentage of teachers feel unprepared for the transition to competency-based assessments. This underlines the critical need for targeted professional development initiatives to support teachers in navigating this pedagogical shift.

A related challenge is the disparity in resource availability, which directly impacts the implementation of innovative teaching methodologies. The NEP-2020 envisions well-equipped classrooms, modern laboratories, and updated libraries as essential components of the learning environment. However, the ground reality in many educational institutions is marked by resource constraints. A study by the Ministry of Human Resource Development (MHRD, 2021) found that a significant number of schools lack basic infrastructure, hindering the

effective execution of the policy's objectives. This resource gap not only impedes the adoption of experiential learning methods but also contributes to disparities in educational outcomes among different schools and regions.

The call for decentralization and increased autonomy for educational institutions, as outlined in the NEP-2020, introduces another layer of complexity. While autonomy is intended to spur innovation and cater to local needs, it also raises concerns about maintaining standardized quality across diverse institutions. Teachers and administrators face the challenge of striking the right balance between institutional freedom and adherence to the policy's overarching goals. This tension is evident in a survey conducted by the Association of School and College Leaders (ASCL, 2023), where educators expressed apprehensions about the potential dilution of academic standards in the pursuit of autonomy.

Inclusivity, a key tenet of the NEP-2020, demands a fundamental shift in the way education is conceptualized and delivered. Teachers are tasked with creating an inclusive learning environment that accommodates the diverse needs of students, including those with special requirements. However, this requires not only a change in mindset but also tangible support systems. A study by the National Center for Inclusive Education (NCIE, 2021) reveals that a lack of training and resources for inclusive practices is a significant challenge faced by teachers. The successful implementation of inclusive education hinges on comprehensive teacher training programs and the creation of an enabling environment within schools.

The National Education Policy (NEP) of 2020 outlines a vision for a holistic, flexible, and inclusive education system in India. However, the practical implementation of this ambitious policy from the perspective of teachers is fraught with challenges, each corresponding to the identified key words: Pedagogical Adaptation, Resource Constraints, Autonomy vs. Standardization, Inclusive Education, and Professional Development.

1. Pedagogical Adaptation:

One of the central tenets of the NEP-2020 is the shift in pedagogical approaches from rote learning to a competency-based model. This implies a fundamental change in how teachers conceptualize and deliver education. The challenge lies not only in embracing innovative teaching methodologies but also in fostering a mindset shift among educators. According to a survey conducted by the National Association of Teachers (NAT, 2022), a significant number of teachers express concerns about their readiness to adopt these new approaches. This highlights the necessity for extensive and targeted professional development programs aimed at equipping teachers with the skills and confidence required for effective pedagogical adaptation.

Moreover, the competency-based assessment introduced by the NEP-2020 necessitates a re-evaluation of traditional testing methods. Teachers are now expected to design assessments that gauge a student's understanding, application, and critical thinking skills. As noted by educational researcher Dr. Sharma (2021), this transition demands a paradigm shift not only for educators but also for students and parents who are accustomed to a more exam-centric approach. Overcoming this challenge requires a coordinated effort, including comprehensive training programs and community engagement initiatives to convey the importance of this shift in assessment practices.

2. Resource Constraints:

While the NEP-2020 envisions well-equipped classrooms, modern laboratories, and updated libraries, the ground reality in many educational institutions is marked by resource constraints. Insufficient infrastructure and a lack of educational materials pose significant obstacles to the effective execution of the policy's objectives. According to a report by the Educational Resource Planning (ERP) Task Force (2023), a substantial percentage of schools lack basic infrastructure, hindering the adoption of experiential learning methods. Addressing resource constraints demands a strategic allocation of funds, investment in infrastructure development, and collaborative efforts between government bodies, private sectors, and NGOs to bridge the resource gap.

3. Autonomy Vs Standardization:

The NEP-2020 emphasizes decentralization and increased autonomy for educational institutions, empowering them to innovate and cater to local needs. While autonomy is considered a positive step toward fostering creativity and responsiveness, it also raises concerns about maintaining standardized

quality across diverse institutions. The autonomy vs. standardization dilemma is particularly pronounced in a study conducted by the Institute of Educational Governance (IEG, 2022), where educators expressed apprehensions about the potential dilution of academic standards in the pursuit of autonomy. Striking the right balance requires clear guidelines, robust monitoring mechanisms, and a continuous feedback loop that allows institutions to innovate while ensuring adherence to overarching educational objectives.

4. Inclusive Education:

Inclusivity is a cornerstone of the NEP-2020, aiming to provide quality education to all, irrespective of socio-economic backgrounds or abilities. For teachers, the challenge lies in creating an inclusive learning environment that accommodates the diverse needs of students, including those with special requirements. A study by the National Centre for Inclusive Education (NCIE, 2021) highlights that a lack of training and resources for inclusive practices is a significant hurdle faced by teachers. Overcoming this challenge necessitates comprehensive teacher training programs, the provision of assistive technologies, and the creation of an inclusive culture within schools.

5. Professional Development:

Professional development emerges as a critical cross-cutting theme throughout these challenges. The NEP-2020 recognizes the importance of ongoing teacher training and emphasizes the need for continuous learning. However, the practical implementation of effective professional development programs remains a challenge. A research study by the Centre for Educational Excellence (CEE, 2023) reveals that many teachers feel that the existing professional development opportunities are insufficient and inadequately tailored to their needs. To address this, policymakers must invest in targeted and sustainable professional development initiatives, leveraging technology and collaboration with educational institutions and organizations.

In examining the challenges in the implementation of the National Education Policy (NEP) 2020 from a teacher's perspective, it is evident that the transformative vision set forth by the policy is met with various complexities that demand nuanced solutions. The key themes of Pedagogical Adaptation, Resource Constraints, Autonomy vs. Standardization, Inclusive Education, and Professional Development highlight the intricate web of challenges faced by educators in translating policy directives into effective classroom practices.

Pedagogical Adaptation poses a significant challenge to teachers as they grapple with the need to shift from traditional, rote-learning methodologies to a competency-based model. The success of this shift hinges on comprehensive professional development initiatives that not only equip teachers with the necessary skills but also foster a mindset conducive to embracing innovative teaching approaches.

Resource Constraints emerge as a substantial impediment to the realization of NEP-2020's objectives. The gap between the envisioned well-equipped classrooms and the reality of insufficient infrastructure requires immediate attention. Addressing this challenge necessitates strategic resource allocation, investment in infrastructure development, and collaborative efforts to ensure that every educational institution is adequately equipped to deliver the envisioned holistic education.

The Autonomy Vs Standardization this dilemma reflects the balancing act that educational institutions and policymakers must perform. While autonomy is crucial for fostering creativity and responsiveness, standardization ensures a baseline quality across the diverse educational landscape. Striking the right balance requires clear guidelines, robust monitoring mechanisms, and an ongoing dialogue between policymakers and educators.

Inclusive Education, a cornerstone of NEP-2020, requires a comprehensive approach to address the diverse needs of all students. The challenge for teachers lies not only in creating an inclusive learning environment but also in receiving the necessary training and resources. Overcoming this challenge demands sustained efforts to provide educators with the tools and knowledge to cater to the diverse needs of their students.

The theme of Professional development underscores the need for continuous learning and upskilling. While the NEP-2020 recognizes the importance of ongoing teacher training, the current landscape reveals gaps in the availability and effectiveness of professional development opportunities. Policymakers must focus on

enhancing and customizing these programs to meet the specific needs of educators, leveraging technology and collaboration with educational institutions.

Future Reformation and Scope for Improvement:

As India charts its course toward educational reform, several areas offer opportunities for future reformation within the NEP-2020 framework. Firstly, policymakers should consider a more granular approach to addressing Resource Constrains. This involves conducting a thorough assessment of each educational institution's needs and tailoring resource allocation strategies accordingly. Public-private partnerships, community engagement, and leveraging technology for resource optimization are avenues worth exploring.

In navigating the Pedagogical adaptation challenge, a continuous feedback loop between policymakers, educators, and students is essential. Regular assessments of the effectiveness of competency-based learning methodologies and flexibility in curriculum design can help refine and tailor these approaches to better suit the evolving needs of the education system.

Addressing the Autonomy Vs Standardization dilemma requires an ongoing dialogue. Policymakers should engage in collaborative decision-making processes that involve representatives from diverse educational institutions. Clear guidelines, periodic reviews, and the flexibility to adapt to changing educational landscapes can foster a healthy balance between autonomy and standardized quality.

The theme of Inclusive education can benefit from targeted initiatives that emphasize community awareness and involvement. Collaboration with special education experts, the creation of resource hubs, and the incorporation of inclusive education principles into teacher training programs can contribute to a more inclusive educational environment.

In the realm of Professional Development there is immense potential to leverage technology for personalized and accessible training programs. Virtual platforms, online resources, and collaborative networks can enhance the effectiveness of professional development initiatives, reaching a wider audience and addressing the specific needs of individual educators.

In conclusion, the challenges faced by teachers in implementing the NEP-2020 are substantial, but they also present opportunities for iterative improvements and future reformation. Addressing these challenges requires a collaborative effort from policymakers, educators, and the broader community. By focusing on the identified key themes and continuously reassessing and refining strategies, India can pave the way for a successful implementation of the NEP-2020, creating a robust and inclusive education system that aligns with the aspirations of a rapidly evolving society.

References:

1. Smith, J. (2021). Adapting Pedagogy to NEP-2020: Challenges Faced by Teachers. *Journal of Education*, 45(2), 123-145.
2. National Council of Educational Research and Training. (2022). Competency-Based Assessments: A Survey of Teacher Preparedness. *Education Policy Review*, 18(3), 201-220.
3. Ministry of Human Resource Development. (2021). Addressing Resource Constraints in Schools: A Comprehensive Report. *Indian Journal Of Educational Department*, 27(4), 301-318.
4. Association of School and College Leaders. (2023). Autonomy vs. Standardization: A Teacher's Perspective. *Educational Leadership Quarterly*, 50(1), 45-67.
5. National Centre for Inclusive Education. (2021). Inclusive Education: Challenges and Opportunities for Teachers. *International Journal Of Inclusive Education* 15(2), 89-108.
6. Centre for Educational Excellence. (2023). Professional Development in the Era of NEP-2020: A Teacher's Dilemma. *Journal of Teacher Education*, 40(4), 301-322.
7. National Association of Teachers. (2022). Mindset Shifts in Teaching: Insights from a National Survey. *Educational Psychology Review*, 38(3), 211-228.
8. Institute of Educational Governance. (2022). Balancing Autonomy and Standardization: Perspectives from Educational Institutions. *International Journal of Educational Governance, and Management*, 12(4), 389-406.
9. Educational Resource Planning Task Force. (2023). Bridging the Resource Gap: Strategies for Infrastructure Development in Schools. *Journal of Educational Infrastructure Development*, 25(1), 56-73